

અનુક્રમણિકા-પુસ્તક ત્રીજાની.

નાટક અને વાર્તા.

વિષય	પૃષ્ઠ
તમાસવરણ નાટક	૧૧૦-૧૪૦-૧૫૪-૧૬૬
વિરનારી , ...	૨૦૧-૨૪૧-૨૬૮-૩૦૩-૩૩૫-૩૬૫
શ્રી વસતવિલાસિકા	૪૦૭-૪૨૫
ગંગા-એક શુન્દર વાર્તા	૧-૫૭-૬૦-૧૧૮-૧૮૭-૨૧૫
	૨૩૫-૨૮૫-૩૧૧-૩૫૮-૪૦૨
શાલિવાહનની દત્તકયા	૧૭૭
સતોપથેન	૧૮૨
સ્ત્રિપિછોવો	૨૫૩-૩૭૩
પાડન હિમાલે ગળવા ગયા	૨૫૭-૨૬૬

નિબંધ અને ધર્મ વિષય.

વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્ર કે અશાસ્ત્ર ?	૧૮-૪૧-૬૮-૭૪૨
	૩૭૭-૩૮૬-૪૩૭
વિચાર માધુકરી	૧૪૬-૧૬૧-૨૧૧-૨૨૫-૨૬૬-૨૮૨
	૩૫૦-૩૫૩-૩૮૮-૪૪૫
સગ્રીતશાસ્ત્ર	૧૭૩-૨૨૮-૨૭૧-૩૨૮
શુન્દરાતી બાપાના ઇતિહાસમા નવી ગોધ	૮૬
ધનુર્વેદ	૪૧૭
સુવા એટલે ચર્ધ રહયુ ?	૧૨
ચૈતન્ય અને જડ	૫૦
ધર્મ અને નીતિ	૬૭

કાવ્યશાસ્ત્ર ને કવિતા.

સ્વદેશાભિમાની કવિતા	૩૩
કવિતાવિચાર	૪૬

કાવ્યશાસ્ત્રની એક ચરચા	૧૦૨
ત્યાગી સુંદર કવિ	૧૦૫-૧૯૫
કવિ બાલાણુ અને દયારામ	૧૩૩
કાવ્ય કૌસ્તુભ	૨૨૨
કવિઓના ગુરુ	૨૭૭
વક્તૃત્વ વિષે	૧૮
રત્નપુત્ર સેનાનીનો રણ રંગ	૨૯
પુત્રવિરહ	૩૯
શૃંગાર	૬૪
દુર્જન વિષે	૭૬
હરીહરાષ્ટક	૧૦૭
દુઃખીના દુખ	૧૭૧
વેહેમ યવન સામ્રાજ્યવાને તૈયાર થાઓ	૧૯૨
શરવિર વિષે	૨૦૯
પ્રિયાગ્રેમપત્રીકા	૨૪૨-૩૩૨-૪૩૪
એક ફોટોગ્રાફ છખીપરથી ઉપજેલા વિચાર	૨૮૬
સંસારમાં સર્વ પદાર્થ તથા સ્થિતિના અસ્થિરપણા વિષે	૩૫૯
તે વિષે	૩૮૫

વિવિધ વિષય .....

સ્તાવનો	૧
ધારો અને તેનું રૂપાંતર	૨૫
સુજ અને વાક્યાતૂર્ય	૩૦-૪૫-૫૬-૧૧૮-૧૨૮
.....	૧૩૯-૧૫૩-૨૨૪
સ્વામિ હયાનંદ સરસ્વતિનું મર્ણુ	૩૨
અમારું પ્રિન્ટમસનું રમકડું	૬૫
સ્ત્રિઓની પરાધિનતા	૭૭
નવર	૮૩
આર્ય સુધારકોનું કર્તવ્ય	૧૨૯

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન અર્થા અને સાક્ષરત્વ-માસિક અર્થા

નવંબર, ૧૮૮૩

પ્રસ્તાવના.

નવા માસિક અને અધિપતિના સ્થાવિતમા આ ચોપાનિયુ આવવા-
થી તેમા કયા કયા પ્રકારનો ફેરફાર અને કયા કયા ધોરણો સાચવવામા
આવનાર છે તે સંબંધી પ્રથમમાં નિવેદન કરવું એ સર્વથી અવશ્યનું કાર્ય
છે. નવા સમયથી લખનારા બદલાયા છે, પરંતુ તેઓ કોઇપણ અમુક પ-
ક્ષ, પથ, અથવા ન્યાતના છે એમ નથી, પણ કંઈક નવા ને સારા ધો-
રણ ઉપર ચલાવવાના હેતુથી એ ચોપાનિયામા લખના માટે સરળતા વર્ગના
પુરોને આમત્રણ કરવામા આવેછે અંગ્રેજી ભાષામા અનેક પ્રકારના,
અનેક સાહિત્યથી ભરપૂર, અનેક પુરોને હાથે અનેક ચોપાનિયા લખાયછે-
જેવા કે “નાઇન્ટીન સેચ્યુરી,” “એકમિનન” “મુકુન્દી” વિ વિ—તેવા
કહક ધોરણપર આ ચોપાનિયુ ચલાવનારો હેતુ રાખ્યાહે લડનમા નિકળતા
હિચકિત ને બુદ્ધિના ભડારવળા ચોપાનિયા સાથે અમારે સ્પર્ધામા ઉ-
ત્તમ એના જેવા અવિચારી. હજકળ ને શકિતમહારનો ચત્ત ખીજો
કોઇ નથી પણ સારી શકિતના લખનારા, કે જેઓ કોઇપણ વિષયને
દેખનાને સર્વ પકારે યોગ્ય હોય તેવા વિદ્વાનોને જેમ ઈંગ્લડમા અધિ-
પતિઓ આદરસત્કાર કરેછે તે પ્રમાણેનો હેતુ રાખી આ ચોપાનિયુ ચલા-
વવા ધારિયે-તિયે ઘણા સારા મારા લખનારઓ યુગની ભાષામા છે. પણે
તેઓ માટે આવા પ્રકારના માસિક ગંધો નથી તે જોઈ પૂરી પાડવાની આ
“ચોપાનિયાની મતબબ છે કોઇપણ પ્રકારના ભાષા, તેવચાન કે ચત્તકીયા
વિષયો માટે આવા ગંધોની ચર્ચી જરૂર છે .

કાવ્ય, એટલા માટે, કોઈપણ જાત, ન્યાત કે ધર્મના, અથવા રાજકીયના, જુદા જુદા વિચારવાળા અમારા ગ્રંથમાં લખવાને નિડર રહેશે; એટલાજ માટે કે એ સાર્વજનિક (કાયોલિક) ધોરણ પર ચાલનારું છે, -તથાપિ બની શકશે ત્યાં સુધી, કોઈ પણ ધર્મ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, સંસારિક વિચાર, અથવા રાજકીય, કોઈ પણ ધર્મ કે કોઈપણ રાજ્યનાનેજ પોતાનો ટેકો આપવાને બંધાતા નથી; કેમકે નવાં ધોરણ પ્રમાણે એવા નિયમ રાખ્યો છે કે સૌએ પોતાનાં લખાણની પોતે જોખમદારી રાખવી—અર્થાત્ લખનારે પોતાના વિષયની નીચે પોતાની સહી કરવી અથવા કંઈ ખાસ નિશાની લખવી. માત્ર કોઈ ઘણો અગત્યનો ને અમૂલ્ય વિષય નનામો હાથ લાગ્યો હશે તો તેજ તેવા પ્રકારે દાખલ કરવામાં આવશે. ખીજી બાબતમાં તો કોઈ પ્રકારે કોઈપણ લખાણ પર લક્ષ દેવામાં આવશે નહીં. તેમ આમાંના લખનારા કોઈ અમુક પક્ષ કે અમુક ગૃહસ્થ પર અલંકારથી કે વક્રોક્તિથી ટીકા કદિપણ કરશે નહીં.

અમારું ચોપાનિયું ભાતભાતનું—અમે કહી શકીશું કે વ્યાપક, વિષયો અને વિવિધ બાબતોનું થશે. આર્યવર્તમાં ઘણાજ યોગ—બિજકુલ નહિ, કહેવામાં બાધ નથી—ખાસ વિષયનાં ચોપાનિયાં છે, ને દેટલીક ન્યાત કે જાતના પણ નહિ, તે હોય તો તે ટકે પણ નહિ. અમે તથી સર્વ અગત્યની ને મનેરજક બાબતોને ઘણા માનથી ભેટીશું. આર્યજ્ઞાનવર્ધક એ નામમાં માત્ર આર્યનાજ જ્ઞાનનો બાવાર્ય રૂઢ્યાર્ય કે કલ્પાર્ય ઠરાયો નથી, પણ દુનિયાના સર્વનિપુણજ્ઞાનની વૃદ્ધિનો ઠરાવ્યો છે, ને તથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વિદ્યા, કવિતા, નાટક, વિવેચનો, ટીકાઓ, વાકચાતુરી ને રમુજ, ન્યાય અને ધારા, સમૃદ્ધિસાધનવર્ધકોજના, ઇતિહાસ, રીતરીવાજ, ધર્મશોધન, વાર્તા, ગાથા, કળાકોશળ્ય, બાષાજ્ઞાન, પેપાર, પુરાતન શોધો, જમીનદારી ને મહાત્માના ચરિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. એ બનતા સુધી “એન્ટલેને” “ચુકરજી” ને “એકમિલન” એંગેલીન એ ત્રણનાં ધોરણ પર ચાલશે; અને એની સીમા હિમાળય, સિંધુ કે કન્યાકુમારી સુધીની છે. એવું ધારવાને કે માનવાને કંઈજ કારણ નથી.

જેમ આ ચોપાનિયાંમાં લાંબા વિષયો દાખલ થશે તેમજ ટુંકા પણ થશે, પરંતુ તેની ગોઠવણ ઘણું કરીને લખાણની ને લખનારની શક્તિ ઉપર રહેશે. આમાં સ્ત્રીઓ જ્ઞાન લે એવા વિષયો, તથા દુઃખકાઓ બહુરૂપે

દાખલ કરવાની જરૂર જોઈ છે. આશા છે કે કેળવણી ને અનુભવ
કૃષો, પોતાના વિચારો ખીલે સ્વર્ણ બહાર કાઢે તે કરતાં આવા ચોખ્ખા
આ લખવાને આત્મ રહેશે, ને જ્યારે તેઓ કોઈપણ ભાગમાં ખેડા હોય
ને અગત્યના ખતાવોપર વિચાર આવે તો તે, અને પ્રવાસમાં હાથ
લાગે તો દત્તકથા, સ્થાનિક ને કુટુંબના ઇતિહાસ, મનોરંજક આપ્ય
વર્ણકારક ગીતગીવાજ, ક્રિયાકર્મ ને પોશાકની વિચિત્રતા, વાર્તાઓ, હોળી, ચ-
મત્કારો, પ્રાચીન ગ્રંથાવલોકનો વિગેરે બાબતો લખી માકલશે કેળવણી
દેશીઓ પોતાના વખતના એક સૂક્ષ્મ ભાગનો આ પ્રમાણે ભાગ આપ-
શે તો તે કંઈ ચોક્કસ ઉપયોગી થઈ પડશે નહીં, ને જનસમૂહના મનમાં
તેઓ ધણો મોટો વધારો કરશે આ નિમંત્રણ જોવા પાગ ને હાસ ઉમ-
ગથી કરવામાં આવ્યું છે, તેવાજ આરથી તેને મોટેનો અમન થશે તો
સોકોના સમૂહમાં યોગ્ય વખતમાં લખનાર, શોધક, ધૃત્યક ને તપાસકો ચોક્ક-
સ થઈ પડશે

દેશીઓએ વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્યમાં મેદાન પડવું એને મોટે આશુભ કાળ છે.
તેઓએ પોતાની સુસ્તી કાઢી નાખી તેઓના માથાપર જે બેઠો છે તે દૂર કર-
વો એ ઘણું અવરણનું સાત્વિક કર્મ છે હાનના નવા નિકળતા આબહાર શા-
જયુષો-તેઓના માથાપર હમેશા એક વર્ગ તરીકે ઠપકો છે કે તેઓ ધણાપણ
પ્રમાદી છે, ને તેઓને માથે આપસ્તમિપણના અપવાદ આ પોછે તેમથી મુક્ત
થવાને વિનવિયે છિયે તેઓએ પોતાના સસારસુધારાના, વધારાના ને રા-
જકીય સુધારાના વિચાર હિમતથી ખતાવવા- આ ગ્રંથમાં વિશેષ ભાગ
લેનારા ગ્રાજયુષો છે દેશના મર્મ કાર્યમાં કેળવણી તરફ ધણા ઈચ્છી
છે તે જલુમુક્ત થવાને કેટલાક જોમ તત્પર છે તેમજ ખીજીઓ
નવિન નવિન વિચારના સખ ધમાં બહાર પડશે “એક નખલામાં નખલા
ને નાહનામાં નાહના મલુખે જાગૃવાનું કે તે તેવો છે, પણ દેશબવરથા
કરવા તેનો સર્વ જોટો સમ્પૂર્ણ ભાગ છે”

હમાણા સુધીમાં અમને નીચેના ગ્રંથો-જેમની વર્ણીતકર્મ ટીપ આપીએ
તેઓ તરફથી આ અમારા શુભ હેતુમાં સહાયક થવા માટે કંખૂતો
આપવામાં આવી છે —

કોવ્ય

રા. રા. હમજીરામ ભગવાનદાસ ખી. એ. ગેઝીટિયર ઓફીસ.

શ. રા. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર. હેડ એકાઉન્ટન્ટ, બરુચ.

પંડિત ગૃહલાલાજી ધનશ્યામજી, સત્સિદ્ધાંતમાર્ગેડ, વેદાંત ચિન્તામણી વિગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથના કર્તા, આર્યસુધર્માદ્યસભાના હંમેશના ધર્મોપદેશક, અને આર્યસસુદ્યના અધિપતિ.

ડા. યુનીલાલ ગોરધનદાસ યુદ્ધરિયા એલ. એમ. અને એસ.

રા. રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ માધી, ખી. એ., વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં સેક્રેટરી આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર.

રા. રા. જમનાદાસ પ્રેમચંદ એલ. એમ. ને એસ.

રા. રા. ઋષેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાત્રિક, જસ્ટીસ આફ ધી પીસ, કોર-પોરેશનના સભાસદ, ખોમ્બે યુનિવર્સિટીના ફેલો, રાયલ એશિયાટિક સો-સાયટીના મેમ્બર, લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટની મુંબઈની કમીટીના પ્રેસિડેન્ટ, મલુ સ્મૃતિ, ને શકુન્તલાના ભાષાંતરકર્તા, લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટની નોંધના કર્તા વિ. વિ.

રા. રા. નગીનદાસ દુળસીદાસ, ખી. એ., એલ. એલ. ખી., મુંબઈ ની યુનિવર્સિટીના ફેલો, રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના મેમ્બર, ગુલાબ નાટક, મુંબઈની સર્વવિદ્યાતોજકાલયના કર્તા, માજી “પ્રુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના” અધિપતિ.

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર, નર્મગદ્ય, નર્મકવિતા, નર્મકાથ, નર્મકથાકોશ, નર્મવ્યાકરણ, દ્રોપદીદર્શન, સાર-શકુન્તલ, સીતાસ્વયંવરના કર્તા, ગંડિયાના અધિપતિ ને રોઠ ગોકળદાસ તેજપાલના ધર્મખાતાના સેક્રેટરી.

રા. રા. નવજીરામ લક્ષ્મીરામ, રાજકોટ દેવિંગ એલેજના પ્રિન્સિપાલ, “ગુજરાત શાળાપત્ર”ના અધિપતિ, ભટ્ટાં ભોપાણું, અને વિરમતી નાટકના કર્તા અને મેધદૂતના ભાષાંતર કર્તા.

રાવસાહેબ ભીમભાઈ કીરપારામ, આસિસ્ટન્ટ કમ્પાઇલર, ખોમ્બે ગેઝીટિયર.

રાવસાહેબ મણિલાલ નમ્બુભાઈ, ખી. એ.; સિનિયર ફેલો એલિજિસ્ટ્રેન કોલેજ; “દાન્તા” ના કર્તા, “માલતીમાધવ” અને “ઉત્તરરામચરિત”ના ભાષાંતર કર્તા, મુંબઈની ગુજરાતી સ્કૂલના ડેપુટી ધં-સ્પેક્ટર.

રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ, યુનિવર્સિટીના ફેલો, ઉત્તર જયકું-

મારી, શરૂઆતથી જનમગ્નિ, વિપત્તિ વિષે ને દેશી ગજવનો નિષ્ક્રમ, -
સ્વોદય અને સુમ ગોકુળજી માવાના કર્તા, વિચારસાગરના કાવાના કર્તા
વિ વિ

રા રા મુકુટગમ નિત્યાગમ, બી એ

ગ રા ગણુછોડભાઈ ઉત્પરામ, જયપ્રભાવીવિજયનાટક, લલિતા દુષ્કર-
શક, નળદમયન્તિ, ઓખાદગ્ધ મૃદાળસાના કર્તા, રામમાળા, અરધે દર,
હિતોપદેશ, વિક્રમોર્વશી ચોટક, માવનિશાગ્નિમિત્ર વિ. ના ભાષાતર કર્તા.

રા. ગ રતિરામ દુર્ગાગમ બી એ ગેમીગિયર ઓરીસ

રા રા વૈદ્યકગમ મન્મથરામ, બી એ એજન

ગ. રા સાકરલાલ દુર્ગારામ દેશાઈ બી એ, હેડ કર્તા ઓરીસ-
નટલ ટ્રાન્સલેટર.

રા ગ હરિતાલ હર્ષદગય ધુ. બી એ, એત એત. બી, મુગ
હેસ્કુજમા માસ્ટર, મુરત મ્યુનિસિપાલિટિના મેમ્બર, વિક્રમોદય અને આ-
ર્યોન્કર્ષના કર્તા

હાલમા આ ચોપાનિવાનુ કદ માન કેમકે ૩૨ ૫૪નુ રાખ્યુ છે,
જે કવચિત વધારેપણ આપવામા આવશે, ૫૪ લખાણની આવક ઉપર
ને ગ્રાહકોની ઇચ્છા ને વનણી નોતા મનતા મુરી એને ૫૦ પી ૧૪૫.
૪૪નુ કરવાનો ઇરાદો છે. જે આ પ્રમાણેનો એકદમ વધારો કરવાનો
સારો સમય આવશે તો તેની કિમતમા પોડો વધારો કરવામા આવશે.

ચોપાનિય બીજા માસિડો પેઠે દર અગ્રેજી મહીનાની પેટ્ટી તારીએ
બહાર પડશે, અને એનુ લવાજમ અગ્રૂસ કરીને અગાઉથી જ મળેકુ છે
લવાજમનો ભાવ અગાઉથી જ.

સ્થાનિક ગ્રાહકો પાસે વાંતા ૩૨-૦-૦

ટપાલમા મોકલુસીતના ગ્રાહક પાસે વાંતા ૩૨-૧-૦

એ ચોપાનિય વધારે સાગ જણાવ ને વગરે મારી ગિયનિમાં લાવ-
વાનો ઇરાદો રાખ્યો છે, તો ત્રિયાસથી નોંધપે ડિપે કે એન જૂના ગા-
હકો પોતાનો સંપૂર્ણ આમય આપવામા આદર્શ ને લાભ નોનારા થશે.

ઈરછારામ સૂ. દેશાઈ.

પાલીક તરફથી

એક ગુર્જર વાર્તા.

(સાંધણ બીજા પ્રસ્તકથી.)

“પ્રભુ ખાતર !” નાયજી જુમ પાડી ઉઠ્યો, જેવી આ સૂચના ધર્ષ કે તેણે પોતાનું ધાર્યું મળ્યું હોય તેમ એકદમ-જોલી ઉઠ્યો—“આપણે એકદમ તેઓનાં પર હક્કો કરીને ચકિત કરવા, ને તેમણે વિનાયતિઓને તથા મહેલમાં ઉપરીને જાણાવો કે અમારે તે લૂટવાની મરજી નથી.

બંને નવાબદૂત આ સમયે બહુ ખારીઝીથી સાંભળતા હતા.

“અને મોટે આપણે શું કરવું” થાણાજીએ પૂછ્યું.

“દૂતો પોતાના કાવત્રાંથી આ કામ પાર પાડશે; પણ કિલ્લામાં જવાની કોને હામ છે ?” એક દૂતેજ પૂછ્યું.

“એમાં ઘણો ભય છે અને એ વાત મુકી દો. આપણે વિલાયતીની કોઠી ને મહેલની દોલત મળે તો બસ; તેનો ઉપાય કરવા હોય.” રામસેને જણાવ્યું અને મંડળી વિખરાઈ ગઈ.

જે અગત્યની ખાતમી મળી હતી તે લઈને થોડોક સમય શીત્યા પછી નવાબના બંને દૂતો મહેલતરફ આપ્યા ને જાણે મસરૂર દરવાજા પર પોંચ્યા હતા તેની પામે માતી ગઈ. જાણે પ્રથમ અમકચો ને તરવાર ખેંચી, પણ તેટલામાં મોતીએ પાસે આવી આંગળીમાંની મુદ્રા ખતાવી. એ જોઈ જાણે ચેતી ગયો. મરાઠાનો ઠરાવ ને તેમનાં કાવત્રાં જણાવી જોઈતી સંભાળ રાખવા કહી વધારે સાવધતાથી વર્તવાનું મૂચવી બંને જાણુ શહેરમાં આવવા નિકળ્યાં. ભાગળના દરવાજા-ચહેરપનાહ કોટ નજીક આપ્યા કે મુસલમાન સરદારના હાથ નીચેની હિંદુ ઘોડેસ્વાર પેદલવ જી દુકડી આવતી દેખાઈ. બંને જાણુ ચકિત થયા. બાજુએ ખસી ગયા. ઘોડેસ્વારમાં આસરે છમો માણુમ હતું. આની ભયંકર કાળરાત્રીએ આ માણુસોએ ને બહાદુરી ખતાવી હતી તે કંઈ કારણસરે હતી કે એમને એમ તે આપણે પાછળ કરી જોઈએ.

રાત અંધારી હતી, અને શહેરમા જળજંધુ હતુ કોઇપણ સ્થે-
 થી કોઇપણ જાતનો ચપ્પલનિ આવતે નહોતો. હરત શહેરમા આજે સં-
 ખાકાલે જોવી દશા હતી તેવી દશા કવચિતજ યદ્ય હશે કિલ્લામા નવાબ
 પોતાના કેટલાક કાગબારાને લઇને ભગવો હતો, ને શહેરમા શિવાજી લૂ-
 ઠારો લૂટ દમ બાધીને ચલાવતો હતો અને તેનાથી બચકર દુખાવ એવો તે
 યદ્ય પડ્યો હતો કે કેનાક જવામદ આદમીઓ છતાં પણ કોઇ મરતાને
 જામ તેવુ જણાયું નહોતું પણ આજે-નાગીખ ૭ મીના સાજના વનદાની
 કોઠી આગન ત્રીસ વાલીસ માણસ એકઠા થયા હતા નદિમાધી પાણીનો
 ખજાજાટ ચતો હતો, તેથી કોઇનો પણ અવાજ બહાર જવા પામતો
 નહોતો એક મોટા ઓરડામા ડચ ડોકીનો ઉપરી અને બીજા માણસો
 ખડુ છુટી રીતે વાતો ચલાવતા હતા તેઓમાના કેટલાક હિંદુ અને કેટલાક
 મુસલમાન હતા પણ તે સધા શેરૂંગનાજ રેડેવાસી હતા. શિવાજીને જોર
 ફરવો અથવા બગાડવો કેમ એવો વિચાર કરવાને આ મંડળ મળ્યુ હતું.
 ડચ ડોકીનો ઉપરી એક ધણો લાયક ને મદદ આપી હતો, અને
 જો શિવાજી લૂટ ચલાવતો ચલાવતો કંઠી ત્યા પેઠો તો મત્યાનાથ વાળશે
 એ તેને બધ હતો પોતે વળી ચૂરો હતો. વધ તો માત્ર ડચ વર્તુ હતું.
 પણ વેપાર કરવામા ખડુ નિડર હતો તેણે શેરૂંગના બળિયાઓમાના
 કેટલાકોને તેડાવી મગાયા તેઓ છુપે રહેતે જુદા જુદા પેહોવેશમા ધ-
 ણા જલની દાજર થયા આ ચૂંગ વિનદાનું નામ જોન્ય હતું

જ્યારે ઘણા માણસો આવી ચુક્યા ત્યારે જોનસ બોલ્યો, “શિવાજીને
 કાહાડવા ને તેની સામા યદ્ય મગ્ગ જાણને કોઇ તૈયાર છે?”

“જો કોઇ મગ્ગર તૈયાર હોય ને અમને દોગવવા ત-પર હોમ તો
 અમે તૈયાર છિપે.” દશ વીશ અવાજ સામઠા નિકળ્યા

“આ વખતે જો શેરૂંગના બચાવ કરવાને તૈયાર થશે ને પાપી લૂ-
 ઠારાથી લોકોનું રક્ષણ કરશે તે અમર નામ મુકી જશે,” એક કુણ્ખી
 બોલી ઉઠ્યો “શેરૂંગના ત્રણ દિવસ થયા હડતાલ પડી છે, આવા પીવાનું
 કંઈ મળતુ નથી, ને નવામ તો બાયથો પાવે જનાનખાનામા જઈને બ-
 રાણી છે સૌની મરજી હોય તે માગ બજાર હું તેવાર છું, દાવપેચ ને
 પ્રથા કેમ એવવા તે હું જાણુ છું, દાખી બાજુએ ફામનતુ જો હોય

જામણે કેમ ઉતરવું' ને જામણે જોર હોય તો પૂઠનો ધા કેમ કરવો તે
કાન્ય મને ખતર છે. આ દોઢસો કણુખી પોતાના હાથમાં સોઝા લઈને ઉભા છે,
બીજા દોઢસો હોય તો ત્રણસો મરણિયા શિવાઈના તણુ હળારમાટે પુરતા
છે. કોણુ મરવા તૈયાર થાય છે ?”

“શાળાસ! શાખાસ! બન્ધ છે. શેહેરનાં નાકને;” ચોમર શખ્તધોય
થઈ રહ્યો.

સુરતમાં એ કાળે લોકોમાં જે શક્તિ હતી, પશુ જીવાનો હોંસ ઉમ-
ગમાં આવી મેદાન પડવાને તત્પર થતા હતા, ને બધમ્બથાની પુદ્ગળા-
માગમારીમાં કોઈ માથા ઉતગવાને તૈયાર થતા હતા, તેણું પરિણામ કસરત-
શાળાઓ હતી. આ શાળાઓનો દેખાવ દુર્બલ હતો, પણ તેમાં જે ઉ-
સ્તાદો હતા તેઓ પુદ્ગળાના નિયમનો નહીં, પણ પોતાંક દુર્બલપણના નિ-
યમ બહુ સારી રીતે જાણતા હતા. તેઓ તનબળમાં બહુ જખરા હતા.
આમાં વાણિયા શિવાય ઘણું કરીને સઘળી જાતના લોકો બહુ કામિય હ-
તા; અને એવામાંના ઘણાક લોકો જે કોઈ રણસિંગકું કુંકનાર મેદાન પ-
ડે તો તેની પછાડી આનનારા તળવખાટ કરતા હતા. કણુખી, આવક ને ખા-
ઘણુ વર્ગમાં જે શેનોરી હતી તેને લીધે આ વલંદા બંદરની સભામાં તે
લોકોના લોહી તો ઘણાંજ ઉકળી આવ્યાં હતા.

આજે જેમ પરદેશી કે દેશી કોઈના પણ હુમલાથી બચવાનેમાટે
એક પણ શસ્ત્ર ધરમાં રાખવામાં આવ્યું નથી, ને કોઈ પિંડારો લૂટવાને
માટે દોડ કરે તો એકવાર ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ગુજરાતણું કોઈ પણ ન-
ગર લૂટી લેવામાં વિલંબ લાગે નહીં, તેમ તે કાળે નહોતું. જે સાવધતા
રાખી હોત તો નવાખને ઘણીક રીતે શેહેરી પ્રજામાંથીજ ઘણાક વીરપુરુષો
આવી મળત, ને શેહેરની ધૂળધાણી થાત નહિ. દરેક બાહાદુર નરના ધરમાં
તરવાર, ખરહી, ફરસી કે પટાકડીના ઘાટની બંદુક તો ખરીજ; અને
જેટલું શસ્ત્ર કામ ન સારત તે કરતા વધારે શેનોરીથી કામ થાત. લોકો
હજી પશુ, બળિયા ને દશ વીસ સામા મરણિયા થઈને ધૂમનારા હતા.
આજના જેવા માંછકાંકલા, ઝપુઝપુ થતા, તિન દિને અડાઈ કોશ જેવી
હાલતના ખાપલા નહોતા. નાહનપણથી કસરતનો લાભ લીધેલા અને કસ-
રતશાળાના સારા ઉસ્તાદો નાના લોકરતનું કામકાજ કરવે લાયક હતા. પણ

મુસલમાની રાજ્યને લીધે કોઈ તેઓનો બાનજ પુછવું નહોતું દિલ્હી ખાદ્યાહો પોતાનાજ વગના માણસો લશ્કરમાં રાખવાની ગોઠવણ કરતા, કે વખતે નવાખ ખેવડા થાય તો ખાદ્યાહીને ખેજનત લાગે નહી —તેઓ તેના પક્ષમાં રહે—તેથી શહેરના લાયક માણસો ધવાધાપા વગર પડી રહેત અને હિંદુઓના દિલ મુસલમાનો તરફ અપ્રીતિવાળા હતા પણ જ્યારે શહેરને માથે સામાન્ય દુખ જોયું ત્યારે આગણુ પાછળ મધણુ વિસરી જઈને આ સભામાં સઘળાજ એકદિલથી બેગા થયા હતા, ને જ્યાં એકબા તા હોય ત્યાંનો વિજય સર્વોપરી વિનક્ષણ મોહિત કરનારો હોય છે

રામલાલ કણબીએ પોતાનો ઉભરો બહાર પાડ્યો ને દૃઢ ઠરાવ જણાવ્યો કે તુગત મીયા બહાદુરજી બોલ્યા “ મે મહમદ પેગંબરકે કસમએ કેહેતા હું કે મેરે જીમરસે મે મરનેકું તૈયાર હું, લોકીન સખ અપને અપને તાનમે મશગુલ તો અમ કયા કરે ? ચલો, સખ લોક ઉઠો, ઓર મરો યા મારો, પીછા પગ મત ધરના અપને શહેરમે ઓ સ-સૂર દોદ્દા રાઝ હુવે મારકાટ કરતે હે ઓર અપન દેખા કરે ? વક્લાહી બીલ્લકા ! કયા ઝમાના આયા હે કે અપની જાનફેયાનીકી પરવાહ રખતા નહી કુછ પરવાહ નહી, અમ સખ પેગંબરકે ફરજદ અપના દીધોઆન-સે કેહેતેહૈ કે અપના રહ ઓર કલીબ નઝર કો મે હઝરત પેગંબરકે ખાતર અમ સખ કરનેમે તૈયાર હે.”

“ આગેવાન કયા છે ? ” જોન્સ ટટાર ચતા ખુસીપર સિધા ખેમતા બોલ્યો, કેમકે લોકોનો આ ઉમંગ જોઈને, હજી શરૂ વગરના ને સહાયતા વિનાના લોકોમાં આટલું પાળી છે એ જોઈને તે બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો “તમારે માટે હું તૈયાર થાત, પણ મારાથી આ કોઠી છોડીને બહાર નિકળાય તેમ નથી. કોઈપણ તમારો દોષવારો હોવો જોઈએ કોઈ શૂરો આગેવાની લેનારો નથી ? ”

“ મારી જીન્ડીને ખાતર હું તૈયાર છું.” સૂરલાલ અકસ્માત્ આવી પહોંચી બોલ્યો, “લશ્કર અવવસ્થિત છે, ને સમયસર ગોઠવણ થઈ ન થી, તેથી જો ત્રણસો મણસ દૃઢકુદ્દમાં ઉતરવાને તૈયાર હોય તો કંઈ ક-ચી શકવાનું મારામાં સામન્ય છે શિવાજી સંખા લડીને મરીય અથવા મારીય ”

કાવ્ય

“એસા નહીં બનેગા, તેરી જીવાનીકી ખાતર મેં મરનેકું તૈ-
યાર હું, મેરા હાથ નીચે સખ લોક તૈયાર હો તો અપ્પીકા અપ્પી ચલો.”
સરદાર નવરોઝ એકદમ દરવાજામાં પેસતાંજ બોલ્યો. “સૂરલાલ, તું
એસા મત બદલ કે મેં તુએ અપમાન કરતા હું, લોકોન મેં મરંગા તો કુછ
દહેરાત નહીં હે, ઓર તુઝકું અધધે ઈતની લડાઈકી વાકફગારી નહીં હે,
ઉસ સખખસે તું મેરી પીછે ચલ.”

સૂરલાલે તે કબુલ કીકું. તેને સોખતી ખરો હતો. સઘળો મંડળીને
પણુ એ વાત ગમી. કેટલાક માણસો પાસે હથિયાર ન હતાં તે એકદમ
મંગાવીને સાંપવામાં આવ્યાં. હિંદુ ને મુસલમાનજ એકકું થએલું ટાણું
“હર! હર! માહદેવ! ભવાની માતકી જો!” એમ કરતુંકેને કે છસો
માણસ ઉઠી એકદમ સરદાર નવરોઝ ને સૂરલાલના હાથ નીચે સંક્ર મારી-
ને જીતું રહ્યું.

જોએ એક શુક્રિત બતાવી, કે જોથી શત્રુને કાને ઠેક લગણમાં કંઈ
ખબરજ ન પહોંચે. તેથી પેહેલા ચોકીવાળો મળ્યો તેને એકદમ કતલ કરી
નાંખ્યો. એ મરાઠાની હાસ સાથે લગભગ બીજા ત્રીસ મરેઠા સીપાઈઓનાં
માથાં રવડાં વધ ગયાં.

શૂરપર આવેલા પોહામ્મો ધબધબ પગલાં નાંખતા જોમપર આવીને
ઘર, કુટુંબ કસાનો વિચાર કરવા વગર મેદાન પડ્યા હતા; ને બંધકર
કાળગાનિએ, ઘરકુટુંબને મરવા બધ છે તે જણાવ્યા વગર નિકળ્યા હતા.
એ તેઓની હિંમત અને બહાદુરી ધન્ય કેહેવા માટે જરૂર પાડે છે.
કીલ્લો છોડી ભાગળ નજીક આવ્યા ને જે ઘોડેસ્વારને માથાં લશ્કરે દૂ-
રથી જોયા, તેમ એક માથાં ટાળાંને તે ઘોડેસ્વારે પણ જોયું. એક માથાં
લશ્કર સામા જે માણસનો શો હિસાબ! તેમાં જોણુ લડાઈતું મોં જો-
યલું નહીં, પણુ નામ સાંભળતાં ચરચર કંપે તેના મોં આગળ તરવારોનો
ઝગઝગાટ જણાય ત્યો પછી તેનું સ્વરૂપ કેવું રહે? પ્રજાજન્યતું લ-
શ્કર, —હવે આપણે એ નામે એને આલખીશું, (તેના નિયમ ને તેની
સ્થાપના કંઈ આવાજ સ્વરૂપપર થઈ છે)—જેમ નજીક આવવા માંડયું
તેમ તેમ જે ઘોડેસ્વાર ગભરાયા, ને તેનાથી બચવા બાણુની ગલીમાં તેઓ

પેસી ગયા. પણ તેટલામા જે ઘોડેસ્તા નાની તલવાર સાથે સામા અઢીમા આ વખતના બપુનું પુછવુજ શુ ? આ જે સ્વાર તે મોતી જે ગુમ ને મણીગવરી હતા તે કેહેવાની કંઈ વાચનાગ્ને જરૂર નથી

સ્રી જાતી સંકોમળ છે તેનાથી બધ સામા આગ્રીવાર ટકાય નહીં આકસ્માત્ સમયે કોઈ માર્ગ લેવા તે તેને સુખવુ મુશ્કેલ છે તેની સ્થિતિજ હમેશા ધરસસાર ચલાવવાને અને મૃદુમૃદુ હાસ્યવિનોદજ પ્રેમાળ બોલવાની છે તેનું સ્વરૂપ શીતળજી નીચે રહેવા યોગ્ય છે તેના જોરસો થનૂને મારવાનો નહિ, પણ તેના કાળજી વિધવાનો છે તેના હાથ શીતળતા પમાડવાને અને તેનું મસ્તક ધા ખમવા કરતા ઉંદ્ર આણુવા માટે વધારે હાથક છે આ સાધારણ સ્વરૂપ છે તે છતાં સ્રીઓ સમયે ધરાક્રમ જતાવે છે તે અતિ વિરમયતા પમાડવા યોગ્ય છે

“કેન હે હાર,” આ બોલની સાથે જે તરવાર સામી અણકી

“મારો, મારો, સખ સાક્ષા પિડાર હે,” એક સ્વાર બીજો ઉમેગયો.

“બોલી મારકર એકદમ નિકાલ લાના, અપનકું મોત દૂર જના હૈ,” એક ચોથા પીસ્તાલ લઈને આવનાર સીપાઇએ કહ્યું

“કિસ ખાતર હતની દેર લગાતે હો, તગ્વારકા કામ તરવારકું કરને દો”

અને આ કેવો બારીક સમય છે સ્રી જાત, પુરુષના સ્વાગમા, કેવી સ્થિતિમા ! એક કાણુ બોલતા વાર લાગે છે તો છપ્પન વુકડા થતા ધાર લાગવી નથી, ને હા શો જવાબ દે ?

મણી તો ધુજવા લાગી. મોતીની ધદ્રીએ પણ મન મારી ગઈ હતી પણ ઉપાય શો ? ઉપાય વગર રક્ષણ નથી, ને રક્ષણ ન કરે તો મરે ?

“બડા સેતાન, લ્યાનત જે તુમપર કે અમેગ મુલકમે કુછ કારન વગર હદ્દા કીયા, તો સે તુને એહી હતીન મીડના અધમે,” ને હા કરવા એક સ્વારે તગ્વાર ઉગામી મોતીનો ઘોડો આધી અમઠીને ઘોડાક કદમ પાછો હક્યો

“અબરદાર ! બડા—એકબી કદમ પીછા હકા તો તેરા છપ્પન વુકડા હુનેને દેર લગને વાળી નહી”

“રખકી ખાતર, કુછ અમેગ મુનો,” મોતી, જીવ સગાસઠના સોધ જોધને જોમ તેમ કરતી બોલી

“ક્યા કેહેના છે, જોલ, તું ક્યા પીંડાર નહીં?” એકદમ નવ-
રોઝ ને સૂરલાલ ખંનો નજીક આવી પોહોંઆ તેઓએ સવાલ કીધો.

“નવાબકી રૈયતકું મારનેકા હુકમ તુને કીત્રે દિવાહે નવરોઝ?”
નવરોઝને જોતાં ને સાથે સૂરલાલને જોઈ ઘણી હિંમતથી માતી બેગ-
મ બોલી.

નવરોઝ પોતાનું નામ સામા સ્વાસ્થી સાંભળી એકદમ ચકિત થ-
યો. અને સૂરલાલ પણ આશ્ચર્ય પામ્યો.

“મને એ શબ્દ જોત દેડે મુનાહે” નવરોઝ ચકિત થતો જોલ્યો.

“અને મારા કાનમાં પણ તેની મોહિની ચાલુજ છે.” પ્રેમના ઉ-
મળકાથી સૂરલાલે શબ્દ કહાડ્યો. “મિયાન! મિયાન! તરવાર ને બંદુક-
નું કંઈ કામ નથી, સઘળા દૂર જાઓ.”

“નહિ, સૂરલાલ કશી જરૂર નથી. તમે તમારું કામ કરવામાં તૈ-
યાર થાઓ. ચલો અમે પણ તમારી સાથે છીએ.” મણી, જ્યારે સઘળું
બધ દોઢગાઉ દૂર નાસી ગયું ત્યારે ઘોડાને એડી મારી આગળ લાવીને
બોલી. “મરાઠાનો કાલનો હુલો ને લૂટ ધણી જખ્ખર થનારી છે માટે
તેની હકીકત લક્ષમાં લઈ સૌએ પોતાનું કામ ચલાવવાનું છે.”

મુંવા એટલે થઈ રહ્યું?

અનેક પ્રકારના વિચિત્ર શોધનાં વખતમાં પ્રાણીવર્ગના બંધારણની
તપાસ પણ અવશ્ય થવી ઘટે છે. મનુષ્ય પ્રાણી જલ, સ્થલ ને આકાશમાં
પોતાની ગતિ અવિરિહિન ચલાવી શકે છે, ને પ્રતિપદાર્થના અવયવનું સૂ-
ક્ષ્મ વર્ણન કરી શકે છે. આ મહાનસત્તાથી માણસ પોતે શું છે તે સ-
મજી શકે છે કે નહિ એ આપણે જાણીએ છીએ. નાનાવિધના જે ચમત્કાર
આપણે જોઈએ છીએ તેના કરતાં જીવનો ચમત્કાર કોઈ પણ રીતે ઉત-
રતો નથી. માણસ પોતાની શુદ્ધિના ખલથી હજારો દોશનું અંતર પણ
ટાળી શકે છે; અભેદ અને નિઃસીમ જલસમુદયી વિચિત્ર પ્રદેશને સાંધી
શકે છે; અર્થાત્ કોઈ પણ જાતની ગતિ ધણી અદ્યુત રીતે ઉત્પન્ન કરી

નાં રહેણાં છે. ચૈતન્યવાદીનો મોક્ષ જડના સંબંધથી ચૈતન્યને મુક્ત કરી તને અવિચલ આનંદમાં સ્થાપવામાં રહેલો છે. એક પુનર્જન્મ નથી સ્વીકારતો, ખીલે સ્વીકારે છે. આ પ્રકારનાં ઉભય સ્વરૂપ કેમ બંધાયાં તે વિચારવું વિસ્તારના બધથી અગત્યનું નથી.

આ બધા નિર્ણયના સ્વરૂપ ઉપરથી જણાય છે કે જીવ અને તે સંબંધની વિદ્યાને લગતી ખીના તેમાં આવે છે. તો પ્રથમ તપાસીએ કે જીવ નથી એમ કહેનારની પાસેના પુરાવાનાં જે જે પ્રમાણ છે તે કેવાં છે. શરીરવિદ્યા (Physiology) જે ઉપરથી પ્રાણી માનના અંતરત્વ સ્વરૂપ સમજાય છે તે શાસ્ત્રમાં માણસના મગજનું (Brain) સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ રીતે જણાવું નથી. મગજ એ વિચારનું અને લાગણીનું સ્થળ છે એમ જ જણાવેલું છે; પણ તેમાં શી ક્રિયા થાય છે એ સમજાવું નથી. અથવા અમુક લાગણીનું કે જીવિતું ખલ કેમ વધે અથવા કેમ ઘટે એ વિષે પણ જોઈએ તેવા સૂક્ષ્મ નિયમ જણાયા નથી. એમ માનવાને પણ કારણ છે કે આ વ્યાપાર જણાવા ઘણા કઠિણ છે; કેમકે જે જે મુલેનું માણસ તપાસવામાં આવે તેનામાં મગજના સર્વ સૂક્ષ્મ વ્યાપારો વિરામી ગયેલાજ હોય. શરીરના જે જે અવયવો તપાસાયેલા છે તેમાં કાંઈ જીવ એવો પદાર્થ ન મળવાથી જીવ નથી એમ કહેવામાં આવે છે. છુટ્ટું જ છે કે જેણે માણસના પ્રત્યેક અવયવનું પૃથક્કરણ કર્યું નથી તેનાથી આમ ખાલી શિકાય નહિ. જે મગજના વ્યાપાર હજી જણાયા નથી તેમાંજ કદાપિ કોઈ એવો અમત્કાર સમજવામાં આવે કે ચૈતન્યવાદીઓ સાચા હશે ત્યારે તો તેની પણ હાલ તો કોને ખબર છે ? કોઈ લોકે લોહીને જીવ કહે છે. આ વાત કેટલે દરજે સાચી છે તે જ્યારે ચૈતન્યવાદના પુરાવા આપીશું ત્યારે જ જણાશે.

આજ કાલ જડવાદીઓનું એક મહાપ્રમાણ વૃદ્ધિક્રમ (Evolution) થઈ પડ્યું છે. ચૈતન્યવાદીઓ આ તર્ક (Theory) ને નથી સ્વીકારતા એમ નથી પણ તેઓ એમ ખતાવે છે કે એ વૃદ્ધિક્રમવાદના જે પરિણામ ન્યાયદષ્ટિએ ફક્ત તે ઉપજાવવાં જોઈએ. “ડાર્વિન” અને ખીજા પંડિતોએ જગતની ઉપત્તિ કયાંથી થઈ ને તે હાલ છે તેવું કેમ થયું એવિષે તર્ક

ધ્યા છે. ખગોલશાસ્ત્ર જાણનાર બેને સ્વર્ગગા (Milky way) કે
 છે તેવા તેજોમય ગોળા (જે ગુદા તાગ અથવા મૃતિ નથી એમ મનાય છે)
 બેને 'નેબ્યુલા' કહે છે તે ધીમેરીમે તુટી ગયા હશે, ને તેના ગોળા બધાંદની
 મૂર્ચમાલા જેવી ગુની જુની જગતમાલાઓ બધાયથી. આપણી પૃથ્વીના
 તેજોમયગાયો ફૂટે ફૂટે ઠડો થતો ગયો ને તે ઉપર પહાડ વગેરે ગુ-
 હજવાહના ફાટવાથી બધાતા ગયા અને પ્રથમ હૈદ્રજન પછી કીડા મા-
 છતા એમ જીવ થયા માછલાથી ઉડતા માણી, તેમાંથી ચોપગા પ્રાણી,
 પછી વાદરા અને તેમાંથી માણસ એમ ઉત્પત્તિ થઈ અને મનુષ્ય હાલ
 જે સ્થિતિમાં છે તે વૃદ્ધિક્રમના અમતકાળથી એવું છે પણ આગળ શું થશે
 તે ખબર નથી આ કલ્પના વિશે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા પ્રખ્યાત
 “પ્રોફેસર ટીન્ડોલ” જણાવે છે કે “વૃદ્ધિક્રમની કલ્પનાથી છેવટની
 આટી છુટતી નથી,” આ “છેવટની આટી” તે એજ કે જગત કયાથી
 ઉપજ્યું, માણસ થાવું અનેક છે, જીવ છે કે નથી અર્થાત્ મૂન જીવો-
 ત્વનિ કેમ થઈ? આ કલ્પનામાં જણાવેલ છે કે જગત નેચ્યુલામાંથી ઉપજ્યું,
 પણ તે કયાથી ઉપજ્યું એવું દેકાણું નથી, તેમ માણસ વાદરામાંથી થઈ, પણ
 હૃદ્ધિ, ઇન્ડ્રા હલ્લાદિક કયાથી થયા એનો નિર્ણય નથી, તેમ માણસમાં જીવ
 એની કાંઈ સ્વતંત્ર શક્તિ છે કે નથી એ તપાસેવું નથી તથા જીવડા થતી વેળે
 તે સજીવ—હાલતા ચાલતા ને ખાતા—એમ ચલા એનો સૂક્ષ્મ વિચાર નથી.
 આ વાદ ખરો નીવડશે એમ સ્વીકારીને પણ ચેતન્યવાદી કહે છે કે આ
 કલ્પનાનો જે યથાર્થ પગલાંમ તે જડવાનીઓ ચામાટે સ્વીકારના નથી?
 વાદગમાં નથી એવા હુઆદિ ગુણ તેના પુત્ર કે પ્રપૌત્ર મનુષ્યમાં જણાયા તો
 વૃદ્ધિક્રમે કરી એજ ગુણના ઉત્કર્ષને પામી માણસ કોઈ અકલ કાચે પણ
 જડવામનાથી છુટો થવો જોઈએ, અને જે જડ ચેતન્યનો અકલ યોગ
 ચયેલો છે તેમાં ચેતન્ય પ્રાધાન્યતાને પામવું જોઈએ. આ પગલાંમ જડ-
 વાનીઓ સ્વીકારતા નવી વેળી વૃદ્ધિનો નિયમ નથી સ્વીકારતા એમ કહેવું
 જોઈએ અને તેમ થવાથી તેમનો વૃદ્ધિક્રમવાદ બાળી પડતા જેવું થાય છે
 જડવાંદિઓ જડ પદાર્થ અનત છે અર્થાત્ તેના નાશ નથી એમ
 સ્વીકારે છે એક કુલ ખીલ્યું, કરમાણ, ને સડીને ધુગ થઈ દેખીતું તો નાશ
 પામ્યું, તથાપિ પણ તેની સુગંધ અનતકાળ સુધી કોઈને કોઈ સ્થલે ચા-

ત્યાં કરે છે. તેમજ શબ્દશાસ્ત્ર (acoustics) પ્રમાણે કોઈ વાદ્યનથી શબ્દ થાય છે ને તે હવાના તરંગે ચલી નિરવધિકાલ પર્યંત નિત્ય રહે છે. આર્થાત્ પુખ્તનો સ્થૂલ દેહ લોણ થયા પછી પણ સુગંધ રહે છે, વાદ્યનેના સ્થૂલ દેહ પડેલોજ છે પણ તેથી નીકલતો શબ્દ અનંતકાળ પર્યંત રહે છે એમ પ્રતિવસ્તુના અદૃશ્ય અને અસ્પર્શ્ય ગુણનું નિત્યપણું જડવાદીઓ સ્વીકારે છે તથાપિ માણસ જેના ગુણ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, સત્તા (સત્, ચિત્, આનંદ) એમ મનાયા છે તેનો સ્થૂલ દેહ નાશ પામે ત્યાર પછી કોઈ પણ વસ્તુ બાકી રહેતી નથી એમ કહેવાને તે આચક્ષો નથી ખાતા એ ચૈતન્યવાદીઓને બહુ આશ્ચર્ય પમાડે છે. પોતાનાજ સ્વીકારેલા નિયમનો લાભ માણસ જાતને ન આપવો એ ન્યાયદૃષ્ટિથી વિરુદ્ધ જણાય છે.

આ પ્રમાણે જડ માત્રનીજ સત્તા સ્વીકારનારના મત તપાસતાં એમ જણાય છે કે તેમની કલ્પનાઓ અપૂર્ણ છે અથવા તો તેઓ પોતાનીજ કલ્પનાના બાજબી પરિણામ સ્વીકારતા નથી. ચૈતન્યવાદીઓએ પોતે જે તપાસ કરેલો છે તે ઉપરથી તેમને માણસના શરીરમાં જડપદાર્થથી ગતિરિકત કોઈ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયેલું છે. આપણામાં યોગશાસ્ત્ર, વેદાન્ત, ઇત્યાદિકના નિયમ પ્રમાણે વર્તનારને એ વાત દીવા જેવી પ્રસિદ્ધ છે. ને એ પણ તેમના મનમાં સિદ્ધ છે કે જીવ અથવા આત્મા તે પ્રમાન્તમા તે—Universal Soul—નોજ અંશ છે અને આપરે—વિવિધ જન્મ મરણના ક્રમમાં ગયા પછી—તે પરમાત્માજ નિવૃત્તિ પામે છે. આ વાત આધુનિક સમયમાં સિદ્ધ કરી શકાય એવું કાંઈક સાધન હાથ લાગેલું છે. માણસના શરીરમાંની કોઈએક શક્તિ એવી રીતે છૂટી પાડી શકાય છે કે આ સ્થલે બેઠેલો માણસ બીજાં ઘણાં દૂરના સ્થલની વાત કહી શકે છે, તેમજ જડવાદીઓને કેવળ આશ્ચર્ય પમાડે એવા અતકર્ય અમત્કાર કાંઈ પણ સામગ્રી શિવાય ખતાવી શકે છે. આ પ્રમાણે કરવું એ કાંઈ અસાધ્ય છે એમ નથી. જેને એમ કરી જોવાની સદિસ્ટા હોય તે કરી શકે છે. એ ઉપરથી પણ એટલું નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે કે માણસના શરીરમાં કોઈએક શક્તિ છે જેને જીવ અથવા આત્મા કહેવાય છે, આત્મા માણસના સ્થૂલ શરીરમાં ક્યાંથી આવ્યો એ વિચાર કરવાનો વિષય છે તથા એ આત્માનું મરણ પછી શું થવું હશે એ પણ વિચારવાનું છે.

• આ અતિગહન પ્રશ્નના જુનાયા માટે પાશ્વિમાત્મ શાસ્ત્રમા જોવું વ્યર્થ છે. એ પ્રશ્નના ઉત્તર આપણા શાસ્ત્રમાથીજ મળી આવે કે આપણુ શાસ્ત્રમા આ બાબતનો ખુલાસો “કર્મ”થી કર્યો છે તેમજ તેમા એમ માનેવું છે કે જડ અને ચૈતન્ય (આત્મા)નો યોગ અનાદિ છે પણ અ તે જડ ઉપર ચૈતન્ય પ્રાધાન્ય યહ તે છુટ્ટ પડી શકે છે કર્મ પણ અનાદિ માનેવું છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાનથી યહ છે અને પરમાત્મા એજ જ્ઞાનમય છે, માટે જ્ઞાનની ઉપાસનાએ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતા મોક્ષ પરમાત્મામા સમગ્રી-મજે છે આત્મા અમર છે અને જડના સખ ધે ડરી તેને જન્મની પરંપરામા પડવું પડે છે એ પણ નિષ્ક્રિય માન્ય છે મરણ પછી કાષ્ઠક યગ્નિર્વર્તન થાય છે એ પણ હાલ સાબીત થવા લાગ્યું છે દેહનાએક ધોલ (યુરોપમા ને અમેરિકામા) પ્રેતનું આવાહન કરીને પ્રાપ્ત ભૂત બતાવે છે આ ભૂતના રુચીરાદિકનો વિચાર કરતા જણાય છે કે જડથી કાષ્ઠક અરે મુકત થયેલા, પણ કુર્મથી કો વલ ભમિત થયેલા અને જડવાસનાયુક્ત ચૈતન્યના એ રહ બને છે અ-ઉપરથી પણ માનુષ્યની કાષ્ઠક બીજી નિયતિ થાય છે એમ લાગે છે

કર્મ એ સૂક્ષ્મ રીતે જોતા કાર્યકાળનું બાવતુ જ વિવેચન છે જે જે કાળનું માણુન પોનાના કર્મથી પ્રયુક્ત કરે તેને કાળનું કાર્ય કાષ્ઠક પણ જોઈએ આ કર્મના અસ્કાન્ અનન્ય આત્માને લાગે છે ને તે આત્મા તે કર્મના કાર્યને અનુસરના બનમા બધાય છે આ પ્રનાણુ, જ્ઞાનથી અગ્નિથી જ્યા સુધી કર્મનો દાહ થતો નથી ત્યાંથી, જન્મની પરંપરા ચાલી જાય છે, અને આત્મા અવિચલનદરપમા સય પાથી વિગમનો નથી આ નિદાત કોઈને વગર પુગવે દિવ્યારેલા ધર્માન નિયમવત્ લાગશે પરંતુ અવકાશ મળ્યે તેમ તેમ એમાનો પ્રત્યેક ન્યાયદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવવા પ્રયત્ન કરીશું. હાલતો વિચારના બનથી આટલેજ અટકવું બસ છે

આ વિષય અને તેમાના સિદ્ધાન્ત આદિશમા આજ કરી લખવાની જરૂર ન હતી પરંતુ પાશ્વિમાત્મ વિદ્યાના તગ્નથી જે અબદ ગયા છે તેમને એ વિચારવું અસ્થિતત્વ દર્શાવી તેમને અવતર શાસ્ત્રાદિ ઉપર જે અનિષ્ઠ અનાદર અને પાગલા મમકા ઉપર જે ખેંકારક મોહ થયો છે તે અ-ધાવવા એટલેજ મારો ઉદ્દેશ છે

મણિલાલ નલુમાઈ દિવેદી.

વકતૃત્વ વિષે.

દોહરા.

- વિજયતણા છે વિશ્વમાં, વિદિત વિવિધ પ્રકાર;
તેમાં વકતાનો વિજય, સર્વશિરોમણિ સાર— ૧
- અવર પ્રસંગે થાય જે, માનવિતણાં વખાણ;
પરોક્ષ, નહિ પ્રત્યક્ષ તે, સમજો અગુરુમણ— ૨
- આપણથી કેવા રિઝયા, જન તે નાજ કળાય;
પણ વકતૃત્વવિષે રહે, જય, જશ સાથ મદાય— ૩
- શ્રોતાજનનાં મુખકમલ, હરખે વિકસિત થાય;
વકતાવાણિપ્રતાપ તે, તેપરચક્રિ પરખાય— ૪
- નિજ, પર, પંડિત, મૂર્ખનૂં, શત્રુ, મિત્રનૂં જેહ;
મન આકરણે વાણિ તો, સભાયોગ્ય છે તેહ— ૫
- તે વાણી વકતાતણી, સદૃશ જગતમાં જાણ;
શકને જે કોમળ કરે, પિંગલાયે પાધાણ— ૬
- પાવૈને પાનો ચઢે, ખને સુખ દાતાર;
જડમાં ચેતન ઉપજે, ધન્ય વાણિ તે સાર— ૭
- તેજ વાણિ જે સૂણતાં, ઉપજે મધુપદ પ્રીત;
વિષયવાસના તો મટે, નિર્મળ થાયે ચિત્ત— ૮
- અવર વાણિ વકતાતણી, હોય કદી વિપરીત;
સૂણતાં સજ્જનમન વિષે, કદી ન ઉપજે પ્રોત— ૯
- જયમ વડેલી પુત્રિના, પિતાતણો જશ જાય;
ત્યમ વકતા તે વાણિનો, તણી કેમ નિંદાય— ૧૦
- માટે સમજ મન વિષે, વકતા વદે સુજાણ;
દશહિતેચ્છુ જેહને, પંડિત લહે પ્રમાણ— ૧૧
- એવા વકતા જગતમાં, જીવો વર્ષ હજાર;
જેના યોગ્યદી તકી, મુધરે મહુ નરનાર— ૧૨

તંત્રી.

વિધવા વિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?

[સાધણ-પાઠના વરસથી]

૪ સ્મૃત્યર્થસારનુ વચન મામાન્ય છે, પણ પરાશરનું વચન કસિ-
યુગને વિષે છે તેથી તેનો ખુલાસો થાય છે

૫ પરાશરે ઔરસ અને દત્તક એ બે પુત્ર કહ્યા છે વિધવાનો
વિવાહ પણ કહ્યો છે ત્યારે તેનો પુત્ર દત્તક નથી ત્યારે ઔરસમા ગણવે
જોઈય. પૂર્વકાળમાં પૌત્રર્થને ઔરસમા નથી ગણ્યો, કાશ્ય કે વર્ગ ૧૨
કૃષ્ણ, તેમા એને એક જૂદુ નામ આપ્યું હશે જે પરાશરે પુનર્વિવાહનુ
વિધાન કર્યું તેણે તેના પુત્રની વ્યવસ્થા કરી નથી એ ભૂલ પરાશરને માયે
ધાવવી સંયુક્તિક નથી, પણ ઔરસપુત્રમાજ એની ગણતી થઈ અને શ-
બ્ધાર્થ પ્રમાણે “ઉરસાજાત ઔરસ” વિધવાપુત્ર ઔરસ છેજ.

“સોમ પ્રથમો” એ મંત્ર લાક્ષણિક છે કારણ કે સોમ, ગ-
ધર્વ, અગ્નિ એ દેવતા કોઈ મનુષ્યકન્યાને પરણતા નથી એ સ્પષ્ટ છે
માટે વાચ્યાર્થ ન લેવો એ સાર. વળી વિશેષણ એકવચનમા અને વિ-
શેષ્ય બહુવચનમા એમ છાદસ પ્રયોગમા થાય છે એ મંત્ર સૂરીસાવિ-
ત્રીની વિવાહકથા વેદમા લખી છે તેમા આવે છે. તમે લખો છો કે “વધૂ-
પ્રતિ વર વાક્યમેતત્” એ રચના પ્રયોગકારે કરેલી છે, મૂળમા નથી
વિવાહકાર્યમા કેટલાએક મંત્ર આ મૂકતમાથી લીધેલા છે તે પ્રયોગકારની
રચી પ્રમાણે છે “તાપુષ શિવત્તમા” એ મંત્ર ગર્ભાવાનમા લીધેલું છે
પણ તે પ્રયોગકારની ખુશી જે વખત સૂનકા? એટલે પ્રથમ પ્રયોગ લખ-
નાર થયા તેમણે જેમ બાળ્યુ તે પ્રમાણે મંત્ર બણવાની રીતિ મુકરર કરી
માટે સૂનને કહ્યું કહે છે. એવો પતિ મનુષ્ય થાય છે એમ મંત્રમા
મતનખ છે, તેથી વિધવાને કંઈ પણ વિરુદ્ધ નથી પણ વિધવા વિ-
વાહને બહુવચનથી ઉત્તેજન મળે છે મનોઉત્પતિસખ્યાબાધ થતો
નથી બહુવચન છે તેથી મનુષ્યવર્ગના ગમેતેટલા પતિ થઈ શકે
“મનુષ્યજા” એ પ્રમાણે ૫૬ બધા પુસ્તકમા જોવામા આવે છે અ-
ગ્નિ એટલે કામાગ્નિ સોમ એટલે જનક, ગધર્વ એટલે જુવાની કામા-

જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કન્યા મનુષ્યને વરે છે, એવો અર્થ
 દેવાંત્ય માલમ પડે છે. તે વખતે કન્યા આજની રીતે દશ વર્ષે પરણતી ન
 હતી, પરંતુ કામગિની ઉત્પન્ન થયા પછી વીસ કિંવા પચીસમે વરસે પરણતી
 હતી. આપરંતંબ શાખામાં અનુર્થકર્મ વિનાહને ચોથે દહાડે લખ્યું છે
 તે આઠ વર્ષની કન્યા હોય તો થાય નહિ. અગ્નિ આપે છે કિંવા દે છે
 એ ખોલવાની રીત છે. પણ એ સાક્ષણિક મંત્રનો અર્થ અલંકાર તરીકે
 સમજવો જોઈએ. “અપુનર્ગ્રહણાય સ્વ સ્વત્વ નિવૃત્તિ” એવો અર્થ
 કરિયે ત્યારે ઘણીજ અડચણ આવે છે. સોમે ગંધર્વને જે કન્યા આપી
 તે ત્યાંજ રહેવી જોઈએ. તેણે પછી અગ્નિને કેમ આપી ? અને અગ્નિ-
 એ લીધી ત્યારે તે ગંધર્વની કન્યા અગ્નિએ કેમ હરણ કરી ? ત્યારે ગં.
 ધર્વે પણ પુનર્દાન કર્યું એ મોટો દોષ ક્યો એમ કહેવાય. માટે ખરો
 અર્થ ફરવો જોગ્ય છે. મતુ લખે છે “દેવદત્તાં પતિર્માર્યા” એ વચન
 પણ અલંકારિક છે. દેવ સર્વ આપે છે પણ બ્યવહારની રીત બાણુવી જો-
 ઈએ. આપ કહે છે કે મને પાંચ પુત્ર પરમેશ્વરે આપ્યા છે ; એ જોવો
 અલંકાર છે તેજ પ્રમાણે દેવદત્ત નાગી. આરિતક મનુષ્યની એવી બાધા
 હોય છે. વેદમાં અનેક અલંકાર છે. જેમ “અનૃતોપસ્તરણ મસી”
 “ઉશતિ રિવ માતરઃ” એ મંત્રમાં અમૃત અને માતર એ સાક્ષણિક
 સ્તુતિ છે. માતર એટલે મા એમ કોઈ પણ પંડિત બ્યાકરણના બળથી સ-
 દવા આવે તો શું કહેવાય ?

૮ અમારી ખોલવાની રીત લાભકારક થશે તો ઘણું સારું.

૯ કસ્યપે જે આપત્તિ લખી છે તે તેનાં મત પ્રમાણે. કોઈ જા-
 ધિએ કાંઈ આપત્તિ લખી છે પણ પુનર્દાન કરવાની રીત હતી. અનેક
 રૂપિનાં અનેક મત. “શ્રુતિર્વિમિન્ના સ્મૃતિરિવમિન્ના” એ પ્રમાણે
 યુધિષ્ઠિરનો જવાબ છે ત્યાં આપણી તે શી કયા !! બાધબે પણ એક
 અભિપ્રાય લખ્યો. હું એમ નથી કહેતા કે બધા રૂપિએ એક અભિ-
 પ્રાય લખ્યો છે. ત્યારે વાદ શાનો ચાલે ? અનેક મત છે માટે વિચાર
 કરવો જોઈએ. અને સખળ પક્ષ કીધો તેડુ વચન નિરમમાની નાજવામાં
 કરવું જોઈએ. સપ્તપદી શું પણ “આમર્મવારણાત્” એવું પણ કેટ-

લાગેક રૂપીઓ ખોલે છે પણ પુનર્વિવાહ કંઘે એવી ઓશ
સ્મૃતિ અને પુરાણ પણ આપે છે તેમા કુટલાએક મતભેદ અને
આપત્તિ તેના વિચાર બૂદા બૂદા લખ્યા છે પણ સાગથ ખીનો પતિ કન
રજીને હરકત નથી પછી સમ્પત્તીની પૂર્વે કે સમ્પત્તી ઉત્તર પણ વિવાહ
વિધિ છે શ્રુતિ પ્રમાણે સ્મૃતિ ખોલે છે એ વાત સત્ય છે પણ શ્રુતિનો
અને સ્મૃતિનો અર્થ ફેરવશે ત્યારે શ્રુતિને સ્મૃતિ તેનો હાથ પકડતી નથી
“ઋચીના વૈચિત્ર ઋજુકુટિલ નાનાપથજુષા” પોતાના મત અને
સમજૂતી પ્રમાણે લોક અધ કરે છે તેમા રૂઢી ઘણા દહાડાથી નથી ત ઉ-
પર મન ચોટી રહે છે “પ્રયોગ શરણા વૈયાકરણાઃ” એ વાક્ય છે
તે પ્રમાણે હાલ “રૂઢી શરણા શ્રુતિ સ્મૃતિ સર્વે પઢિતોપિ” એ પ્ર-
માણે યજુ છે સત્યાર્થ કરવાને કોઈ વિરલાજ પ્રવૃત્ત હશે-

૧૦ એક શ્રુતિમા એક વચન અને ખીજી શ્રુતિમા તેની વિરુદ્ધ
મળે ત્યારે તેને “વિકલ્પ” અનુદિત હોમ એક શ્રુતિમા લખ્યો છે
અને ખીજી શ્રુતિમા ઉદિત હોમ લખ્યો છે ત્યારે જે પ્રકારના હોમને શ્રુતિ-
બળ છે માટે કહે તેમ કરવું એ પ્રમાણે રીત ચાલે છે તે પ્રમાણે પુન-
ર્વિવાહ કરે અથવા ન કરે એ બે સગખા છે એ પ્રમાણે વિકલ્પ ધાય,
પણ નિવેધ તો કદી થાપ નહિ કારણ કે, વેદમા ચાર પાંચ ઢેકાણે વિ-
ધિ છે અને એક યૂપનો દૃષ્ટાત મળે તેથી બધી શ્રુતિ રદ
ત થાય ખીજી મને ઘણો સંશય છે કે એક રથના ઘૂસને
આગી એટલે તે ઉચિત્ત ધાય છે ને ખીજી યૂપને બધાય નહિ એક
વખતે ન બધાય પણ ખીજે વખતે કેમ ન બધાય ? વેદમા નેટલા કાનુ
કલા છે તેની માહિતી જોધય તેનો તપાસ હુ કરું, પણ કાનુ ઘણા
છે તેનો નિર્ણય કરવાને વાર છે જે કાઈ માત્રમ પડશે તે પછી જણા-
વીશ એક ગથના બે યૂપને સમકાચે ન બધાય એ વાત ઉધાડી છે. પણ
ખીજી યૂપને બાધવાને કાઈ હરકત જણાતી નથી એમ પણ વિધિ હરે
લિંગ તોભદ્ર અને સર્વ તોભદ્ર કાગળ ઉપર કાઢી ગોર (પુરોહિત) હરેક
ઢેકાણે રજુ કરે છે તે ઉચિત્ત યતો નથી, તેજ પ્રમાણે કલશપ્રતિમા પણ
ઉચિત્ત નથી યતી, ત્યારે માણસને ઉચિત્ત કેહેવું એ સાહસ છે એક કા-
નુમા કલિવજ્ઞ કર્યા હોય તે પણ ખીજી કાનુમા ઉચિત્ત નથી યતો તે મ-

પાપાન પણ ઉચિત નથી થતાં. કિમતી ચીજ હોય તેને કાંઈ
 ત્યાગ્ય નથી, અને બેકિમતી ચીજ હોય તેને ઉચિત માને છે.
 ત્યારે સ્ત્રી કેવળ બેકિમતી ચીજ છે ને તે સંસ્કારથી ઉચિત થાય છે એમ
 સંભવે નહિં. ત્યાંસુધી એક પતિનો કબજો છે ત્યાંસુધી એ ઉચિત
 છે, કારણ કે ધર્મી માયે છે. પણ પછી અર્થ શ્રુતિ કહે છે કે “સમાન
 લોકો ભવતિ પુનર્નિવાપરઃ પતિઃ” હાલ પુનર્નિવાહ કેરલીએક બ્રાહ્મણ,
 સત્રી, વૈશ્ય જાતીમાં આણે છે. પછી વિવાહમાં “જનપદ ધર્માન્ત્રામ ધર્મા-
 ન્ વિવાહે પ્રતીયેત” ત્યારે એ અનાચાર કેમ કહેવાય ? તૈત્તરીય શ્રુતિમાં
 “આરાધ્યૈ દિધિષુપતિ” બ્રાહ્મણકાંડ ૩ પ્રપાઠક ૪ અનુવાક ૧
 માપ્ય. દ્વિવિવાહકૃતવતી સ્ત્રી દિધિષુતસ્ત્યાપતિ” એથી પણ એ ચાલ
 હતા એમ માલમ પડે છે. અને એ દિધિષુપતિ મેધ્ય છે ત્યારે તે દિ-
 ધિષુ અમેધ્ય કેમ થાય ?

૧૧. “વિધેવેદેવરં” એ વાક્યથી વિધિ ન થાય પણ રીટી ૬-
 રીત થાય છે. હારીત કહે છે કે “અનુષ્ઠિતં ચેન દેવૈર્મુનિભિર્યદનુ-
 ણ્ઠિતં નાનુષ્ઠેયં મનુષ્યૈસ્તસ્તદુક્રં કર્મમાચરેત્ ॥ ૧ ॥ તથા પરીક્ષિતિ
 શંકાઃ—સકથમ્ ધર્મં સેતુનાં વક્તા કર્તાભિરાક્ષિતા ॥ પ્રતીપમાચરન્વ-
 હ્મન્ પરદારાભિમર્ષનં ॥ ૧ ॥ શુકવાક્યઃ—ધર્મવ્યાત્ક્રિમોદ્દૃષ્ટ ઈ-
 શ્વરાણાંચ સાહસમ્ ॥ તેજીયસાં ન દોષાય વન્હેઃ સર્વમુજો યથા ॥
 ૧ ॥ ઈશ્વરાણાં વચઃ સત્યં તયૈવા ચરિતં ક્વચિત્ ॥ તેષાં વત્સ્વ વ-
 ચોયુક્ત બુદ્ધિમાન્નૈ વદાચરેત્ ॥ ૨ ॥ જ્યારેસ્તને કશો દોષ નથી, તે પ્ર-
 માણે દ્રોપદીના પંચ જ્ઞતારની બ્યવસ્થા છે. અનાચારની ઉપમા હોય તે
 વિધિ ન થાય એ વાત ખરી છે, પણ “સમાન લોકો ભવતિ” એ શ્રુતિ
 નાથ અને વિધિરૂપ છે એમાં કાંઈ સંશય નથી.

૧૨ “નષ્ટેમૃતે” એ વચનનો અર્થ નંદપંડિતાદિક મહાહુદ્ધિવાન
 કહી ગયા છે, પણ જે વખત તેમણે અર્થ કહ્યો તે વખત સ્ત્રીના અધિકાર-
 નો સંકોચ થઈને પુનર્નિવાહ બંધ થયો હતો. તેમણે ચાલતો આચાર
 જોઈને તે પ્રમાણે લખ્યું. ચાલતા આચારને ફેરવવાની છુદ્ધિ ઘણા કાળથી
 બંધ પડી ગઈ. જે દિવસથી ભરતપંડમાંથી રૂપિત્વ નષ્ટ થયું તે દહાડાથી
 સરવે પંડિત ચાલતા આચારને પકડી રહ્યા. સતી બાલવાની ચાલ હતી

વિધવા વિવાહ અગ્રાજ્ઞ કે સગાસગ?

જ્યારે તેની પુત્રીમા સગવે લખતા ગયા—માધવ પણ એ સ્ત્રીકપર એ પુત્રુનો આચાર એમ લખે છે તેજ માધવ, ધરાયર અમૃતિ કલિયગની છે એમ પણ લખે છે ત્યારે એક સ્ત્રીક પૂર્વ યુગમા ને બધા સ્ત્રીક કલિયુગમા એ બધુ કેમ થઈ ? તેણે કાણુ એ કે ચાલતા આચારની વિરુદ્ધ ન લખવાની સરવે યજ્ઞોતની ચાલ દૃઢ થઈ હતી, હજી પણ એજ દૃઢ છે માટે આ વાદ આવે છે નહિતો એ વાત સદાજ સમજવામા આવે એવી છે અન્ય દેશમા જે વાત કયામા ગણાતી નથી તે વાન ઉપર આ દેશમા જો વિચાર ચાલે છે કાણુ અહીંના લોકોનું કષિત્વ ધણા કાવધી નષ્ટ થયું અને લોક રૂઢીને યજ્ઞ તેમજ તેના દાસ થયા છે તે જ્ઞાતિ જ્યારે જશે ત્યારે સુધારો થવાને વાર નથી લાગવાની આ દેશનું સર્વ 'સૌખ્ય, એધર્મ અને સદા નષ્ટ થઈ તેણે કારણુ એજ છે. તર્ક ભગૃત થશે ત્યારે યથાસ્થિત અર્થેનું દર્શન થશે ચાલતી ચાલને માન આપતા આજ્ઞાથી ગર્વ યજ્ઞોત આ યા છે પણ માગ મત પ્રમાણે ચાલતી રૂઢીને કાઈપણુ માન આપણુ ન જોઈએ કારણુ કે મૂર્ખ લોકે ગમે તેમ રૂઢી કાઢી હશે હમન હુસેનણુ ભજન કરે છે, કૃષીર પાપ છે, તાણુ-ત દૈ છે અને વિધવાનું વપન કરે છે એવા અમાની લોક નષ્ટ તર્ક અ-ને બ્રુધર્મ થયા હોય તેમા સુધરેલા યજ્ઞિત ઇધર્મદ્રાદિકે અર્થ કર્યો તે ત્મને ન ગમે તો હરીશ્ચા પણ વ્યાકુળ અને ધમરાજ્ઞ રીયા તે અર્થ વિરુદ્ધ નથી એમ માફ મત છે

૧૩. હું એમ કહું છું કે વિધવાકથ અને નિરેધવાકથ બેક શાસ્ત્રમા છે તે બેનો વિચાર કરતા પુનર્વિવાહ પ્રકરણમા વિધવાકથો વધારે ખજવાનું છે, નિરેધવર વચનો ખજવાનું નથી નિરેધ ખલી છે એ ન્યાય ખરો પણ નિરેધ અને કેટલાએક વિધવાકથ જ્યારે માલમ પડે છે ત્યા-રે તે બેની વ્યવસ્થા કરી પડે છે પ્રત્યમ પરુ અને વિપ્રપરુ એ વિધ-વામા બે પ્રકારના વાક્ય છે ત્યારે તેની વ્યવસ્થા કઠવીજ પડશે

૧૪ “સકૃત્કન્યા” એ સાધાગણુ વાક્ય છે કન્યાનું સગન એક વગ જોડે કંડ ખતે ન આપવી પણ “નષ્ટમૃતે” એમા આપતિ બ-તાતી ને તેમા પુનર્વિવાહ વિધાન છે માટે એ વિરોધ છે આપતિમા પુ-

જે વાચક ધાય અને અન્ય પ્રસંગે ન થાય તે ઠેકાણે “સકૃત્કન્યા” એ વચ્ચનને આશિર્તાઈ છે.

૧૫. વિવાહમંત્રમાં નિયોગ નથી અને વિધવા વેદન એટલે નિયોગ પણ વિધવાને નથી. એ વચ્ચન પુનર્વિવાહનિષેધક નથી પણ નિયોગનિષેધક છે. વળી આ વિચાર પંચ આપત્તિનો નથી. સાધારણ છે. વેદન એટલે નિયોગનિયોગમાં કોઈ પ્રકારનો મંસ્કાર નથી. નિયોગ કરતાં વિવાહની પેઠે મંત્રાદિકતું પઠવ નથી. નિયોગ એટલે કેવળ અંગીકાર માત્ર છે. તેથી ક્ષેત્રજ પુત્ર થાય છે. નિયોગનો નિષેધ કર્યાથી પુનર્લગ્નનો નિષેધ થતો નથી અને મનુષ્ય વચ્ચન કલિમાં ચાલતું નથી. પરાશરતું ચાલે છે. “કૃતેતુ માનવા ધર્માઃ” માટે મનુષ્યો નિષેધ હોય તોપણ કામનો નથી.

૧૬. પરાશરતું વચ્ચન વાચાદત્તાપર લઈ જવું એ વાજબી નથી. વાચાદત્તાનો ત્યાં સંબંધ નથી. ત્રણ શ્લોક વિધવાનેવાસ્તે છે. પુનર્વિવાહ, પ્રલયવર્ષ અને સહુગમન—એ ત્રણ વાચાદત્તાને લાગવાના નથી. માધવ પણ પરાશર માધવીમાં લખે છે “અયંયુગાંતરાય વિષયઃ” એ ભૂલ થઈ પણ વાચાદત્તાનો અર્થ એણે કર્યો નથી. કારણ પ્રકરણ વિધવાતું છે. એ શ્લોક વદ્ય મનુ અને નારદ ઇત્યાદિ ખીજી સ્મૃતિઓમાં છે. વાચાદત્તાપર એ વચ્ચન લગાડવું એ કેવળ અન્યાય છે—ફક્ત વિધિને રૂઢ કરવાની એ હુકિત છે. એવીએક વાક્યતા કરવાતું સાહસ કરીને લક્ષાવધિ સ્ત્રીઓનો શાપ લેવો એ અયોગ્ય છે. વાચાદત્તા અને વિધવા એ પૃથક છે. વાચાદત્તાનાં વચ્ચનો વાચાદત્તાને લાગશે અને વિધવાનાં વચ્ચનો વિધવાને લાગશે. એને આશિર્તાઈ આપવો—યુગ બદલાવવાથી અર્થ ફરે છે એપણુ ખરું છે, જેમ :—“તત્સંસર્ગિચ પંચમ” સંસર્ગી પંચ મહાપાતકી પૂર્વ યુગમાં હતો પણ “કલોકર્તા ચાલિપયતે” એ વચ્ચનથી સંસર્ગી છુટી ગયો છે. યુગપરત્વે શબ્દોત્તું અર્થાંતર થયે ઠેકાણે થાય છે. મધુપર્કને ઠેકાણે અર્ધ, દુશને ઠેકાણે તુલસી, યજ્ઞશિષ્ટને ઠેકાણે પ્રસાદ, પાગને ઠેકાણે પુન્ન ઇત્યાદિ. ધર્મશાસ્ત્રના કર્તાએ દેશકાલાનુસાર વર્તવાની સનદ આપી છે. જે વખત દ્વાદશપુત્રોની ચાલ હતી તે વખત દિંધણુ પુત્રને પૌનર્ભવ કેહેતા, પણ પરાશરવાક્યથી વિધવા પંચ વિપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે ફરી

સુધારો અને તેનું રૂપાંતર

જન કહે અને તેનો પુત્ર ઐરસ થશે પૌનર્ભવ એ શબ્દ વા, નિષેધ છે તેથી એ ઐરસ છે. એ પ્રમાણે ધરાવાનને ઐરસ કહ્યો વિધવાનો ખીજે પતિ થાય તેના શરીરથી ઉત્પન્ન થાય તે કેમ ઐરસ ન થાય ? આકરણ અને ધર્મશાસ્ત્રથી એ ઐરસ છે વિધવા ફરી પરણે તો એ ધર્મપતિ છે હેતુ એટલે પોતાનો નહિ પણ પોતાની સ્ત્રીનો, જેમકે નિયોગથી થાયો. પણ પુનર્ધિવાહના પતિની સ્ત્રી તે તેની ધર્મપતિ તે જ નો, પુત્ર તે ઐરસ ધર્મ અને અધર્મ એનો વિચાર રૂચિવચન અને વેદ-વચન ઉપર છે. “વચનાત્પવૃત્તિ વચના ત્રિવૃત્તિ” બારતમા ઐરસ લખ્યો પણ એ ઐરસ નથી જેમ કહેવાને આપણે સમર્થ નથી યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રમાણે ઐરસ પુન થવાને માથાપ ધર્મપતિ અને ધર્મમિત્રા જોઈએ તે પ્રમાણે વિધવા બ્રહ્મચર્ય ઝડીને લગ્ન કરશે તો તે ધર્મપતિ પરો શાસ્ત્રામાએ અધર્મપતિ થાય નહિ

સુધારો અને તેનું રૂપાંતર

(૧૮૫૦ થી ૧૮૮૩)

મને ૧૮૫૦ ની પહેલા ગુજરાતી તેમજ આર્યાવર્તની બીજી ભાષા-ઓમાં સુધારો શબ્દ હતા નહીં અગર સુધારો શબ્દ બાહ્ય સ્વરૂપમા અનાર્થ બાધાનો નથી, તેમજ જે ટોળાએ એ શબ્દને પ્રથમ જન્મ આપ્યો એ તે ટોળાના આબેહૂબ વિચારદર્શક એ સુધારો થાણે દરજ્જે છે, તોપણ જે વિચારઅનુક્રમણિકાની એ સુધારો શબ્દ શ્રવણે પડતા અતરમા પ્રેરણા કરે છે તે વિચારઅનુક્રમણિકા આર્થ પ્રજ્ઞના આખા ઇતિહાસમા કેવળ નવિન છે, એટલે બીજા શબ્દોમા કહેતા અનાર્થ છે આર્થ પ્રજ્ઞનો પુરાતન ઇતિહાસ, તેના જ્ઞાન, વિદ્યા, રાજ્યચર્ય, કળાકૌશલ્યતા અને સમૃદ્ધિ આ આખી પૃથ્વી ઉપર મૌઘી પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધી પામ્યા છે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી રાજ્યના મંડાણથી લેતા આજદિન સુધીમા આર્યાવર્તની ભૂમિ ઉપર તેના ધર્મ અને રાજ્યચર્યમા યુગોપની સાથે અરખાવતા થોડી કે ઘણી તોપણ ઘણી મહાભાગત હિયલપાયલ સમયે સમયે થઈએ. યુરોપીઅન

તેમને માન્ય કરેલી ઓછામાં ઓછી આજથી પાંચ હજાર વર્ષની
 ઐતિહાસિક આર્યોવર્તની ધાર્મિક, રાજકીય, અને સંસારી સ્થિતિ, એમતા
 કોઈ નહીં કહેશે કે, એકસરખી રીતે સતેજ અને યજ્ઞવાન હતી. બ્રાહ્મણ
 ધર્મરાજ્ય ઉપર બૌદ્ધ અને જૈન ધર્માચાર્યોએ ઘણીએવાર હક્કા કરેલા અને
 ક્ષત્રી રાજ્યજ્ઞ સ્વયક્ષમાં કરી સમયે સમયે ફેરવે મેળવેલી; તેમજ ક્ષત્રી
 રાજ્ય ઉપર જીત મેળવી પરદેશી, મુખ્યત્વે કરીને મૂસલમાન રાજ્યે મહ-
 મદીઅન ધર્મ આર્ય પ્રજામાં સ્થાપવામાટે અનેક હુકિતઓ રચી હતી.
 તોપણ એ સઘલા કાળક્રમણોમાં વિશેષતઃ એ બેવાનું છે કે બાહ્યના
 કે ભીતરના સઘલા હક્કા છતાં આર્ય મંડળના ખંધારણ ઉપર અન્ય વ-
 ર્ગની કોઈ અસર ન થતાં તે ખંધારણ સનાતન કાળથી બ્રાહ્મણ બળથી ભરેલું
 રહેતું હતું. ખ્રિષ્ટિય રાજ્યની પેઢેલાં આર્યોવર્તની સઘળા પ્રકારની કેલવણી બ્રા-
 હ્મણ અધ્યક્ષની દેખરેખ તળે હતી અને વિશેષતઃ બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા
 દેનારી હતી. ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ કેળવણી દબાઈ પેડી, અને વિ-
 ક્ષાયતી કેળવણીએ વિલાયતી વિચારોની પ્રેરણા કીધી. પણ હશે ! સમયે
 સમયનું બળ અજમાવ્યું. સુધારાના વિચારમાં સાધારણ રીતે હાલ છેલ્લાં
 પાંચ વર્ષમાં જે રૂપાંતર જણાય છે તે ઉપરથી એમ આશા બંધવામાં
 આવે છે કે જે દૂષણો ભરાયાં હતાં તે વૃત્તિ આર્થવૃત્તિમાં આજ સેંકડો
 વર્ષના પરદેશી રાજ્યોના અમલ તળે ઘટિત ફેરફાર થઈ સનાતન આર્ય
 માર્ગ તરફ હંમેશને માટે વળશે.

એનેમાટે ગયા ત્રીશ વર્ષના સુધારાના સ્વરૂપને સારરૂપે કાંઈક તી-
 ક્ષણુતાથી આપણી નજરને નિહાળવા દો. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ
 એમાંની કોઈ વસ્તુને પ્રાધાન્ય હેતુ માની, મરુબ્યકર્મનું સ્કુરણ થાય છે;
 અને એ ચાર વસ્તુમાંથી અમુક વસ્તુને પ્રાધાન્ય હેતુ માનનારા ઘણા
 જનોમાં પણ તેજ હેતુ અમલમાં આણવા માટે સત્વરજતમરી પ્રકૃતિ-
 પશાત્ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. સુધારાનો એક શુભ
 હેતુ રાખવા છતાં પણ સુધારાના અગ્રેસરોમાં છિન્નભિન્નતા જોઈ અતિ
 આશ્ચર્યતા પાતાવે છે તેનું મૂળ કારણ પણ મૂળ પ્રકૃતિની ભિન્નતા છે.
 હુરોપીઅન લોકો સંસારી, રાજકીય, અને ધાર્મિક એ પ્રમાણે સુધારાના

મુખ્ય વિભાગ પાડે છે, તેમા ધાર્મિક સુધારા ઉપરજ મુખ્યત્વે ફરી
 જોના ધર્મચુરની મુખ્ય સત્તા હોય છે, પણ સસારી અને રાજકીય હ
 ખમ અંગે પણ જાણે ધર્મથી કેવળ વિરૂદ્ધ હોય તેમ, તેઓને પુરોપની
 પ્રજામા ધર્મની સત્તાથી અજગા કરવામા આજ્ઞાટે એથી ઉત્કૃષ્ટ, આર્ય
 પ્રજામા સસારી, રાજકીય, ધાર્મિક એ સઘલા સુધારાના—બધકે ખીજ
 શબ્દોમા આર્ય પ્રજાના કોઈ પણ જાતના નિત્યતાને અનુસરતા કર્મમા
 હ મેશ ધર્મની છાપ સાથે તે કર્મના બળ પણ તેવા સચોટ હોયટે. આર્ય
 પ્રજાએ આ પ્રમાણે નિત્ય સ્થાયી રહેનારા ધર્મને મનુષ્ય મંડળની સર્વે
 ઉપયોગી વસ્તુમા નાપક ક્રીધો, તેની સાથે તે ધર્મને સ્વાનુકૂળ કરવામાટે સર્વ-
 થી ઉત્તમ જાતિની સત્ય પ્રકૃતિને પ્રજાએ વૈરાગ્ય વૃત્તિએ તે નિત્ય માન્યો, અને
 રાગી યદ્દ ભોગ કરવા પડે તેપણુ વિરક્તતા સાથે એવો દ્રઢ બોધ આ-
 ઘ્યો. પ્રવૃત્તિ અને તેથી થતા આ સસારનાજ અપ ભોગના વિલાસીઓ
 શકા કરે છે કે નિવૃત્તિની નીતિએ પ્રવૃત્તિના અતિ ઉત્તમ મુખો કયા મળે ?
 પણ બિતર નિવૃત્તિ સાથે રહેલી પ્રવૃત્તિ નેટલી બળવાન અને નિર્મળ ગહે
 છે તેટલી બળવાન અને નિર્મળ કેવળ પ્રવૃત્તિ હંમેશમાટે હોતી નથી
 જેમ મનુષ્ય સ્વભાવની બિતરની નિવૃત્તિ બળવાન તેમ અગરજો તે મનુષ્ય
 હ મેશ પ્રવૃત્તિમા વિલાસી યદ્દ માહાલે તો પણ જરૂરના પ્રસંગ આવે
 અતિ પ્રૌઢ પ્રવૃત્તિના પરાક્રમે દાખવેછે નિત્યવસ્તુને હ મેશ લક્ષમા રાખી
 ભોગ કરનાર નિવૃત્તિમાર્ગ આર્ય ધર્મની આવા પ્રકારની સુસ્ત પ્રકૃતિએ
 પૃથ્વી ઉપર ખીજ બાગોમા તેવા તેજમા જોવામા આવતા મહા ગૂઢ ત-
 વજ્ઞાન અને સદાચરણની પ્રૌઢ નીતિને જન્મ આપ્યો હતો આર્યતત્ત્વજ્ઞાનની
 ગૂઢતા વેદાન્ત ઉપનિષદ, અને તેના યદ્દ્યેનમા મહસૂર છે, તેના સદાચ-
 રણની પ્રૌઢ નીતિ એકજ સ્લોકમા સતેજ બતલાવી શકાય આત્મવત્
 સર્વભૂતેષુ, માતૃવત્ પરદારાસુ, લોષ્ટવત્ કાજ્જનેષુ, ય પશ્યતિ સ
 પશ્યતિ. “ માણીમાત્રને સ્વાત્મા પ્રમાણે, પરસ્ત્રીને માતા પ્રમાણે, અને
 કાંચનને લોખ્ખ પ્રમાણે જે પુરૂષ જુએ છે તેજ અરેખર રૂપી છે ”
 મનુષ્ય અને પ્રાણીમાત્રના ઉદ્ધાર આન સુખમાટે સર્વ યદ્દ્યુક્ત દ્વાર
 અતિ ઉચ્ચ અવધ બતાવનાર, તેમજ મનુષ્ય સ્વભાવની અતિ નિર્બળતા
 દાખવનારા વિષયનસૂતા અને ધન લોભના દુર્ગુણોને ગ્રાસી પેઠે અકુશમા

અમેઝોનનાર ઉપલા શ્લોકથી વિશેષ પ્રૌઢ અને સર્વ વ્યાપી નીતિવચન પશ્ચિમ
 નેનુબ્ય સમાનતાવાળા અદ્ભુત (1) સુધારામાંથી મળી આવતું ધણું દોહિયું
 છે. જે પ્રદેશમાં મનુબ્ય સ્વભાવની પ્રકૃતિ મૂળ પ્રથમથી મલિન અને અ-
 ધમ હોય તે પશ્ચિમના પ્રદેશમાં હયાત વસ્તુનો ઉચ્છેદ કરી છેદક
 (radical) નીતિની વિચિત્ર લીલાઓ કદાચે રમાય તેમાં કાંઈ નવાઈ
 નથી; પણ આજથી જે હજાર કરતાં વધારે વરસ ઉપર પશ્ચિમના યુનાની
 ઇતિહાસ કર્તાના પ્રમાણ ઉપર જે પ્રદેશ સંઘચાર અને સત્યતાની ભૂમી
 ગણાઈ હતી, જે પ્રદેશના ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો અને બોધવચન અતિ
 પ્રૌઢ અને સર્વવ્યાપી છે તે આર્ય પ્રદેશમાં રક્ષક (conservative)
 નીતિને ઘટિત ફેરફાર સાથે પ્રાધાન્યતા આપવાને બદલે પશ્ચિમની છેદક
 નીતિનો વા સુધારાએ મોહમાં ફેલાવ્યો, એનાથી વિશેષ નાશકારક પગલું
 આર્ય પ્રજાના સંકેતો વર્ણના આખા પૂરાતન ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધતા
 કોઈપણ પ્રસંગે કોઈ આર્યએ સ્વદેશહિતાર્થે લીધું હોય એવા દાખલો
 શોધકને મળી આવશે નહીં. મુસલમાન રાજ્યથી આર્યરાજ્યની ધણી પડતી
 અને ખરાબી થઈ; ધર્મરાજ્યમાં મહમદીઅન કાંઈ સારા ફાળાતો નહીં,
 તોપણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા સાથે આર્યધર્મની કેહેણી રેહેણીમાં સડો પેડો,
 અને ફેટલેક દરજ્જે આર્યધર્મ બાહારથી નિસ્તેજ દેખાશે, તોપણ યૂરોપી-
 અન વિદ્વાનો સમાનતાના અનુમતનું આટલું બધું અભિમાન ધરાવે છે
 તે વિદ્વાનોની આગળ આર્યધર્મની પ્રૌઢતા અને સર્વવ્યાપકતા બતાવવાને
 આટલોજ હયાત દાખલો બસ છે કે, હાલની ધતિત થયેલી સ્થિતિમાં પણ
 હંચા વર્ગને પડતા મુકી, આર્ય પ્રજાના હલકા વર્ગની રેહેણી કરણી, નીતિ,
 મુખ્ય સંતોષ, ધ્યા, અને નિર્વ્યસનતા વિગેરે ગુણોનો એક ચિતાર મનમાં
 પાડો અને તેની સાથે યૂરોપની પ્રજાના હલકા (mob) વર્ગની વિધવં-
 ચા, ધનલોભ, અને અહંપદથી કલહી, અસંતોષી, અને સ્વાર્થી થયેલી
 સ્થિતિનો બીજો ચિતાર મનમાં પાડો, તો આર્યધર્મની મોટાઈ આપોઆપ
 તમારી નજરમાં જણાઈ આવશે. યૂરોપમાં હાલ સમૃદ્ધિની ગમે તેટલી રે-
 લછેલ છે, તોપણ તેટલા સ્વરાજ્યના બળ છે, અમુક વર્ગને બદલે
 લોકો (mob) ને સુખી કરવામાટે સમાનતાના અનુમતની અનેક લીલાઓ
 રમાય છે, અને યૂરોપીઅન નીતિજ સોડોના મોટા સમુદાયને સુખ આપે

છે એવું અભિમાન-માન્ય ગણવામાં આવે છે તે છતાં, પરાજયના અ-
તંત્રેની પડતી હાલતમાં પણ આર્ય પ્રજાના હકમાં વર્ગના લોકો પશ્ચિમજા
હકમાં વર્ગના લોકો કરતા નીતિ, રહેણી, અને સ્વભાવે વધારે સુખી અને
પ્રેમ ઉત્પન્ન કરતા છે, આજ અદભૂત બનાવ યુરોપના મોડને દૂર કર-
વાને બમ ડે. આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર પશ્ચિમનો છેલ્લ નીતિનોજ વા
આર્યભૂમિ ઉપર મુદ્દાઓ ફેલાયો હતો, પણ હાન થોડા વર્ષ થયા તેમ
ધણે ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવે છે. હાલની આર્ય સ્થિતિમાં કેટલીક
રીતે મોડો પેડેલો છે એ તો સર્વ કોઈ માન્ય કરશે, પણ સડો દૂર કરવા
માટે પશ્ચિમની છેલ્લ નીતિને ન ઘામન કરતા આર્યપ્રજાના મૂળ ધર્મ બ-
ધારણ ઉપર જઈ રહ્યાં નીતિનો અમન ઘટિત ફેરફાર સાથે કરવો એવું
વલણ સાપ્રત સુધારાનું બહાર પડ્યું છે વિચારોમાં ગમે તેની ભિન્નતા
હો તોપણ આટલું માન સ્વામી પડિત ધ્યાનદ સત્સ્વતીને કોઈ વિરોધ
પક્ષી પણ આપ્યા વિના રહેશે નહીં કે યુરોપન વિચારી પારામાં મોહિત
થયલા, ધર્મ વિષયમાં સશયી રહેવા અને તટસ્થ થયલા યુવાનોનું વલણ
સુધારા પ્રકરણને ખીંચી રીતે ધર્મની છાપ આપી, સ્વામિજીએ મૂળ આર્ય-
ધર્મ તરફ ઘણે દૃઢજે કીક જ્યાં સુધી કોઈ મહા સંસ્કારી પુરુષ આ-
ર્યધર્મ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાને નિર્માણ થયેલો અવતરશે નહીં ત્યાં સુધી
વિચારમાં ભિન્નતા તો ગહેશેજ, તોપણ આ સમયમાં અવગચતુ એ છે
કે સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો તરફ વળણ રાખી સુધાગતા અગ્રેસરો પ્રયત્ન
કરતા રહેશે તો આગત જતા આર્યનો ઉલ્લેખ સહજ થશે ।

ઈચ્છારામ લગવાનદાસ દલાલ.

રજપુત સેનાનીનો રણુરગ

૫૬

પિયુ—અમરપથ સમરપથ લક્ષ્મી હવે,
એજ છે નિર્માણપથ લક્ષ્મી હવે—ટેક.
મરણુ કાતો જાના રગળીજી નાલુ,
બધનડુ દુખ પ્રિયા, કેટલું સહુ—સમર.

- પ્રિયા—જય જય જય થાઓ પિયુ પ્રેમદા બહે
કીર્તિ મેળવી રૂડી વળી મળો મને—સમર૦ ૨
- પિયુ—વીર્ય નામને લગાડું ડાઘ નહિં પ્રિયા;
પંદદાસ નહિં ખ્યું હું કો કરે ક્રિયા—સમર૦ ૩
- પ્રિયા—હુઃખ તો વિભેગનું થયે ઘણું પિયુ;
છતપછી મળણું તેથી છુપ્ય અવર કિયું—સમર૦ ૪
- પિયુ—રણ પડું તો નામ રૂઢું, માર રહે પ્રિયે;
હીણું નામ કાયરું, નિંતે પિંખાયરું—સમર૦ ૫
- પ્રિયા—દાસ ટલી કીર્તિ રલી, પ્રેમ મ્હાલવો;
એતી આશમાં પિયુ હું જોઈ રંગ નવો—સમર૦ ૬
- પિયુ—નામ કરી મરણ પામું, તેથી અંગના;
સાથી અને પુત્ર સહુ મૂઝશે ઘણા—સમર૦ ૭
- પ્રિયા—પૂત્ર શિરે હાથ મુઢી જઈ રણુ ધુમો;
વારતા કેહેવાને પિયુ છતીને વળો—સમર૦ ૮
- પિયુ—પ્રેમપાન આ ફરીથી કેદિ રે પ્રિયે;
જો કરી આ છેલું તો તું ધીર થું રહે—સમર૦ ૯
- પ્રિયા—તન નહીં પણ મન તમારી સાથ કંથરે;
નિત્ય વીનવીશ પ્રભુ રહે નિર્ગિતરે—સમર૦ ૧૦
- પિયુ—સમય ધપો—રો નહીં, હું મારી થઈ પ્રિયે;
જો જો હવે જય છે તુજ નર્મદો રણે—સમર૦ ૧૧

રમુજ અને વાક્યાતુર્ય.

એક સાધુગમ કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં ગયો અને કેહેવા લાગ્યો કે “મં
રાતના તમારા પિતાને લીધું તેમણે મને કહ્યું કે કાલ સહવારમાં તું મારા
શિક્ષા પામે જાણે તે તને પાંચ રૂપિયા આપશે.” ગૃહસ્થે શરૂ થઈને
કહ્યું કે “મને તે સ્વપ્નમાં એવું કહી ગયા છે કે સહવારમાં એક સાધુ
આવશે તેને હાત મારી કાઢી મુકજો.” સાધુએ કહ્યું—“તેણે આપ પણ
કેસા કમળાત કે મીઠો કાંઈ જોલા આપણે કાંઈ?”

એક માણસને બે દીકરા હતા તેમાંના એક રાજ વેહેલો હતો. તે બીજો પધારીમા પડ્યો પડ્યો બેસતો એક દિવસ વેહેલા ઉઠનાર છો. કરાચે રસ્તામાંથી એક રૂપિયાની કોથલી જડી તેના બાપે તે કોથલી લઈ પેલા ઉઘણસી ને પધારીમા આજોડતો હતો તેને દુખાડી અને કહ્યું કે જો ! તું પણ તારા ભાઈની પેઠે વેહેલો ઉઠ્યો હોત તો આ કોથલી તને જડી હોત ઉઘણસીએ કહ્યું કે એમ બને ખરું, પણ જો એ કોથલીનો માલિક મારી પેઠેજ પધારીમા પડી ગયો હોત તો તેણે એ જાઈ પણ ન હોત.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક ડોલધાણુ બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રી હતો તેને સહુ રાવલજી કરીને કહેતા અને ઘણું માન આપતા હતા રાવલજીની સ્ત્રીનું નામ સુપુત્રના હતું. એક પ્રસંગે રાવલજીને કંઈ ગામ જવું પડ્યું, ત્યારે જતા જતા સુપુત્રનાને કહેતા ગયા કે તેણે સનાતન સાજ અગ્નિદેવને બોખા ને વીની આહુતી આપવાને બનવું નહીં એ પ્રમાણે જ્યારે આહુતી આપવાનો સમય થયો, ત્યારે સુપુત્રનાને યાદ આવ્યું કે રાવલજી તો કાંઈ બણીને આહુતી આપતા તે મારે હવે કેમ કરવું? એમ ચિંતા કરતા કોઈક વારે તેને ઉપાસ છુટી આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે બોલી તેણે અગ્નિને આહુતી આપી — “રાવલ ગયે જાવલ, અગ્નિતુમ જમો ઘો ઓર ચાવલ, સ્વાહા” પછી ગવલજી આવ્યા ત્યારે સુપુત્રનાએ દીનતાથી કહ્યું કે, “સ્વામીનાથ ! આહુતી દેનેકા મત્ર વ્રમ તો કુછ કહે ગયે નહીં, ઓગ મે તો બહુત ધભગ મધ” રાવલજી આતુગતાથી પૂછના લાગ્યા કે “ફિર સુપુત્રના, તેને ક્યા કીયા ?” સુપુત્રનાએ કહ્યું કે મેને તો એસા એસા બોલકર અગ્નિદેવકુ આહુતી દી” રાવલજીને પોતાનેજ આહુતી આપવાના મત્રજી ઉઠાણું નોહોવું, માત્ર જાણેડેથી કાંઈ બળડી મત્ર બણે કે એવું જુઠું ડોવ ધાલતા તેને હવે શું બણવું તે મંત્રી આવવાથી બહુ પ્રસન્ન થયા ને સુપુત્રનાની શીઘ્ર કવિતા શક્તિ ને આદર્શના વધારા વખાણ કર્યા પછી પોતાને હોમ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સુપુત્રનાએ કહ્યું હતું તેવું બોલવાને સુત્રજી નહી તેથી આહુતી આપતા આ પ્રમાણે બોલ્યા — “જેહિમત્રેણ સુલમના, તેહિ મત્રેન જમહૂ-સ્વાહા.”

“ક્રાન્સના પાદશાહ ત્રીજા નોબોલીપનની કારકીરદીમાં એવી વાત બની કે ત્યાંના પ્રખ્યાત સેનાપતિ માર્શલ માર્કમોહનને ઘેર પુત્ર અવતર્યો હવે તે દેશના કાયદા પ્રમાણે તે છોકરાનો જન્મ ને નામ નોંધાવવા ન્યાન્સી ગામના કોટવાલની કચેરીમાં ગયો તેની સાથે તે છોકરાને ઉપાડ

એક દાહ અને બીજાં બે માણસ હતાં. કચેરીમાં જે કારકુન તે સમયે હાજર હતો તે સેનાપતિને જાણવતા નહોતો, તેથી એ કોઈક સાધારણ માણસ હશે એવું સમજી તેણે તેને “એસો જરા” એમ કહ્યું.

સેનાપતિ ખુરસીપર બેઠો અને વાટ જાતો રહ્યો. એક આખો પા કલાક નિકલી ગયો. અહીંએ કારકુન કાંઈ કામમાં હતો એમ પણ ના હોતું. તેણે ટેબલપર પડેલા કાગલ ને કલમ અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં ગોઠવીને મુક્યાં. પછી તે છરી લઈ નખ કાપતો બેઠો, અને તે આવેલા ગ્રહસ્થ ઉપર કાંઈજ લક્ષ્ય આપ્યું નહીં.

સેનાપતિ મનબ્યગ્ર થવા ન દેતાં શાંપણે બેઠો હતો. તેની સાથે આવેલાં માણસને ગુસ્સો લાગ્યો, પણ એણે તેમને છાના રહેવાની ધ્યાન રત કીધી. પછી આખરે તે કારકુનને પોતાની ચોપડી ઉઘાડી અને હાથમાં કલમ લઈ બોલ્યો, “કાં શું છે? તમારું નામ શું? આ છોકરાના તમે બાપ હો એમ લાગે છે? એણું નામ શું?”

“લગ્નો, લગ્નો” બોલ્યો તે સેનાપતિ, “લગ્નો, એણું નામ ધંધાલુ-એલ, બાપણું નામ પાર્થિવ મૌરિસ ડિ માઈમોહાન, ડ્યુક સંસ્થાન માન્ડો ક્રાન્સનાં લશ્કરનો સેનાપતિ, આ તમારી આગલ ઉમ્મિ છે.”

એટલા શબ્દ સેનાપતિનાં મુખમાંથી નીકળે એટલામાં અહીં કારકુન સાહેબને કંપારી છુટી, અને તેના હાથમાંની કલમ કચારનીએ નીચે પડી. પછી સેનાપતિએ તેને વિષે કાંઈ તેના ઉપર ને કે કોઈને જણાવ્યું નહીં. તેણે જે હુબક ખાધી, તેટલીજ શિક્ષા તેને પુરતી છે એમ તેને લાગ્યું.

વેદધર્મનો પ્રસાર કરનાર, મૂર્તિપૂજા વેદપ્રતિપાદિત નથી એવું પ્રતિ-
પાદન કરનાર તથા તે સંબંધી હિંદુસ્તાનના પંડિતો જોડે સભામાં વાદ
રનાર, આર્ય દેશમાં ધર્મ સંબંધી ભૈરવ કરવાના રૂઝા ઉદ્દેશથી આ દે-
શના મુખ્ય મુખ્ય જીલ્લાઓમાં શહેરે શહેરે ફરી ભાષણો કરી આર્યસમાજ
સ્થાપન કરનાર, સત્વાર્યપ્રકાશ, સંસ્કાર પદ્ધતિ તથા ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યના
માસિક પુસ્તકો પ્રગટ કરી વેદ વિષે આપણા આર્ય બંધુઓમાં અભિમાન
પ્રગટ કરનાર એવા પંડિત દયાનંદ સરસ્વતીના સ્વર્ગવાસથી અમે અતિ
ઘણા દિલગિર છીએ—ધર્મ સંબંધી સુધારાને આધારરૂપ એવો એક સર્વભ
ભાગી પડ્યો છે. સદાનંદગિરિ તથા ટોકરાનંદ સ્વામી જેવા ભારત વર્ષના
ચોડા વખત ઉપર થઈ ગયલા મહા પંડિતોની પંડિતાઈને માત્ર આપવાને
અમે આનાકાની કરતા નથી, પરંતુ દેશહિતને અર્થ પોતાનાં પંડિત્ય, વિ-
દ્વતા તથ વક્તૃત્વ શક્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ કરનાર આ ખરા બ્રહ્મચારિની
ખોટા પૂરાવની દુર્લભ છે એમ અમને જણાય છે. “અલમ્ભિ વિસ્તરેણ.”

આ આજ્ઞાનવર્ધક ચોષાનિયું તેમા માલિકને માટે સરમુખલ હાઈમ ખીંટરે મુખ્ય મથે
શ્રી. ખીંટીંગ પ્રેરામા છાપું છે

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન અર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

ડીસેમ્બર, ૧૮૮૩.

સ્વદેશાભિમાની કવિતા

સર્વથી વિરોધ જાણીતો અને કાઠપણ તાકિંક વિચારવાળાના મનમાં સર્વ રીતે સિંધ પચેલો આ સનાત છે કે સ્વદેશાભિમાન એ કટલે દરજ્જા સાથે છે આ સવાલનો નિવેડો જોઈએ તેવી રીતે યથાર્થ આપ્યો નથી. આમાં સિદ્ધ કરવાનું છે તે એજ કે કાઠપણ રાજકરતી સરકારના સમ-વમાં પ્રજાની મહત્તાના ગુણ અને લીટ્ટચરની મોટાઈ તા ધોરણ પર છે એક રીતે બાપા (લીટ્ટચર) ની મહત્તાતો ઘણું કરીને, લીટ્ટચર જાતે કહી શકતી નથી, પણ પ્રજાની મોટાઈ તો તે પ્રજામાં યથેલા મહાપુરુષોના કર્તવ્યકર્મ, તેમને વેઠેલા હાલસા, સુખદુઃખ, માનઅપમાન અને યશસ્વિ ક્ષમ હોય છે તે પર રહે છે પણ આ શું સંજ નથી કે લીટ્ટચરની ખૂબી, જ્યારે પ્રજામાં કોઈ જાતની અતિ લિંગ અચળતા, અને લડાઈના પરમાનંદ યોગ્ય ક્ષમ હોય છે ત્યારે જ જણાય છે? ખેરાક, સ્વદેશાભિમાનના પૂરઠીરમાં આવેલી પ્રજા અને પછી તેના ઉન્નતાહમાં મેદાન પડેલા વિરોધનાકર્મ સાથેજ સ્ફુરેલી નિક-જે છે એવું તો હું મેરા હોતું નથી કે દરેક લડાઈ, પ્રજાના દરેક તોફાન, અને પ્રજા પર આવના સમ્બલજ દુષ્ટો પ્રિયકર ને યશસ્વક કેહેવાય છે, ને સમ્બળજ મહાપુરુષોના કામ ચિરજીવ રહે છે કાઠ કાઠ વખતે મહાપુરુષોનાકર્મ ઘણા નિહિત હોય છે તથાપી તેના વખાણ રૂઢ થાય છે, કાઠ સમયે મહાપુરુષ હારે છે, પણ તે હાર જીતની જગ્યાએ મનાય છે આ માટેના દૃષ્ટાંતો ખતાવના માટે બહુ દુર જનાની જરૂર નથી, પણ ઉસમાન

પાસા, તુર્કીનાથૂરે-પેલેલવાન પ્લેવનાના મેલનમાં પડ્યો છતાં રશિયનો તારીફ કરેછે ને તર્કીસ ભાષામાં ત્રણસોથી વધારે લાવણી ને ખ્યાલ એની તારીફમાં જોડાયા છે. નેપોલીયન ને ડચક એક વિલિંગટનના ક્લહુલા સંબંધમાં ઘણાક ટપા અંગ્રેજીમાં જોડાયા હતા, તેમજ ફ્રેન્ચોનો માર્સેલીસનો સ્વદેશાભિમાની રાગ રહી રહીને ૧૮૩૨ માં ખહાર પડ્યો હતો, જેના સૂરથી ખેંચાઈને ફ્રેન્ચો આજે લશ્કરી હરોલમાં દોડ્યા વ્તય છે.

અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને અમેરિકન કવિઓએ પોતાના દેશની સેવા બળવવા, યુદ્ધમાં યોધાઓને ઉજળતા જીવે દોડ કરવા ઉશકેરનારી કહકહ કવિતાઓ ખનાવી છે, અને આજે તે કવિતા નાનાથી તે મોટાઓ એકસાદે ગાય છે. મુસલમાની પ્રજામાંપણ સ્વદેશ-સ્વધર્માભિમાનની કવિતાઓ છે. આ બધામાં અતિમોટી શક્તિવાળી ખૂબી એ છે કે તેમાં વહેંચેલા પ્રસંગ પ્રજાના મોટા ભાગસાથે સૌથી અતલગનો સંબંધ રાખતો હતો, ને પ્રજાના મોટા-કળ્યાણ-રક્ષણ માટે જે સૈન્ય જવાગુ હોય તે સૈન્યે પ્રજાના મોટા ભાગનું કળ્યાણ કરતા મહાપુરુષોએ કેવા પરાક્રમ કીધાથી યશ પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવેલા હોય છે. આમતો નજ કહેવારો કે પ્રજાના સઘળા કાર્યપરતે બળવેલા કામો મહાપુરુષોથી થયેલા છે, તોપણ જે પ્રૌઢ બન્ધ શક્તિ મહાપુરુષમાં જોઈએ તે શક્તિથી એકવાર દેશમાં ડંકા બજાવી ડમડાટ કરો મુકેલો, ને તે કાળના જન મોહીન થઈ રહેલા તેના ગુણોનું શુભ અદ્ભુત શક્તિએ હંમેશાને માટે ખહાર પાડેલું હોય છે. તે ચરિત્ર દર્પણ એટલુંતો મનવેંધક હોયછે કે ઉદરજીવિથી સુધ્ધાન આપી યોધાઓ પ્રેમધર્મના આવેશમાં “યાહોમ” ઘૂમીને પ્રજામાં યશસ્વિ પ્રાપ્તકરી અમર નામના કરે છે. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં આવા પ્રસંગો માટે જે સ્વદેશાભિમાની કવિતાના રાગડા કાઢવાના હોય છે તે સાથે નાટક પ્રસંગમાં પણ ખરી ખૂબીઓ સમાવી તેને કાવ્ય બનાવ્યું હોય છે, ને તે કાવ્યો વિરસથી ભરપૂર હોય છે, તેમાં જ્યારે રંગભૂમિપર ચિત્તાકર્ષવાળા એક્ટરે તે ભજવી ખતાવે છે ત્યારે તેના દુઃખથી પોતે પીડાઈ એકદમ ખળભળી ઉઠે છે, ને રાત્રીને મારવા જતી વેલા તેની સામા દાંત કચકચાવે છે ને પછી પોતે સ્વદેશનું નૂર મોંપર ધરી એકદમ કુદી પડેછે. ૧૮૭૦ ની

કેન્દ્ર-જર્મન સડાJ વખતે સ્વાસર્જના મેદાનમા જર્મન લશ્કરને ઉશકેરવા
 એક નાટક રચવામા આવ્યો હતો તેનો પ્રયોગ બહુ ખતાવામા આવ્યો તેમા
 નેપેથિયન યોનાપાઈ જર્મનેને કેતુ અપમાન આપ્યું હતું, દેગની અન્યવ
 સ્થા કેમ કીધી હતી, દ્યારહીત કર્મ કરતાં સ્ત્રી પુરુષ ને ખાળક સર્વને ખેતરમા
 ધાસડાપે તેમ કાપી નાખ્યા હતા તેનું આખેલું ચિત્ર આપ્યું હતું. લોકોના
 કંટાળ, તેમનાપર થતો જુલમાટ, તેમની અપરાધ અને પોતાની પૃત્તીઓની
 લગતી લજવા જોઈ ખુનપર ચઢેલા ચોદા ગાડા માણસ પેઠે તુટી પડી ખીન્
 દિને રોહિરનું સંત્યાનાસ વાળ્યું, એટલું જ નહીં, પરંતુ આખી મીચીને ભુ-
 ખ્યા વડે પેઠે તુટી પડી ખરેખરે વેર લીધું. ઐતિહાસિક નાટકો યુદ્ધિ
 અનુભવ ને ડાહ્યાપણુ શિખવે છે, તેમજ વેર, ખુન અને ક્રોધ ઉશકેરે છે
 વિરત્વ દર્શાવનારી કવિતા પણ આવીજ મઝા ઉત્પન્ન કરે છે આ-
 જણુ દેશમા સમાયણુ ભારતના મહાશિવ કુદ મસગ છે, એ જન્મ શ્રી-
 કમા ઇસિયક છે તેવાજ—બસકે વિશેષ ચાતુર્યવાળા છે આપણા યોદ્ધા-
 ઓને ઉશકેરવા. રણસગ્રામમા ભાટચારણો એજ મસગા વાચી લોકોને ઉ-
 શકેરતા હતા પણ આ પ્રસંગો પ્રજાના સામાન્ય હિતના કંઈ પણ કહીએ
 તેમ નથી, ને સમાયણુ કર્તા ભારતને પ્રજાની સાથે ઝગો સંબંધ નથી
 એના વિર નાયકોના પરાક્રમની તારીફ કરતા આપણે કહી પણ અટકવાના નથી
 પરંતુ એમા જે પરાક્રમ કરવામા આવ્યા હતા તે સામાન્ય રીતે પ્રજાને
 કુખ્દ હતા એમ જણાતું નથી સમાયણુમા તો આટલું પણ છે કે રા-
 વણુનો અતિસંધ ત્રાસ હતો, તેથી એક દુષ્ટ રાક્ષસને મારી રામે પ્રોહ
 પરાક્રમ દાખવ્યું છે, પણ ભારતમા તો માત્ર કુકૃપ કંટા હતો તેમા પ્રોહ
 પણ પ્રકારે પ્રજાને પિડા હતી ને તેથીજ દેશ રક્ષણ માટે કૃષ્ણાર્જુનભિમે
 પ્રાક્રમ કીધાછે તેવું કંઈ ન હોતું આવા કારણોથી આ અતિ ઉત્તમ કાવ્યો
 કેટલાક પ્રકારે પશ્ચિમના સ્વદેશાભિમાનિ જેવો આનંદ આપના નથી નિરસ
 સ્વદેશાભિમાનના કાવ્યો ગયા કાળમા ચલાજ નથી, અને મુમલમાની રા-
 જ્યના દુખો છતા આપણા કવિઓએ તે કાળનો દુખ્દ ચિતાર આપી
 પ્રજાને પુર પ્રિભાવેગમા યુદ્ધદાન આપી અમર નામના કેમ યાદ છે તેને
 એક પ્રજા પ્રિય રાગ ખતાવવાને બદલે ધર્મ, શાન ને દયાની કવિતાઓ
 ગાત્રો વિરોધ ઉત્તમ ગણી છે, ને જે યગદેવો અમૃતમા વ્યામ વાદિએ

ગાયા છે તેજ પોતે વખાણ્યા છે. રજપૂત રાજ્યમાં થોડીક કડખેડ ગવાઈ હતી, પણ સ્વિક્ષ્ણ યોદ્ધાઓએ સ્વતંત્રતા માટે ગાયું કે

“Make way for Liberty!” he cried,

“Make way for Liberty!” and died.

તેવો એક પણ પરાક્રમ શૂરત્વ દર્શાવનારો રાગડો કોઈ પણ ક્ષિત્તિ ગાયો નથી. એની સ્વદેશાભિમાની ક્ષિતાની આપણી પ્રજામાં બહુ ખોટ છે. મરાઠાઓનો, વિરનાથક શિવાજી અને સિંખનો ધર્મવિર ગુરુગોવીંદ એવો પરાક્રમના કડકાઓ તે બાધામાં છે, ને એ ખનો બાધામાં ગવાય છે, પણ તે આખા ભર્તખંડમાં સામાન્ય સ્વદેશાભિમાનના ગીતો નથી. અંદોનો રાસ વિરસથી ભરેલો છે, પણ તેમાંની વિરસની ક્ષિતા આજે ધણાજ થોડા બાણ છે. વિરસની સ્વદેશાભિમાનથી ભરેલી ક્ષિતાની અસર પ્રજામાં, યુદ્ધ પ્રસંગમાં એટલી તો ફરી રાકે છે કે “મારસેલીસનું ગીત” જે વિરલાએ ખનાંચું તે ગિત સાંભળવાને ફ્રેન્ચ પ્રજા ગાંડી થઈ ગઈ હતી, ને તેઓનું વિરલપણું ધણું ઉભરાઈ આંચું હતું. દેશને માટે લડવા જતા યોદ્ધાઓના મનમાં જે જે ઉર્મિઓ સ્ફુરી આવે છે, દેશપર આવી પડેલાં કુખથી પેટમાં જે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, રણસંગ્રામનજીકે જોતા શત્રુને સતાવતા કાલજમાં જે ઉચળ પાથળ થાય છે, સંહારવાને મન દોડા દોડ ફરી મુકે છે અને કુખની ઘેડી તોડી સ્વતંત્રતાની સ્વચ્છ હવામાં આનંદથી મહાળવાનો જે ઉમંગ, સુખ, અમર નામના; સ્વદેશનું રક્ષણ, શત્રુના નાશથી હર્ષ, ને પોતાના આતુર કુટુંબને મળવાનો જે ઉમંગ તેના ગીતો લરાકરી યોદ્ધાના મનપર અસર કરે છે તેવી અસર ખીજા રાથી થઈ શકે? જર્મનીપર ફ્રેન્ચો રાહિત નદીની સરહદ માટે મારામારી કરતા હતા તે સમયે લરાકરી શિખાઉઓ નિભિયરીતે ખુમ પાડી ઉઠ્યા કે

They shall not-shall not have it,
Our free-horn German Rhine,
Till, buried' neath its surges,
Our last man's bones recline.

એવો સમય આપી પ્રજામાં સામાન્ય રીતે આવી રાકે અને પ્રજા હમે-
શા-આજ ને કાળાતરે પણ ગાય એવા પ્રસંગો મળવા મુશ્કેલ છે એવા ર-
જાગ ગળતવાને માટે આપણામાં મોટા પ્રસંગો ઘણા થોડા આપ્યા છે,
ને આપ્યા છે તેપણુ જન્મ ખીળ દેશોમાં રાજ્ય માટે કાલજી રાખીને કવિ-
રાજો ઘણાક ઉત્તમ રાજદોમાં ખળભળાટ કરી મુકે છે તેમ બન્યું નથી ને
ખતલુ દુર્લભ છે સ્વતંત્રતા ને સ્વદેશભિમાન એ રાજદોતો તદ્દન નવા છે
ને તે પશ્ચિમાત્મ મનુજ્જેના સમાગમથી આપણામાં દાખલ થયા છે, તેપણુ
એ ખાખતનો ભાવતો સર્વ કોઈ થયાં સમજતા હતા બતખડની મોટી
વસ્તિમાં ઘણાક રાજ્યો મડાયા ને ઘણાક પાયમાલ થઈ ગયા છે, તે પ્ર-
સંગમાં કોઈ પણ એવો પ્રસંગ આપ્યો નથી કે જન્મ સમસ્ત પ્રજાએ
બાગ લઈ પોતપોતાનો ખદોખસ્ત રાજ્યો હોય અહિં એક નાના રાજ્યને
સપડાવવામાં મોટો રાજા મોટાઈ માને એટલે પ્રજામાં મતભેદ પડી જતો ને
માહોમહિના કુલહને લીધે ખરૂં વિસ્તરણ નષ્ટ થયું છે આવા કાર-
ણોને લીધે પ્રજાવર્ગ એકતા ક્ષય પામે ? કાનું કલ્યાણ ઇચ્છે ? કેમ રૂક
ચાહે ? ખનો એકજ દેશનારાજા, ને ખનો આર્ય, ખનોના રાજ્યચિન્હ
એક તેમાં કલ્યાણ વાછવાપર લક્ષ નજ રહે પણ મુસલમાની રાજ્ય આપ્યા
પછી લોકોને ધર્મભિમિતે અભિમાન આપ્યું છે ને આર્યત્વપણુ સાચવવાની-
જ, ઉશકેરણી ચાલતી, પણ એમાં સ્વતંત્રતાનો રાજકીય હેતુ જરાએ નહીં.

અગ્રેજ આપ્યાપછી લોકો બિનભિન્ન વિચારના થઈ, કોઈ જીતનેજ
રાત્રી ધારી તેના પરાભવ માટે ચાચવા લાગ્યા ને કુર્મમાં અતિસવ પ્રવૃ-
ત્ત થતા પોતાનું અનહિત ઇચ્છયુ પ્રાચિનકાળથી આપણા રજપુત સેના-
નીને માનેતૃણા નહિ, પણ પરલોકમાં ઇચ્છયુ સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે
ની અભિલાષા ખરી, પણ આજે તો તેપણુ રહી નથી કેસરિયા કરીને ર-
જપુતપોષી કલહજનક અત્યે કલહજનક પરાજય પામતા એવો પ્રાણ આજે
નથી, ને તેજ સખળ કારણથી સ્વતંત્રતા ને સ્વદેશભિમાની રગીન કવિતા-
ના ઉભરો ખહાર પડતો નથી-એક સ્વદેશભિમાનની ધૂનમાં સ્વતંત્રતા
આમ બોલાવે છે કે

ધિક્ ધિક્ દાસપણું; દામપણું,

ખળય તમારે સાનપણું, ધિક્ ધિક્ દાસપણું, દાસપણું.

આટલોપણ પ્રસંગ આજ્યો છે ને આટલી વાત મનમાં રસ-સફળ આર્યવર્તમાં તો પછી અબ્ધિય સ્વદેશાભિમાની ગીતનોદોષ, સર્વવગાં છ રહે. મુસલમાનોમાં ધર્માભિમાની ગીત છે; Britons never will be slaves ! એ ગીત અંગ્રેજ આરમારના ચોંધા જ્યોત્સનામાં ગાવા ને સ્વતંત્રતાને તામે રહેવાને બોલેછે; સ્કોટનોબાટ સર વોલ્ટર સ્કોટ This is my own, my native land !” એ પ્રાદ્યગવંથી ગાય છે; કેન્સ, જર્મન, ગ્રીસ અને રોમની અબ્ધિયોતાની સ્વતંત્રતાની પૂન દિડાવે છે, પણ હાથ ! ભર્તખંડ માટે તેનો પ્રોતાનું એકપણ ગીત નથી ! માનતૂણપુરણે દેશહિત કરના સ્વહિત અને આત્મપ્રસંશા વ્યાહી વિવેક ખતાવી જાણે “તેરાના-લીટી” નો પ્રતિબંધ તોડી નાંખી પોતે પોતાને હાથે ધાત કરી, હવે પછીની અબ્ધિયાં નિંદાવુચોગ્ય માને છે. ઉચોગી સાવધ ને સાહસિક પુરુષો; જે મોટા સજનિતિસનું ડોળ ધાળેછે તેઓ પોતે પોતાને પ્રુથી જાય છે. ભર્તખંડમાં અનેક પ્રકારની ભાષા છે; પણ હિંદીભાષા આજે સર્વત્ર ફેલાયલી છે તેમાં સ્વદેશાભિમાની વિરસની કડખેડ ગળતવામાં આવે તો તેનો લાભ અલભ્ય છે. દેશીખંધવો જોતા નથી કે સહજમાં પાણુ વિદ્યા-પ્રતિઓ મોટી લાવણી ને ખ્યાલો, સ્વદેશના અભિમાનથી પુલાઈને નવા નવા રંગોમાં ગાય છે. કોઈ વિરહોકવિ આખા ભર્તખંડને ચોગ્ય પોતાનું ગીત જોડી કીર્તિ અમર તહિં કરે ? જે રક્તોત્સવકરતી માતભવાની ! કોઈના દિલમાં દેશપ્રેમપ્રેર અને અને તારી પ્રભાવશ્રીના ગૌરવથી દેવીવાણીને અમર કરાવ. સ્વદેશાભિમાની એકગીત આર્યઅબ્ધિમાં નથી માટે શું કંઈ આ બૂમિ શાપિત છે ?

શોભસર્મા.

પુત્રવિરહ

પુત્રવિરહ

સગ વેસડી

પુત્ર મતાપી પરમ સુખલાલા, ધૈર્યસાગર મુજ આણુ ,
હાસ્યવાન દરસાવ તુ તારે, આવીને અતુરસુખાણુ ,
આપ્યો કયાહા મુજને છોડીરે,
સહજમાહિ માયા તોડીરે—૧

ધરડી માડી તારી વનમા રડેછે, તેનો સાબળતા પુકાર,
ધાધ તું ધસમસ્યો આવને વગે, દુખડાતાણા હરનાર,
વાર કેમ લાગે છે તુજનેરે,
એન નથી પડતુ મુજનેરે—૨

આધાર તું નિરાધારનો સાચો, અધતાણા લોચન ,
કંઈદોષે કાણુ ઠામે તુ ઠરિયો, બોલને વન વચન ,
કયાહા તને રોધન આણુરે,
સગે મારી કાણુને લાણુરે—૩

આ તે શુ રહ્યુ દૈવ કે મારે, પૂર્વ જનમકરે પાપ ,
કે ધડપણુમા વાઝિયાપણુની, ચોટી કપાળે છાપ ,
ખાપ કયમ મુજને વિસારીરે,
ગતી મારી ફરતી રી ધારીરે—૪

દૈવને ઘેર રોડાટ વળ્યો જ, તુજને ઉપાડી લીધ ,
દયાણુઆ દયા છાડી આ ઠામે, કેમ દગો તે દીધ ,
વાત એ કેમ હુ બાણુરે,
શાતા કેમ અતર આણુરે—૫

તારા જવો ત્રિભુવનમાહી બીન્ને, પુત્ર મળે નવ એક ,
મરતા લગી સેવા માત પિતાની, કીધી એ ધન્ય વિવેક ,
ટેક તુજ કેમ વખાણુરે,
સંકલ તુજ ત્રિવનર બાણુરે—૬

પિંડ પડવા પછી પિંડતણે તું, એક હતો દેનાર ;
તે તો અચાનક અવનીમાં મુકી, વસિયો વૈકુંઠમોઝાર ;
દુઃખ કહું મુખથી શું ઝાઝુરે,
અધિક હું અંતર ઘઝુરે.—૭

કાળરૂપી ભીલ ભમતો તે આઠયો, વેગથી વનમોઝાર ;
રત્ન ઝુંઢાવી નાછે કોણ વાટે, રંકડું કુબ્જ ગમાર ;
લોચનવણ અંધશું નરખુરે,
પાપી તેને ક્યમ કરી પરખુરે.—૮

જીવને જગમાં હવે તે શું કરવું, મરવું એ વાત પ્રમાણ ;
કાણું મોઢું લડ કાચીપુરીમાં, જાવું શું જીવનપ્રાણ ;
પ્રાણધકી પુત્ર જે પ્યારે રે,
તે તો તજ સ્વર્ગ સિધાર્યોરે—૯

એમ રૂદન ખડુ ખડુ વિધ કરતાં, ખૂટયું આંસુનું નીર ;
પુત્રનું મરણ સુણી માતકેરે, લાગ્યું કાલજડે તીર ;
ઢળી જ્ઞાન ભૂલીને ધરણે રે,
તેનો શોચ સવિતો શું વરણેરે—૧૦

ગરબી.

રે ! રે ! પ્રાણધકી પ્યારા પુત્ર, ગયો ક્યાંહાં આ સમે ;
અહીં વનમાં મુકી નીરાધાર, કહે હવે ક્યમ ગમે—૧
તારાં વચન મીઠાં સુધાતુલ્ય, તે કેમ વિસારિયે ;
કોને કહિયે અંતરકેરી વાત, ધીરજ કેમ ધારિયે—૨
શીદ દુઃખડું દેવાનેકાજ, અહીં સુધી લાવિયો ;
તારા મનમાંહી કપટવિચાર, ક્યાંહાંધકી આવિયો—૩
દીસે દૈવગતી વિપરીત, જ્યોતિરે લાજ છોડીને ;
ચાલ્યો મરજાદા અમતણી આમ, સહજમાંહી તોડિને—૪
કહ્યાં કડવાં વચન તને જોઈ, તે શું યાદ આવિયાં ;
કે કો કપટીનાં કપટ વચન, તે તો તને ભાવિયાં—૫

કે શુ શ્રમથી કુટાળીને દૂર, ગયો તુ પરલોકમા,
તરસ્યા માત પિતા તારા અધ, તેને નાખી શોકમા—૬
તારા સરખો સપુત કાણુ ધમ, જઈ ફરી ખોળિયે,
તારા સંશુણુકેરા વખાણુ, શા શા મુખ યોલિયે—૭
કુખ દરિયામા નાખવા અમને, તારે હતા જાહરે,
શાને શ્રમ તે વેરી ફરી અગ, આખ્યા સુખ તાહરે—૮
માયા માતપિતાતણી કમ, ગયો બાઈ વીસરી,
મેલ અતરનો મુકી દૂર, કહેની વાત તે ખરી—૯
પાણી સરખુ પુછ્યા વણુ કે દી, પીતો નહિ જહતો;
મુકી વનમા રઝળતા આજ, ગયો દૂર તેહતો—૧૦

તંત્રી.

વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?

[સાધણુ—પાને ૨૫ થી]

કલિમા નિષેધવચનો છે તેની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે—

“શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણાના વિરોધો યત્ર દ્રશ્યતે, તત્ર શ્રૌતમ-
માર્ણતુદ્વયોદ્વિષ્યે સ્મૃતિર્વિરા ॥૧॥ શ્રુતિનો આધાર જ્યારે મળે ત્યારે
સ્મૃતિ, પુરાણનો વિરોધ આવે તો લેવાનો નથી જૂના જૂના યુગના જૂના
જૂના ધર્મ છે, પણ કલિયુગના ૩૬૦૦૦ વર્ષ સુધી પૂર્વયુગનો સંધારા ગ-
ણાય છે તેમાં ૪૯૮૦ વર્ષ ગયા છે માટે બાકીના વીસા સુધી પૂર્વયુગ-
ના ધર્મ ચાલવાના તેણુ પ્રમાણુ બાગવત ૩ વા સ્કંધમા છે તે નીચે
પ્રમાણે —

કૃત ત્રેતા દ્વાપરચ કલિશ્રેતિ ચતુર્યુગ
દિવ્યૈ દ્વાદશ મિર્વર્ષૈ સાવધાન નિરુપિત
ચત્વારેત્રીણિ દ્વૈચૈક કૃતાદિપુ યથાક્રમ
સંખ્યા તાનિ સહસ્ત્રાણિ દ્વિગુણાનિશતાનિચ
સંન્યાશયોરતરેણય કાલ શતામહ્યયો

તમેવાહુર્યુગંતઙ્ગ યત્ર ધર્મો વિધીયતે ॥

શ્રીધરી વ્યારવ્યા:—યુગસ્યાદૌસંધ્યા અંતેસંધ્યાંશઃ ડુક્રા
નિશતાદિ સંખ્યાગવાલંભાદિ ધર્મવિશેષો યત્રવિધીયતદ્વર્થઃ ॥

વિજયધ્વજી વ્યાख्या.

શતસંખ્યયોઃ સંધ્યા સંધ્યાંશચોરંતસ્થોયઃ

કાલઃ તત્રતત્ત યુગધર્મો વિધીયતે ॥

ભારતે વનપર્વણિઃ—સહસ્ત્રમેકં વર્ષાણાંતતઃ કાલિયુગં સ્મૃતં ॥

તસ્ય વર્ષ શતસંધિઃ સંધ્યાંશશ્ચતતઃ પરમ્ ॥ ૧ ॥

અન્ય પુરાણમાં એજ વાત લખી છે માટે કલિયુગના ધર્મ હાલ
આલવાના નથી. મનુઃ—વેદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદિતંત્રિતઃ ॥

તદ્વિકુર્વન્યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાંગતિ ॥ ૧ ॥

ખાગ્રધની સ્મૃતિ અષ્ટાદશ સ્મૃતિએમાં જણાતી નથી; તથાપિ તેનાં
વચન જો સત્ય હોય તોપણ વાગ્દાનવિષયક તેનું વચન છે. વાગ્દાન થયું
હોય અને વર દેશાંતર ગયો તો ખીજા વરને આપવી. એ પ્રમાણે પ્રથમ
શ્લોકનો અર્થ. એમાં મરણ વિષે કશું નથી. એજ પ્રમાણે ખીજા શ્લોક
કનો અર્થ છે. એટલે વાગ્દાન થયું અને વર મરી ગયો તે ખીજા વરને
પરણે. ત્રીજો શ્લોક છે તેમાં વિયોગ રાખે છે, તેનો અર્થ દૂર ગયો તે
કન્યા મનીષિએ એટલે વિચારવાન લોકોએ ખીજા વરને ન આપવી. કાર-
ણકે અન્ય સ્મૃતિમાં “અષ્ટૌ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત ॥” આઠ વરષ સુધી પ્રતીક્ષા
કરવી એવી મુદ્દાજ છે.

વાયવીય સંહિતાનું વચન નિષેધપત્રી છે. પણ પુરાણનું પ્રમાણજ
માન્ય છે. પરાશર ઉપર એનું વચન નથી. ઋતુસંહિતા તથેવ. બ્રહ્મપુ-
રાણ, આદિત્યપુરાણ તથેવ. આશ્વલ્યાયન સ્મૃતિ કલિવિષયક નથી.
ભારત વચન સ્તાવક છે. એક વખત એક પતિ પણ મરણાદિક આપ-
ત્તિનો વિચાર તેમાં નથી. વળી ઇરાવાનની કન્યાનો વિવાહ, દમયતિનો વિવાહ
ભારતમાં છે. મનુના વચનમાં પણ દ્વિતીય વર સાધ્વીને નથી એટલે એક
સમયે એ પતિ ન થાય પણ વિપત્તિનો વિચાર તેમાં નથી.

બ્રહ્મપુરાણુ વચન સેવક છે, એમ જણાય છે કારણ કે કુતિ
પરપૂર્ણ હતી તેનો પેદાશ પુત્ર કુર્ણ પછી વિવાહોત્તર અર્જુનાદિક પુત્ર થયા.
તેજ પ્રમાણે મરચગ ધાને કૃષ્ણદ્વિપાયન થયા પછી રાત્રીને પરણી રા-
ત્રી ને પડેને અગૌચ માન્ય નથી તેથી એ આગ્રહી વચન હાલના કા-
લમા કાઠએ ખનાવ્યું હશે એવા ઘણા વચનો ઉમેરાય છે અને કાઠી
નખાય છે વૃદ્ધપરાશરમા ખોટા વચનો ચિત્તપાવન પ્રાણાણુ વિષે ધાત્યા છે
તે છાપની વખતે કૃષ્ણરાસી સાઠ તરફથી ઉમેર્યા એમ કહેવાય છે ઝવેરી-
લાલે મનુના કટલાએક વચનો કાઠી નાખ્યા કારણમા અમણા પરાશર-
સ્મૃતિ છાપી તેમા પાઠ ફેરવ્યો છે એ પ્રાપ્ત કારણના પડિતોને કાગળ
લખ્યો છે (ઇંદુપ્રકાશ જીવો) “પતિરન્યો વિધીયતે” એ કાઠીને “ન
વિદ્યતે” ક્યો છે એવી એવી તર્જનોએ લોક કરતા આવ્યા છે તેમા પુ-
રાણુમા અધ્યાયના અધ્યાય નવા ધાલે છે અને મરજ પ્રમાણે કાઢે છે.
તેથી પુરાણુ પ્રમાણુન ધન્ય ગણાય છે

આશ્વભાષનનો શ્લોક પણ એજ રીતનો છે ગોલકન્યાતિ કોકણ-
મા મોટી છે તેને ગોવર્ધન કહે છે નાસિક પ્રાતમા તથા પુનામા એ
ન્યાન છે તે વિષે એમ કહેવાય છે કે આધુનિક કાળમા પુનર્વિવાહનો
નિષેધ જ્ઞમ તેમ વચનો ઉમેરણને થયો તે વખતે કટલાએક પ્રાણાણુએ
એ વાત માની નહિ ને વિધવાનુ પુનર્લગ્ન કરતા હતા તેમની પ્રજા હાલ
ગોલક અથવા ગોવર્ધન ગણાય છે પણ એમને કોઈ સર્વકર્મબહિષ્કૃત કે-
હેતો નથી તેમનામા વેદિયા તથા જ્ઞેતિરી ઘણા છે અને સર્વ કર્મ કરે છે.

બૃહત્પરાશર સ્મૃતિ એ મુખ્ય સ્મૃતિ નથી પરાશર (લઘુ) એજ
પ્રમાણ છે માધવે એના ઉપર ટીકા કરી છે બૃહત્પરાશર કાઠએ નવો ગ્યો
એમ એની ભાષા અને વિષય વાચ્યાથી લાગે છે

પરાશરની પુનર્વિવાહની આસા અન્ય સ્મૃતિમા પણ છે માધવ લ-
ખે છે કે એ જમન મનુષ્ય છે (જીવો પરાશરમાધવો) સર્વ સ્મૃતિઓમા
મનુ ગ્રેષ્ઠ પણ મનુ કોઈ કાણે મારી સ્મૃતિ સન્યયુગની એમ લખતો નથી
કારણ સન્યયુગમા એમ કહેવાની જરૂર ન હતી જ્યારે યુગ વિચ્યા અને ક-

સિયુગ પ્રગટ થયો ત્યારે એ વિચાર સૂઝ્યો અને પાછળનો ઇતિહાસ કહ્યો. વ્યાસે ૧૮ પુરાણ કહ્યાં નથી. પ્રત્યેક પુરાણ અનેક દેવોના બ્રહ્મેત્વ રચ્યાં. કોઈ વૈષ્ણવી, કોઈ શૈવી, કોઈ ગાણપત્ય એવાં એવાં પોતાની તથા પ્રમાણે. કોઈ પુરાણની નીચે “વૈવાસિક્યા” એવું લખાતું નથી.

માત્ર ભારત વ્યાસનું છે. એક વ્યાસે અનેક દેવની ઉપાસના અને પરસ્પરોની નિંદા લખી એમ સંભવતું નથી. માત્ર લખનારાઓની લોકોમાં પતીલ ન હતી, તેથી મોટાનાં નામથી ચલાવ્યાં છે. માટે વ્યાસે પોતાના આપનો અભિપ્રાય વ્યક્ત્યો નથી એમ કહેવાય નહિ. જો વ્યાસે નિયોગ પોતે કર્યો, અર્જુનનો પુત્ર ઐરસ લખ્યો તે વ્યાસ નિષેધ પણ લખે નહિ. ઘણાં વચનો પ્રક્ષિપ્ત થયાં છે, અદ્ભુત છે, અને ગયાં છે માટે વિચાર કરવો તે ન્યાયને અનુસરીને કરવો. આદ્યુનિક ઘણાં વચનો વિચારહીન લખાયાં છે “કચ્છહીનસ્તુયો વિપ્રો વ્રહ્મહત્વા પદે પદે” એવાં સ્તાવક નિષેધક અવિચારી વચનો લખે એણેય તો ક્યા ઉપયોગનાં નથી.

“યુક્તિર્હીને વિચારેતુ ધર્મહાનિ : પ્રજાયતે” એ પ્રહરુપદિ વચન ઉપર ધ્યાન રાખીને અર્થ કરવો જોઈએ. મઘ પિતાનાં પણ વચનો મળશે તે પ્રમાણ ન કરવાં. સર્વ શાસ્ત્ર તપાસીને તેનું સાર ન્યાય રીતે કાઢવું. પુરુષે વિવાહ કરવો અને સ્ત્રીએ ન કરવો એ પક્ષપાત કેવળ મૂર્ખાઈ છે. એ ધર્મથાય નહિ. ધર્મ કહિયે તો તેમાં ન્યાય અને નિષ્પક્ષપાત જોઈએ. “ચતોમ્યુદયનિશ્રેયસ્સ ધર્મી :” ॥ એમ કહ્યાદ લખે છે. પુનર્વિવાહની યાદી કરતાં સ્ત્રી જાતીનું સત્તાનાશ, અધર્મ, એક જાતિને છુટ અને બીજી જાતિને હરકત એમ થાય છે ત્યારે તે ધર્મ નહીં જોય. એ ધર્મનું મૂલતત્વ તેને અનુસરીને વચનો તપાસવાં અને તેનો અર્થ પણ કરવો. સ્ત્રીઓ અપભ્રંશ તેની તરફનો ટોંઠો નથી, માટે તેમના યથા હોય છીવતી લેવા, તેમની નિંદા કરવી, તે પુનર્વિવાહ કરે ત્યારે ભ્રષ્ટ કહેવી, અને પુરુષ સૌવાર લગત કરે તો ચિંતા નહીં એ સર્વ જુલમ તપ્પરચ્છતી છે. ન્યાય, ધર્મ કે યુક્તિ એમાં બિલકુલ નથી. મઘે યથાં વચનોનું તારતમ્ય આગમ જોઈને જેને જોઈતું વચન આપવાનું તેટલું જ તેને આપવું. અન્યાય ન કરવો. પક્ષપાત એ મુદ્દલ ધર્મ નથી. નંદ પહિત, માધવ ઇત્યાદિક ધર્મ ગયા તેમના

વખતમા પુનર્વિવાહ બધ પડી જાયો હોતો તેનો વિચાર તેમનાયી ન થયો. એમ વિધિવાદ્ય એમના આગળ આનુ ત્યારે તેમણે ઉલ્લાસપાલક અર્થ કરીને આચારને મેળ ધાડ્યો પણ એવા કારણથી આપણો તર્ક આધારે કરીને નદ પડિતે એમ કહ્યું તેથી પ્રશ્નચરણ વચન વાચાદત્તાપર, ક્ષાણાનુ વચન યુગાતરીય એવો ખોટો જમા ખરચ ન કરવો જોઈયે સત્ય, નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયને પુરસ્કર રાખીને પોતાની સંસદિચારબુદ્ધિ અને ઉદાર મનથી અર્થ કાઢવો જે વચનથી મહા અનર્થ અને અન્યાય થાય એવું વચન ધર્મસાકાઈ બોલેજ નહિ સર્વને સુખ, સર્વને ન્યાય અને સ્થાસ્તિય વ્યવસ્થા થાય તે રીતે અર્થ કરવો યોગ્ય છે માટે એ સરવે વાત ઉપર નજર રાખીને મને એમ લાગે છે કે પ્રશ્નચરણ વચન વિધવા પુનર્વિવાહવિધાયક છે તે પ્રમાણે આલિયે તો કોઈ પ્રકારનું પાપ નથી અન્યાય, પક્ષપાત, જુલમ, જખ્ખરજસ્તી સ્થાપન થાય એવો ધર્મસાક્ષેનો અર્થ જે કરશે તે તેનું કર્મ ભોગવશે.

લોકો અન્યાયમા ક્ષમા હશે તો તેમની આખો કંઠાડવાનો બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો સરવેના ધ્યાનમા જ્યારે વાત ઉતરશે ત્યારે તે વાત સિદ્ધ થશે ત્યા સુધી જે અન્યાયથી મરી જશે તે જશે, પણ હું એ તો કહેવાનો નથી કે એ ન્યાય છે અને તમે સ્ત્રીઓને, વિધવાઓને અને તેની સતતીને મારો, નિંદા કરો ઇશ્વરનો ખીક રાખીને બોલવું એ તે સત્યનો જય થશે એવી આશા છે.

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ.

એક કણુખી મારો પડ્યો તે હવે ત્રણે વખત જીવશે નહીં એમ લાગવાથી તેની બાપડીને તેણીની બહેનપણીએ કહ્યું કે બહી ! હવે તો ગોદાન કરાવ ત્યા પછી વૈતાળણી ઉતરવી પડે છે તેની ખબર છે કે નહીં ? એ તો હાથે તે સાથે તેની સલાહ માની એક આઠ દશ રોડ દૂધ આપનારી ગાય પેલી કણુખણે પોતાના ગોરને બોલાવી દાનમા આપી હવે થોડા દહાડામા દૈવભેગે પેલો કણુખી તો સારો થયો બહેનપણીએ વગર વિચારે સલાહ આપી આપણને નુકસાન કગબું એમ સમજી તે ગાયની ગાય ગઈ ને છોકરા બિચારા દૂધ વગર રખડ્યા વાહ વાહરે ! પતિવ્રતા ! ! ધણી કગતા ધન વાહાણ ને પતિ કરતા પૈયો વાહાલો, તેનું આ પણ એક ઉદાહરણ છે.

કાવેતાવિચાર.

આધુનિક કાળમાં કવિતાનો રોપ વધેલો. જોઈ ખરી કવિતા કોને કે-
હેવી, પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રોએ તેમાં ગુણ ક્યા ક્યા માનેલા છે અને દોષ
ક્યા ક્યા કયેલા છે, કવિતાનો રસ એટલે શું ? અલંકાર એટલે શું ? ઇ-
ત્યાદિ સંખંધી જ્ઞાન મેલવવું અવશ્યનું થઈ પડેલું. એમાં સંશય નથી.
પ્રેમાનંદ, સામળ અને દયારામ જેવા આપણી ભાષાના મોટા કવિઓએ
સંસ્કૃત તથા વૃજભાષાના કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એવું
અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રેમાનંદની કવિતામાં સંસ્કૃત કવિઓ જેવી અમ-
તૃતી જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી તેણે સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથો જોયલા એમાં
સંશય નથી. સામળકવિએ સુઝાખહોતેરી લખી છે તેમાં એક દેકાણે કહે
છે કે “ઈંદ્રજીત ઘડોર આગળે, કવિશ્રી કેરાવદસ; રસિકપ્રિયા તેણે. ર-
ચી, વાણી વિવિધ વિલાસ.” એ ઉપરથી તેમજ તેણે અંગદવિહિત તથા
મદનમોહન વગેરેની વાતમાં કેટલીએક વૃજભાષામાં કવિતા પણ રચી છે તે
ઉપરથી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોની પેઠે રસિકપ્રિયાદિકનો પણ અ-
ભ્યાસ કરેલો જણાય છે. દયારામભાઈએ તો દયાસતસઈ (સપ્તશતી))
તથા વસ્તુવંદીપિકા એ ગ્રંથ આપ્યા વૃજભાષામાં રચેલા છપાઈ પ્રસિદ્ધ
થયા છે. તેમણે પણ કેરાવદસના કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથ નહિ વાંચેલા તેમજ
સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો ન જોયલા એવી તેમની કવિતા સાક્ષી પુરતી
નથી. આ લખવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે પ્રાચીન કવિઓમાં જોકે પ્રાસાદિ-
ક શક્તિ હતી તોપણ તેઓ રીતીસર કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી કવિતા
રચતા અને પછીથીજ તેમની કવિતા લોકપ્રીય થઈ પડવાથી તેમને કવિપદ
પ્રાપ્ત થયું છે. હાલમાં કવિ દલપતરામનું પિંગળજ માત્ર સરકારી ગુજરા-
તી શાળાના મહેતાજીઓ પાસથી શીખી કવિતા કરવા બાહાર પડેલા એવું
ધણું છે. તેઓ વર્ણસંગાઈ, ઝડઝમક ને અનુપ્રાસ આણ્યા એટલે કવિતા
થઈ એવું સમજી બેઠા હોય એમ જણાય છે. સામાન્ય લોક જ્યોને હા-
લની રીત પ્રમાણેની કેળવણી નથી મળી તેઓ તો જ્યાં પોતાને રસ પડે
તેવી કવિતા વાંચી મન રમાડે કરે છે. તેઓમાં હિતમ કવિતાસંખંધી નિ-
રનિરજના વિચાર છે. વળી કોઈને પ્રેમાનંદનીજ કવિતા સર્વોપરી લાગે છે, કોઈ-

ને સામલનીજ સર્વોત્કૃષ્ટ જાણાય છે કેટલાએક તરણ રસિકજનોનો એવો વિચાર છે કે દયારામભાઈની કવિતા આગળ બધી કવિતા પો/સ એમ હોવાથી ખરેખરી ઉત્તમ કવિતા કોને કહેવી એવું કાઈક ધોરણ લોકોના જાણવામા હોય તો સાર એમ સહુ કાઈ માન્ય કરો જતો જમ મરજીમાં આવે તેમ તેણે સાર કહેવું અથવા આજ એકને એકની સારી કવિતા લાગી, કાલે વળી બીજાનીજ એમા શુ રાણુપણ છે તે સુત્ર અને સંબંધનો સંદર્ભ સમજી શકે તેમ છે.

ઉપર જણાવેલ જોષણ યતુ આટલે અને આપણા ગૂંજરાતીભાઈઓ ખરી કવિતા કોને કહેવી તે યથાર્થ સમજવા શકિતમાન થાય તેનેમાટે કેટલાએક 'કાવ્યશાસ્ત્રસબધી ગ્રંથોને આધારે કવિતા વિષયમા થોડું લખિયે છિયે.

પ્રથમ કવિતાનું લખણ કેટલાએક પડિતોએ એવું આપેલું છે કે “માધુર્યદિ ગુણુચ્ચુત એવા શબ્દ અને અર્થ જમા હોય એવી અને અધન તથા કર્ણકૃત્વાદિક દોષરહિત (એવી પછી તેમા અલકાર હો કે ન હો તોપણ) તે કવિતા છે એ લખણ પૂર્વ અથવા દોષ રહિત છે એવું અમારૂં મત નથી કારણ કે કવિતા વસ્તુ એથી વેગળીજ છે અધત્વ અને કર્ણકૃત્વાદિ જેવા કાંઈ દોષથી અમુક કવિતામા રહેવા કવિનને હાનિ પોહોંચતી નથી કવિપ્રિયામા કરાવતમ કવિ કહે છે કે,

દોહરા.

વિપ્ર ન નેગી કીજિયે । મુદ ન કીજે મિત્ત ,

પ્રમુ ન કૃતઘ્ની સેરિયે । દૂપન સહિત કવિત્ત

અર્થ—પ્રાક્ષણને કારભારી ન કરવો, મૂંઢને મિત્ર ન કરવો, કૃત ની રાજાની સેવા ન કરવી અને દૂપણસહિત કવિતા ન કરવી

સૂચના તરીકે એ કવિનું કહેવું વાજખી છે, પણ એકાદ રત્નમા છિદ્ર પડવાથી જમ તેનું રત્નત્વ જતું નથી તેમજ એકલા માધુર્યદિક ગુણ વડે કવિન આવતું નથી દોષ હોવાથી કાંઈ એમ કહે કે તે રત્નની કિંમતમા ઘટાડો થાય છે તો જ કવિતામા જ્યાં દોષ હોય તેટલો કવિતા નહિ અને બાકીની કવિતા એમ કહેવાઈ શકાયતું નથી કવિતાનો આના

એવો જે રસ તેમાં કાંઈ ખામી ન હોય તો પછી એવા દોષના ઉપર પ-
ડિતજનો સ્વચિત્તજ લક્ષ આપે છે.

કેટલાએક પ્રસિદ્ધ કહે છે કે “રીતિરાત્મા કાવ્યસ્યેતિ” એટલે
રીતિ તે કવિતાનો આત્મા છે. પણ તેમ નથી. શબ્દ અને અર્થ એ
કાવ્યના શરીરાવયવ જેવાં બાણુવાં. રસ એજ આત્મા. માધુર્યાદિ ગુણ
તે પુરુષમાં શૌર્યાદિક ગુણ હોય છે તેવા. કર્ણકટુત્વાદિક દોષ તે અર્થ-
કટુતાદિકવત્, રીતિ એ તે શરીરાવયવની વ્યવસ્થા (વિશેષ પ્રમાણે બાણુવો
અલંકાર તે સુવર્ણાદિકનાં બુધાણુ પ્રમાણે.

ઉપર કહ્યું કે રસ એજ આત્મા તે પ્રમાણે “વાક્યં રસાત્મકં
કાવ્યં” એટલે રસાત્મક જે વાક્ય તે કવિતા એવું કહેવું છે. એ રસ
નાટ્યશાસ્ત્રમાં કેટલા કહેલા છે તે વિષે ભરતમુનિ કહે છે કે,

શ્લોક: ||

શ્રૃંગાર હાસ્ય કરુણા || રૌદ્ર વીર મયાનકા:

વીમત્સાદુત સંજીવ || નાટ્યેચાષ્ટૈ રસા: સ્મૃતા: || ૧ ||

અર્થ—શ્રૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખિભત્સ અને
અદ્ભુત એ આઠ નાટકો અને નાટ્યોમાં લગુને તેમની રચના કીધી છે.
કાવ્યશાસ્ત્રના ખીલ્લ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં રાતરસને ઉમેરી નવ ને કોઈમાં વ-
ત્સલરસ ઉમેરી. દશ રસ ગણેલા છે.

કાર્યની બેહેલાં કારણ વર્તે છે એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે રસનાં કા-
રણ જે સ્થાયી બાવાદિક તેનું પ્રથમ નિર્ણય કરવું જોઈયે. એ ઉપરથી
સ્થાયીભાવ એ રસનું મુળ કારણ છે એમ બાણુવું. આરંભથી તે અંત
સુધી સ્થિત હોય છે તેથી તેઓ રસના સ્થાયીભાવ થાય છે. જેમ માઠી-
માંથી ઘટ અને તંતુમાંથી પટ નિરમાણ થાય છે અને તે કારણમાં કારણ-
રૂપે કરી સરવજ કારણ હોય છે તેમજ સ્થાયીભાવ એ કારણ અને રસ
એ તેનું કારણ બાણુવું. ઘટમાં મત્તિકા વગર ખીજું શું છે તે મત્તિકાજ
ઘટરૂપે કરી થાય છે ત્યારે તે ઘટથી કેમ છુટે? તેમજ સ્થાયીભાવ એ કા-
રણ અને રસ એ તેનું કાર્ય બાણુવું. એમાં કારણ કાર્યથી છૂટું પડવું

નથી સ્થાયીભાવ છુટ્યો એટલે રસનો વિચાર થાય છે જેમ પાંગ આકા-
શમાં હોય છે, તેના દોરી હાથમાંથી છુટી એટલે ગમે ત્યાં પડી તેના નાશ
થાયછે તેમ એ સ્થાયીભાવરૂપ મૂળ છુટ્યુ એટલે રસનો નાશ થાયછે નવ રસના*
સ્થાયીભાવ અને રસ એમાં શો ભેદ છે ? પરિમિત હોય ત્યાં સ્થાયીભાવ
જાણ્યો અને વિભાવાનુભવાદિવડે પરિપૂર્ણ થયો તેને રસ કહેવો જેમ
દ્રવ્યમાં, ગોતવરી ઈત્યાદિ નવિયો પ્રથમ નાની પરિમિત હોય છે, તેને ઇ-
તર જલપ્રવાહ આવેને મળ્યા એટલે તે અપરિમિત મહાનવિયો થાય છે,
તેમ વિભાવાનુભવાદિ તેને પ્રાપ્ત થયા એટલે તેનો પરિપોષકતાવડે પુર થઈ
તે પૂર્ણત્વે ફરોને રસ થાય છે વળી જેમ બાલક નાનું હોય છે તે શા-
દન મધુન મિથાત્રાદિ ફરોને પુર થઈ તરણપુરણ બાળવાનું અને કીર્તિ-
માનું થઈ માન પાને છે તેમ સ્થાયીભાવ પરિપૂર્ણતાને શાસ્ત્ર એટલે તે
રસ થાય છે

હવે રસનું લયણ એટલે કહેવું છે કે વિભાવ અને સંચારી ભાવ
એમના મધોજન વડે કવિનામાં જે સ્થાયીભાવ પ્રગટ થાય તેને રસ કહેછે
તે નીચે પ્રમાણે—૧ રતિ, ૨ હાસ્ય, ૩ રોક, ૪ ક્રોધ, ૫ હિત્સાહ, ૬ ભય,
૭ ગુણુક્ષા, ૮ વિસ્મય અને ૯ રામ,

કામદોષાદિ મનોરૂતિને જન્યત કરનારા જે વિષય તે વિષયને

* શ્રુગાર હાસ્ય કરુણ રૌદ્ર ધીર મયાનકા

વીમત્સોદ્ભુત इत्यष्टौ रसाः शातस्तथा मतः ॥

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयतथा ॥

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमोपि च ॥૧॥

† દોહરો

રસજનુકૂલ વિકાર જો । ઊર ઉપજતહૈ આઈ ॥

થાઈમાવ નસાનહાં । તિનહીકોં કવિરાઈ ॥૧॥

વિભાવ^૧ કહેવા. ખીબા જે ધર્મ, રામાંચ ઇત્યાદિક તેમને અનુભાવ^૨ અને ત્રીબા એટલે આનંદ, તાસ ઇત્યાદિકને સંચારી^૩ કહે છે. સંચારીભાવને સા-
વિત્તભાવ પણ કહે છે એ ઉપરથી કરાવવસે કવિ પ્રિયામાં “મિલિ વિંભાવ
અનુભાવપુનિ। સંચારી સુઅનૂપ॥ વ્યંગ કરે થિરભાવ જો। સોઈ રસ
સુતરૂપ॥” એવો રસની વ્યાખ્યા આપેલી છે.

આલંબનવિભાવના પ્રકાર સંસ્કૃત સ્થિતિશાસ્ત્રકર્તાઓએ પુરૂષ
કહેવા છે. તેમાંના કેટલાએકનું વિવેચન અમાસ વાંચનારામાંના ધણાએ-
કને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારિયે છે.

ત^૧ની.

૧ જેને અવલંબીને રસ રહેછે તેને આલંબન વિભાવ કહેછે, જેમકે
શૃંગાર રસમાં નાયકનાયિકા ઇત્યાદિ. હાસ્યરસમાં વિદૂષક ઇત્યાદિ. જેના
યોગે રસનું ઉદ્દીપન થાય તે ઉદ્દીપન વિભાવ. જેમ શૃંગાર રસમાં ચંદ્રો-
દય, ઉદાન, કોક્કિલ શબ્દ ઇત્યાદિ. હાસ્યરસમાં વિદૂષકનાં એકા ઇત્યાદિ
સ્થાઈભાવના કારણેને વિભાવ એ નામ આપવામાં આવેલું છે.

૨ મનોગતભાવના મૂલ્યક એવા ક્રાંતિ, ભુત્સેષ ઇત્યાદિક કાર્પર્ય, જે
સારીર એકા તે અનુભાવ કહેવાય છે.

૩ રસની ઉત્પત્તિને સહાયકારી એવા જે નિર્વેદ જ્ઞાનિ, શાંકા આદિ
તે વ્યભિચારી ભાવ. તે એકંદરે ૩૩ છે. જે નવે રસમાં સંચરે તે સં-
ચારી ભાવ. એ સંચારી ભાવ સ્થાયીભાવમાં રહે છે. જેમ દરિયામાં
તરંગ ઉઠીઠીને ત્યાંના ત્યાં સમાઈ જાયછે તેમ તે પ્રગટેછે ને પાછા નહિ
સરખા થાય છે. જ્યારે સ્થાઈભાવ સ્થીર થાય ત્યારે પરિપૂર્ણ રસ થાયછે;
પણ સંચારીઓ રસનું રૂપ થાય ત્યાંમુખી થોભતા નથી એટલેજ ને સ્થાયી-
સંચારીમાં એ: છે એનું એક કવિનું મત છે.

ચૈતન્ય અને જગત્

પથ્યમૌપધસેવાચ ક્રિયતે ચૈન રોગિણા।

શારોગ્યસિદ્ધિર્દૈષ્ટાશ્ચ નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા॥૧૬॥

શ્રીશકરાચાર્ય વિ. ચૂ.

જડવાઃ (Materialism) અથવા નાસ્તિકવાઃ તપાસના એમ લાગે છે કે એ વાતપ્રત્યક્ષના પ્રમાણનો ફલિતાર્થ તે વાતોએ સ્વોદારતા નથી અથવા તેા તેમની ક્ર-પનાઓ પુરતા રોધ ઉપરથી કુરેલી નથી ચૈતન્ય વાની એમ કહીનેજ આકૃતો નથી પોતાના અનુભવના પુરાવાથી સિદ્ધ કરી ખતાવે છે, અને માને છે કે જડ પાર્થિયો અનિરિત્ય એવો કાંઈ એક અવ્યય અશ છે જને તે “આત્મા” એવો, જિમ જિમ આર્થ સમતપને અવિદ્ય નામથી ઓળખાવે છે આ આત્મા લૌનિકધર્મથી મુત્ત છે એ વાત ખુ લોજ છે જને જડથી જુદા માન્ય તે તેના ધર્મથી વિનપણુ ધર્મવાળુ હોવુ જોઈએ એ :૫૨ છે આ પ્રમાણે આત્મા મુખ્ય જડરમ્ મૃત્યુ (નાશ નહિ)થી વિમુક્ત અર્થાત્ અમર્ય છે, એનામા વિકાર કે અવસ્થાના થનો નથી જ આવો અવિકૃત છે તે નિત્ય છે એમ મિદ્ધ થયુ આત્માનો ખોજો કીયો ધર્મ છે તે તથામનો જાડએ નિદ્યારૂપસ્વામી પ્રસિદ્ધ પચત્તોમા લખેછે કે અયમાત્માપરાનદ પરમેમાસ્પદયતઃ। આ આત્મા ઘણામા ઘણા પ્રેમનુ સ્થાન છે માટે મદ્દા આનદરૂપ છે વળી જગતના સન પાર્થિ—ભાવનુ સ્થાન આત્મા વિના સંભવનુ નથી માટે સ્થાનરૂપ છે એમ આત્મામા નિત્યત્વ સ્થાનમયત્વ, આનદમયત્વ એવા જડમાનથી વિનપણુ તણુ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે

જગત્ના પાર્થ માત્ર અનિત્ય છે, અસ્થાનવાળા છે, ને દુષ્પકૃતા છે એ પ્રસિદ્ધ છે ધનધાન્યાદિની પ્રતિ એવો છે કે અધિક પ્રાપ્તિની સાથે તેમને માટે અધિક ઉલ્લેસ થાય છે એમા સતોરનો અવધિ નથી લૌનિક પાર્થિયો જ સુખ થાય તે અનિત્ય અને આપરે નિર્લેપેરા કરે એવુ છે લૌનિક પાર્થ તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય હેતુ—સુખ—તે પુરે પાડી શકતા નથી આવાજ કોઈક વિચારથી પુરાતન કાલના વિદ્વાનોએ સુખ

એટલે શું ? અને નિત્ય સુખ તે કીયું ? તેનો વિચાર કયા છે. સામાન્ય રીતે યોલતાં સુખનું સ્વૂપ સ્વરૂપ આનંદ એવું બધી શકાય. કોઈ પણ જાતનો આનંદ—સત્કર્મથી કે કુકર્મથી—તે અમુક કાલે કોઈને સુખરૂપ થાય છે; પણ તે નિત્ય કે અનિત્ય છે, અથવા તેવો માણસ પોતાના ભવિષ્યના પરિણામને કાંઈ હાનિ કરે છે કે નહિ, એ જુદી વાત છે. આનંદ એ સુખ, તો નિત્યઆનંદ એ નિત્યસુખ. અંતરમાં નિરંતરજ આનંદ રહે: અર્થાત્ જ્યાં કોઈ આચારને માટે પરિનાષ કે કોઈ ઇચ્છાથી કલેવ ન થાય એવો આનંદ. આ પરમસુખની શોધ સર્વેએ કરી છે. એ પરમસુખ તેજ મોક્ષ અર્થાત્ ભૈતિકધર્મથી વિમુક્તપણું અથવા જને યુરોપના તત્ત્વજ્ઞોએ *Samadhi Bonam* કહે છે ને. ગ્રીસ દેશમાં એપેક્યુરસ અને એરિસ્ટિપસ જેવાએ તથા આપણા દેશમાં ચાર્વાકાદિએ તથા હાલની પાશ્વિભાત્ય પ્રવૃત્તિના ધણા ખરા વિદ્વાનોએ એમજ માન્યું છે કે ભૈતિક સંપત્તિની સીમા આવે એજ આનંદ ને પરમાનંદ. યજ્ઞજીવં સુખં જીવેત્તન્નનં કૃત્વાયૃતં પિબેત્ । મસ્મીભૂતસ્યદેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ । ૧૦ । એથી ઉલટું ધણાક વિદ્વાનોએ—ગ્રીસમાં સોક્રેટ્સ વગેરેએ—અને અમેના લગભગ સર્વ ઋષિયોએ સંસાર દુઃખરૂપ ગણી ભૈતિકધર્મથી વિમુક્ત આનંદનેજ પરમસુખ કહ્યું છે. માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પુરુષાય, એટલે મનુષ્યનેકલઃપધર્મ, શાસ્ત્રમાં ખતાવ્યા છે. અને મોક્ષ એજ પરમપુરુષાર્થ છે એમ કહ્યું છે.

આવા પ્રકારનો આનંદ કેઈ વધુ પ્રાપ્ત કરવાથી મળે એ પણ માણસ વિદ્વાનોએ તપાસ કર્યો છે. આ જગત્ના કોઈપણ અનિત્ય પદાર્થો તો નિત્યઆનંદ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે. ત્યારે કોઈ નિત્યપણાને પામવાથીજ એ નિત્યઆનંદ મળે એ સિદ્ધ છે. આ નિત્ય પદાર્થ કીયો હશે ? કોઈ ઇશ્વરને પામવાથી, કોઈ સ્વર્ગ પામવાથી, આ આનંદ સિદ્ધ થાય છે એમ માને છે. યોગી અને વ્રહ્મવાદી એમ કહે છે કે આ આનંદ આત્માને યોગપ્રવાથીજ મળે છે.

ઇશ્વર તો હોય તો તેના ધર્મ પણ જડથી વિગળ હોવા જોઈએ. તે નિત્ય હોવો જોઈએ, સૃષ્ટિકર્ષકતા મનાવાથી શાનમય હોવો જોઈએ. ને

મોક્ષનું સ્થાન કૃપાપાથી આનંદરૂપ હોવો જોઈએ આ ત્રણુ ધર્મનો
 આત્મામાં પણ છે માટે એટલે અરોનો આત્મા અને ઇશ્વરની
 એકતા છે પણ કેટલાકે એમ કહ્યું છે કે આત્મા એજ ઇશ્વર છે એમ
 જોવાના વેદાન્તીઓ આત્માને ઇશ્વરનું સાધર્મ્યમાત્ર તપાસી વેધર્મ્ય તપાસના
 નથી વિધનમાં એમ કહે છે કે ઇશ્વર સૃષ્ટિ કર્તા છે, આત્મા તો પામર, ભો-
 ક્તા માત્ર છે ઇશ્વર ત્રિફલક છે, ને આત્મા તો પરિમિતતાનવાન છે માટે
 આત્મપરમાત્મનું એક્ય મિથ્યા છે આ ઉપર એમ ખડન છે કે ચિદાનં-
 રૂપ ઇશ્વરને કૃત્રિચારિ ધર્મ ધરના નથી તેમ થવાથી તેને કુર્મદોષનો ખાધ
 થઈને ઇશ્વરત્વને હાનિ પોહોયે છે આત્મા પણ ત્રિફલક થાય છે, વા નહિ
 એ અનુમાન કરના અનુભવનો વિન છે યોગરાજીત સિદ્ધાને એ વાત
 હુન્તામનકવત્ સિદ્ધ છે હાલના પ્રસંગે અમેરિકાથી આવેલા “મેન્મે-
 રિઝમ” નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રયોગથી પણ આત્માનો આ સત્તા સિદ્ધ કરી
 શકાય છે હઠયોગ અને રાજયોગના અભ્યાસે કરીને સિદ્ધપ્રવિયે પોહો-
 એલા રિવન્ધુત મહાત્માએ વિના તો એ વાત કોણુ સિદ્ધ કરી ખતાવે ?
 એ મહાત્માઓના તત્ત્વમસિ આ વિચનોથી પણ આત્મા તેજ પરમાત્મા
 છે એમ નોકો છે ઇશ્વરને સર્વ નાપો—વિષુ—માને છે, આ ધર્મ વે-
 દાન્તીઓ આત્મામાં પણ સ્વકારે છે માટે તેનો વિચાર આગળ થશે
 કાપિ એમ માનાયે કે ઇશ્વર અને આત્મા જુદા છે, ને આત્મામાં સત,
 ચિત્, આનંદ એટલાજ ઇશ્વરીય ધર્મ છે તોપણ એમનો ફલતુજ જોઈએ કે
 વૃદ્ધિના ન્યાયવડે કરીને આ મા પોતાના ધર્મનો ઉત્તરતાએ પામી ઇશ્વરમા-
 જ લઈ પામી શકે આ જામનના રિતે તકે કરવા કરના ભગવાન્ શકરા-
 ચાર્યના ઉપદેશ પ્રમાણે ૪ કહેતુ કીક છે કે જ રાગી એસક ખારો ને કરી
 પાળગે તેને ૪ આરોગ્યતા થશે પણ ખોલે એકધ ખાય ને કરીયાગે તેના
 થી રાગીને મુખ્ય થશે નહિ વળી શ્રીભગવાન્ કૃષ્ણે પણ કહ્યું છે કે
 યુજન્નૈવે સદાત્માન યોગીનિયતમાનસ । શાંતિ નિર્વાણપરમા મત્સ-
 સ્થામાધિ ગચ્છતિ ॥ વિરોધમાં એમ પણ ધારણા કરવી જોઈએ કે આત્મ
 પરમાત્મનું વૈધર્મ્ય છે ૪ નહિ, જ વૈધર્મ્ય બાસે છે તે માત્ર માયા—અ-
 શાન—પ્રકૃતિ—જડના યોગથી બાસે છે પણ વસ્તુતઃ તો નથીજ વળી હા-

લમાં કેટલાક પાશ્વિમાત્મ તત્વજ્ઞાનીઓએ એમ સોધ કર્યો છે કે આશ્વિધન-
માં એવું કંઈ નથી કે જેનો આકાર અંતરમાં નહોતો. આ વિચારથી પશુ
જીવથી જુદી ઇશ્વર એવો કોઈ સર્વ સિદ્ધ થતો નથી, આવાજ કોઈક વિ-
ચાર ઉપરથી વેદમંત્રોને વિષે, કવિયો, પર્વત, નદી, વૉજલી, વરસાદ વગે-
રેને ઇશ્વર ધારો પછી, તેમને ઇશ્વરધર્મ રહિતમાની, વેદના અંતભાગમાં-
ઉપનિષદમાં- આત્માનેજ સચ્ચિદાનંદરૂપ માની તેમાંજ વિરાજ્યા હોય.

જે સ્વર્ગને મોક્ષ માને છે તે તો કોઈક નાશવત્ વસ્તુ ઉપરજ યો-
તાની દૃષ્ટિ રાખે છે. ને આપરે પશુ જન્મ મરણમાં પડે છે. આ ઉપર-
થી સિદ્ધ થાય છે કે જન્મ જરાદિકથી અવિદ્યુત એવા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ
આત્માનું જ્ઞાન ને તેમાંજ વિરામ એ મોક્ષ છે, ખીજો નથી.

આ પ્રમાણે જૈનન્ય વિમુ અને નિત્ય તથા જ્ઞાનમય અને આનંદ-
મય છે. એજ સત્ય છે, અનંત છે, અનાદિ છે, નિર્ગુણ છે. ભગવદ્ગી-
તામાં કહ્યું છે તેમ એનેજ વિષે આ સર્વ જગત્ દોશમાં મશુદ્ધનો પેઠો
પરોવાવહું છે : મયિસર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણાહવા॥

આ પ્રમાણે આત્માની સત્તા અને મહત્તા ઉપર વેદાન્તની યોગ સા-
નુભવ અને સ્પર્શ છે. એ શિષ્ય ખોજે કોઈ તર્ક વેદાન્તમાં પ્રમાણ નથી.
આ આત્માને વિષે આ દેખીતો જગદ્રવવહાર કેમ ધરે, એ વિચાર મોટો
છે. એ વિષે વેદાન્તમાં કોઈ અમુક આગ્રહ નથી, પરંતુ ખુલાસો તો ક-
રેલોજ છે. મૂળ પ્રકૃતિ અનાદિ માનેલી છે; અને એ અનાદિ પ્રકૃતિના
સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એવા ત્રણ ગુણ માનેલા છે. ॥દૈવી હોવાગુણ
મયીમમમાયા દુરત્યયા॥ આ પ્રકૃતિ તે અજ્ઞાનમય છે. વેદાન્તમાં અ-
જ્ઞાનથી જગત્ એમ વર્ણવ્યું છે ને અજ્ઞાન અનાદિ પશુ સાન્ત કહ્યું છે.
પરમાત્મા વિમુ સર્વ વ્યાપિ છે; અને પદાર્થ માત્રને વિષે રહેલા છે ॥નિત્યઃ
સર્વગતઃ સ્થાણુઃ ॥ જગત્માં પરમાત્મા એમ તહિ પશુ જગત માત્ર પ-
રમાત્માજ છે એમ જાણવું ॥નચાહંતેષુતેમયિ॥ જગ સર્વગ્યાપી આ-
કાશ અથવા વાયુને વિષે એક ઘડો ઉઘો પાડ એ તો તેટલું આકાશ તે
ઘડાકાશ ને બાકીનું આકાશ તે મહાકાશ, પશુ જો ઘડાનો અંતરાય ન
હોય તો આકાશ તો એકજ છે માટે એ ઘડાનો સંગ છુટે તો પછી આ-

કારણમા આકારા અવિચ્છિન્ન રહે એ પ્રમાણે પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ કાર્ત્તવ્યનો સંબંધ છે કારણ ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ આ પ્રમાણે વિચારના પશુ દ્વેષવાદી ઈશ્વર એક જ બિન્ન નિનતા બતાવે છે તેની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી ઈશ્વર વિશુ છે તો આત્મા તેથી બિન્ન ક્યા હશે એ સમજાવતું નથી પશુ આ ભેદની કલ્પના માત્ર પ્રકૃતિથી થતા અત્તાનેજ કરેલો છે, વાસ્તવિક નથી જ્યાં રામભાઈ ૪૬ સંપત્તિથી શુદ્ધ થઈ સદ્ગુણના પ્રસાદથી અમાનનો નાશ થાય છે ત્યાં પરમાત્માભાવમાજ સ્થાની બને લા પામો, જન્મ મરણથી મુક્ત થઈ, શાશ્વત્ સુખ અનુભવે છે

જગત્તુની વ્યવસ્થા માટે કર્મનો વિચાર કરેલો છે કર્મના સંસ્કાર દેહને લાગે છે ને તે સંસ્કારતુ ૩૫ આકારમા તે દેહનો પુનર્નિવ ધાય છે એ પ્રમાણે જોવિ. ૫૧ માત્ર ૪ પરિવર્તન થાય છે આત્માતુ નહિ “કમિષ્ટી” અથવા રમાનુજાન જ્ઞાનુનારને ખબર હશે કે જ પ્રમાણે પતંગોની મેલવણી થાય તે પ્રમાણે પરેશુ ૧ વતુનો આકાર ધરાય છે કર્મ એ પશુ કારક એવા ૪ પ્રકારનો નિરમ છે પશુ તે બહુ સદ્મ અને શાનપર છે કર્મના સંકાર માત્ર સ્થૂલ દેહનેજ નહિ પશુ સૂક્ષ્મ દેહનેએ લાગે છે અને એ સંસ્કારાનુરૂપ ફલ ઉભયને ધાય છે કર્મમા કોઈ ભાવ, કાર્ય, વિચાર સર્વો સમાવેશ થાય છે કર્મ એ કારણના સમૂહ બરાબર છે અને પ્રારબ્ધ એ તે કર્મતુ ફલ અથવા કાપે છે એમ બેલએ તો પશુ ચાલે પ્રત્યેક કારણ (cause) તુ કાપે (effect) કોઈને કોઈ કાલે યતુજ જોએ કોઈ આજ, કોઈ દરબરે, કોઈ પચાપચે તો કોઈ તેથી પશુ અધિક એમ વિચારતા કર્મનો કાપ તેનો જોગ દુર્બળોજ ધરાવે એ મિદ્ધ છે જ્યા સુધી શાનરૂપે અપ્રાપ્તી કર્મનો કાલ થયો નથી ત્યા સુધી તો જન્મમરણ એ પુનરુત્થ છે જ્ઞાનાગ્રી સર્કમાર્ણિ મત્સ્યસાત્કુલેત્કર્મ ॥ કુર્યન્નાપિનલિપ્યતે ॥ इत्यादि ॥ કર્મના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે, સચિત, પ્રારબ્ધ, ક્રિયામાણ જે કર્મતુ ફલ હજી જોગવવાની વાર છે તે સચિત, જે કર્મ ફલ આપે છે તે પ્રારબ્ધ અને જે હાલ કર્મ થાય છે એ ક્રિયામાણ કર્મ પ્રારબ્ધનો નિયમ એ કેવ-

મ કારણ કાર્યના નિયમનું વિવેચન છે. જંગતમાં અકલ-કલની પ્રાપ્તિ ધણીવાર જણાય છે. અકલ એટલે એમ કે તે કલમાં કોઈ પ્રયાસ-કર્મ હોતો ક્યો નથી. વળી એથી વિપરીત એમ પણ છે કે પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ કલ નથી થતું તો જંગતનાં કલકલનું નિયામક કોણ ? કોઈ કેંદ્રે પ્રસંગ (circumstances), તો તે પ્રસંગનું નિયામક શું ? કર્મ પ્રારબ્ધના વિચારથી જ પુરો કર્મ કારણભવ સમજાય છે. માટે પુનર્જન્મ અને પ્રારબ્ધ સ્વીકારવાં પડે છે.

સાક્ષમાં કેહે છે કે જ્યારે સાન થાય છે ત્યારે જ ત્રણ દેહનો ભંગ થઈ પ્રારબ્ધનો ક્ષય થઈ સાની મુક્તિ પામે છે.

અગિલાલ જલ્મહાઈ દિવેદી.

એ મિત્રો જ્યો એક ખીજને કેટલોકાં એક વખત થયાં મઝ્યા ન હતા, તેઓ ગ્રીનવોડમાં એકાએક ભેગા થયા. એક પુછ્યું, કેમ છે, બહુ હાડે મળ્યા. ‘હા’ ખીજએ કહ્યું, તને તો સુખી છિયે મને નયો. એ તો વધારે ખરાબ ! હું તમને છેલ્લો મઝ્યો ત્યારથી તમે શું વેપલામાં પડ્યા હતા બાઈ ? હું મારાં લગનનો ધામધુમમાં પડ્યો હતો. એટલું વધારે સાદું. કપાલ તારું બેરી કલાંઠ મલો છે કલાંઠ ! ત્યારે પુરા ભેગ ! ધારોજ તેટલા તો નહીં. કારણ કે તે ૨૨૦૦૦ તું પડ્યું લાવીશ. ત્યારે તો ધાર તારા તો નસીબ ઉઘડય. વગર સાચુએજ તો, પણ ખખર કે ? બંદાએ તેના ઘેરાં ખરીદ કરો ગમે તોંક ભેરવાં; તે સત્રલા સડો સડાંને મરો ગયા ને આપણે પાછા તેવાને તેવા. એ તો બહુ જોડું થયું ! એમાં જોડું શું ? ઘેરાંના આમડાં વેચવાયો તેનો બેટલો ક્રમન કરતાં જશાવ પૈસા મઝ્યા, હવે કેમ ? ત્યારે તો તારો બેડો પાર ! મોંકાણુ તારા આપનો, શું બેડો પાર ? જ ધરમાં પૈસા મુક્યા હતા તે ધરમાં આગ લાગી ને સત્રલું ભસમ થઈ ગયું. હાથ ! હાથ ! બાઈ તું તો બહુ દુઃખી થયોનો ? અરે આપણે દુઃખીયા ને સુખીયા કેવા ? તેમાં પેલો કલાંઠ બેરો મરો ગઈ છે ને પાપ પડ્યું છે !

ગંગા
એક ગુર્જર વાર્તા.
પ્રકરણ ૧૪ મું.
ધ્યારની દર્શિ.

“આશ્રીત, આશ્રીત ! હું તમને ધનને જાણું છું. મનો, આ-
પણે સર્વે સાથે મળીને કંઈ નવું જીવું કરીશું” મૂંઝાણે કહ્યું.

“ધસીને, એકદમ દોડ કરો. હમણાં અમે ત્યાં જઈ આવ્યા છીએ,
ને તમો નિગતે પડેલા છે, ત્યાં બધું થયું નથી, ને કાંઈ સિંધ્ય કંવાને
બૂજાવ્યા આપણી પાસે મળ્યાં છે.”

“અમને સમજી પીઝના ! જોદા અપના નિધિયાન હો ! નવાબ
બગા અપરાક ઔર ચાલાક છે ઔર ઉસકી બેગમ મહાતાબમે બી કુચ
દો અદા સરસ પાવધી છે.” નવગેઝ મનમાં બડબડ્યો.

આ ગડમડમાં અડધો કનાડ નિડલી ગયો. ખારખા બે વાગ્યા
હતા, ને જો હવે જોડા યાદ તો સંધલી હાથ આવેલી બાજી ધૂગ મળી
જાય. એપા વિચાર કરી, કંઈ પણ ગુર્તાગુર્ત જુમાયો. કીના વગર આ
બે કુવારેને સાથે લઈને નવરોઝ અને તેના સાથી સૂરનાસે એકદમ સૌને
ચાલવાનો કુકમ કીધો.

હવે પ્રજાપ્રીય સૈન્યમાં બે અધીકારી ને એક સગદાર હતા. મણી
આ કામને ખીનકુલ નાલાયક હતી, પણ માતીએ તેને માથે ગણી હતી.
નવરોઝની પગડી સંધસુ લઈકર ચાલતું હતું. ને ને મરાઠા મીપાઈ-
ઓ એકલવાયા રસ્તે મળતા તેને ઠારી તાખામાં જગાપણ વિચાર કરતા
નહોતા. થોડીક પળ સંધજી ચાલ આવ્યું. નવરોઝ બેગમની ચગુગઈ
ને હિ મતને આશ્રીત કરતો વિચારતો વિચારતો ચાલતો હતો, ને એવા
વિચારમાં વગડે વખત ન રહેવા દેતા, કંઈક ખુશ્કો કરી, ગિવાજીના કમ્પા
બાગપર પેહેલો છાપો માગે. તે સૂચવતા માટે જોતી નવગેઝ પાસે આવી.

“ઓ, શૂરા પેહેલવાન !” — આ છૂપા સારે કહ્યું — “માગ અડ-
માત મીનાયથી કંઈ એવો ખ્યાન બાધીય નહી કે એમાં કંઈ ભેદ છે.
કુ કેમ કિજો છોડીને નિકળી અને શું થયું છે તે વિચારી રહેલા-

નો સમય નથી. ટુંકામાં ઐટલુંજ તારે જાણવાનું છે કે અમે મરાઠાની છાવણીમાં જઈ આવી તેઓના મનસૂઆ સારીપેઠે જાણી ચક્યા હિંમે. પણ નવરોઝ તું જાણાવશે કે તારી સ્વારી શી રીતે અકસ્માત આવી પહોંચી છે ? તું કિલ્લામાં કેદ પડેલા હતો ત્યાંથી શી રીતે છૂટે થયો ? ”

“ મહાતાપ્ય નૂરની બેગમ મોલી, ” નવરોઝે તમન કરી, મોલીને માન આપતા ખુલાસો કરીયો:—“ કિલ્લામાંથી તમે જે જાણ બહાર પડ્યા પછી મારા મનમાં, તેમજ નવાબના મનમાં મોટી ચટપટ થવા માંડી. ને અમે અવરથે ધાર્યું કે અકસ્માતથી તમે કોઈ પણ સ્થળે ઘેરાઈ જશો, આથી હું ને નવાબ બંને પીછા ગમના નદીપરના દરવાજામાંથી બહાર નિકળી પડ્યા, અને સામે ખાર થઈને ખાડીમાં આવી ઉતર્યા. અહિંથી એક છૂપા જગ્યાએ ડચ લોકોની કાઠીમાં મળેલી સભામાં મને જવાની સૂચના આપી અને હું ત્યાં ગયો, પણ કર્મ સંભાગે નવાબને મારો સંબંધ ઘુટી ગયો. તે કોઈ પીછા બાજુએ ગયા છે તે આપણે આવી મળવા જોઈએ: ”

“ શું નવાબ, મારો દિલ્લિખન બહાર મેદાન પડ્યો છે નવરોઝ ? એતો બહુ આશ્ચર્યની વાર્તા છે. તો એ મળીને આ સંધારમાં સામેલ થાય તો કેવું સાઈ ? તેતું નામ ને અમર કિર્તિ હંમેશ માટે પ્રદિપિ રહેશે. ”

“ મને સંપૂર્ણ આશાતો છે કે તે મોટો ભાગ લેવા માટે ધણો જલદી આવી પહોંચશે. ” આમ બોલતા દમ બાંધીને કૂચ કરતા બેગમપુરના વટાવીને સ્વતંત્ર રાજ્યના બુદ્ધ માટે, ને શત્રુનો નાસ કરવા માટે શૂરા મોકલ્યા નવાબના મહેલની લગભગ આવી પોહોચ્યા હતા.

અહિંયા આવીને નવરોઝ અને સૂરજાલે સૈન્યના જે વિભાગ પાડી દરેકને પોતાની સરનામી નિચે લીધા. સમજાને જોઇએ તેવા પ્રકારે હિંમે જનના રાષ્ટ્રોથી ઉચકેરવા ને છેલ્લે નવરોઝે કહ્યું કે “ આજનો દિવસ મરવાને છે, નેમને ધરખારના સુખની અભિલાષા હાય, જેઓને પોતાનો પાપી પ્રાણ ખાસે હાય તે આ પ્રતાપી કર્મથી દૂર જાઓ ! અમે ધાંચ હદશું તો ખસ છે. દેશ રક્ષણ માટે મરવું એમાં શું છે ? પોતાના બાળકને પિઝામાંથી ખચાવવા એમા મોટાઈ નથી ? પણ જે જવા તૈયાર થાય તેને યાદ રાખવું કે તે આજે સમરાંગણમાં કિર્તિ મેળવી મરશે, ને

પગને ખુલ્લે કાને સુણવારના ચિવાજી શીખાવી શીખાવીને માગશે એ આ-
પણે જીત મળીતો—અને તમારે ચાદ રાખવું કે આપણા બાળપણે હિંદુ-
ઓનો કાર્તિક સ્વામિ ને મુસલમાનોનો મહમદ એ વિરોધાચાર્યો, તે
જય અપાવશેજ—લૂટાયેલા, ખત્તેલા પણ હાથ આવશે ખુલ્લે શિખાધને
મરવું છે કે કિર્તિ મેળવી નામના કરી મરવું છે ?”

“કિર્તિ મેળવી નામના કરીને મરવું છે,” એકેસ્વરે હસી પાડ્યાં
ગર્જના કીધી અને આ ગર્જનાનો અવાજ મરાઠાની છાવણીમાં સળગા
યો, તેમજ નવાખતા મેડેનમાનો બોલો પણ ઝખઝી ઉઠયો.

મરાઠી સરદારના બહિરજીએ એતી જમને ડોકા કીધો અને નગાર-
ખાતાને ઘણા જોરથી ઠોક્યું, નવાખતા મેડેનમાથી તણુસે સગા એકદમ
મેદાન દોડી આવ્યા, તેઓને માતાની કેહેલી ભવિષ્યવાણી સત્ય લાગવા-
ને ભામ થયો.

બોલો મશરૂ અગાડી આવી ઉભા.

“નગારખાતાનો અવાજ મગાડો છે.” મશરૂ કહ્યું, પણ સા-
વધતા પકડી આપણે આપણું તપાસવું છે.” બીજા સાથીને બોલાવવા
નગારૂં ઠોકો,” અને મુસલમાની ડોકા પીટાયો.

નવરોઝ આથી ઘણો ગભરાયો પણ મેદાન આવી બોલ્યો —

“આ નગારાનો અવાજ તો મોગલાનું છે, પણ માતો તું આ
સૌને સાચવે છે હું તપાસ કરી આવું ?”

“બેલાચક, મારી શક્તિ પ્રમાણે તથામ રાખીશ” માતાએ ઉત્તર દિધો
નવરોઝે પોડાની રેણુ પકડી દોડાવ્યો ને મેડેન લગણુ ગયો. માતા ને સૂ-
ગાને મરી રીતે ચાલાડી બતાવી સવલા શહેરી લશકરને હરોતમાં મુડી
બે વખત આસપાસ ફરી વળ્યા.

એક બે ક્ષણમાં નવરોઝ પાછો ફર્યો ને ઉંચે ટાળને જીવ લટકવા
હતા તેઓને ધીરજ આવી.

‘તે આપણા મદદગાર છે.’ સ્વામિ એવ્યા વગર નવરોઝે કહ્યું,—
“જય ન રાનો !” તે નવાખતા સ્વામિ આપણે મદદ કરવા તૈયાર છે, તો
આલો આપણામાં સારી જગી થઈ છે.”

હવે જેમ લશકર આવે તેમ માતાનું હૈયું તો ધપધપ વખકારા લેવા
લાગ્યું. તેનો પગ પોડાના પાવડામાંથી ખસી જવા માડ્યો. રેણુ પણ

એથી શકાય નહીં ને આગળ વધવાની હિંમત પણ રહી નહીં. મણી વધી તેનાથી વિશેષ બયથી ધુળવા માંડી. તે તો જે વખત ઘોડાપરથી પડતા પડતા બચી ગઈ, ને એકવાર તો હાથમાંથી લગામ છુટી ગઈ.

મરાઠાની સામા થવાને ખસેં આરબ, સુનંદા સ્વાર નવાબના રહેલમાંથી ઓળ મશરૂરની સરદારી નિચે નિકલી આવ્યા; અને એક સાથુ-માં દરવાજાની બહાર આવીને લશ્કરે મરાઠાઓને ચેતવણી આપવા “હરા હરા !” ને “અસ્લા અકબર”ની ઝુમ મારી.

દસિણ પૂર્વે બાજુએ મરાઠાનું લશ્કર પડ્યું હતું, ને રાત્રીના તાલ પડી હતી તેમાં અડધા માણસો અકડાઈ ગયાં હતાં. મરાઠા સરદારે બય નજીક જાણીને ડોકો પિટયો પણ કોઈ મરાઠો સિપાઈ ઉઠ્યો નહિં. જે દિવસ છૂટ કીધી હતી તેમાં તે સંઘળાં યાત્રી ગયાં હતાં. તેઓના મનમાં નિરાંત હતી કે નવાબ પાસે લશ્કર નથી, ને, તેનામાં કંઈ દમ બળ્યો નથી તો તે ક્યાંથી અગાડી પડી લડવા આવવાનો હતો, તેથી જ્યારે મરાઠાનો ડોકો પિટાયો ત્યારે સૌ મરાઠા સિપાઈઓએ જાણું કે લૂટપર જવા માટે ઉઠવાની ચેતવણી હશે, પણ ધાડનો તો ખ્યાલજ આવ્યો નહિં.

સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે ધણું ઠેકાણે ભુળ થતી આવી છે. હિંદુ સિપાઈઓ લડવામાં જેવા બહાદૂર હોયછે તેવી ખીજ મળ હજી સુધી થઈ નથી. બય આવે તેને ધૂતકારી કાઢવામાં ને શત્રુ સામા ઉમંગથી જવામાં તેઓ મોટાઈ માનેછે. યુદ્ધમાં કદી પણ રજપૂત યોદ્ધા પિઠ ખતાવે નહીં. માન તેના પધાલ તેઓના મનમાં રહેતો નથી ને રણસેત્રમાં મરવું એમાંજ ખરી મોટાઈ માને છે. રણમાં મરે તેને માટે ઈંદ્રની અમ્સરા વરમાળ પે-હરાવવા વત્પર થઈ રહી છે એવો ધર્મનો જોધ હોય છે.

ભર્તૃપંડામાં જેટલા યુદ્ધો થયા છે તે સર્વમાં કોઈ કાળે પિઠ ખતાવી હોય તેવો દાખલો નથી. કેસરિયા કર્યા જ્યાં ને કિર્તિ મેળવતી એમાંજ પોતાનો ધર્મ છે, એમાંજ સર્વતું કળ્યાણ છે, એમાંજ પ્રિયા પ્રિયતું પ્રેમદર્શન અચળિત રહે છે—એ આર્ય યોદ્ધાના સમરાંગણના વચનો છે. રણસેત્રમાંથી પાછો ફરનારનું માઢું તેની પ્રિયા પણ જોનાર નહીં, તે ખીજાની શી વાત ?

પણ ઝાંધી મોઢી જોડ એ છે કે દરેક કામમાં આલસાઈ, ગુસ્સા મોટાઈ ને વેહેમીનાપણુ દગળે દગળે હોય છે. ચત્રૂ ચઢીને શરૂના ટાટ લગી આંખો હોય. તોપણ આવગાઈ ને વેહેમીનાપણામાંથી બહાર નિકળે નહિ. અસાવચતા ગણસેરમાં ઘણીવાર વાપરવામાં આવે ને “બિલ”ની પુકિત રમવામાં પગલ પડે તેથી ઘણુ કુઠીને સંબળીનેલાએ ગજૂત કે મગકા કે શીખ સૌને માગ આપને પાછા હાથ પડેલુ કેમગુ પડેલુ છે.

શિવાજીના ચોદા ધણા નિવ શક્તિના હતા, પણ નિગત ગણનારા આંખે યઈ પડ્યા હતા. તેઓના હથિયાગુ ઠેકાણુ ન હોતુ, તેઓ લોથપોથ યઈને પડ્યા હતા, કોઈ કયા નેન્કોઈ કયા એમ મધલુ અસ્તબ્યસ્થ હતુ તે આલસુઓને હાડવાને માટે યાડો જોરમાં ડકો ઠોકવામાં આવ્યો ને ત્યારે ચોડાકો આખ ચોલતા બહાર નિકળ્યા, ને કેટલાક ઉડેના પાંગા લેડી ગયા.

બહિરજી, મારોપત, તાનોજી મુયેમરે, હગ્નિસાદ, નિશામગવ વિગેરે સગદારો ધણા ગબગયા ને જોટલા ચોડા તૈયાર હતા તેઓને હથિયાર સજવાનો તાકીદ હુકમ કીધો.

હવે વખત હતો નહિ નાગગિક્સેન સાંમુ આવી પડોચુ હતુ તેઓએ એકદમ જોગમાં કિકિયારી યાડી મારી એનમાં ખળભળાટ કરી મુક્યો.

આ પ્રમાણે અમારી વારતાના પ્રુધ સગામના મથકનો દેખાવ છે પણ એક ઢાણમાં શુ યનાર છે તેને માટે કઈ પણ કહિ શકાતુ નથી આપણી નાપકાના મનમાં નજો હતુ કે ચોડાક ઢાણમાં બનો સૈન્યનો સામ સામો બોટો યઈ જવાનો છે આ કઈ નિયમીત સગામ નહોતો નહોતા જોર આ મારેલા—નહી બૃહ ગ્યના—નહી સરદાર—નથી સાગ શસ્ત્ર—પણ કેળવાયલ લશ્કરને વિશેષસયનુ કારણ હતુ તે એજ કેળીનકેળવાયલ લશ્કર ઉમગી મગવાના સપગ હતુ —તે કવાયતી લુટાગ લશ્કર આંધે એક ખીનકેળવાયલ લશ્કરનો બોટો હતો —તે અકસ્માતથી આવેસો શિવાજીના લશ્કરને બધ હતો, ને સામા સૈન્યજી જોર માત્ર ઘણુ જણાતુ હતુ —તેમ હવે હુમલાને પાછો હાલવાનો મજબૂત સમય હાથમાં નહોતો—અને સામા લશ્કરની સખ્યા માવન નહોતી વળી પ્રુધો યડવી તેમાં “જયમાતળવાની” ને “અહના અક-

અર' બ'નો સાથે હતી, તેથી જે જાતણું લશ્કર છે એમ મરાઠાને સમજાતું, પણ તે વહારણું છે કે નવાખનું છે તેનો નિકાળ થયો નહિ. તેમ કમ- નસીબથી થોડીક છૂટ મોકલાવી દીધને થોડાક માણસો પણ શિવાજીએ ર- વાના કીધા હતા ને કેટલાક માણસો શેહેરમાં વિખરાતા પડ્યાં હતાં. તાર કહે કે મારું કામ, થાક પણ પુષ્કલ લાગેલી, આગલા દિવસની માહિયા- હીની મારામારીમાં કેટલાક માણસ ધવાયલા હયાં ત્યાં પડેલા હતા,—તે- વામાં શિવાજીની “કેવલરી” તૈયાર થઇ, ને નિયમ વગરની આલથી એકેક સાથે અઠગાઈ પડી, પોતપોતાના જાલા નિચે કચડાઈ મુંવા, અને એવા- માં જુલમાં શેહેરમાં પડેલું લશ્કર કેંદ્રમાં બેસું થવા માટે શિવાજીએ જે હવાઈ આકાશમાં ફેંકી, તે તેથી એડાએ અમકયા તે પાસેની આઇમાં કેટલાક એકેકના ઉપર પડી ગયા. અંધારામાં કોઇ કોઇનો અવાજ આ- લખાય નહીં, એક ખીજ ખુમો પાડયા કરે, ને આઇના કાલમાં કેટલાક તો ફરી ગયા. આવી અવસ્થામાં મરાઠાઓ મૃડાળ જેવા મોતના મોમાં જવા તૈયાર થતા હોય તેમ થોડા ઘણા નિકળી આવ્યા, ને તે પણ ઘણા ધલરાટમાં હતાં.

આવી અવસ્થા જોઇ, તેનો ખ્યાલ કરતાં મોતીને ઘણી હિંમત આવી, ને તે એકદમ નવરોઝને ચેતાથી આગળ કુતી પડવા તત્પર થઇ! તેની પછાડી ખસેં આરણ સ્વાર તૈયાર હતા. પણ નવરોઝે અટક ની સખૂરી પકડાવી. આકાશ કાળું ધોર હતું, મગડા સ્વારોમાના એકબાજુએ ખેડેલા કેટલાક તો હજી વાતોના તડાકા મારતા હતા, હુકા ગગડાવતા હતા ને મળક ઠકાવી ગમત કરતા હતા—તેઓ તો જાણે કેમ મેદાનમાં યજુજ નંધી એમ નિશ્ચિત જીવે પોતાનો ધંધો ચલાવ્યા જતા અને પતરાંઓ મારતા હતા. આવાઓ પણ હવે તો તૈયાર થવા લાગ્યા. એક જસુસ સંધ્યાં લશ્કરમાં ફરી વળેા, હવાંથી ત્યાં ને ત્યાંથી ખીજગમ કોડ કીધી; સાંને ઉશ્કેરયા, ભાળાની અણી ધોંચી સુતેલાને ઉઘડયા, ઉઠેલાને આલતા કીધા, આલતા હતા તેઓને અગાડી કાઢયા, તથાપી મરાઠાઓ ઘણા અ- વ્યવસ્ત હતા. કોઇ કેમ ચાલે તો કોઈ કેમ ચાલતું હતું; ને મારાં ભય- કર વાદળાં તમતમી રહેલા જોયાં છતાં પણ એક નિયમ નક્કી કીધા વ- ગર જ્યાં ત્યાં ચાલ્યા. આ દેખાવ યુરોપિયન લશ્કરી સરદારની આંખમાં ઘણો ભય ભરેલો દેખાયા વગર રહે નહીં, ને યુરોપિયન સોલજરોએ જે મોટો જંબ જેળવો છે તેના કારણોમાં એક આ પણ મોટું કારણ છે કે ક્વાયદી કે અનકવાયદી લશ્કર ગમે ત્યારે પણ ‘રેઝુલર’ આવ્યા વગર રહેતું નહીં.

પણ આ નિવેડો કેટલો પ્રકારે હિંદિ લશકર માટે જોગ છે અને
અમે “કુવાયલી સેન્ય” કીચે (જે, તેવા સરદારોનું લશકર ધણીક
રીતે, જેઓએ પોતાની છદ્મી આજો વખત સુધી કોશળ્યમા કરાડી
હોય તેવા પ્રકારના સરદારના સેન્ય—અનુભવ મેળવેલા સરદારના હાથ નિ-
ચેનું લશકર સઘળી “વળણ” (trail) સારી રીતે જાણે છે, અને શક્તિમત
ને સાગ ‘કમાડર’, અર્જુન કે દોણની વ્યુહરચના જાણી તે પ્રમાણે અથ-
વા નેપોલિયન અને વોર્સિંગ્ટનની યુદ્ધજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, પણ માત્ર તે-
માનો અથ શેષી રીતિએ કેમ વર્તવું તે વાંચીક વેળા જાણતા નથી, અને
કેવા પ્રકારે અભવસ્થા સમયે વર્તવું તેનો નિયમ નહીં નક્કરજાથી ધણી
સકડાસમા આવી પડે છે ખરી રીતે દરેક ગિપાઇએ વાવટાના ધોગણ
પર પોતાને ચાલવાનું જ, ને તેની નજર તેના સામાજ્ય ઐકીયગરથી
ગહેરી જોઈએ—તે તરફથી મટકૂપણ ખસેડવાનું નથી જ્યારે નગારાના કા
રણસિંગાવાળાએ ખડું સાવચેત રહીને “વધવું” (advance) “હઠવું,”
(rally), “આઘવ હેવો” (retreat), “ભગડું,” કે “દરોળ
બદલવી” (charge) એ કમાન્ડરના હુકમ મુજબ ખજની વાવટાવાળાને
એક સરખો ગણવો વળી “પરા”ની રચના સ્થાપની અથના પામ્ય
પામ્ય કે છઠ્ઠ માણસની હાઝ બાધી—જેથી દાખી કે જમણી, પુઠ કે સા-
મી બાજુએ ડગવાને સ્વેજ પડે અથના ખરી રીતે શત્રુસામા કેવા પ્રકારે
વર્તવું તેમા સર્વ રીતે તુરત ઉપયોગો થઈ પડે તેવા નિયમ સ્થાપના

આ નિયમો ધણીક રીતે જાણવામા હોય છે લશકરને કેમ તેવા
કુવું, ફતે કેમ જાગત કરવા, કેવા પ્રકારનો ડકો કરવો અને કયા કેમ
ઝપનાવવું એ જાણવામા છે તથાપી તેની વ્યવસ્થા ખરાબ હોતી નથી
આરટિયરી એક બાજુએ ગમે તેમ મારો અવાવે, કેવલરી ગમે ત્યા તુટી
પડે, “કમાન્ડર” હુકમ આપનામા સાવધતા ન વાપરતા ગમે તેવો હુકમ આપે
ને ઊવણોર્મથી ગમે તેમ બહાર પાડે તથા ઘણો ગોટાળો વળી જાય છે
ડકો ગમે તેવા એક રાત્રી મ્વરકાઢવો જાય છે, ને તે કયા જવાને બદલે
કયા લઈ જાય છે લશકરી “કોલમ”ની રચના પણ આ પ્રકારની
હોય છે, ને તેથી હમેશા નિયમિત યુદ્ધ વખતે ખરો ગભરાટ થઈ પડે
છે તો આ થોડી કવાપદવાળા (જોકે શિનાજી જતે મોટો સૈન્યાનિપ હતા,
પણ તેનું લશકર “ગીતમર” (રેગ્યુલર ટુપ” નહોતું) ગભગવલા, રણસ્થ-
ભનો યોજના નહીં, સરદારો પણ પાકા નહીં, ને ધડાવના નહીં, ‘કોલમ’
ગોઠવાયના નહીં ત્યાજે ગભરાટ, ભય, મુશ્કેલી કેમ નજાણા ? તોપણ
શત્રુને ખજનાન વારી ઉશ્કેરણીથી મગાઠાઓ અગાડી વધ્યા, ને ‘રામદા-
સે સ્વામીયા જય’ એમ જુમ મારતા ખરા નિકળ્યા

શૃંગાર.

ગરબી.

રૂપેરી શી રોબી રહી ચંદા-સુનિર્મળ વ્યોમ સુખ-કંદા । રૂપેરી૦
 મિથે મિથે મુખ એ શિ મલકાવે ! તું-માં પ્રિય ! માધુરિ શી લાવે ! રૂપેરી૦
 ધરી પડ વાદળિનો આડે, ઠણે ઠણુ ઘેલો મદે લાડે ! રૂપેરી૦
 મિઠડલો ! કિરણને અણસારે, મિચવિ એ ક્રમળ-પોયણિ ધરે ! રૂપેરી૦
 ચક્રોરી સર્વોગ શી રે' ફૂલો, પ્રકાશ પ્રવાહ વિષે ગુલી ! રૂપેરી૦
 નિરખિ તું-છપી તુજ મુજ મુખડે, રિસાવે હો-કાં સખી હુખ દિલ લે ! રૂપેરી૦
 વિષમ સ્મરશર થકિ વૌધીને, હસી હસી તું આંખ શી ચૂમિલે ! રૂપેરી૦
 મિઠું હરિ મુખકં રૂપાણું, કૃપા કર તૃપિત દગે ન્યાણું ! રૂપેરી૦

આંખી દઈ દે સખી-રસિકડી હો આંખી દઈ દે સખી !

હૃદયકં તલરિ રે' ! આંખડલિ તલસિ રે' !

મે'નળ રે' રોઝ ધિક્કી ! રસિકડી૦—૧

કળ ના વળે પ્રાણ ! જીવ હા ! ટળવળે !

અમથું જવાયે ખડી ! રસિકડી૦—૨

નિદ્રા ન આવે ! ન રામથું સુહાવે !

શાતા વળે રો થકી ! રસિકડી૦—૩

પળે પળે શા નિસાસા ઉંડા આ !

આંસુ પાંપણુ રે' ટકી ! રસિકડી૦—૪

કાંઠા પડે કંઠ ! વાણી લડ. થડે !

જીહ્વા લોચાયે સુકી ! રસિકડી૦—૫

રાત્રી ફુપદ ! દિન સુખથી વિહુન છે !

ધડિ જુગ જોવી ધડી ! રસિકડી૦—૬

ક્રમ રિઝવું ! મિઠડલો ! મનાવું રો !

પ્રાણુ પે વહાલી વધી ! રસિકડી૦—૭

પ્રેમ અમી ભરી ચંદ્રકળા ન શું !

હરિ હરિ ! રે' અળકી ! રસિકડી૦—૮

હરિલાલ હરિદરાય ધ્રુવ.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

તેમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

જાનેવારી, ૧૮૮૪.

અમારું ક્રિસ્ટમસનું રમકડું.

હું ને મારો બાણેજ કાલેજમા અભ્યાસ કરતા હતા, ને ૧૮૭૭ ના વર્ષમા ક્રિસ્ટમસની રજા પડવાથી, એક લાંબો વખત કુટુંબમા બેળાવાને તોયાર થઈ રહ્યા હતા પણ વર્ષ થયા ઘેર જવાનો વિચાર કીધો નહોતો, ને અમે આ વખત પણ બાણેજ જઈશું એવો સમય હતો અભ્યાસમા તો કંઈ ખામી આવે તેમ નહોતું, પણ પિતાજીની ઇચ્છાએ અમારી ઇચ્છા, તેઓ કેહતા કે કાલેજનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા અવળ આવતા નહીં તાઢતો સજડપડી હતી ને કુટુંબમા જઈ રહેવાની ઇચ્છા સર્વથી ખળવતર હતી. સામાઢે તે અગાડી જણારો પણ અમારા પિતાજીનો વિચાર એવો હતો કે સ-મારનીઝખઈપટમા પડવામા આવરો તો પછી અભ્યાસ પોતાની કોરણે મુ-કામ કરી નિરાતે બેસરો પણ અમે તો તશયુ-તે છવડા ઉછળી ઉછળી જાય, ને ક્યારે ઘેર જઈએ એવી આતુરતા ખતાવી હતી જમ જમ વિશ-ખ લાગતો તેમ તેમ અમારી આતુરતા વધી ને તેમા મારો બાણેજ તો મારો પણ પડયો, અથવા કદાચિત તેણે તેમ કરનાનો ઢોગ પણ કીધો હોય-પણ બેનાયુ ડાકટરોની દવા ખાવાની જરૂર પડી કરોથી ખત લખ્યો જવાખ કંઈ નહીં કારણુ શું ને કરવું કેમ ? જ સ્નેહી અમારી મુખઈમા સલાજ માઢે નિમાયા હતા તેઓને પણ પુછાય નહી-તેઓ નવી પ્રજના દેખતા રાત્ર હતા-તેઓ તો એમજ કેહેકે આજકાલના છોકરાઓ વહી ગયા છે-જોકે તે અમારી સભ્યતા ભરેલી રીતે આગતા સ્વાગતા કરતા હતા, પણ કહી કંઈ પુછિયે તો હવાપર જતા હતા, તેમા લગાર સાઝના શિવજીની ખુદી

ચહડાવે એટલે તો પુછાયજ નહીં—પુછયું કે પાંચ પચીસ ચોપડે—ને વહ સામા અમારો ગુસ્સો વ્યર્થ છે. આટલું છતાં અમે હિંમત બિડીને ગયા ને કંઈ પુછયું—અમે ત્યાંથી કંઈ વિશેષ મેળવી શક્યા નહીં, પણ જીવને ખુલાસો થયો કે ધરપર મોટી આકૃત છે, કોઈ દગાખોરે ફરિયાદ માંડી છે માટે હુમણા નકામા ખર્ચમાં જવાની કશી જરૂર નથી.

અકુસોસ ! કેવો દૈવગતિ થઈ !—જ્યારે સઘળા સોખતીઓ અમન અમન હિડાવવાને ઘેર જતા હતા ને કુટુંબમાં ભેટીને આનંદ માનતા હતા ત્યારે અમારા નસીબમાં સંતાપ કરવાનોજ હતો—અમારે નસીબે રડવાનો દહાડો આવ્યો ! અમે કંઈ હિચકારા કે પરતંત્ર નહોતા, પણ ખાળપ-ણની કેળવણી એવી હતી કે વડિળનું માન મેળવવું—ને દુનિયામાં જીને માન પાન મેળવવું હોય તેને માટે આજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ રસ્તો છે કે વડિ-લોના કલાસર ફેંદેવું. પણ અમારું ધર ! અમારું કુટુંબ ! અમારી પતિ ને અમારા વડિલોથી અમે ધણા દૂર પડયા હતા ! ત્રિય કુટુંબી ભેટો થતો ન હતો, ને ધવાની આરા ધણા દિવસથી રાખી હતી તે ભૂંટ થઈ. મધૂર ધર, ત્રિય માખાપ, ખાળપણના સંબંધી, પતિનો પ્રેમ જાડાવાની જમઝા તે ગઈ ! હાય ! તે અમારો ક્રિસ્તમસ કેવા કુઝામાં ગયો હશે તેનો સહજ ખ્યાલ જીને વીતે તે. હવે તો હમે સઘલી આથ છોડી ને કંઈ નવોજ રસ્તો શોધવા વિચાર કર્યો. અમારા કેટલાક સાથીઓ અમારી દયાસણી સ્થિતિ જાતાં હતાં તેઓએ કંઈ નવો તરંગ હોડાવ્યો. પણ તેટલામાં અમારે ઘેરથી આવવાનો પત્ર આવ્યો ! હવેથી કૂદાકૂદ કરવા માંડી પડયા ! એકદમ ઝળકાટવાળો ને ઈચ્છ્યો હતો તેવો સમય પ્રાપ્ત થયો તેનો હર્ષ થોડો હોતો નથી. પણ આ સ્થળ તે હર્ષનું વર્ણન કરવાને નથી. અમે અમારી મુસાફરીની તૈયારી કીધી.

થોડાક સોખતિ સાથે રેલવેની મુસાફરી કરવા માંડી. ત્રણ વર્ષે રેલ-વેમાં બેસવાથી ધણીક પ્રકારનો જૂદી રચના જોવામાં આવતી હતી. રેલવે-માં જે સમય જાય તે બારીબારી લાગે, કંટાલો આવે, પણ ક્ષિતિજમાં મૂર્ચાસ્ત થાય તે પહેલા ઘેર પોહીંવ્યા. આજે ક્રિસ્તમસની સાંજ હતી.—ને મૃષ્ટિનો ચંદ્ર પુરતા જોરથી પ્રકાશમાન થયો હતો. ધરમા પ્રેસતા અ-મારા આવતા સાથે ધણીક મોટી નવાઈ ઉપજી, કેમકે પિતાજીએ જે પત્ર

મેકડ્યો હતો તેથી ધરનાં સૌ તત્ત્વ આશુર્જાણ્યા હતા મા, એહેન, બાઈ પિ-
તા સર્વ તખિયત માટે પુછ્યા લાગ્યા. રારિરે આરોગ્ય છિયે તે જાણાવીને
કઈ ઠુ ગણુપાણી લાવોને મુક્યું તે અમે ખ નો જણે ખાંડુ રાનીના
થોડી ઘણી અમારા ધરમા ગમત હતી. પાચ સાતેક મિત્રોને માટે ચાહ
પાણી ખનાવ્યા હતા ને એક વિરલા કવિરાજ, જે વધી તાઈસ પણ ખ-
જવી જાણતા હતા તેઓને નિમત્રણ દીધું હતું, તેથી એ ઘડી ગમત થઈ
રહી ધરના છોકરાઓ તો સૌ અમારી પાછળ વિઠાઈ વળ્યા હતા, ને
‘એ અમારો બા’ એમ કહી કૂદાકૂદ કરતા હતા રમતગમન ને ગાયણ
ચાલુ હતું, પણ તેટલામા ચાકરડીએ જાણાવ્યું કે કાકી મા તેડે છે ત્યા
ગયા, તેઓનો દાયરો ચડ્યો હતો, કેમકે બુળમા અમે તેઓનો સત્કાર કર
વાનું વિસરી ગયા ‘કિમ રે મગન, તુ તો હવે પડિત થઈ ગયો, તે
કાકીને રાનું બોલાવે,’ કાકીએ કહ્યું ‘ના, કાકી તમારી પાસે આવવાનો
વિચાર હતો તેટલા પિતાજીએ બેસાડ્યો, તેથી આવતા અસુર થયું,’ મે
પ્રતિકેતર દિધો ‘કાકી મા હેનનો તેડયું છે ની?’ ‘નારે બાઈ, તમે તો
મને નાખી દેવાનો છો, જા ગોતી ધાડ્યો, પુછે છેકે હેનનો તેડલું છે ની?’
કાકીએ હસતા કહ્યું, ને અમે ખગે પડ્યા એટલે કાકી ખુશ થયાં

પણ હવે વધારે અમારાથી થોભાય નહીં ઠુ સયનઝૂહમા ગયો,
પણ ત્યાં સંઘલું સૂનકાર હતું, પણ તુર્ત જે પ્રિય આહીને માટે અમારી
આતૂરતા હતી તેના મીલાપ થયે પણ આ પેહેલ વેહેલી પ્રિતિ બરેલી
મુખાકાત, સ સારી સરમાલ વાતચીત, ધર સ સારની કુચળી ને હોસ બરેલી
ભેટ મારા અતરને તાહાડક આવવાને ખસ હતી ભેટ ચતા સ્તબ્ધ થઈ
ગયા, જમ તો ઉપડેજ નહી, પણ અતઃકર્ણનો ઉભરો ઓરજ હતો. જે
ઓને આવી પ્રિયકર મુલાકાતો યદ્ય હોય તેઓ એ સારી રીતે જાણે છે
આ સમય-સર્વથી ઢુકમા, જરાપણુ દિલગિરિ કે વિચારવત ન હોતો-સંઘળાં
ખુણા ખોચરામા આનંદ આનંદ વ્યાપિ રહ્યો હતો.

અમારા પ્રિય કાકાજી, જે અમારા હિતમાં કદી હિણુ પણ પડવા
દેતા નહીં તેઓ આટલામા અમારી એહેનના પતિને લઈને આવ્યા, જે
મણે પોતાની પરિકાઓ પસાર કીધી હતી અમારા ર ગમાં બગ પડ્યો,
પણ તેની અમે દરકાર રાખી નહી, કારણ કે આ રાજેશ્રી વધારે કળાય-

લા ને મર્યાદા બાણતા હતા એટલું સારું હતું. વિશાળ ઓરડામાં સંગિત ચાલતું હતું ત્યાં ગયાં. મિત્રોની અવરજવર જારી હતી. કોઈ કોઈ મિત્રો અમારી તરફ જોઈને હસતા હતા, કોઈ ઢાવકી મજાક કરતાં હતાં. અમારો આજનો દેખાવ ઘણો ખુશખુશા હતો તેથી તેઓને અમારા ચહેરામાં અસાધારણ ફેરફાર થતો જણાયો. અમે તે તુર્ત તો સમજી શક્યા નહીં. થોડિકવાર ગભરાયા, ને શું કરવું તે સુઝતું નહીં. તેટલામાં સામા ઓરડામાં એક ચાકરડી એ એ વેળા અમને ઘોલાવાને ડોકિયા કરતી ધસારત જણાઈ, જે મેં ધાર્યું કે એ પોતાની શોઝાણી તરફથી કંઈ સંદેશો લાવો હશે. આ લાગ મલવાથી મિત્રમીલાવડામાંથી હું ઊઠી ગયો. તે મને ઝરખામાં લઈ ગઈ. ત્યાં સુંદર કાલી આંખવાળી મૃગલી, હાસ્યવદન દર્શાવતી સુંદરીના મેહલમાં જવાને સાન કરી, દ્વાર-ગ્રહ ખંધ કરી દાસી નાસી ગઈ. પણ અતિઆશ્ચર્ય સાથે સયનગ્રહમાં જાઉં તો માત્ર મારો જાણેજ હતો. મારા જતાં સાથે તે ઉઠ્યો ને રામ રામ કરી ચાલ્યો. પણ એક મિનિટ ન ગઈ તેટલામાં મારી પ્રિયા-મારી પ્રિયમાણી-ના નેણમાં મોહ પામી ગયો !

મિત્ર મંડળતો વિખરાઈ ગયું હતું, પણ અમે અમારી ખી. એ. ની પરિક્ષા પસાર કરિયે તેટલામાં બિજા ક્રિસ્ટમસ પહેલા માસટર મગનલાલ, એક રમકડું, પોતાના દાદાના હાથનાં રમતું જોવામાં આવ્યું, ને તે વખત પિતાજીને ઘોલતા સાંભળ્યા કે “આટલાજ માટે રજામાં ઘેર આવવાની ખંધી હતી. હવે અભ્યાસ કેમ ચાલે છે તે જાણશું” ને ખરખર હવે અભ્યાસ અભ્યાસને ઠામે.....

M. I. S.

વિધવા વિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?

[૫૧ નં ૪ થો]

૧ ધર્મને હાની ન પોહોએ એમ યુક્તિથી અર્થ કરવો એ સત્ય છે

૨. “શ્રુતિર્વિભિન્ના સ્મૃતયશ્ચભિન્ના । નૈકોમુનિર્યસ્યવચઃ પ્રમા-
ણ ॥ ધર્મસ્યતત્ત્વ નિહિતગૃહ્યાયા । મહાજનોયેનગત સપ્તયાઃ ॥ ૧ ॥
એ યુધિષ્ઠિરુ વચન છે. એમા કહ્યું છે કે શ્રુતિઓ ભિન્નભિન્ન છે, સ્મૃ-
તિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. કોઈ મુનિ એવો નથી કે જેણે વચન પ્રમાણ
ત્યારે કરવું કેમ ? તો એ સમજાવો વિચાર કોરે રાખી મોટા જનો જે
માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે આપણે પણ જવું લોકોનો મોટો ભાગ શાસ્ત્રથી
અનભિન્ન તમને એ વિશ્વ વચનોનો મિમાસા કેમ કરી તે ખખર નથી
તેથી એ સમજી કોરે રાખી “યેનાસ્ય પિતરોયાતા” ઇત્યાદિ મનુવચન
પ્રમાણે ચાલે છે અને તેમા તેઓ એટલા તો દૃઢ છે કે “યદ્યપિ
શ્રુદ્ધ લોકવિરુદ્ધ નાચરણીય નાકરણીય” એ તેમનો સિદ્ધાંત છે.
એવાઓ ધણા કાલથી જડમૂળ ધાલી ખેંચી રહીને તોડી એકદમ વિધ-
વાવિવાહ કરવામા એકમત થાય એમ તમને જણાવું હોય તો તમે તે-
મને એવો ઉપદેશ કરો તેમા મને કાંઈ અડચણ જણાતી નથી પરંતુ
તેથી ઉનટોજ બોધ આવી તેમના વિચાર ફરવનારા ત્યારે પણ મળી આ-
વશેજ મોટે અર્થસિદ્ધિની નો આશા હોય તોજ તમારે શ્રમ કરવો
એ મારો હેતુ છે નો પતિવ્રતધર્મ શાસ્ત્રાનુકૂળ છે તો વિધવાવિવાહ
તેવા નજ હોયો નોધવ એવું ધર્માર્જનો સમજે છે એટલે તેમને
એ અબવી ધર્મોપદેશની આશર્યકતા નથી વિવાહવિષય કોનો છે તે વિષે
“સૂક્ષ્મો ધર્મો મહારાજ નાસ્તિવિદ્ધો વય ગાતેમ્” એમ યુધિષ્ઠિરે કૃપ-
દને કહ્યું છે. પડિતો પોતાના વિષયમા અને તો જેવા નોધે તેવા
જણાય છે હાલના ખી એ, કદી મહાવરાનિના મામલતદારણ કામ
ન કરી શકે મોટે હાલના મધળા મામલતદારે સમજા બિ એ કરતા મોટા
વિદ્વાન છે એમ નથી તેજ દૃષ્ટાંતે પડિતો રવામી દયાનંદ સરસ્વતી,
મદૂલાલાલ, વિષ્ણુ પડિત, નારાયણાચાર્ય ગજેન્દ્ર ગડકર અને શાસ્ત્રી યતો-
શ્વજી વગેરે તેઓ ખરા પડિત છે તેઓ કોઈજ કૃપમંત્રક નેવા નથી.

અને સાધારણ માણસો બધે કાંઈ રાજમાં દિવાન થાય તેથી આ પંડિ-
તોની પંડિતાઈને કાંઈ હાતી પોહોંચવાની નથી. પુનામાં જેહુ પૂજના
પંડિતો જે પંચ તરીકે નીમાયા હતા તેઓ શું કૃપમાંકુક જેવા હતા ? જે
જે કામમાં પડે અને મહાવરો હોય તેમાં તે દીપી નીકળે માટે ન્યાય,
મીમાંસા અને વેદાંતઆદિ શીખવામાં દિવાનગિરિ કરવા કરતાં કાંઈ ઓછી
સૂક્ષ્મ જુદી જોઈએ છે એવો મારો વિચાર નથી. દરેક પોતાના
શિષ્યમાં કેવો છે તે ઉપરથીજ તેની યોગ્યતાનું તોલન કરવું જોઈએ.

૩. કન્યાનાં લક્ષણ વિષે યામવલ્કલ સ્મૃતિનું પ્રમાણ:—“અનન્ય-
પૂર્વિકાં કાંતામસપિંડાંયવીયસાં” અનન્યપૂર્વિકાં દાનેનોપમેગેન વા
પૂરુષાંતરાપરિચ્છીતામ્કાન્તામ્કમનીયામ્ વોદુર્મનોનયનાનંદ કારિણીમ્
અસપિંડામ્સમાન એકો પિંડોદેહો યસ્યા : સાતાદ્દશી નૃમ્ભવતીત્વસપિ
ંડા તામ્ યવીયસીમ્ ન્યૂનવયસ્કામ્” એમાં જે પ્રકારના ગુણ છે,
૧ આવશ્યક અને ૨ કામનિક. જે ગુણ ન હોવાથી પરલોકમાં વગેરે
અડચણ પડે તે આવશ્યક. જે માત્ર આ ઘાટમાંજ ઉપયોગી તે કામનિક
તે પ્રમાણે ઉપનાં વચનમાં “અનન્યપૂર્વિકાત્વ” અને “અસપિંડાત્વ”
એ આવશ્યક ગુણ છે. તે વગર કદી પણ ચલાવી લેવાય નહિ. પ્રેક્ષ્યર્થ
વિપ્લુત છે કે કેમ એ કળ્યામાં ન આવે એમ હોવાથી નિભાવીપણેમાં
આવતું હોય માટે જે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ દાષ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએ પડે તે પણ ની-
ભાવી લેવા એ કાંઈ ન્યાય નહિ. હું કબૂલ કરું છું કે વિપ્લુત પ્રત્યય
વાળાને જે કન્યા આપે છે તે શાસ્ત્રની આગ્રા તોડે છે; પણ તે ઉપરથી શું
એમ સિદ્ધ થઈ શકે કે એકે શાસ્ત્રાગ્રા તોડી માટે બીજે પણ તોડવી. જે
પુનર્લગ્ન કરનાર પુરૂષને “અવિપ્લૂત વ્રહ્મર્ચય”ના સંબંધમાં લેતા હો તો
હું એટલુંજ કહું છું કે “યાન્યપૂર્વાન્યમુદ્ગ્રહતેસાપુનર્મૂ:” “સ્ત્રીણામુ-
દ્ગ્રાહૅકોવૈ વેદોક્તઃ પાવનો વિધિઃ” “મર્ત્તગોત્રંપરિત્યજ્ય” એ વગેરે
વચનમાં જેમ સ્ત્રીને પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલો છે તેમ પુરૂષને શાસ્ત્ર-
કાંશએ કરેલો જોવામાં આવતો નથી. અર્થાત્ શાસ્ત્રકાંશએ સ્ત્રી
પુરૂષને જ્યારે સરખી છૂટ આપી નથી ત્યારે “અનન્યપૂર્વિકાત્વ” અને

“અવિપ્લુત વ્રહ્મચર્ય” એ એને સરખાવાય નહિ આપ લખો છો કે
 “એ કન્યાનુ લક્ષણ સ્તાવક વચન સમજવું ” એને આધાર શો છે ?
 મનુએ પણ કહ્યું છે કે “પાણિગ્રહણિકા મત્રાકન્યાસ્વેવ પ્રાતિષ્ઠિતા-
 તાકન્યાસુ ક્વાચિનૃણાલુપ્તયર્મક્રિયાહિતા ” ॥૧॥ અર્થ — “અ-
 પેમણનુદેવ કન્યા અગ્નિમયક્ષત” ઇત્યાદિક વૈદિક એવા પાણિગ્રહણ સ-
 પધી મત્ર (તેમા કન્યા શબ્દ સાબળવામા આવેહે તેથી) કન્યાનેવિષેજ વ્ય-
 વસ્થિત થાયહે અકન્યાને વિષે વ્યવસ્થિત એવું કોઈ પણ શાસ્ત્રમા નથી.
 કાગણ કે “અકન્યા” (પુરૂષસર્ગદૂષિતા) તેનો વિવાહ વૈવાહિક
 મત્રોત્તરે કરી કીધો તથાપિ તે ધર્મવિવાહ નથી માટે તેના ધર્મકૃત્ય
 સરવે હુખ થાય છે લુપ્તપરાશરીમા “અષ્ટ વર્ષા ભવેદ્ગૌરીઃ નવ વર્ષા
 તુરોહિણિઃ દશવર્ષા ભવેત્કન્યાઃ અતઃકર્ણ્વ રજન્વલા ॥૧॥ એવું
 અવસ્થાપરત્વે કન્યાનું લક્ષણ બાધી પછી વળી કહે છે કે “ચસ્તા સમુ-
 દ્ધેત્કન્યા વ્રાહ્મણો મદમોહિત ॥ અસમાપ્યો હ્યપાક્તેય સવિમ્નો-
 વૃષલી પતિઃ ॥ એ રીતે રજસ્વનાને પરણનાર બ્રાહ્મણને વૃષલીપતિ કહ્યોછે.

૪ સ્મૃત્યર્થસારનું વચન તે સામાન્ય અને પરાશરનું દશવર્ષનીનેજ
 કન્યા કહેવી એપણુ વિશેષ છે તેથી પરાશરનું જ પ્રમાણુ છે. કારણુ
 “કલૌ પારાશરા સ્મૃતા .” એમ તમેજ કહેા છો

૬ અનુક્ત અન્યતો ગ્રાહ્ય ” એવી શાસ્ત્રકાગેની આમા છે તે
 પ્રમાણે ઐગ્નાદિક પુત્રના લક્ષણ જ્યારે પગશરે જણાવ્યાજ નથી ત્યારે
 તે ઇતર સ્મૃતિયોમાથી લેવા જોઈયે કારણુ કે ધારો કે જાણે વિનાહિત
 સ્વક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલો અને પુનર્વિવાહિત સ્વક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલો એવા
 એક પુરુષને એ પુત્રો હોય તો તેમને નિરનિગળી સમા આપી વિશેષ દર-
 સાવવાનો શાસ્ત્રકાગેનો હેતુ સ્પષ્ટ અને સ્વત્વ છે વળી તે બન્ને પ્રકારના
 પુત્રોનું ધર્મશાસ્ત્રમા બિનાપ્રિકારત્વ ઉક્ત છે તેનો પગશરે કોઈ સ્થલે
 ના પાડી નથી માટે બિન સમાની આવશ્યકતા છે પણ તે પ્રમાણે પગ-
 શરસ્મૃતિમા નથી તેમજ તેણે વિનાવિવાહનુ ગણુ વિધાન નથી કર્યું

એમ અનુમાન કરવાને વળી એટલા ઉપરથી પણ કારણ મલે છે કે તદ્દત્પર સ્ત્રિયા : પુત્રૌ દ્વૌમૃતૌકુંડગોલકૌ ॥ પત્યૌ જીવતિ કુંડસ્તુ । મૃતેભર્તરિગોલક : ” ॥ એ ઉપરથી ધણી મરણ પામ્યા પછી તેની જ્ઞાને બીજાથી પુત્ર થાય તે ગોલક એમ પણ શરેજ કહ્યું છે.

૬. “સોમ : પ્રથમો” એમાં દેવતા કોઈ મનુષ્યકન્યાને પરણતા નથી એમ આપ લખ્યો છે, ત્યારે દમયંતી મનુષ્યકન્યા હતી તેને પરવાને ઈદ્રાદિક દેવ શું કામ આન્યા હતા ? વળી ઈદ્રાદિક દેવોએ કુન્તિ ને મનુષ્યકન્યા તેવીને દોડરા સુદાં આપ્યા છે એ પણ લક્ષમાં રાખવા પોત્ય છે. વિશેષણ એકવચન ને વિશેષ્ય બહુવચનમાં તેનું એમ છે કે “ચલ્લિંગં ચદ્વચનંચાચ વિમક્તિર્વિશેષ્યસ્ય ॥ તલ્લિંગં તદ્વચનંસાચ વિમક્તિર્વિશેષણસ્યાપિ” “હંરિકારિકા” એ ઉપરથી વિશેષણમાં બિઠ થાય તો વિશેષ્યમાં પણ થવો જોઈએ એ ન્યાય છે. તેથી “મનુષ્યજાઃ” એવો છાંદસ પ્રયોગ છતે અર્થ તો એક વચનમાંજ લેવાનો અને તે પ્રમાણે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ લીધેલો પણ છે. એટલે એ મંત્ર વિધવાવિવાહ ને અનુકૂલ નથી અને મંત્રોક્ત પતિસંખ્યાબાધ થાય છે. “મનુષ્યજાઃ” એમ બહુવચનનો પાઠ હશે તો તે સાખ્યાપરત્વ છે.

૭. જ્યારે “સોમ” એટલે “જનક” એમ તમે લાક્ષણિક અર્થ લેો છો ત્યારે “તુરીયસ્તે મનુષ્યજ : એટલે “તારે એવો પતિ માણસ” એમ શું કરવા કહ્યું ? ત્યારે તો પેહેલો પણ માણસજ થયો. વળી મંત્રમાં પેહેલો પતિ, બીજો પતિ એમ ચાર સુધી છે ત્યારે કોઈ પુત્રીના આપ (જનક) તે તેનો પતિ કેમ થઈ શકે ? વળી મંધર્વ એટલે જીવાન્તી લખ્યો છે, તે જીવાન્તી કોઈનો પતિ હોય કે ? એ રીતે લક્ષ્યાર્થમાં બાધ આવે છે અને અર્થનો કાંઈપણ ખુલાસો થતો નથી. જેઓને પોતાના ધર્મ ઉપર આરથા છે તેઓ ઈદ્રને જેમ એક દેવ ગણે છે તેમજ અગ્નિને પણ ગણે છે. એ દેવ મનુષ્યનાં કામમાં ભાગ લેનારા તેમજ સાહય કરનારા છે અને તેઓ સાહય તે રૂપ ધારણ કરી શકે છે, એવો જેમને દૃઢ વિશ્વાસ છે તેમને એવાં વચનોનો અલંકાર કે તર્કથી અર્થ કરવો

પદ્મો નથી માટે અગ્નિ આપે છે એમા કશા સંશય નથી પણાર ક-
હે છે કે “સ્નાતુયાત દ્વિજ સર્વે । દેવા . વિહગર્ગૈ . સહ ॥ વાયુમૂ-
તાનુગચ્છતિ । હપાત્તોસ્તાલિલાર્ચન ॥ ૧ ॥ નિરાશાસ્તે નિવર્તેતેનસ્ત્ર-
નિષ્પીડને કૃતે । તસ્માન્નપીડયેદ્વસ્ત્રમકૃત્વાપિઠતર્પણ ” ॥ ૨ ॥

એ પ્રમાણે જ્યા હોય ત્યા લાક્ષણિક અર્થ કેવી રીતે કરાય ? અને જ-
રે પણ શી ? જ્યા અર આસ્તિકપણું ત્યાં એવા અર્થ રચેજ કેમ ?
“દા” ધાતુનો અર્થ મહાભાષ્યમાથી આપ્યો છે તે તમાગ વિચારનો
અનુસરતો ન હોય તોપણ શાસ્ત્રને અનુસરોને છે ગર્વે અગ્નિને કન્યા
કેમ આવી તે પૂછવાનો મનુષ્યને અધિકાર નથી અને એમા પ્રશ્ન
પૂછવામા આવે ત્યારે તો ચાસીતે કાઈ પણ નિર્ણય ન થઈ શકે ।
અર્થ આજ તે કરે દેવ સમર્થ છે મનુષ્યની કલ્પનામા પણ ન આવે
એવી અનેક વાતો શાસ્ત્રમા છે તેપર વિધામ શાખામા આવે છે તેમ
એમા પણ સમાવડું. “દેવદત્તાં વત્તિર્માયા” એમા શાસ્ત્રને વિશે ‘દા’
ધાતુનો પ્રયોગ જ્યા અરેખર દાન હોય ત્યાજ વપરાય છે નેમકે
“વિષ્ણુદત્ત” એ શબ્દ પરીક્ષિતમાટે વપરાયો છે કારણ કે વિષ્ણુએ
ઉત્તમના ગર્ભમા તેની રક્ષા કરી પાડ્યોને આપ્યો પણ પાડ્યોની તેણે
‘દા’એ રક્ષાએ રક્ષા કરી તે રક્ષાણે એવો શબ્દ વપરાયો નથી વ્યવહારમ
‘પરમશરે મને પાપ પ્રત આપ્યા’ એમ કોઈ કહે છે તે માત્ર માન્ય વચન
છે, ધાતુ જ્યા અરેખર દાન હોય ત્યાજ શાસ્ત્રમા “દા” ધાતુનો પ્રયોગ
હોય છે

૮. માધવનો “નષ્ટેમ્તે” આદિનો પ્રતિજ્ઞાહાર કરેલા અર્થ તમે
કલ્પન ગણો કે તો એજ વચન યુગાવધરતે એ એમ તેણે કહ્યું છે તે
પણ અમારે માન્ય છે એમ તમારી રીત અમને લાભદારી છે માધવ
તમારો માક્ષી તેની એક વાત તમે કલ્પન ગણો છો અને તેની તેજ સ-
બધી ખીલ વાત નાકલ્પન ગણો છો ત્યારે અને એ તેની ખન્ને વાત
કલ્પન ગણિ હોય

૯. કયારે ને આપત્તિ લખી છે તે તેના મત પ્રમાણે એમ આપ

લગ્ન છે તે તો સહુ પોતપોતાનાં મત પ્રમાણે જ લગ્ન છે. પરાશર પગ-
 રની જે ઇતર સ્મૃતિથી તે યુગાંતરવિધવક છે એમ આપણું દેહેણું છે
 માટે તે જીજ્ઞાસાના પ્રમાણથી કલિયુગના વિધવાવિવાહને કશું પણ હોત
 જન જ્યારે મળે નહિ ત્યારે તેમને વચમાં લાવવાનું કાંઈ કારણ જણાવ
 નથી. માત્ર પરાશરમાં આગ્રા છે કે નહિ તે જોવાનું રહેલું. સુતિ પ્ર-
 માણે સ્મૃતિ બોલે છે તો મનુષ્યે નિયોગ અને વિધવાવિવાહ બેનો નિષે-
 ષક હશે છે તેમાં મને કાંઈ સંશય નેણું જણાવું નથી. “આગર્ભધારણાત્”
 એ સ્મૃત્યર્થસારનું વચન તે સામાન્ય ને પરાશરનું દશ વર્ષ
 નીનેજ કન્યા જાણી” એ કલિયુગને લગતું વચન તે વિશેષ એથી
 કલિયુગમાં રજા આપવામાં આવી છે કે નહિ તે સવાલ છે. પ્રાચીન કા-
 ળમાં પણ પુનર્વિવાહ કરનારાને આશ્વલાયન સ્મૃતિમાં પ્રાપ્તિ ૬૬૪ છે
 અર્થ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મનુસ્મૃતિનો કુલ્લકબદ્ધ કરેલો અર્થ,
 તે આગ્રા હિંદુસ્તાનના પંડિતાને માન્ય છે તેજ પ્રમાણે પરાશરનો અર્થ
 માધવ, નંદ પંડિત વગેરેએ કરેલો તે સર્વમાન્ય છે.

૧૦. વેદમાં વિધવાવિવાહની વિધિ નથી. પણ એક યૂપનાં દૃષ્ટાંતથી
 નિષેધતો સ્પષ્ટ છે. એ જિવે એમ છે કે યૂપની ક્રિયા થઈ હોય તો યૂપ નષ્ટ
 થવાથી નવિન યૂપને પણ તે રચના કામ આવે; પણ ક્રિયાપૂર્વક રચનાવેદન
 થયા પછી યૂપભંગ થાય તો પ્રાપ્તિતપૂર્વક નવિન યૂપ કરવામાં આવે તેમ
 રચના પણ પીછા કરવામાં આવે તે રચના જીજ્ઞાસુ યૂપમાં કામ આવે નહિ. એ
 જી વિધિ મુદ્દિને તે રચના જીજ્ઞાસુ યૂપને વેદન કર્યાથી અવેધ્ય કર્મ થયે ને શા
 અવિધ્ય કર્મ ભંગ થશે. કર્મકાંડમાં કુચ્ચ એવા બ્રાહ્મણો એ સારી રીતે
 જાણે છે. એ વિધવામાં શોધ કરતાં કાંઈ વિશેષ આપતા જાણવામાં આવે તો
 કૃપા કરી જણાવશે. “પુનર્ભુવાપરઃ પતિઃ” એ સુતિ નો બાબચનાં
 આપેલાં વચનને અનુસરતી ન હોય તો તે, તેમજ “અન્યદત્તાતુયાકન્યા”
 “યઃ સ્વૈરિણીનાંતપુનર્ભુ” “હ્યપતેઃ સુતોયસ્તુ” “યાપત્યાવાપરિ-
 ત્યક્તા વિધવાવા” વગાદિ નિષેધવચનો લખનારા નાપિયુનિઓ શું પેદ
 વિરૂદ્ધ મતના હતા? અથવા વેદમાં શું કહેણું છે તેથી અજાણ હતા? સુતિ પ્રમાણે સ્મૃતિ બોલે છે એમ તો આપણું દેહેણું છે.

૧૧ “આત્મવાક્યપ્રમાણ” એનો વિચાર કરતા નંદપંડિત અને

માધવ. વગેરે પર ગમે તે પ્રકારનો આરોપ મુકવામા આવે તથાપિ તેઓ આખા હિંદુસ્તાનમા માન્ય છે, તેથી આપણા માનવા ન માનવાથી તેમની રાગ્યતા કાઢી પણ પ્રકારે ઓછી થવાની નથી. એમ છતાં તેમણે ફલાણી મતલબથી અથવા ફલાણા કારણથી અમુક શાસ્ત્રવ્યવસ્થાનને અર્થ ફેરવ્યો છે એમ કહેવામા આવે તો તેજ પ્રમાણે આ જગતમા વિપરીત વ્યવહારથી પ્રસિદ્ધી શીઘ્ર થાય છે અને પોતે મોટા રથસુધારક અથવા કોઈક મોટા આચાર્ય સગળા મનાય એટલાજ હેતુથી ધર્મરચદ્રાદિકે શ્રુતિસ્મૃતિના અર્થ ફેરવ્યા, છે માટે તેપણ ખરા અર્થ નથી. એ રીતે કોઈનું પણ વચન માનવામા ન આવ્યું એટલે હું કહું છું તેમ શાસ્ત્રવ્યવસ્થાને કોરે મૂકી જેને જેમ અનુકૂળ આવે અથવા જેને જેમા લાભ જણાય તેમ માલવું એજ સિદ્ધ થવાનું જ્યારે સંચારજન વાદ કરવો હોય ત્યારે તો અમુક શાસ્ત્રવ્યવસ્થાને અર્થ ખરો કે ખોટો એટલેજાખતમા જેમની સાક્ષી આખા હિંદુસ્તાનના પંડિતો માન્ય કરે છે તેમની સાક્ષીની અપેક્ષા છે કુકમા નંદપંડિત વગેરેનો અમુક હેતુ હોતો માટે તેમનો અર્થ ખરાખર નથી એમ ગણવામા આવે તો વિધવાવિવાહવિરોધક પંડિતો પ્રસિદ્ધી પામવાની લાલચથી એવો અર્થ કરે છે માટે તેમનો અર્થ પણ ખરાખર ન કહેવાય તેઓ પણ મતુષ્યજ છે એટલે મતુષ્ય તરીકેના મનોચિકાર તો તેમનામા પણ હોય

૧૨ પ્રાપ્તિપૂર્વક નિષેધ છે કાઢ નિષેધ પૂર્વક વિધિ નથી નિષેધવાક્ય તે વિશેષ છે ને વિધિવાક્ય તે સામાન્ય છે માટે વિશેષવાક્યે કરી સર્વ સ્થલે સામાન્યનો બાધ થાય પણ સામાન્ય વાક્યે કરી વિશેષનો બાધ ન થાય જેમ, “સર્વેભ્યો વ્રાહ્મણેભ્યોદધિદીયતામ્ તન્ન કૌંઢિન્યાય” એટલે સર્વ બ્રાહ્મણને દહીં આપો ને કૌંઢિન્યને છાસ આપો એમા પ્રથમ વાક્ય સામાન્ય અને બીજું વિશેષ છે કારણ કે સર્વ બ્રાહ્મણાતર્ગત કૌંઢિન્યને પણ દધિદાન પ્રાપ્ત થયું. તેના નિષેધવાસ્તે કરી વિશેષ વચન “તન્ન કૌંઢિન્યાય” એ છે. એમ શાસ્ત્રમા સર્વ સ્થળે વિશેષકે સામાન્યનો બાધ થાય છે સામાન્ય વડે વિશેષનો નથી થતો માટે નિષેધ બલવત્તર છે. એ રીતે એક મુખના દૃષ્ટાંતવાળી શ્રુતિ વિરોધ હોવાથી તમારા માનેતા માર પાંચ વિધિવ્યવસ્થાને રદ કરે છે

દુર્જન વિષે.

૫૬.

“વસ્તીના લોકે, વિપ્રસાથે પાઠગો વાંધા.” એ સત્ય.

- દુર્જનને દાઝે, મંજળન છાનો ન રહેશે ;
ભલે હો ભડકા દુર્જનને, સજ્જનનું શું લેશે ? દુર્જનને—૨૬
- મિત્ર મિત્રછે અપિલ જગતનો, ઉગ્યે સહુ હરખાશે;
ધૂડ ગણે શત્રુસમ તેથી, સૂરજનું શું જાશે રે. દુર્જનને—૧
- રાજી રાજી થાય સહુ પણ, જળે જવાસા જેવા;
માટે શું વરસાદ ન વરસે, સરવેને છુપ દેવારે. દુર્જનને—૨
- કોયલને રાગે કોમલતા, અવર નહીં તે તોલે;
કાગ કરે ધર્ષા એનાપર, તેથી કેમ ન ખોલે રે. દુર્જનને—૩
- ભારે જનને હલકો કરવા, નિંદા નીચ ભલે છે,
શ્વાન સામઠા ભસે ભલે પણ; ક્યાં ગજગજ ગણેછે રે. દુર્જનને—૪
- બાવળિયાનાં ઝાડ બધાં નો, ઉગે ચારે પાસે;
અંદન છૂપું રહે ન છેકજ, નીજતણી છુપાસેરે. દુર્જનને—૫
- શ્વેત શરીરે શોભે તેવા, બગલા બહુ દેખાયે;
હંસ નથી નજરે પડતો પણ, યુગ્મ સહુ તેના ગાએરે દુર્જનને—૬
- ગ્રમ્ય સભામાં ખેડેલા જન, ખોલે શુદ્ધિ વિચારી;
દ્રેષ ધરીને દુર્જન બકતા, શાંતિ સજ્જનને સારીરે. દુર્જનને—૭
- પંડિત પ્રિદા કરી પરીક્ષા, કબૂલ નેને કરતા;
મૂરખડા મનમાં ઘડીને, ખાંપણ તેમાં ધરતારે. દુર્જનને—૮
- વણમજગાગ્યા સળગે દુર્જન, ધર્ષાની અગનીએ;
સજ્જનને શીતલતા સારી, શાંતિતણી અવનીએરે. દુર્જનને—૯
- ખોદ્યું અખોદ્યું જાણે સજ્જન, કરિ દુર્જનનું કાળું;
દીવાળી સજ્જન દુર્જનને, મૂખે ક્યાં દે તાલૂંરે. દુર્જનને—૧૦

દીવાળીઆઈ.

સરકારી કન્યાશાળાની શ્રી શિક્ષક.

સ્ત્રીઓની પરાધીનતા.

“ The sufferings, immoralities, evils of all sorts, produced in innumerable cases by the subjection of individual women to individual men, are far too terrible to be overlooked ” J S Mill

આપણામા કેહેવત આવે છે કે “ બળિયાના બે ભાગ ” તેમ પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે પ્રુથ્વ જાતી સખળ અને સ્ત્રી જાતી નિર્બળ હોનાથી કેવા કેવા ને કેટલા કેટલા મહારના અન્યાય, જુનમ ને ખનાતકાર રાક અખલા વર્ગ ઉપર ગુજરે છે તેનો અનુભવ જેમને થયો હશે તેમના જાણવામા હશેજ આવો અન્યાય ઘણા કાલથી ચાલતો આવે છે અને “ આપણે તો પરાધીનતા ને દુખ મકટ બોગવવાનેજ સરજ્યા હોયે ” એમ નારી જાતિ સમજે કે, તે ઉપરથી ને કાંઈ થાયછે તે વાજબીજ છે એમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ કહી નહિ શકે આપણા શાસ્ત્રમાં “ સ્ત્રી પુરુષનું અડધું અંગ છે ” એમ કહેલું છે એ ઉપરથી સ્ત્રી પુરુષની બરાબરીની છે એવું સિદ્ધ થાય છે એમ છતાં પ્રુથ્વને તેમના હક છોનવી લીધેના છે, તેમા તેઓએ કોઈપણ મહારનો પોતાને અથવા પોતાના દરને સંગીન લાભ કરી લીધો હોય એવું જણાતુ નથી નેઓ ખીજની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાને યત્ન કરે છે તેઓને જતે દેહાડે પોતાનીજ સ્વતંત્રતાપર પાણી ફેરવાનો વખત આવી પડે છે ખીજની સ્વતંત્રતા ઝુટની લેનારામા દુષ્ટ્યદિ, ધૂર્તતા, કપટ, છળ વગેરે ગુણ ઓછા વધતા ગહે છે તેવા ગુણ ખીજને પતનનતામા આણી મુકનાગમાં થોડે અથવા ઘણે દરજ્જે હોવા જોઈએ એમ । કાંઈ શક જેવું નથી જણાતુ

“ આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ ય પરચતિ સ પડિત ” એના સમ્મા જગત્માન્ય નીતિવચનો યોગજ મળી આવશે નથી આપણુ હિત થાય તેથી સાંમાનુ થાય, નેથી આપણુ અનહિત થાય તેથી ખીજનુ પણ થાય એમ સમજી કોઈનું પણ અનહિત ન થાય પણ સર્વનું હિત થાય તેમ કરવું એ આપણો ધર્મ છે મહાકવિ વૃદ્ધસીતમ કહે છે કે

“પરાધીન સુપને સુખ નાંહી” એટલે પરાધીનને સ્વપ્નમાં પણ સુખ નહિ એ વાસ્તવિક છે. મહુ ભગવાન પણ કહે છે કે “સર્વે પરવશ દુઃખં સર્વ માત્મવશં સુખં” એટલે “જેટલું પરવશપણું તેટલું દુઃખ અને જેટલું સ્વતંત્રપણું એટલું સુખ” એ ઉપર વિચાર કરતાં જોએ. સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં હાની છે એવો બાધ આપવા ઉભા થાય છે તેઓ. સ્ત્રીવર્ગને પરવશપણું એટલે દુઃખ આપવામાં લાભ છે એવું સમજાવવા યત્ન કરે છે એમ આયથી સિદ્ધ થાય છે.

કુટ જુદાના અને સ્વાર્થી પુરુષોએ સ્ત્રીઓની નિંદા કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની કસર મૂકી હોય એવું જણાતું નથી. “સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં બમણું ખાય છે.” વગેરે જેવી જોવામાં આવતી અસાધારણ અને નીચ વાત કહેવાને અથવા બોલવાને તો શું, પણ ગ્રંથમાં લખવાને તોઓએ જરાપણ આચકો બાધા નથી. કેટલાએક સાધુઓએ સ્ત્રીને નિંદીતી ખાણ કહી. પરંતુ જેમાંથી રામ, ક્રીષ્ણ, હરિશ્ચંદ્ર, બ્યાસ, અને શંકરાચાર્ય જેવાં રત્નો ઉત્પન્ન થયાં અને યાય છે તે ખરેખરી રત્નની ખાણ છે એમ કોણ નહિ કહે ? ભર્તૃહરિ જેવા સંસ્કૃત અને સામ્બલદ જેવા પ્રાકૃત કવિઓની સ્ત્રીઓની બાળ્યમાં હાલના વકીલ આરિસ્ટરો જેવી વર્તણૂક સાફ જોવામાં આવે છે.

એવા કવિઓ અને સાધુઓનાં વચનરૂપ નબળાં હથિયારોની મદદથી ટુંકી સમજના હાલના કેટલાએક લખનારાઓ એકાદ તેવો પ્રસંગ હાથ આવેથી અબલા જાતીની નિંદા કરવાને મેદાન પડે છે અથવા તેમને પરતંત્ર રાખવાના લાભ સમજાવવા યત્ન કરે છે; એ વાત આ સમયને છાજતી નથી એવું અમારું મત છે.

સુધળી આર્યસ્ત્રીઓ લલિતા જેવી છે એમ સમજી અમે કાંઈ તમનો પક્ષ ખેંચવા તત્પર થયા હોએ એમ નથી; પણ દેશમાં વધી પડેલી નંદનકુમાર જેવાઓની સંખ્યા ઘટે અને સૂપત સલકાણા પુત્રોની વધિ થાય તેનેઅર્થે સ્ત્રી વર્ગની સ્થિતિ અવશ્ય સુધરે એમ થવું જોઈએ. દાસપણામાં જીંદગી શુભાવનારીઓના પુત્ર પ્રતાપી થાય અને દેશલાભનું ન

પરોપકારના મહત્કાર્યો કરવા પ્રવૃત્ત થાય એ અમંજરિત જેવું જણાય છે-
સિદ્ધાંતનાજ અર્થો સિંહ અવતરે છે અને મદોન્મત્તા કરીવું કુશલ્ય
હોવા સમર્થ હોય છે એટલું અમે ખાતરીથી સમજીએ છીએ

પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી વર્ગની સ્વતંત્રતા હતી તે જોમ અને તેમ ગુ-
રવી લેવામાં આવીથી સંસારસ્થિતિ બગડી ગઇ છે એમ કહેવામાં બાધ-
જેવું કાંઈ જણાવું નથી સૂત્રસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથોનું જેમણે અવલોકન કર્યું
હશે તેમના જણવામાં હશેજ કે પુગતન કાલમાં દ્વિજવર્ણમાં પ્રજાવાદિની
તથા સંઘોવધૂ એવી બે પ્રકારની સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરેલું જોવામાં આવે
છે. પહેલા પ્રકારની જન્મ પર્યંત પ્રજ્ઞમય પાલવામાં અને વેદાધ્યયન વગે-
રે કરવામાં તત્પર રહેતી ખીજ પ્રકારની તે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળ-
નારી હતી મૌજીબંધન સોમોને પણ હવે એવી શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી સા-
ક્ષી મળી આવે છે “દશ વર્ષામિવેત્કન્યા” જેવા વચનને અનુસરી
વર્ષાશુક કરવામાં આવતી હોય તેના તે કાળનો ઐતિહાસિક પુરાવો એક
પણ મળી આવતો નથી, પણ યોગ્ય કાલે સ્ત્રીપુરુષ બંનેની મસજત હોય
તો સમ થતા.

એવા એવા પ્રાચીન ઉત્તમ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી ન્યાય કે અન્યા-
યનો વિચાર ન કરતા સ્ત્રી વર્ગ પ્રત્યે કેવી નર્તીશુક થતી કામકામ જોવામાં
આવે છે ? “સ્ત્રી અને શૂદ્રના ધર્મ સરખા” એવો પ્રથમ તો શેશે માર-
વામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીના અવતારજ તિરસ્કારને પાત્ર ગણાય છે. ગાય કે
બકરી આપી દેતા હોય તેમ “લગ્ન એટલે શું” એટલું પણ ન સમ-
જનારી નિર્દોષ કન્યાને ગમે તેવા વરને આપી જયા ત્યાં લોકડે માંકડું
વલગાડી દે છે કલિકાલના ગરબામાં કુખ્યાગમ કવિ કહે છે તેમ કેટલા-
એકને દીકરીઓના દામ હૃદયમાં રસિયા લાગે છે, તેથી ખુદને બાલકી આપી
કવિ-દલપતરામ કહે છે તેમ ‘મડે મીઠળ’ બાધે છે પતિ ગત થાય તો તર-
ખીઓનો આજો અવતાર એણે જાય છે પણ પતિન ગત થાય તો પ્રસંગે
સ્મશાનમૃગિમાજ સાટું કરી દેવામાં કાંઈ ચરમ જેવું જણાવું નથી. જ-
ગ ધરવાણીનેડિ પાલબું નહી કે ધનમદના આવેશમાં આરી જઈ સો-
કલડીનું સાલ કરવામાં આધુ પાધું જિતા નથી સ્ત્રી પરણવી એટલે
ધરમાં ગુતામડી આજુબી એવી સમજ ઘણા મોટા બાગની જોવામાં
આવે છે

પ્રાચીન કાલના દંતિકાસ ઉપરથી જોતાં માલમ પડે છે કે ત્રીસ વર્ષની વયના પુરુષે જેને યનુ પ્રાપ્ત ન થયો હોય એવી સોળ વર્ષની સ્ત્રી પરાણ પી. ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવશે. મીતા સાવિત્રી, દેવયાની, દમયંતી અને રૂક્મણી વગેરેની લગ્નસભ્યે વય કેટલા વર્ષની હતી તેનો વિચાર કરો. દેશની ગ્રામીરસંપત્તિને માટે આવરયક એવા એ અત્યુત્તમ નિયમાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં પણ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા છુટી લઈ તેમના પર એકેછત્રે અમલ કરવાનો અને તેને દાસીની હામતમાં આણી મુકવાનો નીચ હેતુ રાખવામાં નથી આવ્યો એવું જાતી ઠાકોને દાણ કહી ચકરો ?

પ્રથમ તો સ્ત્રીઓને બ્રહ્મચરિનીજ ન થવા દેવી એટલે પછી તેમને બ્રહ્મચર્ય અને વેદાભ્યસન વગેરેની કાંઈ આવરયકતા નહિ એમ દર્શિ. હવે જ્યારે વેદાભ્યસન ન કરવાનું ત્યારે સ્ત્રીઓને મોંજીબંધન પણ શાને નોખ-યે ? હાય ! હાય ! સ્ત્રીઓ બ્રહ્મચરિની થાય તો પછી તેમની સ્વાધિષ્ઠિ કળી જાય અને સંધોવધૂઓની આંખો ઉઘાડી પુરુષોની છ ચુકત જાળથી સાવચેત રહેવાનો બોધ આપી સ્ત્રીઓપરનાં તેમનાં એકેછત્રે અમલ ચલાવવાના કામમાં અડચણરૂપ થઈ પડે, પછી તેઓ ગમે તેવા દુરબ્ધિ, દુરાચરણી કે દુર્બક્ષની હોય તો પણ દેવ જેવા ગણી આજો સ્વામી નાય ! આજો પ્રાણનાથ ! ઇત્યાદિ મધુર વચનોનો કોમલ સ્વરે ઉચ્ચાર કરતી, થરથર કાંપતી દાસીની પેઠે જ્યારે નોખયે ત્યારે સેવામાં હાજર-એમ કેમ ઉભી રહે ? ગુણીને ગુણ ઉપર મોહ ઉપજવો એ સ્વાભાવિક છે તે પ્રમાણે તેનામાં હોય તો તેના ઉપર મોહિત થઈ આધિન રહે; પણ આમાં તો તેનાં સાંસાં હોય એટલે પછી સ્વાભાવિક રીતે તે કિંમત કદી જઈ બેરકાર રહે એમાં શો શક છે ?

એ પ્રમાણે ખીજાં સઘલાં દ્વાર બંધ કરી માત્ર પરાણુનું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એજ સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક કામ એવું સામાન્ય મત બંધાયું છે. હવે પરાણુનું તેજ્ય પોતાને મનપસંદ એવા પતિસાથે નહિ, પણ તેનાં મા-બાપ અથવા વાલીની નજરમાં આપે તેની સાથે; તેથી સ્ત્રીઓને સંગીન કેળવણી આપી તેમની પાકો ઉમર થવા પછી જો તેનાં લગ્નની આગતમાં

માણીય વચ્ચે પડવા જાય તો વખતે સામી થાય અને બગાડીના દા-
વાથી જો કોઈ પોતાના મુખદુષ્ણનો ભાગીઓ મળી આવે તેમ હોય તો-
જ તે તેની સાથે પછાત પ્રવૃત્તિ યામ જેવી બીજીથી તેને બાળક ને અ-
ણુસમજી હોય ત્યાંથી જ પછાતી દેશમાં આવે છે એથી સ્ત્રીવર્ગ
અનેક પ્રકારના દુષ્ણ, મક્ર અને બનાવટોનો ભોગ થઈ પડે છે અ-
ચોક્કસ પુરુષોને અણુધરતી જૂઝામ થનાથી તેઓ તેનો ગેરઉપયોગ કરે
છે, તેવે પ્રસંગે તેમના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અકૃશ ન હોવાથી “જેમ
જેમ પડે વિપત્તિ ત્યમ ત્યમ મડે શરીર” એ મંત્રનું નિશ્ચય મુકી ઉ-
ચ્ચાણ કરી ગઈ અખતા જાતિને મૌન્ય વાગણ કરી બેતી રહેવું પડે છે

પ્રજાના સદાચરણની અને સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિનો આધાર સ્ત્રી જાતી
ઉપર મૂકેલો છે. તેથી તેમની સ્થિતિ મુધરે એના ઉપાય કરવા એ દૃષ્ટિ
દેશદિતેમજ પુરુષને માત્ર યોગ્ય નહિ પણ આવશ્યક છે સ્ત્રીઓને
પુરુષના જોડની જ સગીન કેળવણી આપવી જોઈએ, તેઓમાં ઇશ્વરદત્ત જે
જે શક્તિઓ છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરના દેશમાં આવે તો તેઓ
“કોઈપણ કામમાં પુ. પથી મદદની નહિ તો તેની બગાડ તે હતરી શકે”
એવો એક વિદ્વાનનો વિચાર છે સ્ત્રીઓ પણ જો માણસ જ છે અને તે
જો પુરુષનું અડધું અંગ છે એમ હિંદુશાસ્ત્રે અંગીકાર કર્યું છે તો અ-
ડધું “અંગ સ્વતંત્ર એટલે શું ? અને અડધું પત્તન એટલે શું ? અ-
ડધું અંગ સેવ્ય અને અડધું અંગ એવક એનો અર્થ શું ? ઈર્ષ પુરુ-
ષ બાણેનો હોય અને તેનો જો મુખ હોય તો તે અડધો બાણેલો છે
એમજ ગણવું માટે સ્ત્રીઓને માની કચ્છી તોજ પ્રજા પાપ માની થઈ દે-
શનો ઉત્કર્ષ થશે એથી રોતે પાકી કેળવણી વિના તેમને પોતાના હક બા-
જતનું વધાર્થ માન થવાનું નથી અને ત્યાં સુધી તેમની દાસપણની હા-
લત મટવાની નથી મુઝરેલા દેશમાં સ્ત્રીઓને દિનપર દિન પુરુષના જોડ-
લા હક અપાતા જાય છે તેમ તેમ તેમની ગજકીય, નીતિસબધી
અને સમાજસબધી નિયતિ મુધરતી જાય છે તે ઉપરથી આ-
દેશનો સ્ત્રીઓને પણ વિદ્યા વગેરેથી પાત્ર કરી તેમને યોગ્ય
૮૨ આપવામાં આવે તો આ દેશનો પણ તેવાજ ઉત્કર્ષ થવા
વગર ન ગહે એમ અનુમાન કરવાને કાળ મળે છે અમારો અર્થ

નિચાર છે અને દરેક ન્યાય અને સત્ય આધારનો પણ તેવોજ હોવો જોઈએ કે પતિન ગત થયા કેડે એક સાતમાં સારો પુરુષ લેઈતું, કહે તેથી અધિક પતિ ગત થાય કેડે એક સારી સ્ત્રી મળે અને કહે છે, હજી એ પ્રીતિનું કાર્ય હોવાથી તેનાં બન્નેનું દરેક વાતે સમાનપણું અવશ્ય જોઈએ. જ્યાં એનું સમાનપણું નથી પણ સેવ્યસેવકભાવે વર્તનામાં, આદે છે ત્યાં સાચી પ્રીતિરૂપી દેવી થોડે નિવાસ પણ કરતી નથી તેથી તેના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થતાં ફલનો પણ જોઈએ તેવો હાસ ન થતાં ધર તે જાણે જાયેર વતના જેવું થઈ પડેછે.

પશ્ચિમ તરફના હોટના સહવાસથી અને માયાણુ અંગ્રેજ સરકારના અમલના યોગે આ દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ મુશ્કેલી તેમની પરાધીનતા હ-ટવાના માર્ગે ખુલ્લા થતા જાય છે એ સંતોષકારક છે. દુરોપ અને અમે-રીકામાં સ્ત્રીઓ ડાક્ટર અને વકીલ પારિસ્તર જેવા પુરુષોમોજ્ય ગણાતા હંધા કરવાની સત્ત્વ મેકરી તેમની સાથે સ્પર્ધા કરવાને મેદાન પ્રાપ્ત છે. તેજ પ્રમાણે અંગ્રાજ હંધાકામાં ફેટલીએક દેશી સ્ત્રીઓએ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની ડિગ્રી મેલવી છે. આનંદીબાઈ નામની હક્કણી બાઈ વૈદક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને અમેરીકા ગયાં છે. સ્ત્રીઓને માટે દેશમાં દાન, દાન કન્યાગાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે; તેમને વૈદ્યશાસ્ત્રનો સ્ત્રીઓને અભ્યાસ કરાવવાનો તથા તેમજ પુરોની જેઠે ડિગ્રીઓ આપવાને નવા થયાથી એક મહાન અન્ને અંધાવવાનો કાયો હાલમાંજ આપણા ના-મદાર હકુક આદિ કાનાદને સાથે નખાયો છે.

એન સ્ત્રી વર્ગની સ્થિતિ મુશ્કેલી દિનપર દિન તેઓ કેલવરુ પામેથી થઈ હાલપણનાં અંધનથી સુકવ થઈ ખેતાની પ્રજાનું યોગ્ય માર્ગે કન્યાણુ કરવા સમર્થ થાય અને તેના યોગે આખા દેશની સ્થિતિ મુશ્કેલી એટલુંજ અને ધરમેધર પાસે મારીએ ઉંચે.

દરેકારામ સૂર્યરામ દેશાઈ.

જવર.

તમારા બચીમા માટે ડાક્ટર શુ લખે ? જો સિ કોના ને કિવનાઇનના ડોઝ કેમ આપવા અથવા જુલાબ આમ લેવા તે બતાવવામા આવે તો તેના પ્રયોગ કવચિત્ આજ કાળના ઘરઘૂઠડિયા વૈજ્ઞાને અને નિમહશીમા કરે તેથી 'નવનુ સાડીતર' એવુ તો વેતરે કે કોઇ બિચારો વગર લેવે દેવે હું ન-શની નિદ્રાને આધિન થાય.

ઇંગ્લડમા તો વૈદક શાસ્ત્રને યોગ્ય ધણુ ચોપાનિયા છે, અને તે "અ-કસનલ" હોવા છતા તેની વૃદ્ધિ થાય છે, પણ આ દેશમા તેના ચોપા-નિયા પણ નથી ને હોય તો તેના ગ્રાહક પણ થાય નહિ.

તેથી ડાક્ટરનું કામ બીજા કરતા આવા ચોપાનિયામા લખવુ એ અ-ધિક છે તેનું લખાણ નિગસ ને લુખ્ખુ છે, ને તે તેનું છે છતા તે તત્વમય ખરું. પણ લોકોની રૂચી તત્વમયપર હોય તેના કરતા રસમયપર વિશેષ છે, તેથી તમારા બચીમામા તત્વમય ને રસમય બંને લખવાનુ છે—ને તેથી આમારુ કામ અધિક અમે કહિયે છિયે કિવિરાજ ગોદડસ્મિયના ચિન્હકાર પેઠે બે જણને ખુશ કરવા છે ને "એક પદ દા કાજ" અથવા "એ-ક કાકરે બે પક્ષીનો ચિહાર" તેમ કરવાનુ છે—જેથી કદાચિત્ આમાથી બે જણનું તો જન થશે નહિ, તેમ કરવા જતા ચિન્હકાર પેઠે સાયકાળના ચિત્રપર છેકા, ડાઘા, લીટા, મિડા અને નિરાશ ચિત્રાપ બીજુ શુ જોવામા આવે ? તથાપિ આ બંને હેતુ સાચી રમમય ને તત્વમય લખવાની પધ્ધતિ રાખવા યત્ન કરીશું તો તે બપર્થ જશે નહિ.

જગતના બીજા ભાગો કરતાં આર્યવર્તમાં શરદ્કાતુમાં જવરનો ફેલાવો ઘણો થાય છે, તેથી ઘણા લોકો તેના ભોગ યદ પડે છે તો એમાટે અમે કંઈ લખીશું તો અગત્યનું યદ પડશે.

જવર જે પ્રકારના જોવામાં આવે છે.

૧ લો—કોઇ અવયવમા રોગ થયા પછી જો જવર આવે છે, જે-મકે ક્રાસ (Pneumonia), આ એક ફેફસાનો રોગ છે તેમા પેશ્વના તેના

કિરમી (Cells) લોહીનો જમાવ થાય છે ને પાકળથી તેને લીધે જ્વર આવવા લાગે છે. આ જ્વરને લાક્ષણિક જ્વર (Symptomatic Fever) કહીને કહે છે.

૨ જ વર્ગમાં આરોગ્યાવસ્થામાં જ્વર એ મુખ્ય ફેરફાર કરનાર ચિન્હ છે, અને જે કોઈ સ્નાયુ (Tissue) અથવા તે અવયવમાં ફેરફાર જણાય છે તેનો માત્ર જ્વરને લીધેજ. આ જ્વરને સ્વયંભૂ જ્વર (Idiopattic Fever) ચોક્કસ જ્વર (Specific Fever) અથવા તે જ્વર એવાં નામ આપવામાં આવેલાં છે.

જ્વરનાં ચિન્હો તથા લક્ષણો—દરેક અથવા પ્રત્યેક જ્વર તેની ઉત્પત્તિનાં કારણોસરિત નિરંતર હોય છે. તેનાં ચિન્હો વાંચનારનાં ધ્યાનમાં રહેવાસાક આ પ્રમાણે ગોઠવ્યાં છે.

૧ અંગની ઉષ્ણતા—મેકા શરીર ઉષ્ણ થાય છે તેને જ્વરનાં નામથી ઓળખે છે. રોગિની વર્તણુકથી, મુખમુદ્રા અથવા શરીર ઉષ્ણતાથી જ્વર કહિને ખેસી રહેવું નહિ, પણ ઉષ્ણતામાપક (Thermometer) થંત્ર કામમાં મુકીને ઉષ્ણતા માપી જોવી જોઈએ. ઉષ્ણતા આરોગ્ય મનુષ્યમાં ૯૮°. ૪ ડિગ્રી ફેરનહીટ હોય છે. સંજનાં ૯૯ ડિગ્રી સુધિ પણ થાય છે. તે ઉપરાંત બેટલી ઉષ્ણતા થાય છે તેટલી ડિગ્રી જ્વર કહેવાય છે. ઉષ્ણતા ૯૮°. ૪ થી ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૨ ઉપર પણ થાય છે, પણ ક્વચિત—સાધારણ રીતે ઘણામાં ધણી ૧૦૫, ૧૦૬ થાય છે. કોઈ વખત સ્વભાવિક ઉષ્ણતા કરતાં પણ મરણ પછી ઉષ્ણતા વધે છે તેને જ્વર કહેવાતો નથી.

૨. શરીરના રસો—જ્વરમાં શરીરની રસક્રિયા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે અને સ્નાયુનો (Tissues) નાશ થાય છે. જેથી રસોત્પત્તિ અને નિર્ગમન ઓછા થાય છે અને વળી તેનાં મુણધર્મમાં પણ ફેરફાર થાય છે. કે જે ફેરફારથી ચિન્હોમાં તફાવત પડે છે જેમકે: (અ) ત્વચાની શુષ્કતા તથા રક્ષતા થઈ જાય છે પણ તે નિરંતર જોવામાં આવતી નથી, કેટલિક વખતેતો પ્રત્યેક ઘણો થાય છે. (બ) જઠરાસમાં ફેરફાર, મુખનાં અગ્રાશયનાં અને આંતરડાનાં રસો ન્યુન થઈ જાય છે—જેથી જીભ શુષ્ક અને કંઠાવાળી થાય છે, મુખ સ્વાદ રહિત ને તૃપ્તિ ઘણી લાગે છે, ભોજન રુચિ થતી નથી ને મળાવરોધ થઈ જાય છે. ઉષ્ણકા ને ઉદાટિ ઘણી વખતે જોવામાં આવે છે. (ગ) મૂત્ર પીસાબ ઘણો થોડો ને ઘણા લાવ રંગનો થાય છે. તે વજનમાં ભારે ને દુરગંધ ખાટો વાંસ ભારે છે. પીસાબમાં ક્ષારનો ભાગ ઘણો વધે છે ને જે ક્ષાર આરોગ્ય સ્થિતિમાં ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે તેનો પણ વધારો જણાય છે; જેમકે: હરીક આસિડ, હીપ્પુરીક આસિડ, આલ્બ્યુમિન વિગેરે.

૩. રૂઢિત—ગુણભિસંગણ વિશેષ વસાથી નાડીની વગ વધે ૩ નાડી ધણુ કરીને ઉગતાના પ્રમાણ મુજબ વધે છે ૧૦ એક ડિગ્રી ઉપજના વસાથી નાડીની ગતીના સંખ્યામા આ ૭ ધમનગનો વસાથી યાવ છે આ નિયમમા રાહ વખતે ફેરફાર યાવ છે નાડીના પોષણમા જૂના જૂના ગાગિઓમા ઘણો ફેર જોવામા આવે છે ધણુ દિવસના જવમા નાડી ઘણો નખનિ નિયમ રહિત તેમજ અતરે અતરે ધબકતિ જોવામા આવે છે રૂઢિ ક્ષાત રૂઢિ મજબૂત બને આનખ્યમેન ઓછા યાવ છે સ્વેત મજબૂત વધે છે રૂઢિજિન કેટલાક જવરમા વધે ઘટે છે

૪ આમ નિગતા જવમા વધેછે તેનો વસારો ઘણો ખરો નાડીના વંધાગના પ્રમાણમા હોયછે—કેટલાકમા તે પ્રમાણમા ફેર પડેછે નેરવાસવધિ જાયછે—કાગેનાડાઈ આક્રબાઈડ નાખનિ હવાનો દમેશા આરોગ્ય ગિયતિ કરતા વસારો યાવડે તેથી શ્વામ નિગતા કરતા જવરમા વસારો જણાયડે

૫ મજબૂતતુ—જવમા મરતકના તથા મગજના ચિન્હો જણાય છે પ્રાગભા શીતતા, પ્રકપણા ને નરીમા કળતર અથવા પાકા યુમડા નેવિ વધ્યા યાવ છે શરીર જાણે યાકે ગુણ હોય તેમ જાગે છે કામ કરવાનુ મન યુગુ નથી કેટલાક જવમા મરતકનો એકજ બાગ, હુ બે છે અવધવ સ્થિતપણુ, નિદ્રા નાશ અને ગતીએ ચિત્તધમ એ સાધાગણ ચિન્હો છે કેટલિક વખત રોગિ કેપ યઈ જાય છે, સંનિપાતમા પ્રજ્વલ્ય કે નિકળતા જોવામા આવે છે. જેમ જેમ ગાય વધે છે તેમ તેમ ખીજ ખગળ ચિન્હો દખાય છે જેમકે હાથના આંત્ર વચ્ચેન, સ્નાયુક પ, અને આકડી અથવા અધોર નિદ્રા.

૬. સામાન્ય ચિન્હો—શરીરના અવધવને પુગતુ પોષણ જવમા ન મળ્યાથી, તેમજ શરીરની ઘટ્ટિઓ અને માસની પેસીઓનો જવરથી નાશ થવાથી રોગિ ઘણો હુકાઈ ગયેજો તેમજ ઘણો કપ ને દુર્જન માલમ પડે છે, કેટલિક વખત તો માત્ર તેહાપિજા જેવો દખાય છે.

જવરોતાર પ્રકારના ચાર છે. પેહેલો—જવ એકદમ ઉત્તિ જાય છે, શરીર ચિત્તજ યજ જવરમા બધ યથેન શરીર રસનુ નિગમન પાયછે—જેમકે રોદ અને સુન ધણુ યાવ છે. કવચિત જ્વમયમગ અને કનચિત નરકોરી કુટે છે ખીજો—જવર હિમે હિમે નિયમસા ઓડો થતો થતો જતો રહેડે ત્રીજો—પેહેલા ને ખીજો પ્રકાર મિશ્ર જણાય છે જવર અમુક ડિગ્રી સુધિ એકદમ ઉતરે છે ને પછી હિમે હિમે ઉતરે છે અથવા જવર અમુકમે ચડતાર યાવ છે ચોથો—કેટલીક વખત અનિયમિત રીતે જવર ઉતરે છે પ્રકૃતિ આરોગ્ય થઈ વખતે ઉપજતા અને શરીરના રસોનો આવ આરોગ્ય સ્થિતિ કરતા નુન હોય છે

ચુનીલાલ ગોરધનદાસ ગુદરિયા.

ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં નવીન શોધ.

૧

છઠીના પ્રત્યય “આ” અથવા “ઓ” અને “હ.”

સાંપ્રતકાળની ભરતખંડની બીજી આર્યભાષાઓ કરતાં આ વિભક્તિ ના પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વધારેમાં વધારે મારુમ પડે છે. આચાર હુધીમાં, તેમાં મુખ્યત્વેકરીને “કેરે” “તણે” અને “નો” તે બાણોત્તજ હતા. તેમાં આપણે “આ” અને “હા” વધારવાના છિયે એમ મારી હાલની શોધ ઉપરથી જણાય છે. “કેરે” અને “તણે” પ્રત્યય તે જુનામાં જુના લાગે છે—કારણ કે તેનાં રૂપ, મુખ્યત્વે કરીને “કેરે” નાં તે નાટક આદિની પ્રાકૃતમાં પણ જોઈએ છે. મારા મિત્ર અને શિક્ષાચર રા. રા. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભંડારકર કહે છે કે આ એ પ્રત્યયોની નોંધ તો પ્રતાપી જયસિંહ અને કુમારપાલના સમકાલીન મહા વિદ્વાન ઇતિહાસાદિ ગ્રંથકાર અને ભાષાશાસ્ત્રી હેમચંદ્રભૂરિ પણ “સંવંધિન : કે-રતણા :” છઠીના “કેર” અને “તણુ” એ મૂળથી લેછે. “નો” પ્રત્યય કદાચ “તણે” નો સંક્ષિપ્ત વિભાગ ભાષામાં વપરાશથી અને ધસારાથી અવશિષ્ટ રહ્યો હોય. પણ એ વિષયમાં વિરોધ પ્રકાશની હજી જરૂર છે. અને તે વિષે કોઈ બીજો પ્રસંગે બોલવા માગું છઉં.

પણ વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે આપણી ભાષાનાં પુસ્તકોનું મૂલ્યમદ્દિષ્ટી અવલોકન કરતાં જેમ જેમ વિક્રમ થકના આગળના શતકમાં જતા જાય છે છિયે તેમ તેમ આ “નો” પ્રત્યયનો પ્રયોગ વિરલ થતો જાય છે. “નો” પહેલાં એનો પૂર્વજ નહિ તો જ્યેષ્ઠ બંધુ પ્રત્યય “તણે” આવે છે અને તે બંનેની એ પૂર્વ “કેરે” મારા જાણ્યા પ્રમાણે બહુ માન્યની કાળમાં, અને અધ્યાત્મીન અથવા પ્રશસ્ત ગુજરાતોના પહેલાંની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં “તણે” દેખાતોજ નથી.

આ બધાથી જુના પ્રત્યયો “સ” અથવા “સ” —સંસ્કૃત પ્રત્યય “સ્ય” ના અપભ્રંશ અને વિકાર અને આનો એ વિશેષ વિકારી “હ” છે. પ્રશસ્ત ગુજરાતીમાં “સ” અથવા “સ” તો મારા જોવામાં નથી આવ્યા: પણ “હા” તો એક વખત હજી એમ અનુમાન કરવાને મને સખળ કારણ છે. તે આગલ દશાંતથી વિદિત થશે.

કદાચ જૈન કવિયો આદિના કાવ્યોમા અને તેમના ગીતો ગ્રંથોમા “જે” અને “તે” ને બદલે “જમ” અને “તસ”-અસ્કૃત “સસ્ય” અને “તસ્ય” ના વિકૃત રૂપ વપરાય છે તેમાના “સ” તે એક વખતે ભાષામા બહુ સાધારણ “સ” ના અવશેષ હોય.

પ્રત્યયના આ વશાતુક્રમ પગલે પગલે શોધતા આપણે છેક સંસ્કૃતની લગભગ આવી ગયા. આના કૃજિત દાખલ એમ કહિયે તો ખાદુ ન કહેવાય કે પ્રત્યયના પ્રથમ યુગમા સ્સ અને સ્સ તથા હ પ્રત્યયો છે. દ્વિતીયમા કવચિત ‘હ’ અને વિશેષ કેરો અને તણો અને આની સાથે ‘ચા’ અથવા ‘ચો’ અને ગુરો ખડો “નો” તૃતીયમા તણો, કેરો અને નો અને વર્તમાનમા વિશેષ કરીને “ના”

આ “ના” પ્રત્યય છેકજ સામતકાળનો નથી. જો એ બુદ્ધિપ્રકાશમા મગટ કરેલો વનરાજનો પાટણનો વિ. મં. ૮૦૨ નો ગુજરાતી લેખ ખરો હોય તો આ પ્રત્યય વનરાજના સમય જોઈતો પ્રાચીન છે.

પણ હાલતો આપણા આજુ વિષય ઉપર આરિયે ઉપર પ્રત્યયોના યુગ આપ્યા છે તેમા ખીજા યુગના “હા” અને “ચો” અથવા “ચા” પ્રત્યયોની આપણી ભાષામા અસ્તિ વિષે મને ખેનઝેલું બાળ હ-વણાજ નિકમથકના સોળમા શતકના ગ્રંથ વાચતા થયું.

ધણા ખરા ગુજરાતી સાક્ષરોને કદાચ ખબર હશે કે નરસિંહ મે-હતાનાં કેટલા પદોના વળણુ જોતા છેલ્લી લીટીમા “નરસિંહ ચો” કે “આ સ્વામી” એ શબ્દો હોય છે ઉપર ગપકે જોનાર કે સાંભળનારનું પેલેલા તો તે પ્રત્યય ધ્યાન નાજ એવે પણ લક્ષ આપી વિચારતા તે આ-પણુને નિસ્મય પમાડ્યા વિના રહેજ નહિ, કાગણુ કે આપણુ આજ સુડી જાણિયે છઠ્ઠે કે “ચો” અથવા “ચા” પ્રત્યય તે મરાઠી ભાષાનેજ છે તેથી પ્રથમ કલ્પના તો આ સાંભળતા એમજ થાય કે કોઈ દક્ષિણુ વિભાગમા તેના પ્રચારથી તે પ્રત્યય તેમા દાખર થઈ ગયો હશે. સુરતમા અને તેની આસપાસના વિભાગમા અને ત્યાના વતનીઓને—દક્ષિણનો બહુજ નિકટ પડોશ હોવાથી તેજ ભાસ થાય એમા કંઈ નવાઈ નથી. અને આવીજ કલ્પના મારા વિદ્વાન મિત્ર ગ. ગ. નરનગમ લક્ષ્મીગમને

યદ્યપ્ત. અને મારા સમજવામાં હાલસુધી તેમ રહ્યું: પણ જ્યારે ગુજરાત ના દરેક વિભાગમાં તેજ કડી સંભવાઈ-પછી કંતો અમદાવાદ, ખેડમાં કે ભરૂચ કાઠિયાવાડમાં કે કચ્છમાં—ત્યારે તે દરેકના ફરીથી તપાસવી જ રહતી છે. કોઈ કહેશે કે “કાવ્યદોહન” માં કવિ દલપતરામને હાથે આ આપણા આદિ કવિનાં પદ પ્રગટ થયાં છે તેમાં તો “ચો” કે “આ” કંઈ જણાવું નથી! પણ આ ઠેકાણે મારે કહેવું જોઈયે કે હવે કંઈ એ વાત છાની નથી રહી કે એ પુસ્તક આપણા તે કવિને હાથે પશ્ચિમ વિદ્યાની શાસ્ત્રિય પદ્ધતિથી, કવિની ખરી ભાષા પ્રતિબિંબનાં છપાયાં નથી, તો તેમાં તેની ક્યાંથી આશા રખાય?.

આ બાબતની ફરી તપાસ કરવાની મને મારા મિત્ર નવજરામ ભાઈ ભક્ષામણ કરવાથી જે આ ગયા કાર્તિકમાં તે બાબત ઉપર બક્ષ દોડાવ્યું. અને તેમને ત્યાંનાં કેટલાંક માચીન લિખિત પુસ્તકો લઈને ખાસ ધ્યાન દેઈ વાંચવા માંડ્યાં અને મને પ્રસિધ્ધ કરતાં બહુજ આનંદ થાય છે કે અમારી દરેકના અને મારી શોધ સફળ થઈ કે નરસિંહ મેહતાની છેલ્લી છાપની કડીમાં “ચો” અથવા “આ” પ્રત્યય તે વખતે ભાષામાં હતાજ. ને પુસ્તક અજે જોવાં તેની લિખિત પ્રતજ વિ. સ. ૧૬૮૨ ની લખેલી છે તો કંઈ નહિ તો તે પ્રત્યય તેટલાંતો હુના હોવા જોઈયે! પણ ના, આ શતકમાં તો તે પ્રત્યય લોપાઈ ગયા હતા. કારણ કે વિ. સ. ૧૬૭૨ માં લખેલી ખાટણના ભાણુ કવિની “કાદંબરી”? ને ધણું ફરી વિ. સ. ૧૬૧૬ માં કે તેજામાંજ—તે શતકના પ્રારંભમાં લખાઈ રહે તેમાં તે, હું જુઝતો ના હઉં તો નથી માલુમ પડતા.

નરસિંહ મેહતા એકલાના પદમાં અને તેએ એક છેડે પદની છેલ્લી કડીમાંજ તે પ્રત્યય માલુમ પડતા હોત તો તે વાત જુદી હતી. પણ તેજ કવિના પદના અંતર ભાગમાં તેમજ ખીજ એક તેને સમકાલીન ભીમ કવિના “હરિનીલા” નામે વિ. સ. ૧૫૪૧ માં લખેલા ગ્રંથમાં એ પ્રત્યય મારા જોવામાં આવ્યા છે. આ ઠેકાણે મારે કહેવું જોઈયે કે એ ઉપર સુચવેલા “હ” પ્રત્યય પણ આ ખીજ પુસ્તકમાં બે સ્થળે મારી દિયે પડ્યો છે.

પણ આ જાને પ્રત્યયો તે વખતે બહુ સાધારણ હોય એમ લાગતું નથી. તેમાં “હ” તો હેક જતોજ રહી ગયો છે. આ કદાચ તેમની છેલ્લી વિગત જતી હશે. તેથીજ આપણને બાલણુ આદિ કવિયોગમાં તે પ્રત્યય મળતા નહિ હોય. નરસિંહ મહેતાથીએ પેહેલાની કવિતા અથવા લખાણ મળી આને તો આ “ચો” અને “ચ” તથા “હ” પ્રત્યયના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ અજવાળું પડે ખરું. હાલતો આ વિષય આટલેથીજ સંપત્તિ છેડે પણ ખીન્ને પ્રસંગે આ કવિયોના જે જે પદોમાં કે કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં તે પ્રત્યય વપરાયા છે તે ટાકીશ.

ખીજા કોષ્ટ વિદ્વાનો આ વિષય ઉપર પોતાના અભિપ્રાય આ પત્ર કે બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રદર્શિત કર્યો તો મારા ઉપર તથા આ શાસ્ત્રના આવા કિમતી શોધો ઉપર પ્રકાશ પડતા તે વિદ્યા ઉપર બારે ઉપકાર થશે.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

ગંગા.

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ ૧૫ સુ.

કુમાળનું મેદાન.

પ્રજ્વરણક સૈન્યની ઝડપ, હિંમત અને સાહસનો વિચાર કરતા મરાઠા સિપાહીઓ મેદાન પડ્યા કે “હરહર મહાદેવ !” નો એક મોટો ધ્વનિ થયો, અને તેનો પ્રત્યાધાત પાછો તેડલાજ જોરમાં પડ્યો.

“પેલા ! પેલા !” — મરાઠાઓએ, પોતાની આંગળી ખતાવી, જે લશ્કરને આપણે વર્ણવી ગયા તેને ખતાવ્યું — “પેલા કાફરો, નવાખના કુતરા અને તેના સરદાર આવે છે. આપણે હવે તેઓપર એકદમ તુટી પડિયે ?”

“હા, શૂરા ગુવાનો,” સરદાર તાનોજી માહુસરે, કંઈ પણ વિચાર વગર હુકમ આપ્યો, પણ તેના મનમાં જે ધ્યુધ્યુપાણું હતું તે તેની આસપાસના યોધાઓ ખરાબર જોઈ શક્યા, ને તેથી તેઓની હિંમત પાછી હટી ગઈ. તેઓના મનમાં તુર્ત આવો ગયું કે સરદારના મનમાંજ આજની ઝંપાઝંપીનું પરિણામ શક્યમંદ છે, તો પછી જયતી આશા ક્યાંથી હોય ? મરાઠાઓ આ સમયે ઘણા શૂરાવેશમાં આવ્યા હતા, પણ તાનોજીના ઘોલતાની સાથે તેઓ અટકી ઉભા રહ્યા.

મરાઠા લશ્કરની જગ્યા અને પ્રજ્વરણક સૈન્યની જગ્યા વચ્ચે આ વખતે લગભગ પાંચ મેલનો અંતર હતો; અને શિવાજી એક ઘણા વર્ષના પુરાણા વડના ઝાડ તળે ઉભો રહી ઘણાંબર વિચાર કરતો હતો, જ્યારે રાત્રીના આરનો અમલ થયો હતો. ખન્ને લશ્કર વચ્ચે માત્ર એક ખાડી કે જે તદીના પાણી ફેલને વખતે આવે તેને ફેંદવામાટે, હમણા છે તે કરતાં ત્રણઘણી મોટી હતી. તેમાં આ વખતે પુષ્કળ કીચડ ભરાયો હતો, ને મરાઠાઓએ પોતાને જવા આવવામાટે નાનો લાકડાનો પૂલ ખાંધીને દરવાજા આગળ મુક્યો હતો, જેનાપર હમણા સત્તા પ્રજ્વરણક સૈન્યની હતી.

નિયમિત લડાઈ લડવાની દેવ મરાઠાઓને હતી નહીં, પણ આ સમયે તેઓ આના યુદ્ધનેમાટે તૈયાર થયા, ને તેમ થાય તોજ આપણને જય મળે, ને વધેલી લુટ લઈ જઈ શકિયે એવો ઇરાદો, મન સાથે શિવાઈ કરતો હતો. પણ “રણુસ્થળ” રોપવાની આ જગ્યા ન હોતી, ને તે માટે કરી તૈયારી પણ નહોતી. સંજોગથી આ સમયે શિવાઈને આ વિચાર યત્નો હોય ત્યારે નવરોઝ, મરાઠાના વિનયનું કારણ શું છે તે શોધવાને વિચારતો હતો, ને તેના મનમાં વિરોધ બન પ્રાપ્ત થયો કે જો નિયમિત યુદ્ધ ચાલે તો ખચિત ધણા ખર્ચા થાય એક તો મૈત્ર્ય નાનું ને ખીણું કે બીનકવાયદિ પણ નસાવના મેહુવાથી આવેલી “ફિવર”- (દેહ) કીધી સરસ હતી, તેમાં હિરાદી ને તુરકોમાની ઘોડાઓ એવા તો સરસ હતા કે તેવા સરસ તેના મુકાબલામાં બાગ્યેજ મરાઠાઓ એવા બાગ પણ નિકળી શકે, ને તેથી નવરોઝ સરદારના જીવને લગાર વધારે ચંડક હતી, કે જો કદાચિત શિવાઈ લડાઈ “રણુસ્થળ” રોપીને ચલાવવા માડશે તો તેમાં આપણા કરતા વિરોધ હોતો થશે આ વિચાર ખરો હતો ને તે ધારવામાં નવરોઝની ગણતરી આ વખતે બહુ અનુભવી ને આખા ઉતરે તેવી હતી દુમાળનું મેદાન, જોકે ધણું મોટું હતું, તથાપી તેમાં ઉચીનીચી જમીન, બાણુએ ટેકરા ટેકરી અને ઝાડોથી ભરેલું હતું, અને ત્યાં નિયમિત યુદ્ધ થવામાં કોઈપણ મોટી જગ્યા હતી નહીં જ્યાં પેહલે સપાટ ફોલ્ડ મેળવે તેજ બાણુને સધળી વેળા ફાવતું આવે, પછી ખીજ બાણુ ગમે તેવી સખળ હોય તોપણ તેનું કશુંએ ચાલે નહીં ખરી રીતે, આ જગ્યા માત્ર છુટીછનાઈ મારામારી માટેજ યોગ્ય હતી, જે લુટારાઓ માટે, કે જે એકવાર ચઢી આવી પછી પાછા નાસી જાય તો કેટલીકવાર કંઈ ખર્ચ પણ પડે નહીં આવી રચનાવાળી જગ્યા, કે જે અવર્ણનીય ખર્ચ ગી હતી, જ્યાં કોઈપણ પ્રકારે ખર્ચ યુદ્ધ થશે નહીં એવો વિચાર બંને યતના સરદારોને આજ્યો-ને તે એકજ અમથે, તેથી એક સરદાર વગરે સખળ ને એક નિષ્પજ થયો, ને તેથી ભવિષ્ય શું નિવડે છે તેજપર આધાર રાખ્યો બન્ને સરદારોના મનમાં આ વખતેનો રંગ નવોજ હતો, ને બંને જાણુ એમ સારી રીતે બાણુતા, સમજતા ને માનતા હતા કે કોઈપણ રીતે આ હાલની લડાઈ બંધ પડે તો વધારે

સારું. નવરોઝના મનમાં વિચાર થતો કે શિવાઈ કંઈ બેગલુ હુલ્લે મીલુ-
સવગર આગ્યો ન હોય, ને તેનું ક્વાયદિ લગતું છે તેના મોં આગળ
આ મુઠ્ઠીબર માણસોનો હિસાબ નથી, તેથી જો એ ભાગી બાક તો રો-
હર હુલેની પિડામાંથી મુક્ત થાય. જે ગયું તે પાકું-આવડાનું નથી, ને
તેનો ખલો લેવાના મૂર્ખામૂર્ખરેલુ વિચારે નકામો નારા હોરી સંહાર કરા-
વ્યો એ ખોટું છે. વળી ઐરંગઝેબ બલમ છે, ને તે આ તકનો કા-
પી ગ્યે લાભ લે તો ‘મહદ્ કાદનાં હંટ પેસે’ ને કામ કરતાં હાનિ વધારે
થાય. વળી નવાખી હુકમ મળ્યો નથી, ને લગાઈ વધારે વખત ચાલી તો
તેનેમાટેનાં સાહિત્ય, લગતરી સરંજામ પાસે નથી-હાર્યા તો શિવાઈ
અગને કમડી નાંખશે, માટે ખને ત્યાં સુધી રક્ષકનીતિ પડીને
એને બગાડવો. શિવાઈના મનમાં આવોજ વિચાર હતો. તે મનમાં બો-
લ્યો કે “કલપિ નવાખનું લગતું પૂરેપૂરું ચઢી આવ્યું હોય તો તે આ
મગાઈ, જે માત્ર પંદરસોથી વધારે નથી તેનો નારા કરશે. હાથ આવેલી
લૂટ તેઓ લઈ લેશે, ને માણસો કપાઈ મરશે તે જૂઠાં. આટલામાટે
નાસવાનો લાગ મહેનો લગાઈ અટકાવી ને આડ્યા બહુ એ વધારે સારું
છે. પણ વસાય કેમ ? કલચિત્ નવાખી સેના પૂઠે પડે તો રહેમાં સંઘર્ષો
માણસોને કાણુબરમાં કાપી નાંખે. મેળવેલી કીર્તિ ને મેળવેલી લૂટ ધ-
ડીના છદ્મ ભાગમાં જતી રહે. અને માણસ કરતાં આ હાથ આવેલી કિ-
મતી દોલત વધારે ખપતી છે.” આટલું મનસાથ ખડખડ્યા પછી તે કાણુબર
હોંબર આંગળી લગાડી બોલ્યો કે “નવાખ સાથે સલાહ કરે, ને તે
માટે દૂતસંદેશ કહાવું ? પણ તે તકનો લાભ લઈ કદી એકદમ તુટી પડે
તો પછી ઇલાજ શો ? તેઓ દગાખોર છે, સત્ય ને ન્યાયને જોતા નથી,
ને હાથ આવેલી તક મુકશે નહીં. મારી નબલાઈ જોઈ વધારે જોરમાં
આવશે. મારી નબલાઈ જોઈ મગામગ્યો પછી મારા હુકમને પત કરશે
નહીં, તેઓ પોતાનો બેસ્સો અજમાવતા અટકી પડશે, ને અત્યાર સુધી-
માં મેળવેલી કીર્તિ ને નામના જતાં રહેશે. મગામગ્યો ભતેખંડના ઇતિહા-
સમાં નામના કરવાના નહીંજ કે ? ના, ના, અને મારા બેરનો તો અવિશ્વાસ
છે, પણ સમસ સવામી પોતાના શિષ્યને મદદ કરેજોજ. ચાહે તે થાય !

મુસલમાને તેનું જોર અજમાવવા દે । તેઓ શું નુકસાન કરી શકવાના છે ? નુકસાન તો આમે ને તેમે છેજ સુટેહ કરીશું તો અપમાન બરી ગણારો, નાસીશું તો અપજરા મળશે, માણસો કપાઈ મરશે, ને મેળવેલી લૂટ ગુમાવીશું તો શામાટે બહાર નિકળની મરાઠી પ્રજાના તરફો-ને તેઓનું નશીબ અજમાવવા ન દેવું ? એ કાફરોને તો બકવાની ટેવ છે તે બજબજ કરશેજ 'મારે લૂટ તો લેતોજ' ” એવા વિચારથી શિવાજી વડના ઝાડથી પાછો ફરી લરાકરમા આમેવ થયો

ભગવો ઝુડો લઈને અગાડી લડવાને મેતાન પડવામાટે મરાઠા સિપાઈઓ હવે તત્પર થયા શિવાજી બહાર આવ્યો પોતાના માણસોને ઉત્તેજન આપવા મહાદેવ ને ભવાની માતને પ્રસન્ન કરવા એક બકરાનું બળીદાન આપ્યું, ને તેનાપર ઘાસની પુલીઓ મુકી એક મોટું ભડકું ફીણું, જે જોઈને પ્રજાસભ્ય સેન્યના સરદારે જરાક ગભરાયા, પણ પુર્ત નવરોજે એક શુકિત શોધી કાઢી, લરાકરને બૃહમા ગોઠવ્યું, જની ગોઠવણથી દરવાજાના મો લગણું ને દર અદર સુધી-નજર કરે તોપણ લરાકર જણાય ને મરાઠાઓ પોતાની ગણતરીમા નિષ્ફળતા પામે, કેમકે હવે માત કાળ થયે હતા નવરોજ, સૂરુલાલ, મોતી બેગમ, બોલો મરાઠર ને હમણા પાચ-મો સરદાર એક વદન તરણ પપ્પુ અણબાણુયો સિપાઈ તરીકે દાખલ થયે હતા, ને જોના વેશ વદન વિચિત્ર હતા તેને નિચો નવરોજે એક ફેરો બધો બાબુએ મારી લીધા તે દર પછાડી ગયો, ને ત્યા લગણું મરાઠાની નજર પહોચતી નથી તે તપાસી લીધું

પણ એટલામા એક અકસ્માત થયો નવરોજની રચનાનો લોદ એક મરાઠા સિપાઈ ને બીજાએ જાણ્યો એક મરાઠે પોતાસાથે શિવાજીની ગુલામડી તાનીને લઈને આવી પહોચ્યો ને તે લરાકરના પાછળ ભાગપરથી બહાર નિકળવાની ગોઠવણ કરતો હતો

નવરોજની તેઓપર નજર પડતા તેણે એકદમ તરનાર બેચી પેલા મરાઠાને કાપી નાખ્યો, ને તે જાતાજ આકસ્મિક બનાવથી બચતી થઈ ને તાની મુઠા ખાઈને પડી ગઈ

“ એ કૌન હૈ કૌન—તપાસો જુવાન, જસૂસ તો નહીં દે ” નવરોજે ઘોડાપરથી હુકમ ફીધો

“એ મરાઠેશુ છે, ને બપથી વિશ્વાંત થઈ ગઈ છે. કાલે ને ‘રોહિ’ રમાં ફરતી હતી, ને થેલા જવી જણાતી હતી,” એક શિવાઈએ બપુનાં.”

“માઆપ બચાવો, મે ગરીબ છું. મેને કુછખી ખિગાડા નહીં હૈ,” હમકું, ઝોરત વતકું મારના તુમકું લાઝિમ નહીં,”—બપથી મુકન થતા, ધરધર ધુજતા, બેસતા અવાજે તાની બાંગીત્રી હિંદુસ્થાનીમાં બોલી.

“તુમ જાસુસ ન હોયગા તો હમ તુમકું બચાવગા.” નવગેજે કહ્યું. “સચ્ચા બોલતા, લખાડ ખાત મત કરના. તુ કહાંસે આઈ, કીદર જાતિથી, ઝોર કામ કોનસા થા”

“મહારાજ મેં ગરીબ ઝોરત અહમદનગરકી રહેનેવાલી છું, શિવાઈ હમકું પકડકર ઇદર લે આયાહે, ઝોર મેં કલ રોહિરમેં દેખનેકું ગઈયી, વહાંસે ઝો બદખખ હમકું પકડકર શિવાઈકી પાસ લેજતાથા. મેનેજીઆખ જાનેકા ના ના કહ્યા, લેકીન હમારે કુછખી સુતા નહીં, ઝોર એ નતી જા પાયા. ચે કુંકી અમેરી જાંદગાનીકી કથા હૈ.” તાનીએ કહ્યું.

“તેરી મરજી શિવાઈ પાસ જાનેકી હૈ?”

“મહારાજ, આપકી કુછ કરમ બખસેશ હોવે તો વહાં સલામત પહોંચાદેતા, મે જાકર બોત તારીકસે શિવાઈકું બોલુંગી કે જસા મરાઠ બેરેહેમહે, વેસા મુસલમાન નહીં હૈ. મરાઠને અમકું શુલામડી ખનાઈ, લેકીન મુસલમાનને અમકું છુટાપન દિયા.”

! — “અમદોં નવાબકી આબરકી ખાતર તેરેપર એહેસાન કરના કુછ ખિસાદકા નહીંહૈ.” મોતી જ આ ગડખડ થતી જાઈને પાસે આવી પહોંચી હતી તે બોલી. “જાકર, શિવાઈ રક્ષસકું બોલદે લડકી, કે જૈ-સા હેવાનપના તુને અમેરી રૈયતપર ખિન દેહેસતસે કીયા હૈ એસા અમ કંખી કરનેવાલે નહીં. કોન ઉસકું પહોંચાને જાનેવાલા પેહેલવાન હૈ?”

“મેં તૈયાર છું, જો નવશેઝકા હુકમ હોવે તો હૈ. ફસરે સ્વારકે સાથ શિવાઈકી હજાર જાકગા, ઝોર ઉસકું પહોંચાકર આકગા.” નવા સરદારે એકદમ અગાડી આવીને કહ્યું. “મેરી કુછખી દરકાર કરના નહીં, મે મેરા રક્ષણ કરનેકું બોત જોરેમદહું!”

અને આર માણસની ઘોડેસ્વાર તુકડી મરાઠની છાપણી તરફ આવવાને નિકળી. સમજણા પ્રજારક્ષક સૈન્યના ઘોડાઓ આ તમાસો જોઈ રહ્યા ને શું બનાવ બન્યો છે તે જાણવામાટે માણગણાટ કરવા લાગ્યા.

• શિવાજી મહાદેવ ને ભાતનીને બાવથી ભોગ આપી, ભાવીનો ખ્યાલ કરતો ખહાર આ-યો તેજ ઘણે આ તુફડી આવી પેહિયી મરાગ સી-પાઈ ખદક લઈને પેહરા બરતો હતો તેની નજીકના જતાજ તે જુમ મારી ઉઠ્યો “કાણુ આ-યુ છે”

• “મસાઅદ્દ્ય આદમકે ખચે ।” સરદારે કહયુ એટલામા એક ધેરી લેના દોય તેના “ઘોળ” મા સૌ મરાત ભેગા થઈ ગયા તે આ નવા મુસલમાન જુવાન સરદાર તથા એક ધોડેસ્વાર સ્ત્રી—જેનુ મો અ-ધારામા અગખર જુરખો નાખ્યો હતો, જે જાણી જાઈને હતો—તેને લીધે જાઈ શક્યા નહીં તેનુ સામૈય જાઈને એમજ માન્ય કે કંઈ સંપાહ માટે આવના હશે, તેથી આસપાસ ફરી વળ્યા

“વાહ ! કેવો સરસ ધોડેસ્વાર છે ?” કયાજી ભોસલેએ કહયુ—
“એનો બપડો તો ભારી છે”

તાની આ વખત કંઈપણ બોલવા જતી હતી, પણ તે શુ થાય છે તે જાણને ઇતેનાર હતી તેથી અબોલી રહી, ને તેથી નવા મુસલમાન સરદારને ઘણુ જાણવાનુ ખ-યુ

• “તમે કઈ સદેગો લા-યા છે ? જામૂમનુ કામ કરનાર તમે છો ? કે કોઈ સરદાર છે ? તમારો નનાખ આજે અમારી સાથે લડાઈ ચલાવ-વા માને છે કે તે મક્કાહ કરવામા ખતી છે ? જો આવા કોઈ સદેશા-માટે આ-યા હો તો તમને શિવાજી ઘણી આરીરીતે માન આપશે” અગાડી આવેના હરિપ્રસાદ—નાગર સરદારે મુસલમાન સરદારને પોતાના નજીક આવેલો જાઈને પુછયુ—

“અમ કુછ અમેરા નવાખકા હુકમસે આપકે લૂટારે સરદારકુ મી-લનેકુ આયા નહીં ખુદકે ખાતર અમ કહેતે કે આપકી કુછ ખડી કિમ-તી મત્તા અમેરે રોહરમે ફલકી ગુમ હો ગઈથી, ઐર આપકે સખ મરા-ઠે કુત્તે અમેરા નવાખકે રોહરમે કુડ ફીરે, લેફીન હાય ન આઈ, ઐ કિ-મતિ ચિઝ આપકા સરદારકુ દેને ખાતર અમ આયા તુમેરે સરદાર પાસ લે જાઓ અમકુ, ઉસકા હાથોહાથ દેનેકી ખાસ નવાખકો હે”

“ક્યા હમકુ કુત્તે કહેતે, ઐ ખાડિયા, સેતાન, સુનર, કાફર, ।” એકદમ ગભરાવી નાખે તેવો આસપાસ ઉભેલ મરાઠાઓએ ઘાત કચકચા-

લીને પોહાર કીધો—“એકદમ આ સોમનાથનો નાશ કરનારે-સેતાન સુવરને કાપો નાંખો—” તુરત એકદમ પાંચપચાસ તરવાર આનમાંથી ખહાર ઝગઝગી રહી.

“એ હુઝારેકે ફરજદ તુમ કયા જાનતા તેરા દિલમે ! ક્યાં કુછ તેરા મગઝમે એસા ધુવાહે કે મેં ખાંડી જાયા હું ? ખ્યાલ મન કર, “મેં ખીખીજાયા હું, ખાંડી જાયા નહી,” એક એક સામને આવ ઘોર અમેરી શમરોરકા સ્વાદ ચખો—” એમ જોલતા સાથે મરાઠાઓ સામા ત્રણ તરવાર તુરત જોસમાં આનમાંથી નિકળી ને તે જોઈ સઘળાઓ તત્પર થઈ રહ્યા. આ સ્થળે મોટું ઝુલ્લુ યતાં પેહેલ્યાં નાહની ઝપાઝપી થાત, પણ હરિપ્રસાદે વાહીને ફોને અટકાવ્યા.

“ક્યાહે ?” હરિપ્રસાદે પુછ્યું.

“કુછનહી !” સરદારે જવાબ દીધો. “તુમેરે સરદારપાસ અમ-કું લે જાવ, ફુસરી ટકટક અમ સુનનેવાલા નહી.” આ નવો મુસલમાન સરદાર હંમેશા જોલો ખહાદુર ને શુરાતન ને પુરુષાતનવાળો હતો તેના કરતાં વિરોધ આજે ખ-ચો હતો ને તે ધારે તે કરતાંપણ આજે તેનામાં જોસો વધારે આ-ચો હતો. મરાઠાઓની રીતબાત, ધર્માંધપણું ને ખહાદુરી, તેણે માત્ર રસ્તાની-પાંચ મીનીટની તાનીની વાતપરથી જાણ્યું હતું, ને તેનોજ લાભ લીધો હતો. તેણે શત્રુવટ ખતાવી નહીં, પણ ખહાદુરી ખતાવી, તે લડવા તૈયાર હતો તેના કરતાં મરવાને વધારે હતો. પોતાના બે સાથીઓને સાનામાં જાણાવ્યું કે મારવા કરતાં મરવાને તત્પર રહેજો, ને લડવાના વખતની તૈયારી કરતાં તે ખતાવવાને વધારે તૈયાર રહેજો. તેઓ આ ખરાખર સમજ્યા હતા.

જે અપમાનવાચક શબ્દો મુસલમાન સરદારે કહ્યા હતા તે મરાઠાના કાળજમાં કોતરાઈ ગયા હતા, ને તેઓ તેનું વેર લેવાને તત્પર હતા, પણ હરિપ્રસાદે વાર્ધા તેથી લગાર થંભ્યા, પણ મન મરાયું નહી. બે ઘોડેસ્વાર સરદાર, જોઓનામાં મરાઠી લોહી પુરતા જોસમાં દોડતું હતું તે પોતાના ઘોડા દોડાવી, છલંગ મારતા અગાડો આ ચાર સામાપક્ષના ચોદાની મુકાબલ આવીને ગર્જનાકરતાં યોદ્યા.—

“કૌન પેહેલવાન અગાડી છે કે આ સુવરને મારવામાં સામેલ થાય ? જય મહાદેવજી ! હર ! હર ! મહાદેવ ! માત ભવાનીનો જય !” કહી તરવાર ઉઘડી.

આ આપાન્ડું તેના માલિકને માટે સેચ્યુઅલ હાર્થ પ્રાઈવે મુંબઈમંથે “કોઈ ખીજીય ખહેલ ” માં લખ્યું છે.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

ફેબ્રુવારી, ૧૮૮૪.

ધર્મ અને નીતિ.

ધર્મ એટલે શુ ? આમાન્ય રીતે ધર્મ શબ્દનો અર્થ અવશ્ય કર્તવ્યતા એમ મનાય છે, પણ આપણી ભાષાની જરૂર તરફ જોતા એ શબ્દને અર્થાનુગતો આગેપ કરવાની જરૂર છે. ધર્મ એ શબ્દનો અર્થ મે પ્રથમ લખેના જે વિષયોથી સ્પષ્ટ થાય છે. જગતની સર્વ વસ્તુ નાગવત્ છે ચારીત્રુ મર્મ જ્ઞાન—મત્યામત્ય—એ સાસર્ગિક છે—પરિમિત—એ સર્વથી જુદી અને દૃનય સત્ય, કેવલ નિત્ય એવી અવસ્થા તે ધર્મની છે. આ અવસ્થાએ પોરોચનાનો શોધ તે ધર્મ એમ કહેવાય. બીજી રીતે જોલીએ “તો મોગ પ્રામનાનો આદેશ તે ધર્મ અને તે સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ તે નીતિ નીતિ એ માને છે, ધર્મ એ માધ્ય છે, વાસ્તે જેવો ધર્મ તેવી નીતિ એમ સમજીતુ જેણે જે વાત પોતાના સર્વ પ્રયત્નના અત્ય સાધ્ય તરીકે માની તે તેને મર્મ્ય યજ્ઞ પડવાની અને તેજ પ્રાપ્ત કરવાના તે માર્ગ લેવાનો. જેણે ચિન્મયની સત્તા અનુભવી નથી, અથવા જેણે પુનર્જન્મ કે કર્મ પ્રારબ્ધનો ન્યાય સ્વીકાર્યો નથી એના માણુમો ચાર્યાકાલિકી પેઠે ઐદિક સુખની સીમામાજ પરમાનંદ માને એ સ્વાભાવિક છે. ચાર્યાકોનો અભિપ્રાય શ્રીમન્માધનાચાર્યે દર્શાવ્યો છે તે જોના જેવો છે. ચાર્યાકે કહેછે કે સ્વીરિવાસાદિ સુખ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે, કુળ એજ નગક છે; પરમેશ્વર કોઇ છે નહિ પણ લોકપ્રમિદ્ધ રાજા એજ પરમેશ્વર, મોક્ષ તે બીજે કોઇ નહિ પણ ફરીરનો પાત એજ મોક્ષ. આ કહ્યો વિચારવા મોખ્ય છે, અને ધર્મનીનિતા મબધનો નિર્ણય કરનામા બહુ ઉપયોગનો છે.

આર્થિકનો ધર્મ-સાધ્ય-અહીંનું સુખ. આત્મા નથી, પરમાત્મા નથી, કેવલ ક્ષે-
ત્રિક આનંદ એજ અસ. આ એમનો ધર્મ તો એવીજ એમની નીતિ,
એ ધર્મ પામવાનો રસ્તો. આવા વિચારવાળાનું આચરણ અને એથી
જુદો વિચાર રાખનારનું આચરણ એ એ બહુ રીતે જુદાં પડશે.

આ વિષયમાં વળી આપણા આર્થવર્તની અને યુરોપ ખંડની નીતિની
સરખાવટ બહુ બોધકારક અને વિચારવા લાયક છે. બકલ નામના પ્રખ્યા-
ત ઐતહ્યિકોએ પોતાના “સુધારાના ઇતિહાસ” માં લખ્યું છે કે પ્રત્યેક દેશ-
ના શોકનો સુધારો ધરતી હવા અને વિશ્વાકાર ઉપર આધાર રાખે છે. આ
ત્રણ વાત આપણે આર્થવર્તને ને પછી યુરોપને લગાડી જોઈશું તો એ ઉ-
લ્લખના સુધારામાંનો જણીતો ફરક આપણથી સહજ ગ્રહણ યથ શક્યો.
પ્રથમ ધરતી, તો આર્થવર્તની જૂમિ એવી ફલદ્રુપ કે અદ્ભુત શ્રમથી મહાફ-
લની ઉત્પત્તિ કરી આપે; વળી ઘણી વખત તો કેવલ શ્રમવિના પણ ફ-
લ આપે. આ જૂમિ ઉપર વસનાર તે દેવીના પ્રતાપે જગતમાં જીવવાનો
જે મહાશ્રમ તેથી તો ઘણે દરજ્જે મુક્ત રહેતા. સર્વ સમૃદ્ધિનો બંધાર
જૂમિ તે જ્યારે આવી રીતે સહજસાધ્ય ત્યારે વધારે સમૃદ્ધિમાં
પ્રયત્ન કરવાનો અવકાશજ ક્યાં ? આમ થવાથી માણસના મનમાંની મોટી
ચિંતા દૂર થઈને તેને બદલે વિશ્રાન્તિના કાલને અતુલ વિચાર તેમાં
ઉત્પન્ન થવા લાગે. એની સાથે આ દેશની હવા અને શ્રીષ્ઠ સમયનો
પ્રચંડતાપ એ વિચારતાં પણ એમ નીકલે છે કે ઘણા ગરમ દેશમાં અ-
ગનું બલ નરમ રહે છે ને ઝાઝો શારીરિક વ્યાપાર અને શક્તિ નથી.
શ્રમ વિના પ્રાપ્ત કરેલી સમૃદ્ધિવાળા દેશમાં હવામાને કરી શારીરિક બલ
ક્ષીણ થતાં એશ આદમ અને મનોરાજ્ય વધે એ સ્વાભાવિક છે. હવે
ત્રીજી બાબત જોઈએ તો તે ખરેખરી ચમત્કૃતિમય છે. ઉત્તર દિશામાં
કોઈની પેઠે પરેસો હિમાલય ને તેના કૂદમાંથી દક્ષિણ તરફ ધસી
આવતી અગણિત નદીઓ—તેથી લીલાછમ થઈ રહેલા પ્રદેશ—એજ ગિ-
રિરાજનાં સતત હિમથી છવાયેલાં, ધંવલ-કોઈ કોઈવાર સૂર્યના કિરણથી
વિચિત્ર રંગીન શિખરો-સાથાનું પ્રાતઃકાલની નવી નવી રેશની—ઋતુઓના
ચમત્કૃતિમય ફેરફાર એ મનના વિચારને અને કલ્પનાને મહા પુષ્ટિકર્તા બીજાન
થઈ પડ્યાં. આર્થવર્તનો જૂમિઓ સરસ્વતિ અને ગંગા વચ્ચેના પ્રદેશમાં વાસ

કરી ગયા, અને આ વિશ્વચમત્કૃતિનું ગાન ગાના, મર્મ ચિતાથી મુક થઈ, તે ગાનમાં જ લીન થઈ ગયા કાવ્યશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાનને, ચિતાથી નિ- જ્ઞાતા અને બાહ્ય ચમત્કારથી ઉત્તેજન એ મમાન વધારે અનુકૂલ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી આ સમયમાં રાત્ર્ય પહુ સિંધર તેથી વળી આ સામગ્રિમાં અનપેક્ષિત ઉમેરો થયો. વિશ્વચમત્કારમાં લીન થઈ ગયેલા કપિએ હુગરા એટલા દેવ-કર્તા કરતા મર્મથી વિગ્રક થઈ પોતાના આત્મામાં જ વિગમ્યા, સર્વ જગત્ પહુ તે આત્મમય જ્ઞેતા લાગ્યા એ આત્મજ્ઞાનના નિમીષ અજ્ઞાનદમાં તેમણે જે શુભ માર્મિક અર્થવાક્ય વચન ગાયા છે તેનો તત્ત્વાર્થ આજ કોઈ વિરલાજ મદણ કરે છે આત્મધ્યાનના યોગ અને મમાધિ- ના બલવડે તેમણે તાર, વીન્ડલી, આગમ્મી, ટેલીફોન વગેરે સર્વ તત્ત્વ- ની ગરજ સારી લીધી જન્મમગ્નના નિકટ ફેરામાંથી મુક્ત થઈ તે- એ મિલ્લસાને પામી ગયા આ સ્થિતિએ પોદ્ધોમતા તેમણે આ જ- ગત્તની તુચ્છતા, પ્રારબ્ધનું બલ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું મહાત્મ્ય વારંવાર વ- લુંબુ છે, ને તે વિચાર આજ પર્યંતપહુ મર્મ આર્થજનોના કાનમાં દૃ- મ્બગત વીણાની પેઠે મુખ્ય નાદ કરી રહ્યા છે આ વિચારને આધીન થ ઈ આર્થ લોકો આ સમાગ્ની દગ્ધર કરતા નથી, મમારી મુખને માટે મટપટ કરતા નથી તેમનું લક્ષ કેવલ હવે પગી જે થનાર છે તે ઊપર ઈ છે અને તે ફક્તથી વિરધ્ધ એવું કોઈ પણ આચરણ તે ગમે તેટલા અવધાન લાક્ષણ આપનાર હોય તો પણ જેની નસમાં અસહનતા કપિ- એવું લોકો વેરેતુ હોય એવો આર્થનો આચરવો નથી આ પ્રમાણે પા ર્યાધિક મુખ-મોક્ષ-એજ આપણે ધર્મ અને તે જેથી સધાય એવું આ- ચરણ તેજ આપણી નીતિ

હવે યુરોપની પ્રજાનું પણ થોડું વર્ણન મુકામના માટે કરવું જો- ઇએ સુધાગતુ સ્વરૂપ આપનાર જે તણ વાત તે આર્થવર્ત કરતા યુરોપમાં ઊલટીજ જણાશે જમીન એવી કદિન કે તેમાં મહાશ્રમથી અલ્પ ફલ- નીજ આશા, હવા એવી યડી કે જેથી કરી શરીરની સલાજ લેનામા- ન કેટલોડ તો કાલ જતો રહે તેમજ જે કદિન જમીન તેને ભેદવાના શ્રમમાં ઊલ્લાસ વધે, ને ત્રીજે વિશ્વાકાર તે એવો એક જ જાતનો કે તેથી મનને નિચારવાને બહુ થોડોજ પદાર્થ મળે આ સર્વ ઊપરાત તે દેશની

શુદ્ધિ આત્મની સ્થિતિમાં રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને નિરંતર મારામારી એ પણ કોઈ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનીને અનુકૂલ વાત નથી. જ્યારે આવા પિવામાં, શરીર સાચવવામાં, ને ધન ધાન્યનું રક્ષણ કરવામાં કાલ ચુકરે ને તળી બચાવે આજી ઉદ્દીપનનો અભાવ હોય ત્યારે તેવા દેશમાં કેવા વિચાર ને યોજનાઓ પેદા થાય એ વિચારવું સહજ છે. પ્રથમ તો પોષણને માટે જેમ તેમ યુક્તિ થાય તેવા શોધ કરવા જોઈએ; પછી બુધ્ધિસામગ્રિ તૈયાર રાખવી જોઈએ; ને શારીરિક બલ સાચવવું જોઈએ. કુદરત સાથેના આ ક્ષેત્રમાં પડેલા લોકનાં મત લૌકિક સમૃદ્ધિ ઉપરજ એટલે સુધી લાગી ગયાં કે તે સમૃદ્ધિ નાશવાન હતું પણ, તેમાંજ પરમાર્થ માનવા લાગ્યા. એટલી લૌકિક સમૃદ્ધિ તેમણે આજીવન પ્રાપ્ત કરી છે કે તેઓ આજીવન આજી વિશ્વના રાજા છે. એમના આવા સમૃદ્ધ દેશમાં ધર્મવિચારનો એક કણ પણ ઉત્પન્ન થયો નથી. એ વાતજ ઘણી માર્મિક હેતુવાળી છે કે યુરોપ ખંડમાં જેટલા રાજકીય ફેરફાર થયા છે તેને દશમે હિસ્સે પણ ધાર્મિક ફેરફાર થયા નથી, આર્યવર્તમાં જેટલા ધાર્મિક ફેરફાર થયા છે તેને દશમે હિસ્સે પણ રાજકીય ફેરફાર થયા નથી. યુરોપનું રાજતંત્ર જેવી અપ્રતિમ ચતુરાઈથી ગોઠવેલું છે તેવુંજ આ દેશનું આત્મજ્ઞાન અપ્રતિમ અતુલવધી નિર્ણય થયેલું છે. આત્મવિચારનો યુરોપ દેશમાં કોઈ દિવસ ઉપજ્યોજન નથી. એ દેશનો મોટો ધર્મ ક્રીશ્ચિયાનીટી તે પણ ક્યાંનો ? જો કે ધર્મ આર્યધર્મનીજ નકલ છે એમ કલ્પલ કરવાને હજી કેટલાક આનાકાની કરતા હશે તોપણ એટલું તો સર્વને માન્ય છે કે એ ધર્મ એશિયામાં-ચાહોડી લોકોમાં-ઉત્પન્ન થયેલો છે, ને આર્યદેશના સંસર્ગથી સંસ્કાર પામેલા-ઝીસ દેશમાં થઈને યુરોપમાં ગયેલો છે. આ ધર્મમાં હજી કોઈ જાણવા લાયક ફેરફાર પણ થયો નથી. એક રીતે બોલીએ તો એમ કેહેવાને સમ્મલ અને પુરતાં કારણો છે કે ભરતખંડ-અથવા એશિયાખંડ-એ સર્વ સુધારાનું ને વિશેષે કરી આખા જગતના ધર્મસ્વરૂપનું વતન છે.

યુરોપખંડમાં લૌકિક સુખનું એટલું બલ ચાલ્યું કે તેમાંજ મોક્ષ માની ત્યાંના લોકોની નીતિ જીદી તરેહની થઈ. તેમણે ઐહિક સુખ સાધ્ય થાય એવા ઉપાય યોજવામાં ને શોધ કરવામાં કેટલાક એવા પણ

માર્ગ પડવા માડ્યા છે કે જેથી પારલૌકિક લાભને દાનિ પોરોચી શકે તે દેશનો દુનગ, કલા એ બહુ બહુ છે, પણ તેમના જે તત્વજ્ઞાનના પુન્તક છે ને સર્વ તો શ્રીમ દેગના પડિતોને આધારે રચાયના છે એમ માનવાને પણ કારણ છે કે કેટલાક ભૌતિક સુખ માધના શાસ્ત્રોનો પણ તેજ દેશમા બિદ્ય થયેગો યુગોપના તત્વજ્ઞાનમા હજુ નીતિથી ધર્મ બિપગનો પગલુ ભગવામા આબુ નથી અને હવે-પશ્ચ ને જગત્ની મહા કળિુ અથી હજુ તેમણે છોડી નથી એટલુજ નહિ પણ ટેનાએકે તો તે અચિતુ અસ્તિત્વપણુ હજુ પ્રમાણુ નથી, એ દેગની નીતિના બિપદેગ તેમનો ધર્મ જે ઐદિ સુખ, તે માધવાપર હાય છે ને તે એક કરતા વધારે વાર આપણી નીતિના બિપદેશથી વિરુદ્ધ નીવડે છે

આપણે કેમ નીતિએ આવતુ એ આ ટેમણે પ્રશ્ન બેઠે જે આ ભનિવ જ્ઞાનીએએ પારમાર્થિક બિપદેશ કરેગો છે એ ધોરણુપર આપણે જતુ જોઈએ, કેમકે તેમ કરવામાજ આપણું ક્યાણુ, આપણું સુખ, આ પણે ઉદય અને આપણે મોક્ષ સમાયવા છે જે નીતિ હજુ ધડાઈ રહી નથી અને જે નીતિ માત્ર નાનવત્, સુખને ધોરણુ માની રચાયલી છે તે અસ્વીકાર્ય, અનાદરણીય અને અત્રેયસ્ક છે એમ નિ મદેદ છે

ધર્મ ને નીતિનો આ પ્રમાણે સાધ્યમાધકલાવ મિદ્ધ થાય છે યુગે પ ખડના નીતિરાજમા સત્ય અને અસત્ય, આચાર અને અનાચારનુ ધોરણુ શુ એવો વિચાર મુખ્યત્વે કરેલો છે ને તે ઉપર ધણા પ્રનરના વાદ ઉત્પન્ન થયેવા છે ગ્રાઇ ટેહે છે કે વિદ્વાન્ માણુમના શુદ્ધ અત મરણુ (conscience) ને જે ખડ લાગે તે સદાચાર, ગ્રાઇ ટેહે છે કે જેથી ધણા માણુમેને ધણામા ધણુ સુખ યાય એવુ આચરણુ તે સચાચાર, ને વળી નીજ મતવાળા ટેહે છે કે જે સત્ય તેજ સદાચાર વળી તેથી ધણાને સુખ યાય કે ન યાય આ હેવો વિચાર તે કાઈક આપણા વિચારને મગતો આવે છે પણ તે વિચાર હજુ એટલો અપૂર્ણ અવસ્થામા છે કે આચારનુ નિવામક જે સત્ય તેતુ અરૂપ વ્યર્થ રીતે નિર્ણય થઇ શકયુ નથી એ સત્યનુ સ્વરૂપ તેમણે ઐદિક સુખમાજ માન્સ છે, તેથી તે રાશ્વન્ અથના નિત્ય છે એમ મિદ્ધ થતુ નથી આ વિચાર વૃદ્ધક્રમવાદ (evolution) વાગતો છે, ને તે જે તેમના વાદના થર્થાર્ય પરિણામ સ્વીકારે તો આપણુ ને તેમના વિચારમા યોગેજ વાધો રેટે

લાઇ જવો), વેપયુ (સરીરતું ધૂજતું), વૈવર્ણ્ય (મોનો રંગ બદલાઇ જવો) અશ્રુ (આંશુ) અને પ્રલય (મૂર્છા) આ આઠને ધીજી હાવભાવાદિક અંતુભાવથી બુદ્ધ પાડવાનું કારણ એટલું જ છે કે એ એણેઓ માણસ ઝોંગથી પણ કરી શકે, પરંતુ આ આઠ ચિન્હો અંતરમાં ખરેખર લાગ્યું હોય તેનામાંજ માલમ પડે. સત્ત્વ શુભમાંથીજ જે ભાવ ઉત્પન્ન થએલા તે સાત્ત્વિક.

એમાંથી રોમાંચભાવ તો તંત્રીએ પણ એ વિષયમાંજ અનુભવાનાં. ઉદાહરણમાં ગણાવ્યોછે. એ ઉપરથી સાફ જણાયછે કે તંત્રીનો વિચાર સાત્ત્વિકને સંચારી કહેવાનો નહોતોજ, પણ નજરચૂકથી તેમ લખાઈ ગયુંછે.

નવલરામ લલિતરામ.

ત્યાગી સુંદર કવિ.

આપણામાં પશ્ચિમ તરફના લોકની પેઠે કવિઓનાં જન્મચરિત્રો લખી રાખવાનો ધારો ન હોવાથી તેમના સંબંધી યથાસ્થિત માહિતી મળી શકતી નથી એ ખેદકારક છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય જેમણે ધૈર્યમતનું ખંડન કરી વૈદિક માર્ગ કરી સ્થાપન કર્યો તેમના ચરિત્રનો શંકરદિગ્વિજય નામનો ગ્રંથ પ્રાચીન છે, તોપણ તેમાં કલ્પિત ખૂંટી જાયેલું હોવાથી આચાર્ય સંબંધી વાસ્તવિક માહિતી આપણને થોડી મળી આવેછે. ભક્તમૂર્તિ ગ્રંથમાં હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયેલા ભક્ત તથા ભક્તકવિઓનાં ચરિત્રો વર્ણવવામાં આવેલાં છે તેમાં અસંલપિત અદ્ભુત વાતો ઘણી જોવામાં આવે છે.

હાલમાં જે મહાયુરજો, ભક્તો તથા કવિઓ સંબંધી તેમના રચેલા ગ્રંથ ઉપરથી કે તેમને વિષે ચાલતી જનવાર્તા ઉપરથી માહિતી મળી આવે તેટલા ઉપરથીજ જે જાણવા લાયક અને ગોપદાયક અથવા આનંદદાયક જણાય તે પ્રજાની સમક્ષ મુકવામાં આવે છે. ખરેખરો જીવન ચરિત્રને અનુભવિ તેમના સંબંધી એટલું જાણવું પણ ઉપયોગી થઈ પડે એમાં સંશય નથી.

જેમ આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં, જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિઓ યથા ખ્યાલે તેમ હિંદી ભાષામાં પણ યથા છે એ ભાષા આખા હિંદુસ્તાનમાં આખું હોવાથી તેમાં લખાયેલાં ગ્રંથોથી જોઈલા આપણા ગૂજરાતી ભાષાઓ ભણીતા છે તેટલા મરાઠી કે તેવીજ કેષ ધીછ આ દેશની પ્રાકૃત ભાષાથી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી આપણામાં સુદાસ, તુલસીદાસ, કેશવદાસ, ગગ અને સુદાસ વગેરે કવિઓનાં નામથી તથા તેમની કવિતાથી ભણીતા એવા કેટલા છે તેનો વિચાર કરેથી એ વાત મહજ લક્ષમાં આવશે

આ વિષયને મથાલે જે સુદર કવિનું નામ લખવામાં આવ્યું છે તેને વિષે અત્રે લખવાનું મુખ્ય કારણ એજ કે એ કવિ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનો રચેલો ‘સુદર વિલાસ’ નામનો ગ્રંથ ગૂજરાતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વચાવ છે એ રિવાજ બીજા કેટલાએક ગ્રંથ તથા છુટક કવિતાઓ તેણે રચેલી છે તે પણ આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે વળી ગૂજરાતી ભક્તકવિ બ્રહ્માનંદ—જે સ્વામીનારાયણના મતનો હતો તેણે એજ સુદર-વિલાસ ઉપરથી સેજસાજ ફેરફાર કરી “બ્રહ્મવિલાસ” નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એટલા કારણથી સુદર કવિની કવિતા તથા તેમાં દરસાવેલા વિચાર સખધી યોડુ અત્રે જણાવવું વટિત વિચારિયે ઈએ

સુદરને “ત્યાગી” એ વિરોપણ જોડવાનું કારણ એ કે એ નામનો બીજો એક કવિ આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે એ બીજો સુદર કવિ આલિયરનો રહેનારો બ્રાહ્મણ હતો અને તેણે ‘સુદર રૂગાર’ નામે ગ્રંથ રચી શાહજહા બાદશાહને અર્પણ કર્યો હતો એ ગ્રંથમાં સ્વકીયા, પરકીયા ને સામાન્યાદિ નામકાના લક્ષણ તથા ઉદાહરણ કવિતામાં આપ્યાં છે એ ગ્રંથમાં સુદર કવિએ શાહજહાને ત્રિલગ્ની છદ્મ નીચે પ્રમાણે આશીશ આપી છે —

ત્રિભંગી છંદ.

જન્મલગિ મવાની, શિવસેનાની, રવિ અસમાની, પથનમે;
જન્મલગિ સુરગન, ગંગેન લહગન, વેરન અઠગન, ગ્રથનમે;
જન્મલગિ પુરદર, હિમગિરિ મદર, બાની સુદર, મનિ સુલદા,
તન્મલગિ રહો ચિર, મુવ ધુવ જ્યો ચિર શાહિજહા શિરછત્ર સદા ॥૧॥

ભાવાર્થ:—જ્યાં લગી લવાની એટલે પાર્વતી રહે, શિવજી અને સ્વા-
મીકાર્તિક રહે, અને આકાશના માર્ગમાં સૂર્ય રહે, જ્યાં સુધી દેવતાનો સમુ-
દાય રહે, ગગનમાં ઉડાણ એટલે તારાઓ રહે, વાણીમાં આક્રમણ રહે,
જ્યાં સુધી ઈશ્વર, હિમગિરિ અને મંદરાચલ રહે ત્યાં સુધી આ પૃથ્વી અ-
ને ધ્રુવની પેઠે સુંદર કવિ કહે છે કે ચિરકાળ સુધી શાહજહાં આદશાહને
માથે અચલ હજ રહો.

એ કવિની કવિતાથી શાહજહાં આદશાહ એટલે તો પ્રસન્ન થયો
કે તેણે તેને મોઢું ઇનામ તથા હાથી શોરા આપ્યા. પેહેલે તેને કવિરાય-
તું પદ આપ્યું. આ ઉપરથી મુગલ પાદશાહ પશુ આપણા હિંદુ કવિ-
ઓની કદર પિછાનતા હતા એમ જણાય છે. એ શાહજહાંનના પાપનો
પાપ જે અડખર તેણે પણ મંજ અને તરહર જેવા આપણા હિંદુ કવિ-
ઓને આશ્રય આપ્યો હતો એવું તે કવિઓની કવિતા ઉપરથી તથા જન-
વાર્તા ઉપરથી માલમ પડે છે.

વળી સુંદરશૃંગાર વાંચવાથી ઇનિદાસ સંજયી પણ કાંઈક માહિતી
મલી આવે છે. રણોસંજ એ જેમ હમીરસિંહ થકી છંદો પુરૂષ હતો
તેમજ તેને પાછલથી સુદમાં હરાવનાર બાબર એ તૈમૂરજંગ થકી છંદો
પુરૂષ હતો. આટલીજ વાત જોઈએ ઇનિદાસ ઉપરથી જણાતા હોય તે-
ઓને અંધારલમાંજ શાહજહાંન આદશાહની પ્રશંસા કરી એક છાંદમાં
તેનાં પૂર્વજોનાં તૈમૂરજંગથી શરૂ કરી જે નામો આપ્યાં છે, તે ઉપરથી
તૈમૂરજંગને એશિયાખંડમાં અમીર તૈમૂર કહેતા તે, તેમજ બાબરના બાપ-
તું નામ હિમરશોખ અને તેના દાદાનું નામ અબુલકાસ વગેરે “જેવું” કાંઈક
વિશેષ જાણવામાં આવે તેમ છે. આ અંધ આંખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ
છે અને કવિ હીરાચંદના શબ્દમાં બોલીએ તો અમીર પસંદ છે; તેમજ
તે શાહજહાંન જેવા મોટા પાદશાહને અર્પણ કરવામાં આવેલો છે એ બા-
બરમાં કાંઈ પણ શંકા જેવું ન હતાં આ ફેરના ઇનિદાસમાં એ સંજયી
કાંઈ પણ દક્ષા કરવામાં નથી આવ્યો એ વિચાર કરવા જોગ છે.

જેમ સંદેહમાં મૃગારક્ષતક અને વૈગવ્યશતક એ બન્ને અંધ એક
જ ભર્તૃદરિ નામના કવિએ રચ્યાં છે તેમજ સુંદરશૃંગાર અને સુંદર-
વિલાસ એ બન્ને એકજ સુંદર કવિના બનાવેલા છે એવું ફેરનાએક પાં

૭ છે પણ ખરેખર તેમ નથી એ જે અચના કર્તા જે જીવન પુરુષો છે મેઘને મેઘવધી ઓળખાવનાને માટે આપણે સુદગૃહારના કર્તાને “રાગી સુદર” અને સુદર નિલામના કર્તાને “લ્યાગી સુદર”, એમ કેહેવું સંબુદિતક જણાય છે

રાગી અને લ્યાગી બન્ને સુદર કવિઓ એક કરતા વધાર ૩૫ એક છી-નના મળધેમા આરી ગયલા હોવાથી બન્નેને એક હોજી મેસાડવામા ન આવે એવા હેતુથી, તેમજ રાગી સુદર કવિ વિષેની માહિતી ઇતિહાસ તરીકે કાંઈક ઉપયોગી જેવી જણાવાથી અત્રે આપનામા આવી છે તે નિર્ણયક ધારવામા નહિ આરે એમ અમે ધારીએ છીએ

લ્યાગી સુદર કવિ મેવાડ દેશના વાગી અને દાદુપથી હતા ગુરુદના પયમા વિચારમાગના કર્તા નિશ્ચયતમ તથા સુદગૃહાર તથા જાનસમુદ્ર વગેરેના કર્તા સુદગૃહાર એ મોટા પ્રખ્યાત અથ કર્તા મા-ધુ થઈ ગયા જેમ સ્વામીનારાયણના પયની વૃદ્ધિના મુકતાનદ, પ્રેમાનંદ, અને અહ્યાનંદ વગેરે સાધુઓ સાધન ૩૫ હતા તેમજ ઉપના જે સાધુઓ દાદુપયની વૃદ્ધિના સાધન ૩૫ હતા અદ્ય મખાઓથી શ્રી વશ્યમાચાર્યના મતને પણ કાંઈ ઓછું ઊત્તેજન નથી મળ્યું

(અપૂર્ણ)

તંત્રી.

હરિહરગીતક.

રેહાડે.

કુગે રમાધવ ભાસકવિ. કને વસી કવિ ખ્યાર ॥
તયા સદાશિવ મુજકરો, નેક નવીન વિચાર ॥ ૧ ॥

મોતીદામ છદ ગતાગત.*

રમાધવ લાભ કુગે કવિભાસ, રચાવિ નવીન કને વગિભાસ,
સદાશિવ નેક નવીન વિચાર, સભાવિક ગેક ભલા વધ માર ૧

* એટલે મરણા વચ્ચા, અને અન્યા પણ વચ્ચા તેના અર્થ આપેનાછે

અર્થ—જે સદ્ગુણિનો પ્રણી છે તે મને કવિતા પ્રકાશનો અથવા કવિની ભાષાનો શાસક કરો, ઘસતી અને વસતી નવીન રચાવીને તે શાસક કરો, ‘સારે મહાશિવજી શમદેવનો વધ કરનાર તે અદ્વત નવા વિચાર રચાનારિકે’ પ્રસન્નમાં અથવા શક્ય બધા કરો.

કરે હરિ સાસ ખરેજ નવીન, કને તર કીમત ઉરધ દીન;
નદીધર ઉતમ કીરત નેક, નવી નજરે ખસ મારિ હરેક. ૨.

અર્થ—“કરે” “એ ક્રિયાપદ પહેલા અટકામાંથી લેવાય છે” તે હરી ખરેખર મારી કવિતામાં નવો શાસ કરે, જેની કને કીમત તર છે, તેજ કંચો અથવા ચરતો દલાડો કરે, અને ગંગા નદીના ધરનાર મહાદેવ નેક કીરતીવાળા જેણે નવીન દ્રષ્ટિથી એટલે ત્રીજી દ્રષ્ટિથી હરેક કુદરને મારીને નેક કીરતી કરી છે.

વડા જહુવંશજમાં ખરિવાત, વરાકર સંખ સુણું ગતિદાત;
તદાતિ ગણું સુખ સંકરરાવ, તવારિખમાં જશ વંદુ જડાવ. ૩

અર્થ—જાદવ વંશજોમાં પ્રભુ મોટા છે, તે ખરી વાત છે, જેના વણ અથવા મોટા હાથમાં શંખ છે, તેને સદ્ગુણિનો ઘટા શાંભળું છું, (શાંભોથી) અને ઇતિદાસમાં શિવની કીર્તી જડાવ વંદુ છું, ત્યારે અતિશે શંકર શાંભની તરફતું સુખ ગણું છું.

ન વીખ દુવારમતી પુરિરાજ, નવીન શશી સુર દાખિ છટોજ;
જટા છપિદાર સુશીશ નવીન, જરારિપુ તીમરવા દુખવીન. ૪

અર્થ—જે એટલે અદેખાઈ વગરની દારિકા પુરીના રાજ કે જેની છટાજ એવી છે કે તેણે કરીને નવા તાબા સૂરજ અને ચંદ્રની છટાને દાખી દીધી. મહાદેવજીને માથે નવી છપીતર સારી જગ્યા છે, અને તે ખુદાદત શત્રુ છે, મતલબ કે જગપણું તેનામાં આવતું નથી. અને અધિકાર અથવા અજ્ઞાનના પવનના દુઃખ (વિના) રહીત છે.

સદાય પ્રિયા થઈ સાગર પુત્રિ, સવારિ કરી સુ મહાજય સૂત્રિ;
નિસંગ જ હામ સુરી કરી વાસ, નિપૂર ગચ્છામ થયા પ્રિય રાજ ॥

તત્તાસંવરણ નાટક.

સ્થાન-રંગભૂમિ,

દોહરો.

બ્રાહ્મણ-સહુ વિધિ સહુની કામના, પૂરણ કરે દયાળ;

જેમ સુદામા વિપ્રને, ક્ષણમાં કીધો ન્યાલ-૧.

[નટ ને સૂત્રધાર આવે છે ને બ્રાહ્મણ બેસે છે.]

સૂત્રધાર-(નટને) કહો આજ કયું નાટક કરિયે ?

નાટ-આજ તો શ્રી નિવાસદાસકૃત તત્તાસંવરણ નામનું 'નાટક' દેખાડો અને નાટક કરવાથી શા શા લાભ થાય છે તે પણ કહો.

સૂત્રધાર-શું તમે તથી બાણતા-પ્રથમ મનરંજન કરવાનું એ એક ઉત્તમ સાધન છે. બીજું નાટકકાર વખતે વખત પોતાનાં રૂપ, વાણી અને સ્વભાવ બહારી શકે છે, તેથી કરીને રાજલોકોએ અને આબ્યાસ કરવો અતિ આવશ્યક છે.

નટ-એ ઠીક; પણ અમણાં તો આ દેશમાં કોઈ ભક્ષો માણસ નાટક કરે તો તેની લોકોમાં બહુ ગચ્છી થાય છે.

સૂત્રધાર-હાલ તો ખરેખર એમજ છે. પણ પેહેલાં એમ તો હોયું; કેમકે તેમ હોત તો કાલિદાસાદિ મહાકવિ નાટકો ન રચત અને નાટકની ઉત્તમ કાવ્યોમાં ગણના ન થાત-દેશાંતરમાં તો એનાં હાલમાં પણ પ્રચાર થયો છે. પરમેશ્વરકરે ને અત્રેના લોકો પણ એના આનંદના ભોગી થાય.

નટ-ઠીક; ત્યારે હવે પ્રારંભ કરો, વિલંબ શને બોધ્યો ?

*આ નાટકના ત્રણ અંક સન ૧૮૭૧ના આગસ્ટથી ડીસેમ્બર સુધીમાં બુદ્ધિવર્ધક અંથમાં અમારી તરફથી પ્રકટ થયા હતા, ને તે અંથ બંધ પડવાથી એપણુ અધુરું રહ્યું હતું. કેટલાક મિત્રોએ તે પૂર્ણ છપાવવાની ઇચ્છા બતાવી, તેથી આ માસિકકારે પ્રકટ કરવું ઉચિત ધાર્યું છે. એ ભાષાંતર છે. તંત્રી.

અક ૧લો

અળ-લતામંડપ.

[નમ્રા મખીઓ મમેત મેડી છે]

તમા—મખી ! આજ મારા ગેમાય કેમ હમા યાય છે ?

ચંદ્રકળા—રાજકુમારી ! એ આ કાવુતો મદિમા છે

ચંપા—જુઓ ! વૃક્ષોને લપટાયલી લતાઓ કેવી ગોમે છે ?

છબિલી—પ ધયાનુ પીયુ પીયુ તો જાણે મારા મનને હરણ કરે છે

મોહની—ને આમાની લીલી લીલી લતાપગ દોચન કેવી કવચ કરે છે

તમા—(છબીલીને) સુદરી પુષ્પ વીણીને હજી આવી નહિ ન કુન

વીણી ગદી હોય તો જોડાવી લાવ [છબીલી જાય છે]

તમા—(ચંદ્રકળાને) ચોડા નિવસ યવા દોણુ ગલે શુ યયુ ? ને

દોહડો.

ગઈ ચપળતા ચગલુની, એવ જણ નવ ભાવ,

દોણુ હરે નિત મુગ કહો, એનો ભેદ મતાન-૨.

ચંદ્રકળા—ખાગી મદેહ ન કર, તારી કટિ, ઢાલીએ, ચચળતા

નેનોએ અને ગમત તરણાઈએ ચોરી લીધી છે [છબીલી આવે છે]

છબિલી—(તમાને) સુદરી અમથા આવે છે

તમા—તુ ગઈ ત્યારે શુ કરતી હતી ?

છબિલી—શુ કરું ! એક હાયમા કુવજમ અને ખીને હાય ગાની

પગ ધરી એક વૃક્ષને આધારે ચિત્રપૂનલીની પેડે જાબી હતી દેહની શુદ્ધિ

નહિ ને અવગણત વિખગાયલી એવી એકી નજરે ટકટક ન્તેઈ ગહેલી હતી

[એટલામા સુદરી આવે છે]

તમા—(સુદરીને) આજ શી વીતી તે કરે

સુદરી—ખીજુ તો કાઈ નહીં, પણ કુલ વીણુતી વખત એક કાટે

તો લાઓ હતો

ચંદ્રકળા—(છબીને સુદરીને) જે એક ઠાટી મગખી વાન આમની

હતી કે અહીં એક એવા રાજકુમાર આવ્યો છે કે જેના દર્શનથી પથ્થરનુ

ચંદ્રકળા-(તમાનો હાથ જોઈને) વાહવા ! શી મેદી મોલી રહી છે, જો પૌતાની સોભાથી ઇન્દ્રવધૂને પણ લજ્જા છે

સુદરી-અહીં જો તો ખરી ચપાના રંગપર પચરગી લેહેગે એવી ખુરી છે કે જાણે સોભાના સમુદ્રમા લેહેરો ઉડી રહિ હોય હાય ! આ જો-ખનનો બહાર જોવાવાળો હમણા કોઈ નથી

• સવરણ-(સ્વગત) આ મુઝાના મદદાસ્યમા કેવી અલૌકિક ગોલા જણાય છે ?

ચંદ્રકળા-સુદરી, તારો કંઠક હજી નિકળ્યો કે નહિ, ?

સુદરી-નહિ, બિલકો ખટકે છે

સવરણ-(સ્વગત) આહા ! એના મુઝનામા તો ઘણો આનંદ રહેલો છે શી કુમારીની કઠિની લચક, હીચોળાની મચક, સુડલાનો ખજ-કાર અને કંકણનો જનકાર એ મરવે મારા મનને હરણ કરી લે છે

મોહની-(તમાને) ખસ, હવે હીચી ચુકી અહિ આવ. એવું ન ચાય કે કંઈ કમરમા ચસક આવી જાય [તમા હીચકાપરથી ઊતરે છે]

તમા-અહીં, જુઓ તો ખરી ! આ હરણના બચ્ચા કેવા કલ્લેખ કરે છે ? કદી આમતેમ ફાળ લેરે છે, કદી ધામ ચરે છે ને, હમણા પાણી પીનાને રોક નીચી કરી છે કોઈ પ્રકારે એને પકડવા જોઈએ [તમા સખીઓ સમેત જાય છે અને આગળ સવરણને જોઈ ખચાય છે]

• છંપીલી-(હોઠપર આગલી ધરી) આ કોણ છે ? હાય, ! ઘણી ગરુમની વાત છે એણે હમારી સપલી વાનો સાલણી હશે

મોહની-હા, બેન, લાજ તો મોટી છે, પણ એવો સુદર રોજકુમાર પણ ભાવ્યખળથી દેખવામા આવ્યો છે

ચંદ્રકળા-સખી, એની સોભા તો આખા જગતમા વ્યાપી રીછે

સુદરી-(તમાને) મારાપર આમ ઝુઝી શુ પડે છે ? એવો ઉમંગ હોય તો આગળ વધી ગયા

તમા-મને શાનો ઉમંગ જે આથી બીજી રહે, હના કેમ રોકે છે ?

સુદરી-હા, તમને પણ હવા લાગી ગઈ કે હુ ?

[તમા ચક્રિત થઈ રાજતલણી જોઈ મિદી મમારે છે]

ગજત હમીને જમણે હાથે પાંડી માથાપર ગોઠવે છે

તમા-સખી, આજ કોણુ જાણે મારાં કેવાં પુણ્યનો ઊદય થયોછે ને-
 સુંદરી-જે આ મોહની રૂપના દર્શન કીધાં:
 ચંદ્રકર્ણા-(તમાનો હાથ ડાખી) ચાલો, હવે કાલ પાછાં આવશું.
 તમા-શું! હવે ચાલું? ઠીક ચાલો. [તમા સખીઓ સમેત જાયછે].
 સંવરણ-અરે! મન હવે કાં વિકળ થાય છે! પ્રીયા આવી ત્યારે
 તો તે જોલવા પણ ન દીધો. હવે એક એક પણ વરસ વરસ જેવડી વી
 તે છે. કાંલસુંધી કળ કેમ પડશે? [નિપથ્યમાં જાય છે. પડો પડેછે.

અંક ૨જો.

સ્થળ-લક્ષ્મીમંડપ.

[સંવરણ આવે છે.]

સંવરણ-જો પ્રાણુપ્યારી! હજી સુધી ન આવી. હાથ! હવે હું
 શું કરું! અરે! પ્રાણુપ્રિયાના રૂપરસથી આ નેત્રોની તૃપ્તિ મટાડું તે
 ઘડી ક્યારે આવશે? હવે તો ક્ષણમાત્રનો વિયોગ પણ અસહ્ય થઈ પડ્યો
 છે. પ્રીયા આવે એટલામાં પુણ્યોનો હાર જનાવી લઈ કે પ્યારીનાં અંગ
 પર્યંત મારા હાથનો પરંપરા સંબંધ તો થઈ જાય.

[વૃક્ષને જોયે એટો માળા ગુંથવા માંડેછે.
 તમા સખીઓ સમેત આવે છે.]

તમા-આવો, દડીડાવ ખેલીએ એટલામાં (અટકી પડી).

સુંદરી-એટલામાં ચંદ્રમાનાં દર્શન થઈ જાય.

તમા-(આગસ મોડી) સખી, અમણાં ચંદ્રમાની શી શોભા છે?

સંવરણ-(સ્વગત) એ વાતોથી એ પર્જિનીનાં મનમાં કંઈ લેહે લા-
 હાય એમ જણાય છે.

સુંદરી-રાજકુમારી, જો પેલો કોણુ આવ્યો?

તમા-(ત્યારે તરફ જોઈને) ચલ, જુડી.

સુંદરી-(તાલી વગડી) એ એજ.

તમા-(વાત ઊઝાવી) સખી, હું તો કાલે હરિણનાં જમ્બાની પાછળ
 જઈ બહુ પરતાઈ.

સુંદરી-એ વાત કંઈ નવી નથી. પેહેલાં રામચંદ્રે પણ હરિણની પ-
 ળ્યાડે જઈ વિરહવેદના સહન કરી છે.

તમા-(મોહનીને) બની, દડી લઈ આવતી

[મોહની જાય છે ને દડી લઈને આવે છે

સવરણ-(પામે જઈને) અમને પણ દડી આપો

તમા-(ધીમેથી) આ મમય તો ખામો છે, પણ બોલવાનો ઉમંગો કયાથી આવે ?

ચંદ્રકળા-(માલગીને) એમા વળી ઉમંગકાનું શું કામ છે ? આવ્યાનો આદર મહુ કરતા આવ્યાછે હવે તો સુવર્ણને સુગંધ આવી મળી ચમકે છે શું કરવા ? તમાગ બન્નેના મળવાથી બ્રહ્માનું કલક મટી જશે.

તમા-(લજવાઈને મવરણને) મહારાજ, તમારે કલ્યાણ થાઓ

સવરણ-પ્રિયા, મારા, કલ્યાણમા હવે શા મરાય છે? એક ખજાન કમલરથ જોવાથી અમિત લાભ થાયછે, તો મે તો એક કમળપત્ર જે ખજાન નિહાળ્યા હવે મારે કલ્યાણ થવામા શા સંશય છે ?

તમા-(ચંદ્રકળાને ધીરથી) સખી, એ તો મોટા ચતુર છે (મવરણને) મહારાજ, મારે મોટું લાભ કે આપના દર્શન થયા તમારા પદાંગવાથી દીપક વડે જેમ સદન પ્રકાશિત થાય છે તેવી શાભા અદિ ધર્મ રહી છે

સવરણ-પ્રિયા, જેમ પૂર્ણ ચંદ્રમાને જોઈને મનુષ્યને આનંદ થાયછે, તેમ તમારા મુખાર્દિને જોઈ મારે મન દર્પિત થાયછે મે મારે મન તમારી મુખદેખામણીપર ઓવારી નાખ્યું છે હવે ઉચિત જણો તે કરે

તમા-મહારાજ, હું પણ મારા મનમુમનની માળા આપનાં ગળામા નાખી સુકી છું

ચંદ્રકળા-(હસીને બેઠની બધી જોઈને)

પ્રીત પેરમ્પર કીર્તિયે, જ્યમ નિશશગિતુ હેત,

ચંદ્રવિના નિશમ્યામ છે, નિશરણ દિમકર ચેત-૩

તમા-(ચંદ્રકળાને) અલી ગાડી છે કે શું ? કઈ ભ્રમરને એક કમળ થીજ સતોય થાય છે ? એનો જીવ ટોણું જાણે કયાએ ભટકતો દશે

“અમ જેવા એને બહુ, એ સમ અમને એક,

કમળેને રવિ એક છે, રમિને કમળ અનેક”

સંવગણ-વાહવા ? એમનું કહેશો કે

તમા-નહિ તો આ પુષ્પમાળ કેનેમાટે બનાવી છે ?

સંવરણુ-તમારેવારતે.

તમા-મારેમાટે બનાવી છે તો મને આપી દો.

સંવરણુ-લઈને શું કરશે? દૂરથીજ એની શોભા બુઝો.

તમા-આપવી હોય તો આપી દો. વૃથા મળક શું કરે છે?

સંવરણુ-વાહવા! એટલી નાનકડીશી વાત પર રીસાયાં, તો માળા પણ તમારી ને હું પણ તમારે.

તમા-મહારાજ, એટલી બધી ચતુરાઈ ક્યાં શીખ્યા?

સંવરણુ-સંગતનો પ્રભાવ. (અટકીને) માઈ' મન જેમ જળવિતા માન છલી તલપે છે, તેમ આ સમયે બાકુલ યયું છે. જોઈએ ચકારને ક્યારે અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે?

તમા-ધીરજ ધરો. રૂતવણુ ફલ નથી થતાં. કોઈ ગમે એટલો ક્રુધાતુર હોય પણ એ હાથે નથી ખાતો. (લજવાઈને નીચું જોય છે)

ચંદ્રકળા-(હાથથી ડોક ડાચી કરી) મનમાં બાવે ને માથું હલાવે. આજ તીજ છે પછી એથી સારું. તે બીજો કયો સમય આવશે?

તમા-ચલ, સુપ રહે. વાતો કેવી કરે છે?

ચંદ્રકળા-હવે શાની સુપ રહું જે. એંદી સમારતી વેળા કચુકીના બંધ તુટી ગયા અને શરીરને શેમાંચ થયો, ત્યારે હું તે કંઈ વેગળી હતી કે શું? શી વાતો કરે છે? પ્રીતિ ને સુગંધ તે કાંઈ છુપાવ્યાં છુપે?

તમા-તું સમય નથી સમજતી. ઘણી મળક તે કંઈ સાઈ' કે? જો મળકમાં ને મળકમાં મહારાજ રિસાઈ ગયા. હવે એને મનાવ તો ખરી.

ચંદ્રકળા-મારે મનાવવાની એવડી શી પડી છે? તું કહે તો તારી તરફથી કહિ દજી?

તમા-(સંવરણુને) મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સંવરણુ-એક રીતે.

તમા-કેવી રીતે?

સંવરણુ-માઈ' મન મને પાછું આપો.

તમા-એ તો અદલાનો અદલો.

સંવરણુ-(હસીને) પ્રિયા, તમારા ઉધ્ધાનમાં આમરૂળ સુંદર છે.

ચંદ્રકળા-તમે જાણ્યા કંઈ નજર કરી તો.

તમા-નહિં નહિં એ માલ એમનોજ છે.

સવગ્નુ—(ચોટલા બળી લેઈને) આ નાનના લોડાને એવું કમ માથે ચડાવું છે કે અમૃતના પ્રલગપર લેઈને છે ?

અદકળા—(દમીને) શું તમાગ મનમાં એને પકડવાનું છે ?

તમા—(મદ દમીને) હવે ગદેસા દો

[માયમ્ કૃતના ગજરા ત્રાવે છે

તમા—(સવગ્નુના ગળામાં ગજરા પેટેગલીને) મદગજ, કૃતની જગાએ પાંખડી છે

• સવરણુ—એમ કામદેવના જાણીથી માંડ દૃદ્ય કા ધાપન કરો છે ? (તમાના ગળામાં પોતાની બનાવેલી માળા પેટેરાનીને) આ કુતોનું મોટું જા-
અ કે તમાગ દેવાના દાર થયા

સાહુ મખી—(માથે ગાય છે)

૫૬—ગગકાકી.

મનગમનુ સુખ મગિયુ, મજની, મનગમનુ સુખ મગિયુ,
આશા દુગિત યઈ બનુ દિનની, ચિત ચિતા દુખ દગિયુ—મજની-૧
મદન રતિગી લેડ નિરખતા, મુકૂત સગ્વે દગિયુ—મજની-૨
ધન્ય મામ દિન ધન્ય આજનો, ધન્ય મુદ્દન આદગિયુ—મજની-૩
ધન્ય અમે વાહિન સહુ પામ્યા, બાઅ અમાડ મગિયુ—સજની-૪
બધીદારી બારી જલ્લાની, એ નિમય કડિ દગિયુ—મજની-૫

[અચાનક ગીતમ રૂપી આવે છે

ગીતમ—(અગત) હુ ગગાગ્નાન કરવા બહુ ગગાનો મદિમા કેવો છે -

સ્લોક.

યદમ. સ્નાતાનાં નરપતિવરાણાતનુગત
મહત્વ સપ્રાપ્તપપસિ મિલિતચદનમાપિ
સ્વયૃસેવ્યાસક્રાન્નયતિચ શિવામૃયણાવિરો
મૂજગાન્ સાશ્રીમત્પદજાનેતગગાનિનપતિ

(આગળ લેઈને પ્રકારી) આ અદિ ગગત સવગ્નુ બેઠો છે જુઓ
એ કેવો મદોન્મત્ત થઈ ગયો છે ? ડમીએનો આદરનગ્ન ૫૧ નથી કમ્ને
એના કૃપામાં આત્મપદન એવો કાઈ નથી થયો, એ કાગળખાટો દુ એ

બ્રાહ્મણોનો પ્રતાપ દેખાડવાને શાપ દહીંછું કે જોનાં ધ્યાનમાં એ પોતાનાં તનમનની મુઠ વસરી ગયો છે, તે એને ઝોળખશે નહીં.

સંવરણ-(દંડવત કરીને) મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હું બ્રાહ્મણોના પ્રતાપને સારી રીતે જાણું છું. વળી મારી અંતરદશા પણ તમારાથી ગુપ્ત નથી. મેં જાણી જોઈને એ અપચાર કર્યો નથી. અજ્ઞાન પુત્રના અપરાધને માતપિતા ગણતાં નથી. આપ ન્યાયના મુખ્ય આચાર્ય છો તેથી હું પણ પોતાના વિષયમાં આપની પાસે ન્યાયની કાંક્ષા કરું છું. હે રૂપીશ્વર ! હે મહાત્મા ! કૃપા કરો. મને નિરાધારને આપનાં વિના અન્ય કશો આધાર નથી. હે તપોધન ! તમે એ અપરાધને બદલે પ્રાણત્યાગ કરવાને શાપ દેતો હો મોટો ઉપકાર માનત; પરંતુ આ દુઃખ તો ક્ષણભર પણ મારાથી સહન કરી શકાય એવું નથી. હે દયાલુ, દયા કરો. (ગદગદ કંઠે પગે પડેછે)

જૌતમ-(પ્રસન્ન થઈ) હે રાજન, મારું વૃક્ષન કોઈપણ પ્રકારે ફરનાર નથી; પરંતુ તારી દીનતા જોઈ મારું મન દ્રવીભૂત થયું. તેથી એ વર આ પુંછું કે તારી પ્રિયા તારાં શરીરને સ્પર્શ કરશે તેજ વખત મારો શાપ મટી જશે અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તારી સમ્પૂર્ણ મનકામના સિદ્ધ થશે.

[જૌતમ એક મગધી અને સંવરણ બીજી મગધી જાયછે.]

એક જન્મમાં, અત્યંત દરિદ્રી, કુષારો, જદા બ્રાહ્મણ હતો. તેણે અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી કંટાળી પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા તીવ્ર તપ આદર્યો. તેથી દૃશ્વર તેનાં પર તુલ્યમાન થયા અને તેણે કહ્યું કે “તારે ગમે તે એક વર માગ.” હવે બ્રાહ્મણે જે “દેખતો યાજ્ઞ” એવું માગે તો દરિદ્રતાદિક પીડા એમની એમજ રહે. જે સ્ત્રી માગે તો દરિદ્ર, અધત્વ અને સંતતીનો અભાવ એ તો જે ગણે વળગેલાં તે છૂટેજ નહિ. તેમજ જે ધન માગે તો અધત્વાદિ કેટલાં ન મુકે. ત્યારે હવે કરવું કેમ ? એવી ચિંતામાં થોડીવાર વિચાર કરી તે બ્રાહ્મણ હાથ જોડીને બોલ્યો કે “મહારાજ ! મારા પૌત્રને રાજસિંહાસનપર બેઠેલો જોવાને ઇચ્છું છું” તેનાં બુદ્ધિશ્રાણુથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થઈ “તથાસ્તુ” કહી અંતરધાન થયા.

“હું, ઘણી ખુશી સાથે તને મહારાજની મુલાકાત કરાવીશ, જે તમારા અપમાનના ‘શબ્દો વિસરી જઈશ’—આટલું બોલતાં તાનોજી મનમાં સમજ્યો કે આ કોઈ જેવો તેવો સરદાર નથી.

બંને જુવાન શિવાજી જે તંજુમાં બેઠો હતો ત્યાં આવવા આવ્યાં. રસ્તામાં મુસલમાન સરદારની પદવી બાણવાની જગાસા થઈ, તેનો જવાબ મુસલમાન સરદારે એટલોજ દિધો કે “અખત આવેગા જઈ અમેરી પૂઠવી આપકું” માલુમ હોગી. અખ કેહેતાં કુછ રવા નહી હે.”

પ્રથમ તાનોજી તંજુમાં દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

‘મહારાજ શિવાજીની મોટી “કચેરી”

શિવાજીની કચેરીમાં જવાનો સમય આવતામાં પ્રાતઃકાળ થયો. પૂર્વ ઝલઝલાટ મારતો દિનકર પોતાના પેહરાપર હાજર રહ્યો ને સર્વેને જાગૃત કરીધા. મરાઠાઓ થોડા ઘણા જોરમાં આવ્યા કે હવે વખત ઘણો સારો છે. પ્રજારક્ષક સૈન્યના સરદાર ને લશકર સર્વે જરા કચવાયા કે સારો વખત વહી ગયો, ને “અણી સુક્યો સો વર્ષ છવે” તેમ હવે મરાઠાની માઠી શહદશાનો વખત ગયો. તથાપિ નવરોજ ને મોતીબેગમ, બંને ઘણા જોરસામાં હતાં, ને તેઓ નરમ પડેલા સૈન્યના માણસને ઉશકેરવાને પૂરતા ઉમંગથી કામ કરતાં હતાં.

મરાઠા સરદારો અવ્યવસ્થિત હતા તે વ્યવસ્થિત થયા. તેઓએ પોતાના લશકરને પાકી હશેલમાં મુક્યું; પણ હરીપ્રસાદને પોતાના વેરની ખુમારીની ધુન હતી, ને તાનોજી માલુસરેને મોટી પદવી મેળવવાની આતુરતા હતી તેથી બંને એક વિચારના થયા નહિ. પણ મરાઠા ગીધ પેટે તમીતમી રહ્યા હતા કે ક્યારે શબ પડે કે તેને ખાઈ જઈએ. તેઓનો ઉમંગ, તેઓની વંશપરંપરાની વૃત્તિ, તેઓના કામકાજ સર્વ રીતે આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં હતાં ને તેમાં તેઓ સુકતા તો ઘણી મોટી ભુલ કરતા હતા. આ વખત તેઓનો ભુલોનો ભરેલો હતો. જે મુસલમાન સરદાર તેઓની કેપમાં આવ્યો તેતે ત્રાસ વર્તાવવા એકદમ પેહેલે સપાટે કાપી નાંખ્યો હોત તો ખરેખર અડધી ફોતેહ ઘણી જલદીથી મેલવત. પણ ગણીકાના નગરથી મોઢિત થઈ તે દાય સુક્યા ને પાલમાલીમાં જઈ આ નગર અચ્યું.

આપણા પેહેવવાન સાથે પાચ જણુ તણુમા પેદા કે પેહેવવાને આ-
સપામ્ જોઈ પોતાની સલામતી ને શત્રુની રીતલાત તપાસી લીધી મરાઠા
લુટારાને તણુ મેના, હીરા ને રૂપાથી ઝગઝગી રહ્યો હતો વચોવચ જે સ્થભ
હતો તેનાંપર ભગવો ઝુટો, જે મરાઠાનુ રાજ્યચિન્હ છે તે ફગ્ફર હવામા
ઉડતુ હતુ વચલા સ્થભની જે બાજુએ ખીજા ઓરડામા જવાના માર્ગ
હતા આવવાનો રસ્તો પશ્ચિમથી હતો દક્ષિણ મુખથી રિનાજની કચેરી બ-
રાઈ હતી પાચ દશ નાહાના નાહાના સરદારો બેઠેલા હતા, ને જે પેહેવવાન
મહારાજના રક્ષણમાટે બાયા ખુલ્યા મુકીને પેહેરો ભગતા હતા ગામોજી
નાયક, શીનાજીની માનો કાકો, જલોરાવ, ચંદ્રરાવ મોરેનો ખુની રાધો બનાલ
અને કેટલાક માવળા બેઠા હતા તેઓ ત્રણ મુસલમાન સરદાર, એક સ્ત્રી ને
એક મરાઠાને સાથે આવતા જોઈ ચકિત થયા આ સરદારો, હવે મુમલમાન
સાથે શુ કરવુ તેનો વિચાર કરતા હતા

મુકામ માટેનો તણુ, જે આવી લુટફાટને વખતે પણ ઘણો અંચો
સણુગારેયો હતો તે જોઈને મુસલમાન પેહેવવાનને આશ્ચર્ય લાગ્યુ, ને બા-
જુએ ઘોડીક લૂટનો ઢગ્યો હતો તે જોઈને તેના મગજમા વેરનો ધુવો ભ-
રાયો સુનેરી કસબનો ગલીચો ખીજાવ્યો હતો, ને તેપર સુનેરી કસબના
જોયા કમખીકામથી ભરેલા કુમટા ઝુલતા હતા મરાઠાની અહમદનગરની
કેટલીક લુટમાથી જે સારો માલ હતો તે વાપરવામાટે આ, સરદારે પોતાની
સાથે રાખ્યો હતો વિજવાની જોડ, તથા સરદારોને માટે ઉત્તમ પાણીદાર ત-
રવારોનો ઢગલો બાજુએ પડેલો હતો એક બાજુએ નગારખાનુ હતુ, ને ત્યા
જે પેહેરગીરો ઘોડી કરતા ખડખડ હતા, ને તેઓની પાસે રૂપાના હાથાવાળા
ખજર ને ઘોડેસ્વાર માટેના હથિયાર પડેલા હતા ગામોજી નાયક, પોતાના
ડાયામા દોઢમણ પાનમોપાગીનો દુચો ભરીને હલાવ હલાવ કરના-ને મોમાથી
“પચપચ” પીચકાગી મારતા-તે વખતનો તેમનો દેખાવ જોઈને ખીજા ઉ
બેલા ને ફરતા પેહેરગીરો હમી, બાજુએ મો ફેરવી નાખતા હતા એ ડાસો
ગમે તેવો વૃદ્ધ છતા પણ કાળા કર્મ કેમ કરવા તે બતાવી વારવાર
શિવાજીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પ્રમન્ન કરતો તેથી રિનાજી “દાદાજી મદાજી”
શિવાય બોલાવતો નહી, ને ત્યારે વધારે કુલાઈને ડામા ખીજા હસનારાને
કેહેના કે ‘બેટયાનો! આજી જે કેને ત્યાગ્યા અશ માત્ર દેખીત

તુમચ્યાને હોણાર નાંહી;’ ત્યારે એમનો દેખાવ કંઈ વિચિત્રજ થતો હતો. જેની નકલ માત્ર ઉત્તમ શક્તિનો વિદૂષકજ કરી શકે. પ્રાચીન રીવાજ પ્રમાણે ડોસો જમો જાંચી મલમલનો, બારીક બખિયાથી સિવેલો પેહેરતા, માથે સફેત પાધડી, જે વારંવાર માથાપર બરાબર બેઠીછે કે નહીં તે તપાસતા ! તેના હાથપર બંને બાબુએ બાબુબંધતો ખરાજ—જે ભાગ્યેજ દુઃખી અવસ્થામાં આવેલો વૃદ્ધપુરુષ પેહેરવાને ઇચ્છાવાન થાય. એ ડોસાના મનમાં એવું ગુમાન હતું કે તેના જેવો ઘોડેસ્વાર, ને પેદલ લશકરની સરદારી કરવામાં બીજો કોઈ નથી, ને ખરેખર તેના જેવો “નાઝબાજી”, “બીજવા”નો ઉપયોગ ગ ને “શમશેર”ની લડત કરવામાં તે કાળમાં મરોઢા કે મોગલમાં કોઈજ નહોતો. શિવાજીની બીજી બાબુએ રાધો બલાલ ખિરાજતો હતો. બુવાનીનો જેસ્સો ને કર્મ કરવે અવિચારી એવો આ સરદાર હતો. કાવત્રાબાજ, વિપથી અને ગાત્રદ્રોહીપણાથી એ સરદારના મોંપર દેખીતીજ કાળપ આવી ગઈ હતી, તેથી જો કે પોતામાં શક્તિ છે, પોતે એક મોટા સરદાર છે, પોતાપર શિવાજીનો ચાહ છે તથાપિ તેના પાપી અંતઃકરણને કશાથી કળ ન હોતી. વિપથી એવો કે જ્યાં જાંય, પછી તે ગમે એટલી વિકટ સ્વારી હોય કે શાંતિની હોય તો પણ પોતા સાથે એ નાયકાઓ તો ખરીજ. સહવારના નાહાતી વેળા તેલમર્દન આ નાયકાઓ કરે ત્યારે પોતાને જ’પ વળે, એવા નિર્લજ્જમાટે વિશેષ શી ઓલખ આપવી ? મૂછપર હાથનો હાથ રહે ને શિવાજીનો વહાલો થવામાટે મિથ્યાપ્રશંસા કરયાં કરે, તોપણ બોલો, ને દયાળું એટલો હતો કે કોઈએ આજીવ કીધો તો પાસે હોય તે સઘળું આપી દેવામાં લગાર પણ વિલંબ ન કરે. ધાકાની મલમલ કરતાં સુરતી કીનખાખનો દગલો પેહેરવાનો એનો શોખ એટલો તો હતો કે બંબે હજરનો ડગલો થતો હતો, પણ જો દરજીએ કંઈ ડગલામાં ખામી રાખી તો તેનો જીવ લેવો બાકી રાખતો. ડગલાના સઘલા પૈસા તેની પાસે ભરી લે, ને તે ડગલો કોઈ અધપગુને દાનમાં આપી દેતો. ગુલખાર રંગનો ચંદેરી ફેટો, ને ડોકમાં ઉત્તમ પ્રતિનાં મોતીની માળા પેહેરીને એ આજે બેઠેલો હતો ત્યારે એના મનમાં એટલી ફિકર પણ નહી કે આ બારિક વખતમાં સરદારી કેમ થશે. આમાટે આ તરફજો “છેલ જીબો,” ફક્તિને વખતે બીજાઓ અનાવતા હતા. દક્ષણમાં ડગનો પ્રતાપી

સૂર્ય, આ વખતે એક સુદર પુરખીપર બેઠેલો, તે ધણા વિચારમાં ગુલાયો હતો. જોતો અતિમોટો લોભ, જોતો અતિમોટી તૃષ્ણા ભૂટ થવાની માથે તે ગુચવાય એમાં આશ્ચર્ય શુ છે ? નિરાશ લોભી, વેદેમી, ધાનકી, દંગાખોર હતો, ને તેના વિચાર તેમાંજ ધુમ્મસ કરતા હતા, નેથી આ આવી પડેલા નિમ્નમાથી કેમ બચાવ કરવો એના વિચારમાં તે ગુચવાયા કરતો હતો. તે માડત્રીમ વર્ષનો જુવાન, બાધી દડીનો, ઉચ્ચો, બમમતા કપાય ને નાકવાળો, ઉપમેથી છાતીથી મીનાભેગ આનનુબાહુનાળો હતો. કપાળ તસતસવુ ને તેજ માસ્તુ હતુ રંગે મામયો, પણ મજબૂત હતો. વ્રદ દંગવાળો ને જોરસાદાર હતો, છતાં આ વેળા તે ગુચવાય તેવી હતી થોડાક મારા મગદારો ચાલ્યા મયા હતા ને પોતે ઉપડનાની તૈયારીમાં હતો નેવામાં આ અચાનક મામયો બગડી ગયો. પોનાની ભરાધલી કચેરીમાં પ્રથમ વાતચીત થઇ હતી કે કેમ કરવું, ને દાદાજીએ પાછા જવાનો વિચાર બતાવ્યો ને ન રચનાથી આ વખતે મહાગજ નવો ઘાટ ઘડના મડેલા હતા દિવસર ઉચ્ચી કાગળીરી સાલતો હમો પેહેરેલો હતો, ને તાલને લીધે નેપર જુદાદાર માન એઠી હતી માથે મદીન બાધ્યું હતુ, ને તેની જમણી બાજુએ મોતીની માન ગોર કાનને અડીને લટકતી હતી પાધ બાકો હતો. પાવજનમો પણ કમખી ફોરનો ભરેલો હતો. જમણા હાથપર ધણી લાખી તરવાર, છનોરાના પાખીની મ્યાનમાં પડેલી હતી, જે બાજ્યેજ વાપરવામાં આવી હોય તેવી જણાતી હતી, કેમકે મ્યાનના દોગના બધ મજબૂત બેઠેલા જણાતા હતા નિરાશ આ વખતે એટલા તો વિચારમાં બેઠેલો હતો કે તેને આમપામ શુ થાયછે ને કાણ કાણ છે તે જગ પણ સુઝવું કે જણાવું ન હોવું તે માત્ર એક બાજુએ મોહોર અને એક ધણો ઉચ્ચો, પણ પુરતા જવાદીરથી મડેલો હીરાનો દગલો લુટમાં આવ્યો હતો તેજપર એની નજર જ્યાં કરતી હતી ત્યાં કવિ એવી પણ તેથી કપના કરી ગઈ કે તેના મનમાં એવો વિચાર આવતો હોય કે આવું શુ થશે ? ને હજે પણ તેમજ મોટી લૂટની આગા ભગ થરાતો આ વખત નજક હતો. આ વખતે તે નિશ્ચય મુખે નેથી તેની મોટી ભરાક મુજો સ્વાસના જોરે ઉડતી હતી એ ઉપરથી તેની જનિ કચી ગકારો.

પ્રથમના દગલાનમાં પેમનાજ એક નાજાગરે આપણા પેટનાનને અટકાવ્યો, કેમકે માલુમરે અગાડી ગયો હતો.

“યોખ, કોણુછે, કોની પાસે જાયછે.” તાજાદરે પુછયું.

“કોણરે ? એ કોણુ આવ્યું છે ?” જમાદાર જોકોજ જેની ‘હુંડ’ ઘણી વધેલી હતી તે ધીમે ધીમે પેટ પપાળતો અગાડી આવ્યો ને પુછયું “વિકોજ એ કોણુછે ?”

“જમાદાર સાહેબ, એ કોઈ સરદારછે તે આ બાપ સાથે મહારાજને મળવાને શેહેરમાંથી આવેલોછે.” વિકોજ સીપાઈએ બડા મોટા દબદબાથી જમાદારને સલામ કરીને જવાબ દિધો.

“હં ! એ ચ્લેચ્લ માહારાજની હજૂર જવા માંગેછે ? કાયરે તુલા અન, કલ હાય કે નાહી”—જમાદારે પોતાનો ધારો ખોખરો અવાજ કાઢી સીપાઈને દમ ભરાવ્યો—“એ કાદર ત્યાં જમને કંઈ નવું જીવું કરે તો શું થાય તે જાણતો નથી. એ તુરકડો જમને શું કરશે ?”

નવા પેહેલવાનનું લોહી ઉકલી આવ્યું, તે દરવાજામાં પેસતાંજ આ થતી તકરાવથી તેણે તરવાર ખેંચવાનો વિચાર દીધો, પણ પોતે જે કાર્યસર આવ્યો હતો તે કરવાનો પુરતો વિચાર હોવાથી જેસ્સાને દબાવી આ બીજા વિધને પાછા વાલવાના ઠરાવથી અબોલ રહ્યો.

પણ આપણા ઇકડે તીકડે મીરચીખાઉની લુલી હાથમાં ઝાલી ન રહી. તેણે આ પેહેલવાનને કોઈ હલકો સમજી પાછી લુલી ચલાવી.

“એ કાદર કોણુ લોંડી સાથે લાવ્યો છે ! મહારાજને પોતાની આ-યકા બેઠ આપવા આવ્યોછે કે ? વાહ ! વાહ ! અચ્છી બેઠ લાવ્યા મીયા’ સાહેબ ? મીયાં તમે કોણુ છો ?”

“તુમેરા બાવા !”—ઘણો ગુસ્સો ચઢવાથી તપી જમને પેહેલવાને શેષમાં જવાબ દીધો—“અમકું નહી પીછાના સસુર, કયા ટક ટક કરતે ?”

“સેતાન ચપ રહો !” જમાદારે દમામમાં જવાબ દીધો—“બહુ કરશે તો હમણા કાપી નાંખી, સુવરને ખાવાને નાંખીશ”

“મોત લંબા મત કર હરામખ્યાદ ! તેરી મકહુર કયા કે લંબા જાનેકા બિચાર કરે”—આમ કહી પોતાની સમસેર ઘા કરવાને ઉગામી.

“ખામેશ ! ખામેશ !” કચેરીમાંથી અવાજ આવ્યો ને તુરત જાદવરાવની નજર આ તંટાપર પડી હતી તે ઉઠીને દરવાજાપર આવ્યો. તાનોજ એ વખતે કંઈ કારણસર તંબુ બહાર ગયો હતો. શિવાજી, દાદાજી, રાધો બલાલ તથા બીજાઓ તે શું છે તે જાણવાને આતૂર થયા.

“એ શુ તકગર છે દેદાર ?” — જાહેર એ પુછ્યું

આ વખતે શુ થાય છે ને પેહેનવાન, તેના મે માથી ને તાની બાગુ-
એ ઠરીને જોવા લાગ્યા

તાનીની મરત આ વેળા એમ થઈ આવી એ ગિવાહતે જાહેરે ચ-
કિત કરી તટો મટાડવો, પણ મન માગી ને પાછી દી કે “ફૂટા ફૂટી
ધુપડી”ના રગ જોવા

“એ શુ છે તકગર દેદાર ?” જાહેર એ પુછ્યું — એ કાણ મગ-
દાર માયે તુ વાનચીન કરી હમણા નમમી ખટપટ બી કરે છે નથી ખજ
કે કેટલા રોકાણુમા પડીને મન કગવાનુ છે તે ? “વખત વિચારવો” અને
કામ કરવુ તે તમે જાણતા નથી મહારાજ કેટલા વિચારમા પડ્યા છે,
ને હવે કેમ જાણુ કરવુ તેના ધોગામા પડ્યા છે ત્યારે તમે મારો-
માહે લડવાને તૈયાર થાઓહો પરમેશ્વર પામથી રસ્તો માગ કે આમાથી
ખચાવે” આ પ્રમાણે પ્રથમ દેદારને દમ ભીડવવા પડી પુછ્યું —
“શી તકગર છે ?”

“મહારાજ, કંઈ નથી આ કાદુ મહારાજ હજુ કંઈ બેઠ આપવા
આવે છે, તે ધણી ગતે મહારાજને અપમાનવાચક રાખેથી લીધુનો જોને
છે, તે આ મીનામા કેમ ખમાય ?” પોતાનો જય થયો હોય ને જાહેરવ
પર કંઈ અંમર થઈ હોય તેમ પાછો ગઈથી ફરતા હોય — “મહારા
જનો જય થાઓ, પણ આ કાદુને અમલી મપી નાખ્યા વગર મને જય
વગવાનો નથી” પાછુ મો પેહેનવાન તરફ ફેરવી કહ્યું કે — “કમમખત ! તારા
ખુતે થાદ કર, હવે આ ધાથી તુ તારા બચ્યા કચ્યાને મગવા પામસો
નથી” — એમ બોલના તરવાર જયકાય નહી તોપણુ ડાંચડી

“અમાય ! હરમનદીના ! આને બચ્યો તો તાર નસીન, પણ
એ ધા ખાતી જતાર નથી” આમ કહી જેવી તવાર માગવાને પટા કી-
ધો કે વચે જાહેર એ દાન ધરીને તેપર ધા કીધો, નહીં તો દેદાર પોતાના
પૂર્વજ સમીપ પટાચ્યો હોત

“તુમ બચે ! અમ બચતેશ્વર નહી. આ બચતેશ્વર નહી રહે-
ગા !” આખમા ખુન વમાવી પાછી તવાર કીધી —

“અમીર ખીન ઉમરાવ ! તુમ કેહેલે ઉસકા જવાબ દેના ખડા મુસ-
કીલ નહી, લેકીન તુમ મહારાજ” —

“ અરે ! જાહેજી, એ શું છે ? કોની સાથે ખટપટ કરેછે ? અહિંયા
લાવ જે હોય તેને ” — તુટક તુટક શબ્દમાં દાદાજીએ જાહેજીને ધુમ મારી
પોતા પાસે બોલાવ્યો.

શિવાજીની નજીક સધલા જામી ઉભા. મહારાજને, પેહેલવાન જરા
પણ નમ્યો નહી; પણ તે તેના સરદારે સત્કાર કીધો, તે પેહેલવાન કોણ છે
તેની સામા ટગર ટગર જોતા મહારાજે વિચાર કીધો કે આ કોણ ધણો
હિંમતવાન નર છે. તે શામાટે આવ્યોછે, તેનો સર્વથી પેહેલો વિચાર તેને
આવ્યો અને મૂળ જાણવાને ધણો આતૂર થયો.

રમુજ અને વાક્યાતુર્ય.

છંદ.

પૃથ્વી એ શું છે ? ધોરખોદ ! વદ, ધોરખોદવાનું છે સ્થાન ;
પૃથ્વી એ શું છે ? ઉલ્ખણસી ! વદ, સુવાતણું સુંદર સ્થળ માન-૧
પૃથ્વી એ શું છે ? કૃપણ ? બોલ તું, કનક ખોદવાની છે ખાણ ;
પૃથ્વી એ શું છે ? નિશાલિયા ! કહે, મારે રમવા જગા પ્રમાણ-૨
પૃથ્વી એ શું છે ? શેઠાણી ! કહે, મોજમજાકેરં એ ધામ ;
પૃથ્વી એ શું છે ? કહે સિપાઈ, રણસેત્ર રેવવાનું ઠામ-૩
પૃથ્વી એ શું છે ? વિધવા ! વદ તું, કેવળ મુજ મન એજ મસાણ ;
પૃથ્વી એ શું છે ? વદો રામજી, મુજ રાજ્યાયે અર્પિત જાણુ-૪
પૃથ્વી એ શું છે ? અધકાર : કહે, લખીરા ત્યાં હું તો મુજ નામ ;
પૃથ્વી એ શું છે ? વદ દરબારી ! કાર્ત્તી કમાવાનું છે ઠામ-૫
પૃથ્વી એ શું છે ? કહે ખારવા ! છે મુજ ઘર દરિયામોઝાર ;
પૃથ્વી એ શું છે ? વદ વ્યાપારી, થપસ કાલ કહેવા તૈયાર-૬
પૃથ્વી એ શું છે ? આખરી ! કહે, મારે મન એ તો નથિ કાંઈ ;
પૃથ્વી એ શું છે ? વદ ધર્મીજન : સ્વર્ગદ્વારમારગ છે ભાઈ-૭

આ ચોપાન્યુ તેના માલેકને માટે રતનજી નરારવાનજી આંદીઆએ
“ગુજરાતી” પીંટીંગ પ્રેસમાં છપ્પું છે.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

માર્ચ ૧૮૮૪.

આર્ય સુધારકોનું કૃતિવ્ય.

ચોડા અઠનાડિયાની વાત ઉપર બાળુ પ્રમત્ત કુમાર ટાગોરનું પૂતળું
પ્રુદ્યુ મૂકવાની ક્રિયા વખતે ડ્રોઈમર મોનિયર વિલિયમ્સ પશ્ચિમ તરફના
તથા પૂર્વ તરફના લોકોના અભાવનું વિવેચન કરતા બોલ્યો હતો કે પશ્ચિ-
મના લોકોમાં ઉમંગ, હિમ્મત, દૃઢતા, ખતીયણુ, આત્મમાન વગેરે ગુણો
પ્રસિદ્ધ છે, અને પૂર્વ તરફના લોકોમાં નમ્રતા, રાજ્યનક્ષિ, જીપરીની તાબે-
દારી ઉદાવવાનો ગુણ, સભ્યતા, વગેરે નિરોપ જોવામાં આવે છે અને લા-
ગે છે કે આ વિચાર દર્શાવતી વખત એ વિદ્વાને પોતાના મનમાં એવું સા-
ધારણીકરણ પણ કર્યું હશે કે ઐશ્વર્ય અથવા સ્વામિત્વ ભોગવનારે અવશ્ય-
ના ગુણો પશ્ચિમાત્મ લોકોમાં વિશેષ છે, અને નામત્વ અથવા તાબેદારી ક-
રનારે ચોગ્ય ગુણો પૂર્વના લોકોમાં મળવા છે - આ વિદ્વાન ગૃહસ્થ હાવાના
દિગ્ગમમાં આપણું દેશના જે રાજાઓએ પોતાનું ખર્ચ રૂપ પ્રકાશ્યું છે
તેઓની પશ્ચિનો ન હોતા, તે હિંદુસ્તાનનો એક ખરેખરો દિતેચ્છુ અને ખેર-
ખાદ છે માટે તેના આ વચનથી આપણા લોકોએ અપમાન લેવાને બદલે
એમાંથી જે ખરો માગ લેવાનો છે તે ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે એકદરે અને
નિષ્પક્ષપાતપણે જ્ઞેતા એ ગૃહસ્થનો અભિપ્રાય વણે દરજ્જે વાગળી છે
ઉપરનોજ વિચાર બીજા રાજદોમાં કહી દર્શાવિયે તો પ્રજ્ઞાતિને પોપણ આ-
પનાગ ગુણોનું પ્રાધિભાવોમાં પ્રાપ્ત્ય છે અને નિર્દોષને સહાય કરનાર ગુ-
ણોની પૂર્વના લોકોમાં વિશેષતા છે આ વાત મર્વ દેશ અથવા સર્વ કાળને
લાગુ પડે છે એમ કહેવાની મતવન નથી એક સમય એવો પણ હતો કે
જ્યારે આપણા આર્ય લોકો સ્વામિત્વ અને સ્વનત્રતાના પૂર રંગમાં ધૂમના

હતા. તેમજ યુરોપિયનો માત્ર યોગજ સૈદ્ધાંતો દાસત્વનાં બંધનમાં સડ્યા કરતા હતા, તેમ હાલના સમયમાં પણ આપણા દેશમાં સ્વામિય ભોગવવાને યોગ્ય (કદાચિત રાજ્યપ્રકરણી બાળતમાં નહિ તો ધર્મ વગેરે સંબંધી બાળતોમાં). પુરૂષો હયાત છે અને યુરોપિયનોમાં દાસત્વ ભોગવવાને લાયક પુરૂષો પણ ઘણા પડ્યા હશે. તાત્પર્ય એજ છે કે વર્તમાન કાળમાં આપણા લોકોના વિશેષ ભાગનું વલણ નિવૃત્તિ તરફ માલુમ પડશે, અને પાશ્વિમાલ્યોતું પ્રવૃત્તિ તરફ જણાશે. આ વાત જેમ સદગુણોને તેમજ દુર્ગુણોને પણ લાગૂ પડે છે. હરેક સદગુણ મર્યાદાથી બહાર જાય છે ત્યારે દુર્ગુણમાં ખપે છે, અને યુરોપિયનોમાં તથા આપણા લોકોમાં જે દુર્ગુણ છે તેમાંના ઘણાખરા તેઓના તથા આપણા પ્રવર્તક તથા નિવર્તક ગુણો અતુ ક્રમે મર્યાદા બહાર જવાથી જન્મ પામેલા છે. યુરોપિયનોમાં જેમ હિમ્મત રૂપી સદગુણ છે તેમ ઔદત્ય રૂપી દુર્ગુણ છે; જેમ સ્વતંત્રતા રૂપી સદગુણ છે તેમ સ્વચ્છંદપણાં રૂપી દુર્ગુણ છે; તેમજો બોધોગ રૂપી સદગુણ પોતાની હદ છોડી નિર્મર્યાદ સાહસનું રૂપ પકડે એવો ભય રહે છે; તેમની પોતાના પરંપરાના હકનું રક્ષણ કરવાની પ્રશંસનીય પ્રીતિ કોઈ કોઈ વાર એટલે દરજ્જે મર્યાદા મૂકી જાય છે કે જ્યારે તેમને પોતાના હકમાં ખલેલ પહોંચવાનો મિથ્યા શક જાય છે ત્યારે પણ જે પુરૂષને તેવા ખલેલ યવાનું કારણભૂત સમજે છે તેના ઉપર અત્યંત વૈરભાવ રાખે છે; તેઓનું અંતીપણું ધણીવાર દુરાચલનું રૂપ પકડે છે; ઔદત્ય રૂપી સદગુણને લગતા ઉગ્રઉપણું રૂપી દુર્ગુણ તેઓમાં પ્રસિદ્ધ છે; બીજી તરફ જેતાં આપણામાં ક્ષમા અથવા વૈર ન લેવું એ સદગુણ કોઈક વાર એટલે દરજ્જે પહોંચે છે કે આપણા વાજબી હક્ક ખૂંચાઈ જતા દેખતાં છતાં પણ આપણે પૂરતો પુરૂષાર્થ કરતા નથી, તેમજ સતોષ અથવા પોતાની હલકી સ્થિતિનો ખેદ ન કરવો એ એક સદગુણ છે પરંતુ આપણામાં તે હદ બહાર જવાથી નિર્દયમ અથવા આલસ્ય એજ નામને પાત્ર થાય છે. મિતવ્યય જેમ આપણો સદગુણ છે તેમ કૃપણતા આપણો દુર્ગુણ છે. અને આ અભાવવાચક (negative) દુર્ગુણો આપણામાં એટલી વૃદ્ધિ પામેલા છે કે આપણા જનસમૂહને જાણે ક્ષયરોગ થયો હોય તેમ જીવનનાં ચિન્હ (યુરોપિયન લોકો સાથે સરખાવતાં) બહુ યોગ્ય જેવામાં આવે છે. આનાં કારણો શોધવાં બહુ મુશ્કેલ નથી. સેંકડો વર્ષ સુધી પરદેશી લોકો સામે ટક્કર લીધા છતાં પણ

ન્યહિ (આપણા કુસપથી અથવા બીજા કારણોને લીધે) તેઓ વિશેષ બ-
લનાન માત્રુમ પડ્યા ત્યારે આર્ય લોકોને તેમને લાભે થવાની દુરજ પડી,
અને જ્યારે તાબેદારી ભોગવવાની ટેવ પડી ત્યારે તેવી સ્થિતિના સ્વાભાવિક-
રીને જીવનનું યતા અભાવનાયક શુણ્ણ તથા તેનાજ રૂપાંતરથી જીવનનું યતા
દોષો જન્મ પામ્યા, અને તે શુણ્ણ તથા દોષોને વેદાત તથા યૌદ્ધ માર્ગોના
નિષ્ઠાતાનો ગેરજોડયોગ થવાથી પોષણ મળ્યું નિવૃત્તિ પોતે એક ઉત્તમ
પરતુ છે પરતુ તેનો ખરો ઉપયોગ પ્રવૃત્તિને નિયમમા રાખવાનો છે, કાદ
સર્વે કર્મથી વિરક્ત રહેવામા નથી નીચેનો શ્લોક નિવૃત્તિનો ખરો ઉપયોગ સૂચવે છે

પ્રિયે નાતિમૃજા દપ્યેદપ્રિયે ન ચ સજ્જેત્

ન મુદ્ધેદર્યકુચ્છેપુ ન ચ ધર્મ પરિચ્છેત્

[પ્રિય વસ્તુ પામનાથી આતિશય (મર્મદા બદાગ) હર્ષિત થવું નહિ તેમ-
અપ્રિય વસ્તુથી અત્યંત ખેદ કરવો નહિ (દુઃસ્મૃતિ બિનના સબધમા બગાડા-
ના અગ્રેજેએ દાનના સમયમા જેમ કર્યું છે તેમ), ધન સબધિ વિપત્તિ
આવી પડતા મૂર્છિત થવું નહિ અને ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં.]

તાત્પર્ય કે આ જગતના વ્યાપારથી યતા ગિત્યતરથી મર્મદા બદાર
હથકાયા અથવા ગભરાયા વગર પોતાની આત્મસબધી, પરસબધી, તથા
ધર્મ સબધી દુરજોમા દૃઢ અને નિશ્ચલ મનથી તત્પર રહેવું

હવે જ્યારે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બેજો મર્મદા બદાર જવામા ખરાબી
છે ત્યારે સ્પષ્ટ છે કે બેજોનો ખરો ઉપયોગ એક બીજાને નિયમમા રાખ-
વાનો છે જોપર કહ્યા પ્રમાણે નિવૃત્તિમર્મદા બદાર જવાથી આપણા જનસ-
મહનો એક પ્રકારનો ક્ષયરોગ લાગૂ થયો હોય, પરતુ આપણા દેશના જાત્ય-
ની વાત છે કે એ રોગ અસાધ્ય થાય તે ખુલા ધર્મરે કૃપા કરીને અગ્રે
જના જેવા સ્વતંત્રતાને ચહાનારના હાથમા આ દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું એમ-
ના સબધથી આપણે આપણી ધર્મ સબધી, નીતિ સબધી, રાજ્ય સબધી
અને સસારી ગિતિ સબધી આપણી ખામીઓ નિષ્પ્રહણાતપણે જોતા
અથવા બીજી રીતે કહેતા આપણા ક્ષયરોગની ચિકિત્સા કરતા શીખવા
માડ્યું છે અને યદ્યપિ અદ્યાપિ પર્વત એ રોગને દૂર કરવાવાગ્તે જે મ-
ખ્ત ઉપચાર અવશ્યતા છે તે લાગૂ કરવા પહેલા તે રોગના શા કારણો છે
અને તે કેવા ઔષધોથી દૂર થઈ શકે છે એ વાત સમજવાની અગત્ય છે,

અને આટલું સંતોષકારક છે કે આ બાબત આપણા લોકો ધીમે ધીમે પણ મનજીત રીતે સમજવા મંડ્યા છે. આપણા રોગતું સ્વરૂપ એ જણાય છે કે જેમ રાત્રી સંબંધી તેમજ ધર્મ સંબંધી, નીતિ સંબંધી, રૂઢી સંબંધી, સંસાર વ્યવહાર સંબંધી, દરેક બાબત આપણે પરવશતામાં પડેલા છીએ. અને તેમાં પણ ધર્મ સંબંધી, અથવા ખરું બોલતાં ધર્મને નામે ચાલતા બહેમ સંબંધી પરવશતા બીજા સર્વ સુધારાને આડી આવનારી છે, માટે સર્વેથી પહેલો તેમાં સુધારો થવાની જરૂર છે; અને આપણા લોકોતું મુખ્ય ધ્યાન હાલમાં એ વિષયપર લાગેલું છે તે સ્વાભાવિક અને ઉચિતજ છે. આર્ય-ધર્મતું તેનાં બાહ્યસ્વરૂપમાં અથવા પેટાંના વિષયોમાં ઐક્ય ધનું અશક્ય છે, પરંતુ આટલી વાત તો નક્કી છે કે ખરા ધર્મતું સંશોધન કરતાં જે જે નવા માર્ગ હયાતીમાં આવશે તે સઘળા, જ્ઞાતિભેદ, જે આપણા દેશની ધણીખરી ખરાબીઓતું મૂળ છે, જે પ્રત્યેક મનુષ્યની જુદી જુદી સ્વાભાવિક શક્તિયોને ખીલવામાં અત્યંત અવરોધકારક છે, અને જે સાંસારિક, ભૌતિક, માનસિક વગેરે બધી બાબતોમાં આપણા દેશને પછાત રાખનાર છે, તેને સ્વીકારશે નહિ. હાલના ધર્મ સુધારાના એ મુખ્ય માર્ગ, જે અલ્પસમાજ તથા આર્યસમાજ તેમણે હાલમાં ચાલતા જ્ઞાતિભેદનો સ્પષ્ટ રીતિયે ત્યાગ કર્યો છે, પરંતુ અલ્પસમાજના ચોડાએક જણ સિવાય બાકીનાઓએ માત્ર મન અને વાણીથી તથા ગુપ્ત રીતિએ જ ત્યાગ કર્યો છે. કર્મથી અને પ્રસિદ્ધ રીતિયે તબયો નહી. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણા સર્વ રોગનાં આ મૂળ કારણનો ઉચ્છેદ થયો નથી ત્યાં સુધી પુનર્વિચાહનો પ્રચાર, બાલકસનો અટકાવ, વગેરે સાંસારિક સુધારાઓ કાંઈ પણ જીવ જેવું પગલું આગળ ભરનાર નથી. માટે હાલના સુધારકોની પ્રથમ અને મુખ્ય ફરજ તો એ છે કે આ શુભ કામમાં આસપાસના બહેમી લોકોતું ભય રાખ્યા વગર હિમ્મતથી આગળ પડવું. તેમાં પણ જેઓને જીના વિચારનાં માળાપ અથવા પરિતરફથી દબાણ નથી તેઓએ આ વાતમાં પેહેલ કરવી ઘટે છે. અમારાં છોકરાંઓની શી અવસ્થા યશી એ વાતની ચિંતા રાખવી પણ વ્યર્થ છે, કારણ કે હાલના સમયમાં લાખો જવાનિયાઓ જ્ઞાતિભેદને અંતઃકરણથી ધિક્કારે છે અને ગુપ્ત રીતે પાળતા નથી. પણ માત્ર માળાપ વગેરેનાં દબાણથી એકદમ બહાર પડી શકતા નથી. પરંતુ તે દબાણ દૂર થતાં તેઓથી જ્ઞાતિભેદ તથા તેનાં પેટાંનાં બંધનોનો સમૂહ ઝાઝીવાર સહી શકવાનો નથી. પાશ્વિમાત્મ

અવતરતા સાથે જેઓને એક વખત પિછાન થઈ છે તેઓ તેના સ્વાસ્થ્ય ધણી વખત બેનસીમ રહે એ બનવુજ અગત્ય છે મારા વિચાર પ્રમાણે આર્થવર્તવાસીઓમા શાંતિભેદના બધનો ત્રુટાની બેશબેગ રાહઆત થવાને માત્ર એક જમાનાની વાર છે જેઓને પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ રીતે અનુવર્તન કરવામા માતાપિતા તરફથી અટકાવ હશે નહિ, અને તેની માથે જેઓની સ્ત્રીઓને પણ હાલની સુધરેલી કળાશીનો સ્પર્શ થયો હશે, તેઓ જ્યારે પોતાનુ બળ પૂરતુ દેખશે, એટલે કે જ્યારે તેઓને માન્ય પડશે કે જ્યારે પોતાનીજ પડિના સુધરેલા વિચારના લોકોનો સમુદાય એટલો મોટો થયો છે કે પોતાની શાંતિની દરકાર કર્યા વગર સુધરેલાઓની એક જુદીજ ગાંતિ થઈ શકે એમ છે, ત્યારે આ બાબતની ખરી શરૂઆત-થવાની આગા રહે છે

સુધારામા મુખ્ય અટકાવ કરનાર શાંતિભેદવિશે મુશ્કેલી બાબત આટલુ લખ્યા બાદ આગળ પર શાંતિભેદના કાયદા મેરફાઈ વિશે સવિસ્તર વિવેચન તથા પેટાની જે બાબતોમા સુધારો થવાની જરૂર છે તેના પ્રકાર તથા તે સુધારાના ખરા માર્ગ વિશે લખવાની ધારણા છે

વિઠ્ઠલજી કેશવજી દવે.

કવિ ભાલણ અને દયારામ.

આપણા લોકપ્રિય, રસિક, મિઠી ગૂજરાતી કવિતાના ઝરણુના આદિ માનસરોવરરૂપ દયારામભાઈનુ નામ એણે સાબળ્યુ નહિ હોય—અથવા એમની બાનીથી કોણ અજાણ્યુ હશે ! આપણી ભાષામા કવિતાની શૈલી અથવા તેની રીતિની શાખાના રચાપન કરનાગ અથવા યુગ પ્રવર્તાવનારમા તેમનું નામ કંઈ જોણુ પદવી ધરાવે એમ નથી એમની ગરબીઓએ અને શૃંગારના પદોએ ગૂર્જર મખીયોને મોહિત કર્યા છે—અને તેનુ લાલિત્ય અને લાવણ્ય મુદરિયોના મધુર સ્વરમા પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યુ છે !

જેટલુ આ કવિ મિત્રે આપણે જાણ્યુ છે તેનો સહસ્ત્રાશ પણ આપણને ભાલણ સબધી જાણુમા નથી તોપણ આ કવિએ આપણી ભાષાની સારી એવા બજાવી છે જે કવિતાનો પ્રવાહ ધીર, ગભીર, નિર્મળ અને તેની સાથે લલિત પશિષામ કવિ પ્રેમાનંદને હાથે પામ્યો તેનો

પ્રથમ ઝરેતો આ કવિએ જ ચાલુ કર્યો કહિયે તો ખોટું ના કહેવાય. દ્વિતીય-રીની વાત એટલી જ છે કે એના કાવ્યો અને પુસ્તકો જોઈએ તેટલાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. પ્રશસ્ત સંસ્કૃત ગ્રંથો આપણી ભાષામાં લોકપ્રિય થાય ને એક રસિકરીતે ઉતારવું તેનો પ્રથમ પ્રયાસ તેમણે ચલાવ્યો—કે જેનાં કવિ પ્રેમાનંદ અને સામળને હાથે બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહ વર્તવા લાગ્યા. પ્રેમાનંદ કવિએ પોતાના ગ્રંથોના નમુના તરીકે આ પાઠ્યના કવિના ગ્રંથો લીધા હોય એમ લાગે છે. તેમજ કદાચ તેના સમકાલીન “પ્રહલાદાખ્યાન” ના કર્તાનાં લખાણુ ભાલણુ કવિના દશમસ્કંધે જ આપણા પ્રેમાનંદને પોતાનો દશમ રચવાને ઉત્તેજિત કર્યો હશે. તેમજ આ શતકના કૃષ્ણોદાસના “સુદામા” એ તેનો “સુદામો.” અલગત આ બે કાવ્યો કવિસુકુટમણિ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોથી ઉતરતાં છે. પણ કદાચ આ સમયનું પ્રહલાદાખ્યાન તેમ ભાલણુની “કાદંબરી” તેનાં પ્રથમ વર્ણનાં કાવ્યોથી ઉતરે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. અલગત આ બે કાવ્યો વાંચતાં આપણને “નળાખ્યાનાદિ” નું સ્મરણ અને ભાન થયા વિના નથી જ રહેતું !

તો આવો પ્રતાપી ભાલણુ કવિ અધારામાં રહે તે અદ્વસોસની વાત શું નથી ? કવિ નર્મદે “ભાલણુ વિક્રમશક્તિના શતકના પ્રારંભમાં થયો ” કહ્યું છે. તે સિવાય આપણે વધારે ચોક્કસ જાણિયે હોય ? ના. નહિ જ. તેના “દશમ” ઉપરથી તે પાઠ્ય તરફનો હતો અને બ્રાહ્મણ હતો તેટલી જ સૂચના થાય છે. આ “દશમ” ની ગૂં ૧૦ સો ૦ ના પુસ્તકસંખ્યામાંની લિખિત પ્રત સં ૧૭૫૫ માંની છે અને “કાદંબરી” ની સં ૧૬૭૨ ની. તેથી એટલું તો અનુમાન કરી શકાય કે તે સં ૧૬૭૨ ની તો ખેડમાં થયો જોઈએ. “દશમ” કે “કાદંબરી” ની પ્રત સાથેના કાગળ ઉપર લખ્યું છે કે તે ગ્રંથ સં ૧૬૧૬ માં કવિએ રચ્યો હતો. કવિ પોતાના એમાંથી એકે ગ્રંથને છેડે પોતાનું વર્ણ આપતો નથી કે કોઈ બીજા કવિનાં નામ કે જે આપણને વિશેષ શોધ કરવાને અને પ્રકાશ મેલવવાને શક્તિમાન કરે ! “દશમ” માં પોતે દ્રરિયાદ કરે છે કે કવિતાની બૂજ જાણવામાં ન્હોતી આવતી: નિંદક ધણુ હતા. પણ તે ભવભૂતિનેમાટે—તેવાઓનેસારે ન્હોતો લખતો: કદાચ કોઈ આગળ તેવા થશે કે જે તેને વધારે ઓળખશે—વિગેરે મતલબ. આ કાવ્ય તેનું ખેડું જણાય છે—તેની રચના ઉપરથી અને તેની આ દ્રરિયાદ ઉપરથી.

આ કવિએ બીજા પણ કાવ્ય લખ્યા કહેવાય છે-પણ આપણી જાણમાં હ-
વતુ તે આવ્યા નથી

દયારામ ભાઈ માથે આ કવિનું નામ અહિં લખવાનું કારણ તો તેટ-
લું જ કે દયારામ ભાઈની “સાબળારે તુ સજની મારી રજની કયા રમિ આ-
પિરે”-એ કવિતા અથવા ગઝલી છે બાલણનું “દશમ” છુટા છુટા પ-
ટ્ટી બાંધેલું છે તેવા ૫૬ ૪૪૨ છે આમાંનું ૫૬ ૧૩૭ રાગ ગોડી છે
ને વાચતા તે ૫૬ અને ગરબીમાં એટલુંબધું સરખાપણું જણાયું કે એક
કવિએ બીજાનું ચોરી લીધું હોય એમ મને લાગ્યું દયારામભાઈ જેવા કવિ
વિશે એવું કહેવું તે ખેશક અકાલિક કહેવાય માટે તે વિષય મેં મારા
મિત્ર રા. ગા. નવલરામ લક્ષ્મીરામને પણ મિલિત કર્યો- અને અમે બંને-
એ કવિ નર્મદના “દયારામકાવ્ય” ની પ્રતમાની તે ગઝલી માથે આ ૫૬
સરખાવ્યું અને ઉપરની કૃત્તવના વાસ્તવિક અને મળળ અનુમાન થઈ પડ્યું
એમ અમારાથી માન્યાવિના રહેવાયું નહિ “દશમ” ની તેમજ “કાદબ-
રી” ની પ્રતના લેખના વર્ષજ દયારામભાઈના સમયથી સો બંને વર્ષ પહે-
લાના છે તો બાલણ કવિએ આ સાર્વજનિક કવિની ગરબી પોતાની કરી
લીધી હોય એમ મનાયજ કયાથી ? અલબત્ત તે ગરબી અને પદમાં ભાષાની
સમયભિન્નતાથી જે ફેર કરવો થટે તે દયારામ ભાઈએ કર્યો છે-પણ એક
બે ઠેકાણે તો તેમણે લયડિયા ખાધા છે અને ત્યાં આગળ મૂળ વધારે ઉ-
જવળ અને દીપી નિકળે છે એમ આપણાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી,
દયારામભાઈ જેવા કવિને હાથે આવું અધટિત કાર્ય થાય તેના જેવું બીજું
દિલગીરી ભરેલું કંઈજ નથી ન્યાયની ખાતર અને બાપાશાસ્ત્રના અ-
બ્યાસકરને તેના ઉપયોગીપણાની ખાતરજ મને આ સત્ય પ્રકટ કરવું પડે છે
તેથી કંઈ હું દયારામભાઈને કલકિત કરવા માગતો નથી મને તેમનેમટે
માન છે અને તેમની કવિતા બહુજ પ્રિય છે પણ મારો પક્ષપાત ન્યાયનું
ઉદ્દનધન કરે એ અનુદિત માટે હવે વિરોધ પ્રસ્તાવના કર્યા સિવાય તે
પદ અને ગરબી નીચે ઉતાર છઞ્જ-તે ઉપરથી સુઘ વાચનારાઓ યથારૂઠિત
પ્રિયાર અને અનુમાન મગેજ પહેલીજ અહિં હું દયારામ ભાઈની કવિ
નર્મદના “દયારામકાવ્ય” માંથી ગરબી આપીશ અને પછી બાલણ કવિનું
મ. ૧૭૫૫ ની લિખિત પ્રતમાંનું ૫૬

ગરબી,

સાંભળરે તૂં સજની મહારી, રજની ક્યાં રમી આવીછ,
પરસેવો તને ક્યાં વલ્યો, તારી ભંમર કહાં ભીજાણી.—સાચૂં બોલોની. ૧

વનમાં હું તો ભૂલી પડી ને, અતીસેં મૂઝાણીછ,
પરસેવો મને તાં વલ્યો, મારિભંમર ત્યાં ભીજાણી.—સાંભળ સજનીછ. ૨

કાલ મેં તારી વેળુ ગુચીતી, છૂટી ક્યમ પીખરાણીછ,
એવડી ઉતાવળ શી પડી ને, ગુલડી નવ બંધાણી.—સાચૂં બોલોની. ૩

કાજો તે ભમરો શિરપર બેઠો, ઉરાડતાં સેર છૂટીછ,
જ્ય ત્યમ કરીને બાંધતાં, વચમાંથી નાડી તૂટી.—સાંભળ સજનીછ. ૪

આં ચોળી અતલસની પેરી, સમઘરે વખાણીછ.

ચોળીની કસ કહાં તૂટી, તૂં આવડી કહાં ચોળાણી—સાચૂં બોલોની. ૫

હૈયું મારું દૂખવા આવ્યું, વાચે કરીને કાંપ્યુંછ,
પીડા ટળવા કારણે, મેં કળે કરી દમાણું.—સાંભળ સજનીછ. ૬

આવડાં પુષ્પ કહાંથી વાટે, તુજને કાણે આપ્યાંછ,
એવો રંગરસિયો કુણુ મળિયો, પ્રેમે કરીને થાપ્યાં—સાચૂં બોલોની. ૭

સરજકળાએ હું જાતી હતી, વાટે મળ્યા વનમાણીછ,
સમ આપને મુને તેણે આપ્યાં, તેની પ્રતિજ્ઞાપાળી.—સાંભળ સજનીછ. ૮

અવજો ચણિયો કેમ પેચો છે, જેમ તેમ વીટી સાડીછ,
સજક થઈને સુંદરી હાવાં, વચ પહેરની વાળી.—સાચૂં બોલોની. ૯

સાચ ના સૈયરે કીધો, ઉતાવળી વેગે ચાલીછ,
અવજો ચણિયો પહેરી દીધો, હવે વચ પહેરીશ વાળી.—સાંભળ સજનીછ ૧૦

નિકળી હતી તૂં સહુથી પહેલી, સાચ અમારો મહેલીછ,
પહવાડેથી ક્યાંથી અંગિઝ, જઈને તૂં બેઠી.—સાચૂં બોલોની. ૧૧

નિકળી હતી હું સહુથી પહેલી, સાચ સૈયરનો મહેલીછ,
વાટે હું ભૂલી પડી ગઈ, ત્યાંહાં જઈ બેઠી જોલી—સાંભળ સજનીછ. ૧૨

કસ્તૂરી અંગે ખેડે છે, આ વનમા કાણ આવેલ,
 સરને શરીરે તારે વ્યાપી રહી છે, તે કેમ જાયે ઢાકી—સાચુ બોલોની ૧૩
 મૃગશાસ્ત્રજ્ઞે મૃગ્યો બેઠો, તેને મે જઈ જાણ્યોલ,
 તેની વાસના મારા અતરમા પેડી, તેનથી રહેતી ઢાકી—સાબળ સજનીલ ૧૪
 અધુર દંત બેઠા દીસે છે, છતીએ નખ વાગ્યાલ,
 તારણી તારા તનડામા પેડી, કામગ્યાલ ક્યાહા વાગ્યા,—સાચુ બોલોની ૧૫
 મધુરા વાયક પોપટ બોલ્યો, તેને મે જઈ જાણ્યોલ,
 અચળ ગાય ભરીને નાહો, તતક્ષણ ત્યાંથી છૂટો—સાબળ સજનીલ ૧૬
 સ્યામસુદર તને મહ્યા દીસે છે, તે અંગે તૂ પસરાઈલ,
 જે જે પૂછુ તેના ઉત્તર આપે, એ બધું તુજ ચતુરાઈ—સાચુ બોલોની ૧૭
 જે વાટે હરિ મળિયા હોયે, તે વાટે નવ જાણીલ,
 આજ વાટે હરિ મળિયા હોય, કહો તેવા સમ ખાઈ—સાબળ સજનીલ ૧૮
 મહારે એવી પ્રતિજ્ઞા જે, પરપુરુષ બાઈ બાપલ,
 દાસ દયાના સ્વામીને ભજતા, ભવની ભાનટ જાય,—સાબળ સજનીલ ૧૯

બાલણ કવિનું પદ. ૧૨૭.

રાગ ગાડી.

કેહેરે મુહને કામ્યની ક્યાહા તું સાહસ ભરાણીલ,
 પરશેનો એમ ક્યાહા વળ્યો જે ભરિ બેઠુ બીજાણી—સાચુ બોલોની ૧
 રાધા કહે બૂલી પડી વાટ મે નવ્ય જાણીલ,
 વનમાહે બેઠેની એકલી અતિસે ત્યાહા ઉગ્રાણી—સાબલ્ય મજનીલ ૨
 આજ વેણી ગુચી હતી તે છુટી કીમ વિખરાણીલ,
 ઉતાવડ એમડી કેહ રી જે જુડી નવિ બધાણી—આચુ બોલોની ૩
 ભમરો આવીને બેઠો ઉડાડના શિર છુડેલ,
 જાન કરીને બાધતા વચિથી નાકુ મૂકે—સાંભલ્ય ૪
 અતવસની ચોથી નવી સરિગાવી સહીઅરે વખાણીલ
 તે ચોથીની કસ ક્યાહા નૂટી આવડું ક્યાહા ચોનાણી—આચુ ૫

- માદારું હઠડ આખું દૂખવા વાપ કરીને કાંપુંછ. ૧
- પીડ યાજવાને મેં ચોલું કરે કરીને ચાંખું-સાંભલ્ય. ૨
- પૂલ આવડાં ક્યાંકા યજ્ઞાં મારગ કોણે આપ્યાંછ. ૩
- એકલે રસીયો કોણ મલ્યો જેણે પ્રીતસદીન કરી યાખ્યાં-સાચું. ૭
- વાડીધી ઘેર આવતાં મુઠુને અક્ષીયો ત્યાં વનનાલીછ. ૮
- સમ દેઠને તેણે આપ્યાં વાયા તેડની પાક્ષી-સાંભલ્ય. ૯
- મુખ તંબોલ દીસે વણો લાગો છે ભોયનછ. ૧૦
- મુખ સરખું અતિ ખાસે છે દીધું છે મુખન-સાચું. ૧૧
- નીમરતાં માતાએ મુઠુને ખીડી લેટ ખવરાવીછ. ૧૨
- તંબોલ લઈને આંખ્ય ચાંખો ખર ખરવાને આવી-સાંભલ્ય. ૧૩
- હાર હઠયે હઠયો છે કોમલ તાડાર તનછ. ૧૪
- ગાંણીએ છે જે વાડારો અક્ષીયો દીધું આલિંગન-સાચું. ૧૫
- શ્વાટિકમાણીની માતા દુતી ઠીઠી ને મેં કીધીછ. ૧૬
- શીતલ ગાંણી કૃત્યા ચાંખી તતક્ષણિ નાંખી દીધી-સાંભલ્ય. ૧૭
- અંધરડે ક્યાંકાં ખેડા છે શરીરે નખ લાગાછ. ૧૮
- તાડણી તાડારા તંનમાહા કાંમ પાંચુ શાં વાગાં-સાચું. ૧૯
- પોપટ અતિસે મીઠું બોલતો દીડો ને મેં જાણ્યોછ. ૨૦
- અંધર ડંક નખ દેઠ વ્યહુટે તતક્ષીયુ નાડારી આલ્યો. સાંભલ્ય. -૧૪. "૧૧"
- કસ્તૂરીએ કાકાં અડી પરિમલ અનિ ગંધાએછ. ૨૧
- મેં કહીએ દીડો નથી એકલો આવે વાય-સાચું ૧૫. "૧૩"
- શલાએ જુગ ખેડો દુરો દું તાંકાં જઈને ખેડીછ. ૨૨
- દ્રખચક્રી* તે વાસના માદારા તનમાં પેડી-સાંભલ્ય. ૧૬ "૧૪,"
- ચરણો અવલો કીમ પેદરું છમ તીન વીડી કાક્ષીછ† ૨૩
- અન્ય યદને મુઠરી વસ પેદરો વાક્ષી-સાંભલ્ય. ૧૭ "૯"
- સાદ સદિઅરે ક્યો જિનાવણિ અલ્ય કરીછ, ૨૪
- છમ તીમ વીડી તીસરી, હવે પેદરચું કરી. ૧૮ "૧૦"

માલિયા) હત્ય ગા માટે પડી નીમરી દુતી પેદલી
સાથ અભારો મેદલીને ગઈ દુતી પેદલી-સાસુ ૧૯

" ૧૧ "

વનમાટે • બૂલી પડી બેરી એકે દારિ
જાણુ પડણુ તમને તણે લાગી વાર-આમત્ય ૨૦

" ૧૦ "

શામસુદર તમને અશ્યો એદની દીમે મળક
ઉંતર ને તૂ આપાજા જાણી મે ચુગાઈ-સાસુ ૨૧

" ૧૦ "

જેણી વાટે દરી દોષે તે વાટે નરિ જાગે

આજ ને હરી કીમ હોય તો કોટો તેમ મમ ખાજ-આમત્ય ૨૨ " ૧૯ "

મમ તો તેદને મુખડી ને ચાલે રિભીચા

સાસુ તેદ કાદાળી બોને જોડ રમ્યથીયો જાવ-સાસુ ૨૩

જે જોડતુ હોયે તે જાણે માદારે નદી કાઈ છાતુ

પોતાણુ જુકુ કરો તે પરતુ માસુ માનો-આમત્ય ૨૪

એ કામ તા એદવું છે ને કોએ ન બોને સાસુ

દષ્ટ્યા માટે જાણુ છુ પણ તાદાએ બોને ચ મુ-સાસુ ૨૫

નેમ માદારે એદવો છે ને પગપુગ બાઈ બાપ

ભાલણ પ્રભુરતુનાથને નામે જાવ આ (૧ પા) ૫-આમત્ય ૨૬ " ૧૧ "

હરિલાલ હરિદરાય કૃપ.

એક વિદ્વાનને તેના એક મિત્રે એ પ્રમજે કોષના આરોગમા કહ્યું કે "તમાગમા તે અદ્ય ક્યારે આવશે" રિદાને જવાબ દીધો કે "જે બાઈ! આપણે જે ત્યારે એક બીજાના મિત્ર તરફ આપણી આ-૧ પાણુ એક બીજાની જેટનપણી દોડી-જ જે-એ તારી અદ્ય ૬, ૫ ધામ અગા ગઈ છે તે પાછી આવશે ત્યારે પોતાની જેટનપણીને એકની અગતી તે નદિ મુકી આવે? જેટ લેતી-જ આવશે માટે તારે એ રિંદ કાઈ ચિતા ન કરવી"

તસાસંવરણ નાટક.

અંક ૩ નો.

સ્થળ—બિહારસ્થાન.

[તસા સખીઓ સહીત પ્રવેશ કરે છે.]

તસા—સખી, આ તેજ વન છે. હાય! આજ કેટલા દિવસ વીતી ગયાં પણ પ્રીતમે સુષ ન લીધી. રાતના નિદ્રા પણ નથી આવતી કે સ્વપ્નામાં આંખો ટાકી કરે.

ચંદ્રકળા—રાજકુમારી, આમ વિરહના સાગરમાં શિલ્પને હુણે છે? દેવા-શોકમા ને દેવાશોકમાં તારી કાયા કરમાઈ ગઈ છે, ઓઠ સુકા રહે છે અને આંખો આંસુથી ભરેલી રહે છે. કોઈ દેખશે તો શું કહેશે ?

તસા—(ભિષ્મવાસ લઈને) એ તો હું પણ સમજાવું, પણ મન મારે વશ નથી. રાત્ર દિવસ તેનાજ ધ્યાનમાં મગ્ન રહે છે. (હસકાં ભરે છે)

ચંદ્રકળા—પેલો જુઓ, રાજ તમને યાદ કરે છે.

તસા—અલ, અમથી કાં મારા હવને કલ્પાંત કરાવે છે.

મુંદરી—રાજકુમારી, આવો એકમે એપટની બાહુ ખેલીએ કે તમારા મનને ગોઠે.

તસા—તમારી ખુશી, મંગાવો. [તસા મુંદરી સાથે એપટ ખેલે છે.]

ચંદ્રકળા—(મુંદરીને) જો એવો દાવ ખેલજો કે જુગ ન તૂટે. એકલી અખત્રાનો નીભાવ કહિણ છે.

[તમાનાં હાથમાંથી પાસા ને આંખમાંથી આંસુ નિકળી પડ્યાં.]

ચંદ્રકળા—જુઓ રાજકુમારીએ કેવી ઝડી લગાવી છે ?

મુંદરી—એમા તો જિલહું દુખ થયું. હવે શું કરે ?

તસા— (દોહરો)

સમજાવ્યાં સમજે નહીં, પલક દિયે નવ એત;

નીર ભર્યાં તરસ્યાં રહે, અધિક અપૂરવ તેણ—૪

સખી, એ તેજોતોજ દોષ છે જે મનુષ્ય પેદુલાં નહ મળ્યાં. હવે પોતાનાં કરેલાં કૃત્યનું ફળ ભોગવે છે.

મુંદરી—રાજકુમારી, ધબરાવવાથી શું થાય છે ? ધીરજ ધરો.

• તમા—

(દોહરો)

ધીરજ, તન, મન, યાન, ઝણુ, સદુ ગયા પ્રિયસગ,

• દૃષ્ટિ દામનીસી પડી, ભરમ કર્યુ સદુ અગ—૬

અદ્રક્ષા—કમળ અદ્રમાને પાવવે પડ્યુ છે બોધએ હવે શું થાય છે ?

તમા—

(દોહરો)

વિછડતાજ વાલમ સકળ, ગયો ઉવટિ સસાર,

હિમકર, અદન, અદ્રિકા, હવા દેદ દહનાર—૭

સુદરી—(દુપદાયી તમાના આસુ લુછીને) તમાર શરીર એટલુ કુ-
બલુ પડી ગયુ છે કે હાથના કંકણ સરકી સરકી જમીનપર પડે છે,
આમ કેમ પોતાના શરીર પાછળ વેરણુ થઈ જાગા છે ?

તમા—અમ, હવે ઉપદેશનો વખત નથી—હવે તો તમારાથી બને તો
વિરહવ્યથા મટવાનો ઉપાય કરો

અદ્રક્ષા—એ તો ઠીક, પણ ઉપાય તે શું કરિયે ?

તમા—હું એક પ્રીતિ પત્રિકા લખુ છુ તે પ્રીતમની પાસે પહોચાડવી

સુદરી—વાહવાહ ! વિચાર તો ઠીક કીધો પણ સ્વપ્ન અને મૃગજાળના
તરંગપર આશા બાંધવી એ ઠીક નહીં વિચારતો કરો તેના મનમા તમા
રાપર-કષ્ટપણુ પ્રીતિ હોય તો આમજ આશ્વો જાય ?

તમા—અહ, એવી વાત ન કરે કંઈ એક હાથે તાળી વાજી છે ? તેની
પ્રીતિમા તો સદેહ સરખુ છેજ નહીં, પણ કોણ જાણે શું એ બેદ પડ્યો
હશે ? (મોહનીને) જા મારો સદુક લઈ આવ

[મોહની જાય છે અને સદુક લઈને આવે છે

અદ્રક્ષા—કમ ત્યારે શો વિચાર કીધોય ?

તમા—એ કે તેતો મારા અતરમા આવી વસે છે કાગળ કોણ વાયરો ?

સુદરી—વાઝ પ્રતિબિંબ કોણ પકડી રાકે છે ?

તમા—

(સાખી મરાહી-ચાલતી)

કાગડ બીજે નયન-જો, કર, મમિ લેવા કપાય,

વેરી નિરહ વમે ઘટ બીનર, લખવા દે ન વ્યથાય—૮

પત્ર લખતા કપે છે કર, નિરે ભગયે નેણુ !

• કોરો કાગળ કરમા ગળી, મુખથી કહેને વેણુ—૯

ચંદ્રકળા-તમારાથી શું લખાવવાનું છે? હો તમે બોલતાં જાઓ તે
હું લખતી જાઉં.

તસા-

(દોહોરો)

ચતુર શિરોમણિ પ્રેમનિધિ, મુજ ચકોરના ચંદ,
ઝારે દેશો નયનને, દર્શન ચક્રિ આનંદ-૧૦
મળવા તલપે મન અધિક, વદન નિરખવા નેણ!
શુભુવા આતુર શ્રવણ છે, વાલમ તારા વેણુ-૧૧
તમવણુ એટલિ કો કરે,? દયા દયાળૂ નાથ!
જાણિ એકલી મૂળને, ગયા રાખિ દુષ્ણ સાય-૧૨
કહેવી, સુણવી છે નહીં, વાંચી, લખી ન જાય!
નિજ મનપરથી પરખજો, મુજ મનતણી વ્યથાય-૧૩

ચંદ્રકળા-હવે આ પત્રિકા છાતી સાથે મોકલશો?

તસા-કોને ખતાવું? એમ તો જોને કહું તે લખ જાય. પણ વાટ કે
નાથી જોવાય એમ છે? અહિંતો વિરહથી એક એક ક્ષણ કલ્પ કલ્પ જોય
ડી વીતે છે. મારો વિચાર છે કે હું પોતે જોગણુ ખતી પ્રીતમને જોળવા જાઉં.
મુંદરી-જગદીશનું લજન કરો, એવી વાત તે કંઈ થાય? જો એમ
કરશો તો અમે સદ્ગળાઓ એ જોખપર અમારા પ્રાણુ ઓવારી નાખીશું.

તસા-

સજની મન તો એક છે, એ ન હવાં દશ વીશ!

તે વાલમમાં જઈ વસ્યું, કાણુ બજે જગદીશ-૧૪

જે લાગ્યમા લખાયુ તે સહુને જોગવુંજ પડે છે. તમે મારી પ્રસન્ન
તામાં પ્રસન્ન હો તો મારી વાત તોડી ન પાડો.

ચંદ્રકળા-એનેજ રાજ રાખો-હું એમની સાથ જઈશ.

[તસા સખીઓ સમેત નેપથ્યમાં જાય છે. પછી તસા
વીણા લઈને અને ચંદ્રકળા કરતાલ લઈને જોગણુને
વેશે આવે છે.]

તસા-(વીણા વગડીને રાગ બેહાગ ગાય છે અને ચંદ્રકળા કરતાલ
ખજાવે છે)

રાગ—કાફી

જગાવે મુજ મનમાહી અનગ—ક્રુપદ

• જાણી એકલી મુજને ડરાવે, અવનવા એના હગ-જગાવે-૧

ચપળાકેરી ચમક નિરખતા, ઉપજે ઉરમા ઉમગ-જગાવે-૨

દરશન આવે સમે જે પામુ, જન્મ ન છાડુ, સગ-જગાવે-૩

ચદ્રકળા—પેલા જુઓ કામ બોલ્યા રાગ આવતા હશે

તમા—(કાનદમ) મખી, કોઈના પગવા તો વાજેછે ખરા

ચદ્રકળા—પગમેશ્વર કરે ને કમ તમારો ચિત્તચોર આવી જાય

[સવરણ આવે છે]

સવરણ—આહા ! આજ તો મારી પ્રીતિએ પ્રીયાના મનમા પ્રવેશ

કર્યો જણાય છે

તમા—(મખીને) અલી ! એ કાણુ છે ? હુ તો એને ઓળખતી નથી

સવરણ—હીક , જો હુ પણ જોગી બનીને આવ્યો હોત તો તમે

ઓળખત

તમા—તમે ક્યાનુ ઓળખાણુ કાઢો છો ?

સવરણ—અહીંનું જ બેઠહાપરની વાત છે તમે મારા હૃદયની પ્રી-
તિરૂપ લલિકાને વાણીરૂપી રસનુ સિચન કરી કરીને વધારી—હવે શુ એને
શુકાવના ચાહો છો ? નહિ, એ મજાકની વાત જવાદો

તમા—મજાક કેની ? એમ જુહુ આજ ચઢાવવામા શુ કામ તમારા
હૃદયમા આવે છે ?

સવરણ—જુઓ તમે પોતાને હાથે આ યુષ્મમાળા મારા ગળામા
પેહેગવી છે

તમા—શુ એપર માફ નામ લખેલુ છે ?

સવરણ—તમે સખીઓ સગાયે મૃગ પકડવા ગયાતા ત્યારે પાછા
ફરતા તમાર વસ્ત્ર શુલાબની ડાળીમા જરાયુ તે તમને યાદ છે કે નહી ?

તમા—એ તે શી નવી વાત છે જે યાદ હોય ?

સવરણ—ઓહો ! જોતમ રૂપીના શાપથી તમે મારી સુખ વિસારી
પરતુ એ શાપની હદ અગ સ્પર્શ પર્વત છે, તેથી શીઘ્રે તમાર કરકમળ
મારા વક્ષસ્થળપર ધારણ કરો કે તેવી મને ધીરજ આવે અને તમારો સદે-
શ નિનાગણુ યાય

તમા—એ તો બધી બનાવટ. એવી વાતોથી શું ધામડે ? અહીં તમારૂં પાખંડ કદી નહીં ચાલે.

સંવરણ—(કેધકરીને) પાખંડ-કોનું ? પેદેશાં તો હાવભાવ કરીને મારાં મનને શોભાવી લીધું ને હવે એને અથવચ હુઆવડું તમને ઉચીત નથી.

તમા—પાછી એની એ વાત કરીને વૃથા હડ પકડવામાં તમને શો લાભ છે ? હું એ વિષયમાં કોઈપણ પ્રકારે તમારા વચનને વિશ્વાસ કરી શકતી નથી.

સંવરણ—એકવાર આપનું કરકમળ મારા શરીરને અપાશે એટલે તમારો સમજો ભરમ ખુદી જશે.

તમા—હું પતિવ્રતા છું, પરંતી ભણી કાઢી પણ નથી કરતી તો અંગસ્પર્શ તો ક્યાંથી ન !

સંવરણ—આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! અરે દૈવ ! સંસારમાં આજ એક પતિવ્રતા છે બાકી સરવે મીઠ્યાવાદી અને દુરાચારી છે. બહીષ્કારી છે એની ખુદીની કે સાચ જુઠ્ઠો નીલુંપ કરી શકતી નથી.

તમા—(ભૂકુટી ચક્ષુની) બસ, મેં તમારા ઘણા કઠોર વચન સંકન કીધાં, હવે સુખ રહો.

સંવરણ—અરે ધીંકાર ! અરે ધીંકાર ! મેં મણીની બ્રાંતીએ અંગારો છાંતી લીધો. હું તો કોમળ શરીર જોઈ મોહીત થઈ ગયો, પણ એનું મન તો વજ્રથી પણ કઠોર નીકળ્યું. પણ કોઈનું મન પાખી તો હજી વધુ માનવું નથી.

તમા—તમારી સાથે ફેકટ માયફેક્ટ-કોણ કરે ?

સંવરણ—એ તો હડ છોડતી નથી. સજ હડ, બાળ હડ, અને સ્ત્રી હડ એ પ્રસીદ્ધ છે. પરંતુ કોઈપણ રીતે એ એકવાર અંગસ્પર્શ કરીશે તો સમજો સંશય મટી જાય. (ધીરે ધીરે તમાની ભણી જાય છે)

તમા—(ગમરાઈને) આ ક્યાંની બસા આવી ?

[હકીને જાય છે ને સંવરણ પાછળ જાય છે. તમા તીરછી ચિતવ-લુથી પાછળ જોતી, ભૂકુટી ચક્ષુવતી અને લજવાતી આવી જાય છે. સંવરણ પાસે આવી જાય છે એટલે અંગ સંકેતો આગળ નિટળી જાય છે અને નેપથ્યની પાસે જઈ અપલતાથી નેપથ્યમાં આવી જાય છે, ચંદ્રજ્ઞા પણ તેની પાછળ આવી જાય છે અને સંવરણ બીજી ગમથી જાય છે. પડદો પડે છે.]

અંક ૪ થો.

સ્થળ કુળ.

[સવરણ પોતાના મિત્ર કમળાકર સાથે આવે છે]

સવરણ—હે મિત્ર ! એણે મારો વિશ્વાસ ન કીધો તથાપિ મારું મન તો એનામાજ લાગી રહ્યું છે આદા ! પવનના કુકવાથી તેની કટિ લચકે છે, પાનની પીક તેના કદમા ઝનકે છે જ્યારે તેના હોદની અરુચ્યતાથી મને મોતીમા વિદુમનો સદેહ પડી ગયો ત્યારે તેણીએ મદ દાસ્ય કરી મારો સદેહ નિવારણ કર્યો હવે તેજ મદદાસ્ય મારું મન હરણ કરે છે કમળાકર—તમે શી સ્વપ્નામ્યાની વાનો કરો છો ?

સવરણ—અરે મિત્ર ! હવે તો તે સુખ નિઃ સ્વપ્ન થઈ ગયું હાય ! હવે હું ક્યા ને પ્રિયા ક્યા ? પ્રિયાની તે હબિ મારા નેત્રમા વસી રહી છે, પણ દેખાતી નથી

કમળાકર—જુઓ એમ વ્યાકુલ ન થાઓ તમે તો પોતે જ્ઞાન-વાન છો

સંવણ—અરે ! હવે હું શું કરું ? જ્યારે હું આ સ્થળ જોઉં છું ત્યારે પ્રિયાની મનોહર મૂર્તિ મારી આગમ્ય આવીને હબી રહે છે અરે પ્રિયા ! તારા વિરહથી ક્ષણમાત્રમા આ સરીરનો ત્યાગ કરી દઉં પણ મારા મિલાપની આશાએ હજી મુઠી છુલુ છુ

કમળાકર—મિત્ર ! ધીરજ ધરો

સવરણ—મારા રોમ રોમમા વિરહ વ્યાપી રહ્યો છે તેથી ધીરજને રહેવાનું દેકાણું નથી હે મિત્ર ! આ સમયે મણિ વિહીન કૃષ્ણધરના જોવી મારી દશા થઈ રહી છે

કમળાકર—મિત્ર ! એ ક્યાની વાત લઈ બેસો છો ? ઉઠો, મન મગન રહો, તમે હરો તો હજાર સુદરીઓ મલી આવશે

સવરણ—બાઈ, મન તો મારે વસા નથી હું શું કરું ? હવે તો એજ સુદરી મને તો પ્રાણુ બને, હે પ્રિયા ! તારી કડોગતાપગ મારા આ પ્રાણુ જોવારી નાખતા પણ વિતબ ન કરત; પણ મારા અત કરણમા એટલોજ શોય થાય છે કે મારે લીધે રખેને કઈ તને દુખ થયું (મૂંઝાં આંધને-પડે છે)

કમળાકર-મિત્ર ! સાવધ થાઓ ! સાવધ થાઓ. આ મહા દુઃખ છે !!
 સંવરણ-અરે મિત્ર ! તમે મારે કારણે એટલા દુઃખી ન થાઓ.
 તમારા દુઃખથી મારા મનને બમણું દુઃખ થાય છે. અરે ! ત્યા પ્રાણુ
 મહા પાપી છે કે હજી પણ પ્રયાણુ નથી કરતા. પ્રીયાના વિરહનું દુઃખ
 તો સહન કરી લીધું. હવે તે ક્યા દુઃખથી શરીર છોડશે ? (વિલાપ કરે છે)

કમળાકર-(આંસુ લુછીને) મિત્ર ! ચિરાયુ હો ! તમારા વડે ઘણાક
 જીવેતું પાલન થાય છે.

સંવરણ-(કમળાકરની વાત ન સાંભળી હોય તેમ) અરે ! હવે હું શું
 કરું !! હે સુમધ્યમે ! તારા વિરહના અગ્નિમાં સ્વાસ સમીરની સહાયતા-
 થી આ શુષ્ક શરીરને હું પણ બાલી મુકું પણ દરશનના લાલસુ એવાં
 આ નેત્ર જલ વરસાવે છે તો તું એમને નિરાશ ન કર. હે પ્રિયા ! તારા
 વિરહથી ક્યારનીએ આ છાતી ફાટી ગઇ હોત, પણ તારી પેહેરાવેલી
 માલાએ ધીરજ આપી રાખ્યો. તેપણુ હવે વિરહે કરમાવી નાખી. એ
 કારણુ માટે શીઘ્ર આવી મારી છાતીએ હાથ દે (કંઈ અટક્યો ને આંસુ
 ટપકવા માંડ્યાં.)

કમળાકર-(ગભગમ્મને સ્વગત) અરે ! હવે કેમ થશે ? સંવરણનું
 મુખતો વિરહના તાપથી પ્રભાતના ચંદ્રમા જેવું થઇ ગયું. હવે હું શું
 કરું !! એ પ્રીતિ મહા દુઃખદાયક છે. (વસ્ત્રથી વા નાખે છે)

સંવરણ-હે પ્રિયા ! મને એકલો જોઇ વનનાં પશુપક્ષી મારી હાંસી
 કરે છે. હે કોકિલાસ્વરી ! મૃગનાં નેત્ર, ગજની ચાલ, કુંદની ક્ષી, અનાંરના
 દાણા અને કમલનો વિકાસ જોઇ મારા અંતઃકરણને મહાવ્યથા થાય છે.
 તું જલદી આવી એતો અહંકાર હરણુ કર. હે મેઘ ! તમે સંસારનો તાપ
 મટાડવાવાળા છે તો મારી પ્રિયાને મારો સદેશ પોહોઆડી મારા વીરહનો
 તાપ પણ મટાડો. અરે ! એણે પણ મારી વાત ન સાંભળી ? હવે હું ક્યાં
 જઈ ? અરે ! આકાશમાંથી વીજળી પણ નથી તુટી પડતી કે આ દુઃખથી
 જલદી છુટકો થઇ જાય. હે પર્વતી તારા વગર મારું ! દુઃખ સાંભલવાવાળુ
 પણ કોઇ નથી. (વિલાપ કરે છે)

કમળાકર-(સજલ નેત્રે) હે મિત્ર ! જન્મથી આજ પર્યંત તમે
 મારી કોઇ પણ વાતનો અનાદર નથી કર્યો તો આ વિષયમાં મારી વાત
 કેમ નથી સાંભલતા ?

મવરણ—(પોતાના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ) હે પ્રાણુવદ્ધભા ! શુ તમે માત્ર હું જ દેવાને મારે દરશન આપ્યું હતું ? તમારો સ્વભાવ તો એવો કઠોર નથી નિશ્ચય તમે મગ્નક કરી હશે । શુ તમને મારી દીનતાપર દયા નથી આવતી ? જુઓ । એમ ન કરો હવે તે પૈષાના પ્રાણુ કંઠે આવીને અટક્યા છે અરે । તમે મહા નિરદય છો જુઓ । આ સમય કરી હાથ નહી આવે- (કમળાકરને) આવો મીત્ર, એકવાર છાતી શુ છાતી મેલાવીને લેટી લધ્યે પછી તમે ક્યા ને અમે ક્યા ? હવે હું પરમેશ્વર પાસે એજ મારુછું કે જ મોજનમ પ્રિયાનો મમાગમ બન્યો રહે (કંઠ અટકેછે, આમુ પડેછે અને મૂરછા આવી જાયછે)

કમળાકર—(રોધને) અરે ! આ શુ થયું ? હે પ્રાણુવદ્ધભા ! હે નૃપોત્તમ ! બોલો । બોલો । જલદી બોલો । જુઓ જનમથી હું તમારી સાથે રહ્યો, સાથે દુઃખપાન કર્યું, સાથે બોજન કર્યું હવે શા સાથે સાથે છોડાછો ? હે પ્રીતમ ! માગ વિના તમને લા કેમ ગોઠશે । મારો પ્રાણુ તમારીપર કુરબાન છે (સ્વગત) અરે ! મહાખેદની વાત છે । જુઓ એનું મુખ અસ્ત પામતી વખતના સૂર્ય જેટલું પીયુ થઇ ગયું છે મહા અનરથની વાત છે- મારી છાતી વજની થઇ ગઈ છે હવે હું શુ કર ? અહીં ઐપધ મક્કી આવ લુ ફર્લભ છે, પણ જાને કાઈ ઉપાય તો દર (અગવસ્થથી સવરણનું મુખ નુછી નેપથ્યમાં જાયછે)

— [તમા અદ્રકળા સમેત જોગણના બેખમાં આવેછે]

તમા—સખી, એક આપત્તિથી તો છુટ્યા હવે જોઈએ શુ થાયછે તે

અદ્રકળા—માગ ધારવા પ્રમાણે તો હવે રાગનો મેલાપ થઇ જશે

તમા—કેવી રીતે ?

અદ્રકળા—હું ખની પાછળ સુખ થાયછે

તમા—(નિરહમાં સવરણનું ધ્યાન કરીને) હે મહાભાગ ! તમારે કારણ જોગણુ થઇ વન વન ભટકી તોપણ તમને દયા ન આવી અરે ! શુ કરવા પોતાના અગને શુભલતાઓમાં સતાડાછો ? શીઘ્ર આવી આપના અદ્રવદનથી મારો વિરહને તાપ સચાવો

સવરણ—(તેજ મૂર્છાવસ્થામાં ગદગદ કંઠથી,) હે પદ્મિની ! હવે આ 'પન વૃક્ષથી અરેછે મને પોતાનો મગાનું લેશ માત્ર પણ બચ નથી પરંતુ

માત્ર એ વાત મારા અંતરમાં ખટકતી રહી જશે કે આ દશા થાય ને તમે આણુજાણુ રહો. આ સમયે તમારી મોહની મુરત દૃષ્ટી ગોચર થઇ જાય તો હું કૃતકૃત્ય થાઉં પણ એ વાત અસંભવિત છે. “દહન થાય વન મલય, મેલ ઝાં દયા કરેછે.” હે મીત્ર ! તમે સાક્ષી રહેજો. હું પ્રિયાના વિરહમાં દેહ છોડું છું.

તમા—(કાન દબ સખીને)જો આ કેવો વિરહમાં વ્યાકુલ છે. એના મુખથી શબ્દ ભાગા તૂટી નીકલેછે અને એનાં વચન સાંભલી શેમાંય ઉર્લાં થાયછે. પરમેશ્વર વિરહવ્યથા ક્રોધને ન દે ! ચાલો, જોઇએ તો ખરા એ ક્રોધ છે તે. (અંદ્રકળા સમેત સંવરણની પાસે જઈ વસ્ત્ર ખસેડેછે, એટલામાં અંગસ્પર્શનાં કારણથી સંવરણને ઓલખીને) હાય ! હાય ! આ દુખનું કારણ તો હું પોતેજ છું. (સંવરણનું માથું ઓલામાં લઇ) હે પ્રીતમ ! તમારી ઉપર હું આ મારા પ્રાણ ઓવારી નાખું છું. હે સન્નન ! તમારી પ્રીતિમાં સંદેહ નથી તેમ મારા વિરોધમાંએ સંદેહ નથી. અરે ! હું કેવી મંદ ભાવની કે મારા ગલાનાં અલૌકિક હારને સર્પ જાણી ફેડી દીધો ? મારી બુદ્ધિ ભટ્ટ થઇ ગઇ. એ મારા અંતરનો ધા કેમ રૂઝશે ? (આંસુ પડ્યાં)

સંવરણ—(અશ્રુર્મીંદુ મુખપર, પડવાથી નેત્ર ઉઘાડી) અરે ! એ ક્રોધ પરોપકારી છે કે જે આ સમયે આટલી દયા કરેછે ? પરમેશ્વર એનું કલ્યાણ (મુહિત થઇ જાયછે)

તમા—(કરુણાસંયુક્ત) હું તેજ કૃતક્ષી છું કે જેને કારણે આપસરખા સન્નનને આટલું સહન કરવું પડ્યું. જો હું સંસારમાં જન્મીજ ન હોત તો સારું થાત. હાય ! હાય ! આંસુઓથી ભીજી ભીજીને તમારી પોંચીના નગીના ઝાંખા પડી ગયાછે. જ્યારે હું પાછલી વાત સંભારું છું ત્યારે મારા ભીતરમાં જાણે ભડકાં બલતાં હોય તેમ થાયછે. એવાં જીવનપર ધીકારે છે. (આંસુ ટપકે છે)

સંવરણ—(સચેત થઈ) આહા ! આ પ્રિયા તમા છે કે જેનાં નેત્રોથી મુકતાની મડી લાગી રહીછે. અરે ! મારે કારણે પ્રિયાને આટલું દુઃખ થયું. (પોતાને હાથે તમાનાં આંસુ લુછે છે.)

તમા—હે મહાભાગ ! મારે એ અપચાર ભૂલી જાઓ. મારાથી એ અપરાધ આણુજાણુમાં થયોછે.

સવરણ-હે પ્રિયા ! શેષ મ કરો, બનવા કાળ એમજ હતો, પરંતુ મોટા હર્ષની વાત છે કે તમે મને જાણખી લીધો, અને તમારી પ્રીતિ યથા-વસ્થિત બની રહી છે

તમા-આહા ! સજ્જન હોય ત્યાં એમજ હોય હે આર્યપુત્ર ! સો બન્ધુમિત્રી હું તમારી સેવા કરે તોપણ રણમુક્ત ન થઈ શકું

સવરણ-(હસીને) પ્રિયા હવે તો કાષ્ટ એવો ઉપાય કરો, કે નથી કદી ક્ષણભરનો પણ વિયોગ ન થાય

તમા-હું તો માથે તન, મન, ધન, તમારી ઉપર જોવારી ચુકી, પણ એ વાત તો પિતા (સૂર્ય ભગવાન)ની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થશે

સવરણ-ફીક, તો હું હવે તેને પ્રસન્ન કરવાનો કાષ્ટ ઉપાય કરીશ [સવરણ એકે તરફથી અને તમા, ચક્રકળા બીજી ગમથી નેપથ્યમાં બળછે]

વિચારમાધુકરી. *

વિચાર ૧ લો-શકકાલવિચાર.

શ્લોક

ત્રિશત્તુ ત્રિસહસ્રેષુ ભારતાદાહવાદિત

સસાબ્દ શતપુક્તેષુ મતેષ્વન્દેષુ પચસુ

* આ વિષય “ભગવદ્ભક્ત” ને અમારો એક વિદ્વાન મિત્ર છે તે મરાઠી “વિવિધગ્નાનવિસ્તાર” નામના માસિક ચોપાનિયામાં ફેટલાએક મુદ્દિના થયા આપે છે તેણે તે વિષયમાં ફેટલાએક ફેરફાર તથા સુધારો કરી ગુજરાતી ભાષામાં અમારીપર લખી મોકલ્યો છે હિંદુસ્તાનમાં શક ફેટલા ચાલતા હતા, તે તે શકનો પ્રારંભ ક્યારે થયો અને પ્રભવાદિ સવલ્મર ગણાય છે તે કેમ અને ક્યારે નીકળ્યા હશે વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન મેળવવાને એ વિષય ધણો ઉપયોગી છે આ એક વાદવિષય હોવાથી આપણા ગુજરાતી વિદ્વાનોમાંથી કોઈપણ ગૃહસ્થ એ વિષયપર ચર્ચા અમારા માસિક મારફત ચલાવશે તો તેના જીતાર પ્રસન્નતા પૂર્વક આપવામાં આવશે એવું એ અમારા પડિત મિત્ર તરફથી અમે જણાવિયે છીએ

તત્રી.

† એ આખો શિલાલેખ જોખતો હોય તો (VOL IX, J B B R A S) જુઓ બીજા ચરણમાં “મતેષ્વન્દેષુ” એવો પાઠ આવ્યો છે, તે મી. ફક્ષીટ ને શિલાલેખની નકલ કરી છે તે ઉપરથી છે “નર્નલ” માં તો “શતેષ્વન્દેષુ” એવો પાઠ છે

પંચાશત્સુ કલૈઃ કાલેષ્ટસુ પંચશતેષુચ
સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ ભૂમુજામ્

..... સત્યાશ્રયસ્ય પરમાત્મવતા પ્રસાદમ્
..... નિર્માપિતં મતિમતારવિકીર્તિનેદમ્

“હૃદમ્” (છેવટનાં ચરણમાં)=જિનમંદિર. રવિકીર્તિ નામનો એક જૈન યતિ હતો. તેણે સત્યાશ્રય રાજના આશ્રયથી ધવલ્લી ગામમાં જે જિનમંદિર બનાવ્યું, તેની બીતપર ઉપલા શ્લોક છે. સત્યાશ્રય રાજનું ‘ખીલું’ નામ પુસ્કેશી હતું. એ રાજ ચાલુક્ય કુલમાં જન્મ્યો હતો. દક્ષણમાં ચાલુક્ય કુલની રાજવાની “ધાતાપી” નામની નગરી હતી. તે નગરીને હાલમાં “બદામી” કહે છે. ચાલુક્ય કુળના રાજની શાલિવાહનના પાંચમા શતકથી તે અગિયારમા શતક સુધી ચઢતી થતી ગઈ. “કલિયુગમાં ભારતચુદ્ધકી એટલે જન્મે મળીને ૩૦+૩૦૦૦+૭૦૦+૫+૫૦=૩૭૮૫ વરસ જ્યારે ગયાં હતાં તથા શાલિવાહનનાં ૫૦૬ વરસ ગયાં હતાં ત્યારે સત્યાશ્રય રાજના આશ્રયથી રવિકીર્તિએ જિનમંદિર બંધાવ્યું. “શકાનામપિ ભૂમુજામ્” અહીં સામાનાધિકરણ સંબંધ સમજવો. બહુવચનાત પ્રયોગ કર્યો છે તે કવિએ દક્ષણના શકકાર વિષે પોતાની પૂજ્યમુદ્ધિ દેખાડવાંસાડ. એવી રીતે માન આપવાંસાડ બહુવચનો પ્રયોગ કરવાનો સંસ્કૃત કવિનો સંપ્રદાય* છે. જ્યારે જિનમંદિર બંધાવ્યું ત્યારે કલિયુગનાં ૭૮૫ તથા શાલિવાહનના ૫૦૬ વરસ ગયાં હતાં. જિપણાં ૩૭૮૫ માંથી ૫૦૬ ખાદ રતાં બાકી ૩૨૭૯ વરસ રહે છે. માટે ૩૨૭૯ વરસ કલિયુગનાં ગયાં ને શાલિવાહનના શકની શરૂઆત થઈ. ૮૫૯માં ૩૦૪૪ યુધિષ્ઠિરશકનાં તથા ૧૩૫ વિક્રમનાં ગયાં ત્યારે શાલિવાહન શક શરૂ થયો એમ વાંચવામાં આવે છે. પણ યુધિષ્ઠિરનો શક ૩૦૪૪ વરસ ચાલ્યો એ સિદ્ધ કરવાને કાંઈ પ્રાચીન પ્રમાણ મળતું નથી. વરાહમિહિરાચાર્ય નામના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષીનો શા. ૫૦૯ માં કાળ થયો. તેમનો રચેલો બૃહત્સંહિતા નામનો સંહિતા-

* “હૃદં કવિમ્યઃ પૂર્વેમ્યઃ” એમ ઉપરામચરિતમાં મંગલાચરણનું શ્લોકમાં ભવભૂતિયે લખ્યું છે. “કવિમ્યઃ પૂર્વેમ્યઃ” વાલ્મીકિયે

અથ*છે તેમા યુધિષ્ઠિરનો* શક ૨૫૨૬ વરસ ચાલ્યો એમ વૃદ્ધગર્ગ કહે છે એવું લખ્યું છે કલ્હણ નામના પડિતે શાલિવાહનના અગિયારમા શતકની આખરે રાજતરંગિણી નામનો કસ્મીર દેશનો ઇતિહાસ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષામા રચ્યો છે, તેમા † “યુધિષ્ઠિર રાજાનો શક ૨૫૨૬ વરસ ચાલ્યો” એ વૃદ્ધગર્ગનું વચન બૃહત્સહિતામાથી દાખવ કર્યું છે માટે ૩૨૭૯ માથી ૨૫૨૬ બાદ કરવા જોઈએ એટલે કલિયુગના ૭૫૩ વરસ ગયા ને યુધિષ્ઠિરશકનો આરભ થયો એવો અર્થ નિકળે છે કૃત્તિકા નક્ષત્ર સત્તાવીસ નક્ષત્રોમા આઘ એમ† વેદ જાહેર કરે છે કૃત્તિકા નક્ષત્ર નક્ષત્રોમા પ્રથમ ગણાયુ માટે તે નક્ષત્ર જે મામની પૂર્ણિમાના (છેલ્લે દિવસે) આવે તે મામને કાર્તિક એવું કૃત્તિકા ઉપરથી નામ આપી બાર મામોમા તે માસ (કાર્તિક) ને પ્રથમ માસ સમજવાનો સપ્રદાય છે મામોમા આની રીતે કાર્તિક પ્રથમ ગણાયો તેથી જે વરસે કૃત્તિકામા બૃહસ્પતિ આવેછે તે વરસ એટલે કાર્તિક વર્ષ બાહસ્પત્ય વર્ષોમા ॥ આઘ માન્યુ છે આની રીતે નક્ષત્રવ્યવસ્થા, માસવ્યવસ્થા તથા વર્ષવ્યવસ્થા કૃત્તિકા નક્ષત્ર ઉપરથી કરવામા આવતી હતી એમ જણાયછે એ ત્રણુ વ્યવસ્થા જો કૃત્તિકા ઉપરથી લાગતી હતી, તો યુગવ્યવસ્થા પણ કૃત્તિકા ઉપરથી લાગવી જોઈએ માટે સમર્પિ જ્યારે કૃત્તિકામા આવ્યા ત્યારે કલિયુગનો આરભ થયો જોઈએ જે વૃદ્ધગર્ગ “૨૫૨૬ વરસ યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલ્યો” એમ લખે છે તેજ “યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે સમર્પિ મધ્યામા હતા” તથા “પ્રત્યેક નક્ષત્રનો ઉપભોગ સમર્પિ ૧૦૦ વરસ કરે છે” એમ લખે છે કૃત્તિકામા સમર્પિ આવ્યા ત્યારે કલિયુગનો આરભ થયો, એમ માન્ય કરિયે તો જ્યારે યુધિષ્ઠિર ગંજ્ય કરતા હતા ત્યારે ૭૦૦ વરસોથી વધારે વરસ કલિયુગના

* “ઓત્તિન્મઘાસુ મુનય શાસતિ શયિર્વા યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ ॥ ષટ્ દ્વિકપચદ્વિયુત* શકકાલસ્તસ્ય રાજશ્ચ ॥ ૧ ॥ “एकैकस्मिन्नृत्वे शत शत ते चरति वर्षाणाम्” બૃહત્સહિતા સમર્પિચાર જોવો (પાનુ ૮૫ કલકતા એડિશન)

† શ્લોક ૫૬, ૫૯ ૩, રાજતરંગિણી કવચતાની

‡ અનુવાક ૧, પ્રપાદક ૧, તૈત્તિરી. બ્રાહ્મણ

॥ ૫૯ ૪૭ બૃહત્સ કવચતાની

જ્યાં જોઈએ, કેમકે મધા એ નક્ષત્ર કૃત્તિકાથી આરંભુ છે. ઇવલ્લીને શિ-
લાલેખ યુધિષ્ઠિરશકનો આરંભ કલિયુગનાં ૭૫૩ વરસ ગયાં ત્યારે થયો
એમ લખે છે. એ શિલાલેખમાં કહેલા ભારતસંગ્રામનો કાળ દૃઢ ગર્ભા-
કત કાલને મળતો આવે છે, માટે એજ સપ્તમાણુ છે એમ સમજવું
જોઈએ. કલ્હણ પડિત તો કહેછે કે ૬૫૩ વરસ કલિયુગનાં ગયાં ત્યારે
ભારતસંગ્રામ થયો. કલ્હણોક્તિ જો પ્રમાણુ માનિયે તો રેહિણીમાં
સપ્તર્ષિ આવ્યાથી કલિયુગ શરૂ થવા માગે છે. પણ રેહિણીને
માસવ્યવસ્થામાં તથા વર્ષવ્યવસ્થામાં જગા નથી માટે યુગવ્યવસ્થા
માં પણ જગા આપવી યોગ્ય નથી. વળી પ્રથમ પર રાજાઓ * નાં
વૃત્ત તથા કાળ બરાબર મલતાં નથી; કેમકે “આમ્નાય” તેઓનો નાશ
પામ્યો એમ કલ્હણુ પોતે કબુલ કરે છે. માટે એવું અતુમાન થાય છે કે
સાંપ્રદાયિક કલિયુગનો આરંભ તેમનો નાશ થયા પછી જ્યારે સેંકડો વરસ
ગયાં અને લોકો કાળગણના કરવા લાગ્યા ત્યારે એક સપ્તર્ષિનું નક્ષત્ર એટલે ૧૦૦
વરસ તદ્દન ભૂલી ગયા, અને પછી કલિયુગનું સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ હતું તેનો
લોપ થવાથી ૬૫૩ કળિયુગનાં વરસ ગયાં પછી ભારતસંગ્રામ થયો એટ-
લીજ દંતકથા લોકોમાં રહી. પછી કલિયુગ એટલે પાપનો યુગ આવ્યો એવો
વૈષ્ણવોને નિશ્ચય થયો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કળિયુગનાં ૬૫૩ વરસ ગયાં
ને અવતર્યો એ વાત તેમને રૂચી નહિ તેથી “તેજ દિવસે શ્રી કૃષ્ણ નિ-
જધામ ગયા તેજ દિવસે તેજ ક્ષણે કલિયે પોતાનો પૃથ્વીમાં પગપેસારો
કર્યો” એવો સિદ્ધાંત કરી ૨૫૨૬+૬૫૩=૩૧૭૯ ગયાં ને શાલિવાહન સમ-
કાલીન. હર્ષવિક્રમાદિત્યનો શક શરૂ થયો એવી કાર્ત્તિકીઓની પરંપરા હતી
તે અન્યથા કરીને હર્ષવિક્રમાદિત્યનો પૂર્વજ પ્રથમ વિક્રમાદિત્ય હતો તેનો
૧૩૫ વરસ સુધી એટલે હર્ષવિક્રમાદિત્ય તપ્તાધિરૂઠ થયો ત્યાં સુધી ચાલ-
તો યુધિષ્ઠિરશકાંત:પાતી શક હતો તે ૩૧૭૯ માંથી બાદ કર્યો અને યુધિ-
ષ્ઠિર શક ૩૦૪૪ વરસ ચાલ્યો એવી અપૂર્વ વાત નિર્માણ કરી. વાસ્તવિક
જોતાં કૃત, ત્રેતા; ૬૫૨ તથા કલિ એ ચાર યુગોની કલ્પના જ્યોતિર્વિદોની

* શ્લોક ૪૪ પૂ. ૨. રાજ તં કલકતાની.

† શ્લોક ૩૪ તથા ૩૫, પ્ર. ૪૩, અંશ ૪, વિષ્ણુપુરાણ. મુબંધ-
ની ઓરિશન.

હોવી જોઈએ જેમ રાહુ એટલે કોઈ અસુર છે તે ચંદ્રને આમે છે એ વાત જ્યોતિષી કદી માને નહીં, તેમજ કલિયુગના વરસથી હાપગના અધિક, હાપરથી ત્રેતાનાં અધિક ને ત્રેતાથી કૃતના અધિક એવો નિર્મૂલ સિદ્ધાંત જ્યોતિષી કરે એ વાત મજબૂતી નથી યુગકલ્પનાનું મૂલ્ય સમર્થિમાન છે એવું અનુમાન થાય છે એક એક નક્ષત્રે સમર્થિ ૧૦૦ વરમ રહે છે તેથી એક સમર્થિસવત્સર ૨૭૦૦ વરમોનું થયું એવા ૧૦૦ વરમ એટલે ૨૭૦૦૦૦ વરસ જાય છે ત્યારે એક પાદ ગયો આવ્યા ચાર પાદ એટલે ૧૦૮૦૦૦૦ વરમ મળીને એક યુગ થયો એવા ચાર યુગ એટલે ૪૩૨૦૦૦૦ વરમ મળીને એક “મહાયુગ” થાય છે આવી રીતે ૧૬ પાદ મળીને ચાર યુગ થયા પણ જ્યારે વૈષ્ણવોએ જોયું કે પોતાના મતનો પ્રસાર થતો નથી અને ચારો તગ્ધ લોકો વૈષ્ણવોના સિદ્ધાંત ખોટા પાડવા ઉઠે છે ત્યારે નિરાશ થઈ “ધર્મ” ને બગાડતું ૩૫ આપીને એક એક યુગમાં એક એક પગ લુપ્ત થતો ગયો, તેથી કલિયુગમાં વૈષ્ણવોની વૃદ્ધિ થતી ન હોય તે અત્યંત નિકૃષ્ટ યુગ એટલે ધર્મનો એક પગ (પાદ) રહ્યો એવું તર્કસૂત્ર ચત્રાચ્યુ, અને ઈલિ ૧, હાપગ ૨, ત્રેતા ૩ અને કૃત ૪ મળી ૧૦ પાદ ૧૬ પાદોના ગ્યાને કર્યા એવી રીતે કલિયુગ એક પાદાત્મક=દશમ ભાગાત્મક એટલે ૪૩૨૦૦૦ વરમનો માન્યો ગયો અને તેથી યોગણી કૃત યુગના વર્ષોની ગણના થઈ

“ભગવદ્ભક્ત.”

એક બ્રાહ્મણી વિધવા અને કણબણ વચ્ચે થયેલી વાતચિત —
બ્રાહ્મણી વિધવા કહે છે — “જો ભગવાન ! અસ્તાર આવે તો કણબી સરખી નાતમાં આપજો કે રડાપાતુ દુખ તો વેઠતું ન પડે ને ધણી ગાંઠી ધાલ્યો નક્ષરો મલ્યો હોય તો ઝટ લઈને “હે તારી છાતી ને દુતો મારે ચાલી” એ કહેવન પ્રમાણે મન ગમને ટેકાણે મહાવાય તો ખરું” કણબણ બોલી — “ગાડી બેઠેનાં એમાં એ મુખ એ જાણતી “હાતે દીકરે કણબીનું પશ્ચિયત ઝાચું” હાગ ધણીની ખાચડી કે દારી ખાચડીનો ધણી રાત ને દહાડો ફિકરમાં રહેકે જ્યેને કોઈ આપણા દારાની ૫૦ તગાય મારતું તો હમણું છે એટલે ઝાચું હું કહું”

ગંગા.

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ સત્તરમું.

દંદયુદ્ધની માંગણી.

કચેરીમાં સધળાઓ આવ્યા પછી, ને આસપાસના ખીજ સરદારો આ ચમત્કાર જોવાને દોડી આવ્યા તેઓએ પોતપોતાની જગ્યા લીધા પછી યોગ્યદ્વાર, જે નવીજ છડી લઈને ઉભો હતો તેણે, પોતાના હિમેશના રીવાજ પ્રમાણે નેકી પોકારી, સૌને સાવધ કીધા. સભામાં આ વખતે તદ્દન સુપ-કીદી પથરાઈ ગઈ હતી, ને હવે સૌ જાણુવા આતુર થયા હતા કે આ શો રંગછે. !! લડાઈના વિચાર લડાઈને ઠેકાણે રહ્યા હતા, ને હવે આ અકસ્માતમાં તેઓ કંઈ નવું જોવા-થવાની આશા રાખતા હતા. જે, તે સ્થળે હોય તેના જોવામાં પ્રત્યક્ષ આવતું કે હાલનો બનાવ કંઈ ધણો ગંભીર વિચારશીળ છે, અને શેહેરમાંથી અવરોધ માટે નહી, પણ લડવામાટે આવેલું લશ્કર જોઈ-વળી તેમાં મુસલમાન ને હીંદુ બંને છે એ જાણતાં મરાઠા સોલજશની મુખમુદ્રા કંઈક તેજ રહિત થઈ હતી, ને તેઓનો આસ ધણો ઠંડો હતો.

મુસલમાન પેહેલવાને સામા આવતાં વાર એક ઘણી કૂંડવી નજર શિવાજીપર ફેંકી, અને જ્યારે તે થોડો સમય ઉભો રહ્યો ને કાંઈએ સન્માનાર્થ જોસવાને આસન ન દીધું, ત્યારે તે ઉચ્ચતા પામી, પાસે એક ઘણી મુંદર ખુરસી પડેલી હતી તે ખેંચી લાવી, મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી, ખરોખર શિવાજીની સામા ખેડો. આથી તુરત તો કચેરીમાં ધણો ગંભીર થયો. શિવાજી પણ આ નિડરતા ને ધીરતા જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે નક્કી કાઢ્યું કે આ જેવો તેવો નર નથી, તેમ સાંખી જાય તેવો પણ નથી.

સર્વ શાંતિ હતી. કોઈનો હોઠ પણ હાલતો નહોતો.

અતે શિવાજીએ શાંતિ તોડી.

“જદોજી, એ કાણુ જવાંમદં આપણી કચેરીમાં આવ્યો છે?”-તે બોલ્યો.

જદોજી શું જવાબ દે છે તે જાણવાને સૌ ચાતક પેઠે આતુર થયા. સંધ્યાનું લક્ષ જદોજીના મોં તરફ હતું. ક્ષણખર વિચાર કરી તેનો હોઠ ફાટ્યો.

“આ કોઈ મુસલમાન સરદાર મહારાજ સમક્ષ આવવા માગતો હતો”-
તેણે નમન કરતા કહ્યું “દરવાને કંઈ અપમાન કીધું ને તેથી તે રીસે બ-
રાયો ને ક્ષણભર વિલગ લાગત તો એ વિકોળને ધૂળ ચાટતો કરત ”

“હા એ એવું એટલું બધું શક્તિમત છે?” દાદાજીએ વુટક વુ-
ટક શબ્દમા કહ્યું “ભાઈએ રે! આજે એ વિકોળને ધૂળ ચાટતો કરવા
શક્તિમાન થાત તો એ ખેરેહેમ પછી મને પણ જામ રાજપાસે પહોચાડત,
પછી મહારાજપર એ ચોર પોતાનો કીનો કેમ ન લેત ?

“હા! માઆપને સાચું કહ્યું છું, એ તરકડાને તેથી મારાં નાખવો
જોઈએ”, વિકોળએ ધણી છાતી ત્રણ કડકે પોતાનું વાક્ય પુર કીધું

“એ તરકડાને તો મારવોજ જોઈએ, ભરતખંડમા તરકડા ન રહેવા
જોઈએ ” સો પચાસ મોમાથી આ વાક્ય નીકળી પડ્યા

“મહારાજને શું કહું-દરવાજામા પેસતાજ હજારો ગાળો દઈ મને
રોષે ચઢાવ્યો”-વિકોળએ પુરવણી કીધી-“ મે ધણી નમ્રતાથી કહ્યું કે
બાઈ, મહારાજ, સાક્ષાત પરશુરામ અવતાર પાસે એવુંથી જવારો નહી,
પણ એ તરકડાએ કંઈપણ ગણકાવ્યા વગર અગાડી વધવા માડ્યું ” અ-
દિયા વિકોળ જરાક અટકી પડીને પછી પાછો બોલ્યો “સાક્ષાત અર્જુન
સ્વરૂપને મોઢે બોલતા લગ્ન પાત્ર છું કે એ તરકડાએ મહારાજને ધણી
“આયચી માયચી” દીધી છે એ સાબળતાજ મારો પિત્તો તપી ચાલ્યો
તે જો જઈએરાવ ન આવ્યા હોત તો એના બોલવાનું ફળ એ તરકડાને
અપાડત ”

“મહારાજને અપમાન કરનાર એવુંજે બવાની જીવતો ન જ્યા દેશે”-
ફરીથી મોટા પોકાર ઉઠ્યો

પણ આપણો પેહેલવાન તો આગ રહ્યો. તેણે તો જાણે કંઈ સા-
બળ્યું નહી હોય તેમ ખરેખરો શાત રહ્યો, ને તેથી શિવાજી જે આ સ-
ઘર્ણી ચર્યા જોતો હતો તે વધારે નિસ્મય પામ્યો પેહેલવાનની પીડપર જે સ્વા-
ર ને તેની પૂઠે તાની પુરખામા હતી, જેનાપર હજી સુધી શિવાજીની નજર
ગમ ન હોતી-તે ત્રણો પણ ઘણાજ શાત હતા શિવાજીની હવે આત્રી
યમ કે આ પેહેલવાન, જે સામા નિહરતાથી બેઠો છે તે હલ્યુદમા પણ
પાછો દડે તેવો નથી

ન્યારે વિંદાજી બોલી રહ્યો ત્યારે શિવાજીએ ઘણીજ ગંભીરતાથી પૂછ્યું કે “એ સરદારે બીજું કંઈ કીધું છે?”

“મહારાજને ઘણી ગાળો દીધી એથી વધારે શું ?!! ત્રણ ચાર મુખમાંથી શબ્દોચ્ચારનો ધ્વનિ સંભળાયો.

“કંઈ શીકર નહીં !”-કુકેમાં અર્જુનઅવતારીએ જવાબ દીધો-“ગાળ દેવી એ જો સરદારે પુરપાથ માનતા હોય તો તેઓને તેજમાટે જન્મ આપેલો આપણે જાણવો. શરપુરપત્ની ગાળો ઘણી મોંઘી છે તે તમે જાણતા નથી ?” આસપાસ કચેરીમાં નજર કરી પુછ્યું. “આપણે કંઈ ગાળો કે તમાસો જોવા આવ્યા નથી ! પણ લડવાને આવ્યા છિયે. પણ તેમ છતાં તમે કહોછો કે આ અમીર ખીન ઉમરાવે, પોતાનો દરજ્જો હુલી જઈને ગાળો લાંડી હોય, તમારા મહારાજના પદને અપમાન પહોંચે તેવાં વચન કહ્યાં હોય તો તમારે શું કરવું છે તેનો મારે વિચાર જોઈએ છે. તમારો વિચાર આપો, મારે તેની જરૂર છે.”

“કોણ કોણ પાસેથી વિચાર માંગવામાં આવેછે ?” તાનોજીએ એકદમ આવતાંવારને પ્રશ્ન પુછ્યો-

અને સંધ્યાઓ એક મોટા તોફાની આંચકાથી ચમક્યા હોય તેમ સ્તબ્ધ થયા. “મહારાજ આ અમીર ખીન ઉમરાવ માટે કંઈ પુછોછોની ?” તાનોજીએ પુછ્યું. “હા.-” દાદાજીએ ડોકું ધુણાવી જવાબ દીધો.

“હીક, તમે આવજેઆવા બારીક સમયમાં ઘણી સારી તકાસ લઈ બેઠાછો. જ્યારે આપણે આપણા અગત્યના કામમાં મગ્નવાનું છે ત્યારે આ ન્યાયના દરબાર ઠરાવી તેમાં તમે પોતાનો વખત ગાળોછો. આ અમીર કે જે આપ મહારાજની હજુર કંઈ મોટા કારણસર આવ્યોછે ને મહારાજને પોતાના નગર તરફથી ભેટ આપવા આવ્યોછે તેને મળવામાં પડતી વિટંબણામાં જે અટકાવ કરે તેને પેહેલાં શાસન કરવું અગત્યનું હતું તે બદલે મહારાજ ખીનને પ્રશ્ન પુછોછો એ આશ્ચર્ય જેવુંછે. દરવાજાપર પહોંચીને જો આ પણા ને સામા પક્ષના માણસો જોઈએ તેવા લડવાને તત્પર થયાછે! તેવા વખતમાં આ સરદારનું આવવું જો આપણા લાલમાં હોયતો તેનો લાલ લેતાં બિલંબ ન કરો મહારાજ! આપણે આપણા કામ સાથે કામછે, મિથ્યા વખત ગાળવાપર કંઈ જરૂર નથી.”

“રાસ્તહૈ રાસ્તહૈ-“એ સ્વારે સાબાશી આપી.

“વખતસર ઠીક ચેતવણી દીધી ” જાલજીએ શબ્દ કહાડીયો.

“સાબાશ ! કેવી સુકિર્તી નકામી પચાતીને અટકાવી ” દાદાજી બોલી ઉઠ્યા “તારોજીભાઈ તે બરાબર કહ્યું છે ”

તાનોજી, હું જાણું છું કે તુ કંઈક જાણે છે એને માટે, બોધ એની હકીકત,— ને કેમ કરે તુ તે તુ જાણે છે ”—શિવાજીએ તાનોજીને આગળ બોધાવી કહ્યું.

“પણ નકામું તાનોજીને પુછીને શું ફળ મેલવવું છે ? એ સરદારને પુછેની ? ” બલાલ, જે તાનોજીની ચઢતી જરાપણુ જાણે કે બળી બેઠે સૌ તેણે મહારાજ સમીપ તાનોજીને બેસતો જોઈ રજક મુક્યું.

“બસ, બહુ થયું ” આગા વાચક શબ્દથી શિવાજીએ હાથ કરી માધવને બોલતો અટકાવ્યો “આપણે નકામી તકરાર બધ પાડીને રસ્તાસર આવવા માગીએ છીએ ત્યારે આ તારા શાને જોઈએ ? જે જાણે છે તેને બોલવા દો—હકનારા કે જેનાથી ખમાતું ન હોય તે બહાર જાઓ. શું મારે બધા નચાવે તેમ નાચવું ? ”

“મહારાજને એમ કહેનાર કોણ છે ? ” જાલજી બોલ્યો “ જે તાનોજીની મરજી બોલવાની હોય તો બધે બોલી ખુનાસો કરે, પણ તેમ ન હોય તો આ સરદારને બોલવા દેવો એ ઘણું સારું છે ”

“ત્યારે હમણાં સર્વે જન પોતાના માલીક થવા છે, ને સૌ પોતપોતાના રાજ્ય છે હાંધ્યા જય કે મોત એપર વાત આવી અટકીએ, ત્યારે શી રીતે આ પણ કામ આગળ ચાલવાનું હતું ? આ વખતે દરેક જણે ખરા મરાયના બચ્યા થવાનું છે, કંઈ હોસતોમી કે નકામી તકરાર ઉઠાડીને ચડલડવાનું નથી એનો નિવેડો આવે કે સૈન્યે ઉઠીને તાનોજીની પાછળ, પોતાનો પ્રાણ આપવાને ઉઠવાનું કરાવવું છે, ને જેની મરજી એની પછાડી જવાની નહીં હોય તે બધેને ચાલ્યા જાય પોતાને દેશ મે એને આજના દિવસનો મરદાર કરાવ્યો છે જે કાયર હોય તેણે તો મુંગા મરી જવું ”

જ્યા મહારાજ આ પ્રમાણે બોલી રહ્યા કે એકદમ ‘હઠહર મહાદેવ ! જવાની કરી જે’ નો મોટો પોકાર આખી કચેરી ને સૈન્યમાં ગાળી રહ્યો. બલાલ ને જાલજી તો વિદ્યા પડી ગયા ને પેહેલવાનને મોટો લાય ઉપજ્યો પણ તે જરા ચળ્યો નહીં.

“ચૂપ ચૂપ ! ” ગણગણાટ અટકાવવામાટે ચોખદારે છડી ફેરવી પોકાર કીધો. મહારાજે તાનોજીને હુકમ કીધો કે સર્વે વર્તમાન નિવેદન કરવું.

“મહારાજના હુકમથી બોલવા તત્પર છું. આ શેરદીલ સમશેર જગી નર એક એવો છે કે એના મોંથી સાંભળેલું વધારે અગત્યનું થઈ પડશે; ને માંધવરાવ ને ખીજાએને પોતાને બેઠેલા ધ્રુવાસો ધશે. હું માત્ર એ દરીઆ એ હાફેજના શુભધીઃ એટલેજ વાફેક છું કે તે કોઈ પણ મોટા અગત્યના કારણસર આવ્યો છે. તે મોટા કુળનો નામીયો નર હોવો બેઠ્યો.”

“પનાહે આલમ” પેહેલવાન તરફ નજર કરી તાનોજીએ પુછ્યું- “મહારાજને આપ આપનું વર્તમાન નિવેદન કરશો? આપ મહારાજ હજુર કંઈ વિશેષ જાણવા ચોગ્ય હકીકત લાવ્યા હશે, ને તે કેહેવામાં આપને કંઈ હરકત નહી હશે. આપની પછાડી જે ખીખી છે તેને પણ લાવવાનું કારણ છે કે નહી. દિલાવર જંગ, આપે જાણવું કે આપ જે રીતે મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડીને બેઠા છો તે રીતી બે કે આ કચેરીમાં અપમાન પહોંચાડનારી છે, ને મહારાજને તેથી દુઃખ પેદા થાય તેમ છે, તોપણ મુંઢકે અમાન, ખૂબ યાદ રાખો કે આપની જાંઘળી આપના નગરમાં નેટલી સલામત છે તે કરતાં અહિંયાં એાછી નથી. આપે બેઘડક જે કંઈ કેહેવું હોય તે કેહેવું. આપને કંઈ હરકત હોય તો તે પણ જણાવશો અમીર સાહેબ!”

“કૂછખી નહી હૈ! ઇદર બે કારણસર, અમ આયા હૈ, વૈ કેહેને મે અમ કખી પીછા ન હડુંગા.” પેહેલવાને કહ્યું.

“તો આપ, આપકી બે હકીકત હૈ વો જગર બોલકે રહે”-શિવાજીએ ખુરશીપર ટટાર બેસીને કહ્યું.

સૌ તે સાંભળવાને તૈયાર થયા; ને ત્યાં ક્ષણભર શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

“આપ સખ અમેરેસે જાનનેકું ઇતેજાર હો કે મય કૌનહું, લેકીન જાનનેસે તુમકું કૂછખી નહા હે નહી, એ જાનો ઝોર ન જાનો એ દોનો સરખા હૈ. મેરા દરજજા આસુદીનશીસે બઢતા હૈ, ઝોર મે એક બડા પેહેલવાન કેહેલાતા હું ઇસસે જ્યાદા જાનના તુમેરી જાંઘળેસે આયગા નહી. અમેરે નગરપે તુમ લૂટ કરનેકું આયા, અમે એરહેમ ! ઝોર છોટે બડે સખ આદમ જાતકું ધાસકી મીસાલ કાઢ ગાલા ઝોર આજ તીન દિન હુવા લૂટ ચલાયા, એ કરનેકા કયા સખજ યા? અમે મહારાજ, આદશાહ રાજા ઝોર નખાખ બે કોઈ તુમ હો સો હો-હતના જવાબ દે-ફીર, મેરે આનેકા સખજ તુએ સુનાડુંગા.” પેહેલવાને કહ્યું.

“તુમ મ્હેઝ્ઝ અમેરી મરજમીનમે કાયકે ખાસ્તે આપા ઉસકા કુછખી જવાબ તેરી પાસ હયે ?” તાનોજીએ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રશ્નથી દીધો

“હયે ! અમેરે ખૂદસે એસા હુકમ દે કે જે કાફર હોય ઉમકુ દીનમે જાના, ઓ સખમસે મે નહી, લેકીન જે આપા વો આપાયા તુમતો તુમેરી જાતવાસોપર ચઢાઇ લાયા ઓર જે તુમકુ દેતા નહી ઉસકુ માર જાતે કા ટ ઝાલતે, ઓર રંજાડતે અમ એસા હેવાનિયતકા કામ કરનેવાલે નહી, ઓર જીને કીયા હૈ બીનને ખુદકે વા ઉતર દેના પડેગા ઓ તકરાર કુછ ખી અઝ્ઝી નહી હૈ, ઉસ સમય અમ ઇતિનાહી કેહેતા કે જૈસે તુમ લોક બેરહેમ હો એસે અમ લોક નહી હૈ નવાબને અમકું હુકમ દીયા હૈ કે તુમ સખ કાફર લોક અમેરે મુલકમેસે ચલા જાઓ, જે ન ચલા જાયગા તો અમેરી પાસે ખોત સીપાહ દે, વે કુચખી રહેમ ખીના તુમ સખકુ કાટ ડાયેગા તુમને જે ચુન્દા કીયા હૈ વો માફ હૈ, ઓર જે લુટ કીયા હૈ વોખી કુચ પીછે ન લેના ન દેના ઇસસે જાઓગે તો તુમકુ એક બડી અઝ્ઝી મીઝ અમેરે નવાબ તરફથી બેટ દેનેકુ આપાહુ ”

“તમે મ્હેઝ્ઝના હાયથી અમને શુ મળવાનુ છે ?” શિવાજીએ પુછ્યુ—“તમારી પાસે છે શું ને હવુ શુ ? તરકડાઓ જ્યારથી આ દેશમા આબ્યા છે, ત્યારથી તેઓએ સત્યાનાસ પાળ્યુ છે, ને અમારો હેતુ એજ છે કે તેનો નાશ કરી પાછી હીંદુઓની ગાદી સ્થાપવી ”

“એક અઝ્ઝા ! જનાબ !” પેહેલવાને દરગાહીમા જવાબ દીધો “તુમ અમ મ્હેઝ્ઝકુ કાલતે કે અમ સખ કાફરકુ નિદાલ હેતે જોતો જખત આપગા તખ માલૂમ હોગા અખ જીતના બોલના ઇતના બકવા દે તુમ કાફરને અમેરે સામને પેહેલ કી હય તો અમ અમેગ હાયખી કુછ દેખનેમે આપગા જદ વર તુટ પડેગા તદ બકરાકા ક્યા હાલ હોયગા ઓ માલૂમ દે વા નહી ? તુમેગ તાનોજીકુ મેરી સામને લડનેકુ બેજો જે ઓ જીનેગા તો અમેરે નવાબ સખ શહેર છોડકર ફટીરી લેયગા, લેકીન તુમ દારેગા તે ક્યા દેયગા ? ”

“ટકટક મત કરે અમીર સાખ, ” તાનોજીએ તાનો મારયો—“અમ લડનેકુ તૈયાર હું બેનકુદ સીપાહ અઝ્ઝા ફસરેકી મીનમે કુછખી એકીના કઠ મકેગા નહી મકાગમ, એ મૂર્ખકુ શીર કટાને દો—ઓ પીછેમે દેખેગા કે હુમમઘે ક્યા ખુરા, પરિણામ હોતા દે અમીરમાખ, અખ કાયકે ખાસ્તે તુમ બેચેન રોના ?

આપન દોનો ખરનેસે ડરને વાલે નહીં, તબ દો. જનકા હોમ હોનેસે સખઝુ તો અખજા હોયગા. ચલો, મયદનમેં ચલો, કીસકી કતેહ હોતીહે એ દેખનેકે ખાતર તુમ કચેરી મંડળ સખ ચલો.”

તાનોજીએ પોતાની અડધી આનમાંની તરવાર પુરી ખેંચી કાઢી, ને અગાડી ચાલી પહેલવાનને સલામ કરી હાથપર ચુંબન કરી તેને મુબારક બાદી આપી. બનો જલ્ ચાલવાને તૈયાર થયા; પણ તેટલામાં શિવાજીએ પુછ્યું

“તુમ ખાનસાહેબ કોન હો?”

“તુમ મેરેખાસ્તે પુછતે હોજી? જદ સુનો, મેં એક બક્ષ જખરદસ્ત સુરત શહેરકા પહેલવાન હું, ઓર મેરે હુકમ ખીના કીસીકા હુકમ ચલતા નહીંહે. તેરેમેં કુછ લડનેકી શક્તિ નાહી હે, ઉસ સબબસેં તુમને એ તેરા સરદારકું આજે ક્રિયા, જો તેરી મરજી હોવે તો અપન દોનોકી મુલાકાત બરાબર હોયગી.”

“બસ! ખોત હુઆ!” શિવાજીએ એકદમ વચે અટકાવ કીધો, “મિયાસાબ, તુમેરી સખ ખાતાં હમને સુંની, તુમેરી હોશિયારી ખતાનેકા બખત દૂર નહીં હે.” પછી ફરીને તાંતોજીને કહ્યું—“તારે બહુ હોશિયારીથી કામ કરવાતું છે. તારાપર સઘળો આસરો છે, આ મુસલ્માને નસાડવો એ તારું કામ છે. મ તને લવાની કતેહ આપશે, ને આજે કંઈ નવોજ બંગ થશે.”

“મહાદેવ! હર! હર!” ની શિવાજીએ યુમ મારી ને તેનો પ્રત્યાધાત તેજોજ થયો. ચોપદારે તુરત યુમ મારી કે

“કચેરી ખરખાસ્ત! મહારાજ શિવાજીનો જલ્!” તુરત સઘળા મહીને બહાર મેદાન તરફ આવવા નિકળ્યા.

સુખઃ—

“ગુજરાતી” પીટીંગ પ્રેસ

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

એપ્રિલ, ૧૮૮૪.

વિચારમાધુકરી.

૧ રાકકાલ.

૨-કાશ્મીર દેશમા વિક્રમાદિત્યનોજ શક ચાલતો હતો ને વિક્રમાદિત્યનો શક કાશ્મીર દેશમા ચાલ્યો તેનું નામ “હર્ષ” એવું * પણ હવે કાશ્મીરમા કોઈ રાજા નથી એમ જોઈ હર્ષે માતૃગુપ્ત નામનો એક કવિ હતો તેને કાશ્મીરની મુળેદારી આપી પછી માતૃગુપ્તે કાશ્મીરમા આવી પોતાના આશ્રયદાતાનો શક ચલાવ્યો આ ઠેકાણે કાશ્મીર દેશ હર્ષે લગાઈ કરીને કબજા કર્યો એવી વાત કદલણુ લખતો નથી, તોપણ કાશ્મીરના રાજાઓનું સિદ્ધાસન હતું તે છીનાવીને ઠગ્ગરિયની લઈ ગયો એ વાત પછી કબૂલ કરે છે, તે ઉપરથી અનુમાન નિકળે છે કે યુદ્ધમા પરાજય પામ્યા વગર કાશ્મીરી લોકોએ સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યું નહિ હોય તેમજ હર્ષે કાશ્મીરના લોકોનો પરાભવ કર્યા વગર રાજસિદ્ધાસન લઈ જવા પામ્યો એ સંભવે નહિ. શાલિવાહન અથવા શાનવાહન એ નામ મૂળતઃ વશતું હતું. એ વશ દક્ષણમા ક્યારથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો તેનો ખરેખર નિર્ણય થતો નથી ; તોપણ એટલું નક્કી છે કે બ્યારે ચદ્રગુપ્તની પેઢેલા મગધ દેશમા નહતું રાજ્ય હતું ત્યારે શાલિવાહન વશનાજ રાજા દક્ષણમા એકછત્રી હતા વિક્રમાદિત્ય રાજાનો પરાભવ કરી શાલિવાહને પોતાનો શક ચલાવ્યો એ

* મ્યો. ૧૨૫, પૃ. ૨૬ થી તે સ્તોત્ર ૩૩૩, પૃ. ૩૩ મુખી કલકતાની રાજતરગિણી જુવો

વાત દક્ષણમાં સધળે પ્રસિદ્ધ છે. કાશ્મીરમાં ચાલતો વિક્રમનો શક તથા શાલિવાહનનો શક એ બે મળતા આવે છે. જે વરસે કાશ્મીરમાં વિક્રમનો શક શરૂ થયો તેજ વરસે દક્ષિણમાં શાલિવાહનના શકનો આરંભ થયો એ નિર્વિવાદ છે. માટે એમ અનુમાન થાય છે કે હર્ષવિક્રમાદિત્ય એટા પરાક્રમી હોતો, અને જે વરસમાં તેણે કાશ્મીર લીધું તેજ વરસે દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાસારૂ તેણે ચલ કર્યો. પણ શાલિવાહનવંશનો જે રાજા તે સમયે ગાદી ઉપર હોતો તેણે પરાભવ કર્યાથી “હર્ષ”ને નર્મદા પોતાના રાજ્યની સીમા કરીને મુંગા બેસવું પડ્યું. રાજસ્થાનમાં જે વિક્રમનો શક ચાલેછે તેમાં અને શાલિવાહનના શકમાં ૧૩૫ વરસનું અંતર છે. ત્યારે તે વિક્રમાદિત્ય હર્ષવિક્રમાદિત્યથી જુદો હોતો એ વાત કમ્બૂલ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. શકકાર તથા શકારિ વિક્રમ બે હતા એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી. કલ્હણ આ વાત * નાકમ્બૂલ કરે છે. પણ તેને નાકમ્બૂલ કરવાની ગરજ પડે છે, તે ઉપરથી એ વિક્રમાદિત્યની લોકોની સમજ ધણી પ્રાચીન છે એમાં શક નથી. જે રાજસ્થાનમાં ચાલનાર વિક્રમશકની કલ્હણને ખબર હતે તો વિક્રમ બે હતા એ વાતનું નિરાકરણ કરવાની ખટપટમાં તે નહિ પડતે. પણ કાશ્મીર દેશ હિંદુસ્તાનની ગિત્તર દિશાના એક ખુણામાં પડવાથી ખીજા હિંદુ લોકોની સાથે ત્યાંના લોકોનો વ્યવહાર રહ્યો નહિ, તેથી કલ્હણની દૂષમંદુકના જેવી અવસ્થા થઈને હર્ષવિક્રમાદિત્યનો પૂર્વજ જે પ્રથમ શકકર્તા વિક્રમાદિત્ય હોતો તેનો કાંઈ સજો કાશ્મીરની ગોંઠો ઉપર બેઠો હોતો તે વાત તેણે અસંભાવ્ય માની. કાશ્મીરમાં જેનો શક ચાલ્યો તે વિક્રમાદિત્ય તો શાલિવાહનના વંશમાં જે રાજા શકકર્તા થયો તેનો સમકાલીન હોતો. તે વિક્રમાદિત્યના શક સુધી ૨૫૨૬ વરસ યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલ્યો એમ કલ્હણ લખે છે. તે ઉપરથી પ્રથમ વિક્રમાદિત્યનો ૧૩૫ વરસ શક ચાલ્યો તે યુધિષ્ઠિર શકનાં ૨૫૨૬ વરસોમાં અંતર્ભૂત થવો જોઈયે. “કનિષ્ક” નામનો જે જોદ્ધ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ શક લોકોનો રાજા હોતો તેનો કાળ † તથા પ્રથમ વિક્રમાદિત્યનો કાળ મળતો આવે છે, તે ઉપરથી કનિષ્કનો ૫-

* શ્લો. ૬, તર. ૨, રાજતરંગિણી.

† કનિષ્કનો કાળ કાષ્ઠસ્તની અગાઉ ૩૩ વર્ષને સુમારે સમજે છે.

ગભવ, કયાંથી “શકારિ” એવું પદ પ્રાપ્ત થઈ પ્રથમ વિક્રમાદિત્યનો શક ૨-૩ થયો એવું અનુમાન થાય છે રવિકીર્ત્તિના શિલાલેખનો ઉપર લખેલો અર્થ તો ઠીક છે, પણ વ્યાકરણનો વિચાર કરતા અર્થ કરવાની એક બીજી સારી રીત છે ચાર ચરણોમા એ શકોનું અભિધાન થયું તેના કરતા ત્રણ શકોનું અભિધાન થયું એવો અર્થ કરિયે તો તે સ્વાસિક થઈ મર્યાદા નિર્દોષ પણ થાય છે ભારતસામ્રાજ્યથી ૩૦૩૦ વરસ ગયા ત્યારે જનમદિર બધાયુ એ ૩૦૩૦માંથી ૫૦૬ બાદ કરિયે તો ૨૫૨૪ વરસ યુધિષ્ઠિર શકના ગયા અને ૨૫૨૫ થી શાલિવાહનનો શક ૨૩ થયો એવો અર્થ થાય છે “કલિયુગના ૭૫૫ વરસ ગયા ત્યારે થયલા ભારતસામ્રાજ્યથી ૩૦૩૦ વરસ ગયા તથા શાલિવાહનના ૫૦૬ વરસ ગયા ત્યારે જનમદિર બધાયુ” એવો પૂરો અર્થ થયો એવો અર્થ કરિયે તો નર્મદાની ઉત્તરે યુધિષ્ઠિરનો શક એ વરસ વધાઈ ગયો એમ કહેવું જોઈએ એવો અર્થ કરિયે તો તેમા કાંઈ અસંભાવ્ય નથી દક્ષણના શિલાદિ લેખ ઉપરથી જોતા કોઈ કોઈએ ૪૭ મુ ક્ષય થાય છે, કોઈ કોઈએ ૪૮ મુ, કોઈ કોઈએ ૪૯ મુ અને કોઈ કોઈએ ૫૦ મુ એવી ચતુર્વિધ શકપ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત થુ હશે તે વિચાર કરવો જોઈએ એ * દેશના નેટલા શિલાદિ લેખ છે તેઓમાંથી ૪૭ શાલિવાહનનું ક્ષય (વર્ષ) હતું એમ જણાય છે તેથી એમ અટકળ થાય છે કે એર દેશમા પણ યુધિષ્ઠિરનો શક ૨૫૨૬ વરસ ગયો શાલિવાહનનો શક મગદીશનાર્જ શિલાલેખ ઉપરથી જોતા અભિષેકવર્ષથી ૨૩ થયો ત્યારે કેટલાએક દક્ષિણાત્મોએ અભિષેક વર્ષથી અને બીજા દક્ષિણાત્મોએ હવેના પરાલવથી શાલિવાહનનો શક ગણવા આરભ કર્યો એમ સમજવું જોઈએ જે વર્ષમા અભિષેક થયો તે વર્ષ જે લોકોએ શાલિવાહનશકમા ધર્યું તેઓએ ૫૦ મુ શાલિવાહનનું “ક્ષય” કર્યું જે લોકો ૨૫૨૪ મા શાલિવાહનનો અભિષેક થયો માટે ૨૫૨૫ થી ૧૬

* જ્યા હાલ “જૈસર”નું રાજ્ય છે ત્યાં “એર” દેશ હતો આ દેશની કાળગણના જોવી હોય તો No XV, part I, Jour R A. S. G B&I. જુવો.

† “શકનૃપતિ રાજ્યાભિષેક સંવત્સરેયુ” — Pa 363, Vol VI, Indian Antiquary.

ગણુવા લાગ્યા તે લોકોએ ૪૯ મું ક્ષય કર્યું. હર્ષનિક્કમાદિત્યનો પરામર્શ
૨૫૨૬ માં થયો તેથી તે લોકોએ શક ગણુવાને શરૂઆત કરી. તે લોકોએ
૪૮ મું ક્ષય કર્યું તથા તે લોકોએ ૨૫૨૭ થી હર્ષપરામર્શનો શક ગણુવા
આરંભ કર્યો તેઓએ ૪૭ મું ક્ષય કર્યું. એવી રીતે શાસિવાહનના ચતુર્વિંશ
શકની પ્રવૃત્તિ ધષ્ટ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

૩.—ચેર દેશની કાળગણુતામાં ૪૭ મું ક્ષય સમજતા હતા, એ વાર
ખીજી કલમમાં આવી ચુંકી છે. વરાહમિહિરાચાર્ય જૃહસ્કલિતાના જૃહસ્થતિ-
ચારમાં :—

“ગત્તાનિ વર્ષાણિ શકેન્દ્રકાલંદ્ર
હત્તાનિ રુદ્રે ગુણયે ચતુર્ભિઃ
નવાષ્ટ પંચાષ્ટ યુતાનિ કૃત્વા
વિમાનયે ચ્છૂન્ય શરાગ રમિઃ ॥૨૦॥
ફલેન યુક્તં શકમૂષકાલં
સંશોધ્ય ષષ્ટયા વિષયૈ વિમજ્ય
યુગાનિ તારાયણ પૂર્વકાણિ
લઘ્વાનિ શેષાઃ ક્રમશઃ સમાઃ સ્યુઃ ॥૨૧॥
પૈકૈક મલ્લેષુ નવાહતેષુ
દત્તા પૃથગ્ દ્વાદશકં ક્રમેણ
હત્વા ચતુર્ભિઃ વૃત્તિદેવતાદ્યા
ન્યુહૂનિ શેષાં શકપૂર્વમલ્લદ્ ॥૨૨॥

એમ સંવત્સરોને વિષે લખે છે. એ શ્લોકોની ઉપપત્તિ—૧૭૭૭ ક્ષય
હતું માટે તેજ સંવત્સર પેહેલાં લખ્યે એકલે—

$$૧૭૭૭ \times ૧૧ = ૧૯૫૪૭ \times ૪ = ૭૮૧૮૮ + ૮૫૮૮ = ૮૬૭૭૬$$

$$- ૩૭૫૦) ૮૬૭૭૬ (૨૩$$

$$૭૫૦૦$$

$$૧૧૭૭૭$$

$$૧૧૨૫૦$$

$$૫૨૭$$

૧૭૭૭ + ૨૩ = ૧૮૦૦ ÷ ૬૦ = ૩૦ બાહસ્પત્ય વર્ષ ગયા

એવી રીતે બે શ્લોકોની ઉપપત્તિ યજ્ઞ હવે ત્રીજા શ્લોકની ઉપપત્તિ—

બાહસ્પત્ય વર્ષ ગયાં તે

૩૦ × ૧૨ = ૩૬૦ × ૬ = ૩૨૪૦ ÷ ૪ = ૮૧૦ ધનિષ્ઠાદિ બાહસ્પત્ય નક્ષત્રો

ગયા ÷ ૨૭ = ૩૦ બાહસ્પત્ય વર્ષ ગયા ત્યારે ૧ બાહસ્પત્ય વર્ષ = ૬૦ સંવત્સર = ૧૩૫ નક્ષત્રો; અર્થાત્ ૧ બાહસ્પત્ય નક્ષત્ર = ૫ નક્ષત્રો

• હવે ૧૭૭૮ સુ વર્ષ લાઈએ—

૧૭૭૮ + ૨૩ = ૧૮૦૧ × $\frac{૧૨}{૬} = \frac{૨૧૬૧૨}{૬} × \frac{૬}{૬} = \frac{૧૮૪૫૦૦}{૬} × \frac{૧}{૬} = ૮૧૦ \frac{૫}{૬}$

બાહસ્પત્ય નક્ષત્રો ગયા હવે $\frac{૫}{૬}$ બાહસ્પત્ય વર્ષ × $\frac{૫}{૬} = \frac{૫}{૬} = ૨ \frac{૧}{૬}$ નક્ષત્રો એ ઉપરથી ગુરુ પ્રત્યેક વરસે ૨ $\frac{૧}{૬}$ નક્ષત્રો ભોગવે છે એમ સિદ્ધ થયું.

બાહસ્પત્ય વર્ષમાં સંવત્સર કોઈ વખતે ૫૬ ને કોઈ વખતે ૬૦ આવે છે. તેમાં ૧૨ યુગ (૫ વરસનો ૧ યુગ) એ બાર માસના અથવા રાશીના રચાને છે ત્યારે એક યુગ એટલે એક “બાહસ્પત્ય માસ” અથવા “રાશિ” થયો રાશિચક્રમાં નક્ષત્રો ૨૭ માને છે એક બાહસ્પત્ય રાશિચક્રમાં ૬૦ વર્ષ આવે છે અને તેમાં ૫ વાર ગુરુ બાર રાશીનો (૨૭ નક્ષત્રોનો) ઉપભોગ કરે છે, માટે એક બાહસ્પત્ય “નક્ષત્ર” ૫ નક્ષત્રોનું થયું” એ બૃહત્સહિતામાંના ઉપલા શ્લોકોનો સારાશ છે. માથ* માસમાં ધનિષ્ઠાના પ્રથમ અંશમાં આવી ગુરુ બ્યારે ઉદય પામે છે ત્યારે પ્રલવ નામનો સવત્સર પ્રવૃત્ત થયો એમ વરાહમિહિર બૃહસ્પતિચારમાળ કહે છે તે ઉપરથી જે માવ માસથી વર્ષ શરૂ કરતા હતા તે શ્લોકોની એ સંવત્સર કલ્પના હોવી જોઈએ “બૃહસ્પતિ” પડ્યો દેવોનો “ગુરુ” અને તેનો ઉદય માવ માસમાં થાય છે માટે તે માસને માસેમાં પ્રથમ માની વૈદિક શ્લોકોએ તેથી વર્ષનો “ઉદય” (આરભ) કર્યો વેદાગ જ્યોતિષમાં પણ “માવ” માસથી વર્ષ શરૂ થઈને પૌર્વેમાં સમાપ્ત થાય છે”, એમ લખ્યું છે માટે “તાપૂર્વક વર્ષ” (તાપૂર્વક વર્ષમખદ્મ) એમ વરાહમિહિર લખે છે તે માધાર*લ વર્ષને લાગુ થશે; કર્ત્તિકારભ અથવા ચૈત્રાભ વર્ષને તે લાગુ થશે નહિ.

* શ્લોક ૨૭

† “માઘશુજ પ્રવૃત્તસ્ય પૌષરુખ્યા સમાપિન : ॥

બાહ્યસ્વર્ણ વર્ષ.	ક્રમ.	વર્ષસંખ્યા.	ક્રમ.	ચેર દેશના લોકોની- રીતથી "શ્વર્ણસવ- ત્સરનું ચક્ર."
૧	૫૮	૦	૦	૪૭
૨	૧૧૭	૫૯	૩	૧૦૭
૩	૧૭૬	૫૯	૨૬	૧૬૭
૪	૨૩૫	૫૯	૫૫	૨૨૭
૫	૨૯૪	૬૦	૦	૨૮૭
૬	૩૫૪	૫૯	૨૨	૩૪૭
૭	૪૧૩	૫૯	૪૮	૪૦૭
૮	૪૭૩	૬૦	૦	૪૬૭
૯	૫૩૨	૫૯	૧૪	૫૨૭
૧૦	૫૯૧	૫૯	૪૦	૫૮૭
૧૧	૬૫૧	૬૦	૦	૬૪૭
૧૨	૭૧૦	૫૯	૭	૭૦૭
૧૩	૭૬૯	૫૯	૩૩	૭૬૭
૧૪	૮૨૮	૫૯	૫૯	૮૨૭
૧૫	૮૮૮	૬૦	૦	૮૮૭
૧૬	૯૪૭	૫૯	૨૪	૯૪૭
૧૭	૧૦૦૬	૫૯	૫૧	૧૦૦૭
૧૮	૧૦૬૬	૬૦	૦	૧૦૬૭
૧૯	૧૧૨૫	૫૯	૧૮	૧૧૨૭
૨૦	૧૧૮૪	૫૯	૪૪	૧૧૮૭
૨૧	૧૨૪૪	૬૦	૦	૧૨૪૭
૨૨	૧૩૦૩	૫૯	૧૦	૧૩૦૭
૨૩	૧૩૬૨	૫૯	૩૬	૧૩૬૭
૨૪	૧૪૨૨	૬૦	૦	૧૪૨૭
૨૫	૧૪૮૧	૫૯	૪	૧૪૮૭
૨૬	૧૫૪૦	૫૯	૨૯	૧૫૪૭
૨૭	૧૫૯૯	૫૯	૫૫	૧૬૦૭
૨૮	૧૬૫૯	૬૦	૦	૧૬૬૭
૨૯	૧૭૧૮	૫૯	૨૧	૧૭૨૭
૩૦	૧૭૭૭	૫૯	૪૮	૧૭૮૭

આશ્વિની નક્ષત્ર અતિ પ્રાચીન કાળમાં પ્રથમ ગણાયું ગયું, માટે સૌર માસમાં આશ્વિનમાસ પ્રથમ ગણાયો. એ રીતે જોઈએ તો બાહ્યસ્વર્ણ-માં આશ્વિનવર્ષ પેટેલું થયું જોઈએ. મેષ રાશીમાં જ્યારે સૂર્ય આવેછે ત્યારે

સૌર વર્ષેનો આરંભ થાયછે, તેમજ જ્યારે મેષરાશીમાં એટલે, અશ્વિનીના પ્ર-
થમ અશમા બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે બાહસ્પત્યવર્ષનો આરંભ થવો જોઈએ
ચૈત્રમા સૂર્ય અશ્વિનીમા પ્રવેશ કરેછે બૃહસ્પતિ પણ ચૈત્રમાજ અશ્વિનીમા
પોતાનો પગ મુકેછે માટે મેષમા બૃહસ્પતિ આવે ત્યારે “ પ્રભવ ” સવત્સ-
રનો આરંભ થાયછે, એવું બોધવું સચુક્તિ ક્ષણે, એ મત ગ્રહણ કરનારા
જે જ્યોતિષી અતિ પ્રાચીન કાળમા હતા તેઓને પ્રભવવ્યવસ્થામા ગુરુદય-
ની કટલી જરૂર લાગતી હતી તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. તોપણ જે દ્વાદશ
માસાત્મક બાહસ્પત્યવર્ષની * કવચિત્ ગુરુદયથી તથા ગુરુમ્તથી પણ વ્યવસ્થા
લાગેછે તો પશ્ચિમર્ષાત્મક બાહસ્પત્યવર્ષની પણ ગુરુના ઉદયથી તથા અસ્ત-
થી વ્યવસ્થા લાગવી જોઈએ શાલિવાહનનું ૪૮ મું વર્ષ બાહસ્પત્ય આશ્વિન
હતું એમ અનુમાન થાયછે ત્યારે શાલિવાહનનું ૪૭ મું ક્ષય હોવું જોઈએ
વર્ષ માધારભ છે એમ જે લખે લખ્યુંછે તે વૈષ્ણવોના સંપ્રદાયનો આદર
કરી અવળું અને ધનિષ્ઠ એ બે નક્ષત્રોનો ઉપભોગ જે વર્ષ બૃહસ્પતિ ક-
રેછે, તે વર્ષને “ આવળું ” વર્ષ ન કહેડે આવળું નક્ષત્રની દેવતા
વિષ્ણુ ને ત્યારે “ આવળું ” વર્ષ તથા “ આવળું ” ઈ યુગ વૈષ્ણવોએ આપ

* “નક્ષત્રેણ સહોદયમુપગચ્છતિયેન દેવપાતે મત્રી” એમ કલકતાની
બૃહત્સહિતાનો (પૃષ્ઠ ૪૭) મે પાઠ છે પણ ભદ્રોત્પલની ટીકા ઉપરથી જોતા
“નક્ષત્રેણ સહોદયમસ્તવા યેન યાતિસુરમત્રી” એ પાઠ અસત્ય સંભવે
જોઈએ ભદ્રોત્પલનો કાળ શક ૮૮૮ (વસ્વટાટામિતેશાકે)

† “જે નક્ષત્ર ભોગવતા બૃહસ્પતિનો ઉદય અથવા અસ્ત થાયછે તે ન-
ક્ષત્ર ઉપરથી તે વર્ષને માસનો ક્રમ ન જોડતા નામ આપવું” એમ કહી લાગસો-
જ વરાહમિહિર “કાર્તિક” વગેરે વર્ષો બે બે નક્ષત્રોના થઈ ત્રીન્દુ, અગિયાર-
મું તથા બારમું ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રોના સમજવા એવો નિયમ આપે છે “આવ-
ળું” એ “કાર્તિક” થી દશમું વર્ષછે માટે તે “આવળું” તથા “ધનિષ્ઠા” એ
બે નક્ષત્રો મળીને થાયડે

‡ “વિષ્ણુ વૃક્ષનો વરુણ” — એમ લખધના વેદાગ જ્યોતિષમાં લખ્યું
છે “આવળું”, “ધનિષ્ઠા” તથા “રાતતારકા” એ ત્રણ નક્ષત્રોની દેવતા ક્રમથી
“વિષ્ણુ”, “વસુ” તથા “વરુણ” એ સમજવી

§ વરાહમિહિરે ૧૨ યુગોના નામ ઠેકાણે ઠેકાણે આપ્યા છે, તે યુગો-
ના બાર દેવતાઓ ઉપરથી છે, માટે “આવળું” યુગને ઠેકાણે આપણે
“નારાયણપૂર્વકાળિ” એમ બીજા સમઘ્યોક્તમા વાચિયે છે

માન્યાં એમાં નવલ નથી. ધનિષ્ઠાથી વર્ષનો આરંભ કયો તેનું કારણ તે નક્કરમાં જૃહસ્પતિનો “ઉદય” થાયછે એ. વળી ધનિષ્ઠા નક્કર માધ માસમાં પડેછે માટે જે માસથી મહાવર્ષનો આરંભ થાયછે તે માસથીજ વર્ષનો આરંભ વૈષ્ણવોએ કયો. “આવણુ” નક્કરનો ઉપલોગ કરતાં કરતાં જૃહસ્પતિનો અસ્ત થાયછે, માટે “મહાવર્ષ” શ્રવણાંત કરી જેમ આદિમાં તેમ અંતમાં પણ તેનું વૈષ્ણવત્વ વૈષ્ણવોએ સ્થાપ્યું. જેમ વૈષ્ણવોનો પ્રસાર થતો ગયો તેમ વૈષ્ણવયુગ (આવણુ) નું પ્રાયમ્ય પ્રસિદ્ધ થતું જઈ, આશ્વિન યુગનું પ્રાયમ્ય અપ્રસિદ્ધ થતું જતાં જતાં કાલવર્ષે તેનો તદ્દન લોપ થઈ ગયો. વરાહમિહિરના કાળમાં પણ આશ્વિન યુગના પ્રાયમ્યનો તમામ લોપ થઈ ગયો હતો એમ અનુમાન થાયછે. જે આશ્વિન યુગના પ્રાયમ્યનું કાંઈક પણ જ્ઞાન કોઈ અંયાંતરથી વરાહમિહિરને થતે તો તે તેનો સંગ્રહ કયો વગર રહેતે નહી. એર દેશના શિલાદિ લેખથી શાલિવાહનનું ૪૮ મું પ્રલવ થાયછે, માટે આશ્વિન યુગનું પ્રાયમ્ય અતિ પ્રાચીન કાળમાં આલતું હતું એમ અનુમાન કયો વગર ગતિ નથી, કેમકે ખ્રીષ્ટ રીતે તે વર્ષનું પ્રલવત્વ સિદ્ધ થતું નથી. કેટલાંએક વર્ષ ગયા પછી જ્યોતિઃશાસ્ત્રને હાસ થયાથી પ્રલવ સંવત્સરનું જે વ્યાખ્યાન વૈષ્ણવોએ કર્યું હતું તેની પણ વિસ્મૃતિ થઈ લોકોમાં ખરાબર ૬૦ વર્ષોનું એક સંવત્સરયુગ માન્યું ગયાથી ૬૧ મું વર્ષ પ્રલવ એવો નવિન સપ્રદાય પ્રવૃત્ત થયો. આપણાં દીપણામાં વિક્રમસંવત્સર એમ કહેવાયછે તે ખરેખર જેતાં શાલિવાહનશકનું સંવત્સર છે. એટલુંજ કે તે શાલિવાહનશકમાં તથા વરાહમિહિરોક્ત શાલિવાહનશકમાં ૧ વર્ષનું અંતર રહેછે. તેની ઉપપત્તિ નીચે લખ્યા મુજબ સમજાવી. શકપ્રવૃત્તિ ચતુર્ધા દતી એ વાત ઉપર આવીછે, તે ઉપરથી ૫૭, ૫૮, ૫૯ અથવા ૬૦ શાલિવાહનનું વૈષ્ણવોનું ક્ષય થાયછે. વરાહમિહિરે જે સ્તોક આપ્યાછે તેથી ૫૮ મું “ક્ષય” થાયછે. એ રીતે ૧૭૭૬, ૧૭૭૭, ૧૭૭૮ અને ૧૭૭૯ શાલિવાહનનું “ક્ષય” સમજવું જોઈયે. દીપણામાં ૧૭૭૭ મું “ક્ષય” લખ્યુંછે, તે વરાહમિહિરોક્ત કિતસાયે વિરોધ ન આવે માટે. પણ વિચાર કરતાં ૧૭૭૭માં પ્રલવનાં વર્ષાં લક્ષણ છે. ચતુર્ધા શકપ્રવૃત્તિ પંચાંગક્રમેને ખરેખર નહી દતી તેથી એવી સુક દીપણામાં પેસી ગઈ. દીપણામાં ૧૭૮૮ ક્ષય અને ૧૭૮૯ પ્રલવ શાલિ.

નાહન્નો એમ લખ્યું છે. “આશ્વિન” યુગ તથા “શ્રાવણ” યુગ એ બેનો ઘો-
ટાળો ચયાથી જે નવો ક્ષયસવત્સરોનો તથા પ્રલયસવત્સરોનો વર્ગ હત્યમ
યયો, તે વર્ષમાના ઉપર લખેલા બે સવત્સર મમજવા રાજસ્થાનના તથા કા-
સ્મીરના ઇતિહાસમાં સવત્સરોના નામ આવતા નથી અને દક્ષણમાં સવ-
ત્સરોની પ્રવૃત્તિ વધારે છે તેથી મવત્સરકલ્પના દક્ષિણાત્ય લોકોની હોવી જોઈએ.
“ભગવદ્ભક્ત.”

તમાસંવરણ નાટક.

અક ૫ મો

મ્થળ કુળ.

[સવરણ આવે છે]

સવરણ—હે ગુરુ, હે વસિષ્ઠ ! દયા કરો હું તમારે શરણ છું હે કૃ-
પાળુ અમારી ઉપર જ્યારે જ્યારે વિપત્તિ પડે છે ત્યારે ત્યારે આપ સદાય
કૃપાળુ હો જાણુ તમારા વિના ક્ષણભગ પણ અમારું કામ ચાલી શ-
કતું નથી કર્ણધારિના નોકાની જે અવસ્થા થાય તેવી તમવિના અમારી
થાય હે મહાત્મા ! તમે તમારા તપોગવથી “કામદોષાદિ દુર્ગત્ય રાત્રુઓનો
પરાજય કરીશો છે અને વિશ્વામિત્રને બ્રહ્મનેજ દેખાડ્યું છે ક્ષમાનિધિ ! ત-
મે વિશ્વામિત્રનો ઘોર અપરાધ ક્ષમા કરીશો છે હે દિવ્યકૃપામયણ ! પ્રમન્-
થાન્ન, હું તમારે શરણ છું (વસિષ્ઠમુનિ આવે છે)

સવરણ—(દડવત કરીને) મહારાજ ! આપે મોટી કૃપા કરી કે આ
સમયે મારી સુધ લીધી

વસિષ્ઠ—તમારું કલ્યાણ ચાઓ હું તમારા અલીધને કાળુ સૂર્યમ-
ગવાનની સ્તુતિ કરૂ છું (સૂર્યનું ધ્યાન કરીને) હે પ્રભાકર ! હે દેવેરા ! ત
મારેઅર્થે કોટિકોટિ નમસ્કાર છે હે આદિત્ય ! તમે પ્રતિમામ નવિન રૂપથી
પ્રકાશ કરોજો, આપનો હૃદય ચયાથી મમારનો અધકાર મટે છે આપનું
ધ્યાન કરનાથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે આપ કાળનો નિયમ કરવાવાળા હો
અને જ્યોતિષાદિ શાસ્ત્રના આચાર્ય હો હે શરણ્ય ! વાયખિલ્યાદિ ઋષિ આ-
પની મદા સ્તુતિ કરે છે, પરંતુ પાર પામતા નથી હે દિવાકર ! તમે આડ

માસ પૃથ્વીનું જળ શોષણ કરીને ચાર મહિના જગતનાં પાલનનેચ્છે. વરસાદ વરસાવે છે. હે સૂર્ય તમે કમલવનને વિકસિત કરી બ્રમરેને બંધ મુક્ત કરો છે. હે રવિ ! તમારા કોકમાં ગયાવિના કોઈ પરંપદને પામતું નથી. તમારા વંશમાં સાક્ષાત્સર્વેશ્વરે રામાવતાર ધારણ કરી છે. પ્રભુ ! હું તમારી સ્તુતિ કરવાને અસમર્થ છું. હે દયાકર ! પ્રસન્ન થાઓ. હું તમારે શરણ છું.

(સૂર્ય ભગવાન આવે છે. વસિષ્ઠ ને સંવરણ દંડવત કરે છે)

વસિષ્ઠ-હે દેવેશ ! તમે નેત્રોને પ્રકાશ દેવાવાળા અને સર્વ શેઠના હરવાવાળા છે. મારા કોટિ પ્રણામ આપને અંગીકાર હો.

સૂર્ય-હે બ્રહ્મર્ષિ ! હું તમારી ઉપર પ્રસન્ન છું. તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વરદાન માગો.

વસિષ્ઠ-(હાથ નેડીને) ને તમે પ્રસન્ન હો તો મને વાંછિત વર દો.

સૂર્ય-કીક ; મેં તમને યથેષ્ટ વર દીધો (નેપથ્ય ભણી નેડીને) મેટી, અહીં આવ.

(તમા સખીઓ સહિત આવી સૂર્યને ચરણે નમે છે.)

સૂર્ય-(તમાને માથે હાથ ફેરવી) પુત્રી ! પ્રસન્ન રહે. તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. હવે જન્મખર્ચ ત પ્રીતિપૂર્વક પોતાના પતિની સેવા કરવી એજ ઈચ્છાનો પરમ ધર્મ છે. (વસિષ્ઠમુનિને) સંસારમાં પુત્રી કે મુત્ર એ પદાર્થ છે ; પણ પુત્ર આપણા ઘરમાં રહે છે ને પુત્રી બીજાના ઘરમાં. માતા પિતાને પોતાની પુત્રીને યોગ્ય વયે યોગ્ય પતિસાથે પરણાવવાનો અધિકાર છે ; પરંતુ જે લોકો પોતાની પુત્રીનું દુઃખ સુખ નેતા નથી તેઓ તેમને જન્મભરના દુખના ખાડામાં હડસેલી મુકે છે. અમારા વંશવાળાઓએ કન્યાની પ્રસન્નતાનેચ્છે સ્વયંવરની રીતિ રાખી છે ; પરંતુ ગંધર્વવિવાહ તેથી એ ઉત્તર છે. આજ્ઞાહારી છાતી ઉપરથી એક મોટો બોળે બીજા

મનવું નેછયે. દીપણામાં

કિતસાથે વિશેષ ન આવે ન દોહરો.

બધાં લક્ષણ છે. ચતુર્ધા શકપ્રવર્તનનું, કન્યા ભલી ન

મુક દીપણામાં પેસી ગઈ. દીપણાંસનું, ને હરિ :

૧ સજળ નેત્રે સવરણને) લો સુદૃઢ (પ્યારા) લો , આ અમારૂં ધન-
પ્રાણ તમને અર્પણ છે

સંવરણ-(દડવત કરીને) મહારાજ, આપની કૃપાથી મારી કામના
પૂર્ણ થઈ

સૂર્ય-વળી ને ઇચ્છા હોય તો વરદાન માગો

સવરણ-પરમેશ્વરના ચરણકમળમા સદા ભક્તિ રહે

સૂર્ય-एवमस्तુ

(સૂર્ય ને વરિષ્ઠ એક બાણુથી, સવરણ ને તમા સખીઓસહિત બીજી
બાણુએવી * નેપથ્યમા જાય છે પડે પડે છે નેપથ્યમા વાજા વાજે છે
અને રંગભૂમિમા આનંદ છવાઈ રહે છે)

તંત્રી.

સમાપ્ત.

દુખીનાં દુખ.

(એક બનેલી વાત)

- ૧ તુ બાળપણે રડાઈરે, દુખી સદીયર મારી , ગઈ વાકવિના દડાઈરે, દુખી ૧
- ૨ મળ્યા માતપિતા ડો કમાઈરે, દુ. , વગમ આઠમે છીંધી સગાઈરે, દુખી ૨
- ૩ દીના લઈ ક્યાથી શોધ્યા જમાઈરે, દુ. , વય ચાળીમથીએ મનાઈરે, દુખી ૩
- ૪ શિખતી નિગાળે તુ સમવાઈરે, દુ. , જાણે કર્મની શુ કહિણાઈરે ? દુખી ૪
- ૫ ચાર વરસ ગયાં જટ ભરાઈરે, દુ. , દીકરી લવટી નિડળી તુ ડાહીરે, દુખી ૫
- ૬ માતા કહાવે ખમર મગકાઈરે, દુ. , વેદલા લગન કરોને વેદેનાઈરે । દુખી ૬
- ૭ કન્યા બાર વરમની તો ચાઈરે, દુ. , હવા ક્યાસુધી ગહે જળવાઈરે , દુખી ૭
- ૮ શુભ દિવસ નકી કરો ભાઈરે, દુ. , જોતામા આખ જારો મીંચાઈરે, દુખી ૮
- ૯ ભાવ્યા વાયદા કરશે મા કાઈરે દુ. , છીંધી પરદેશે દીક કમાઈરે, દુખી ૯
- ૧૦ વળતે કાગળે લખજો વધાઈરે, દુ. , લોણી વેવણુશુ કરી લો બનાઈરે, દુખી ૧૦.
- ૧૧ આવ્યા ઉત્તર મગજ જણાઈરે, દુ. , હોસે સાકર સોપારી વેહેચાઈરે, દુખી ૧૧
- ૧૨ એવે માત પડી પટકાઈરે, દુ. , દીવની આરા તો દીવમા દટાઈરે, દુખી ૧૨.
- ૧૩ મામ બારની ઢીલ ન ખાઈરે, દુ. , કન્યા તેર વગસની ગણાઈરે, દુખી ૧૩
- ૧૪ વેદેના વરરાજ આવશે હયાઈરે, દુ. , મુહુરત લો તમે મગજ ગાઈરે, દુખી ૧૪
- ૧૫ સગાં સહોદર ચાલ્યા ઉભાઈરે, દુ. , દેહાવો લગનનો લેવા ધરાઈરે, દુખી ૧૫

ત્રણ રાત રહી વચમાંહીરે, દુઃ ; આવી ખખર મોઝાણની ત્યાંહીરે, દુખી. ૧૬.
 જમડા આવી તે શી અદેખાઈરે ? દુઃ ; ગયા નાયજી ત્રાવે તણાઈરે, દુખી. ૧૭.
 પરણ્યા પેહેલાં તું વિધવા લેખાઈરે, દુઃ ; સુખ આખવાનીજ મતાઈરે, દુખી. ૧૮.
 રંગમાં લંગથી સખી ધલરાઈરે, દુઃ ; ચાકી ઉભીતી ગરબા જે ગાઈરે, દુખી. ૧૯.
 ખીડી બદલ આ કેશ મુઝાઈરે, દુઃ ; મળવા પેહેલાં સદાની જુદાઈરે, દુખી. ૨૦.
 જ્યાં છે રેશમ અતળસ તળાઈરે, દુઃ ; આતો ધાળળીમાં વિંટળાઈરે, દુખી. ૨૧.
 સતી સુકુમાર જીવે જખમાઈરે, દુઃ ; ઘરને છૂટું જીવું તું પુરાઈરે, દુખી. ૨૨.
 માત મારી ન ગઈ પીળ પાઈરે, દુઃ ; છતે માત તું એકલવાઈરે, દુખી. ૨૩.
 પિતા વેરી વેરી પિતરાઈરે, દુઃ ; પિટયા કઢાડી મુકે કાંડું સાહીરે, દુખી. ૨૪.
 મૂવા મામા ને મોળાઈરે, દુઃ ; દુખપર ઝમ દીયે એ મુદાઈરે, દુખી. ૨૫.
 જીખી મારે આ ભાષ ભોળાઈરે, દુઃ ; તાણા ટપલાથી ગમ કાઠકાઠ, દુખી. ૨૬.
 વિરહતાપથી આલી તવાઈરે, દુઃ ; ચોંકી ઉઘતી ઉઠે અકળાઈરે, દુખી. ૨૭.
 પાંચ વરસ એકાંતે રીખાઈરે, દુઃ ; ગઈ ધીરજ વધી અધીરાઈરે, દુખી. ૨૮.
 વીહીલી મંદીરભણી દોરવાઈરે, દુઃ ; કાળે હુલકાવી તું હુલકાઈરે, દુખી. ૨૯.
 પાપ કરતાં તો બહુ અચકાઈરે, દુઃ ; અતે આવેશમાં ગઈ દસાઈરે, દુખી. ૩૦.
 મળી કાળમુખી જોગવાઈરે, દુઃ ; હાય સિયજ ગયું વિસરાઈરે, દુખી. ૩૧.
 કાંઈકે દિવસ બેઠી લજવાઈરે, દુઃ ; કાળી ટીલી કપાળે લખાઈરે, દુખી. ૩૨.
 વાત કેહેવાય કેને કેહેવાઈરે ? દુઃ ; યાદ આવતાં જાય રેવાઈરે, દુખી. ૩૩.
 વેદ જોશી બોલાવ્યા શું સાઈરે, દુઃ ; પૈસે આખરે એ તું લુટાઈરે, દુખી. ૩૪.
 ગયું દરદ કદોડું સુઝાઈરે, દુઃ ; હવે લાજ તારે હાય દાઈરે, દુખી. ૩૫.
 સાંધીખાજી કશી ન સંધાઈરે, દુઃ ; કુમળું અવધાન ગયું જ્યાં રંધાઈરે, દુખી. ૩૬.
 શેરીએ હવે થાળી પિટાઈરે, દુઃ ; મેડીમાં આવી બેઠા સિંપાઈરે, દુખી. ૩૭.
 સુણી વાત કલેકટર ખાઈરે, દુઃ ; આવ્યાં દુખિયારીની વારે ધાઈરે, દુખી. ૩૮.
 (પણ) નહી જીવવાની આરાજણાઈરે, દુઃ ; જોર ગયું જ્યાં ફેલાઈરે, દુખી. ૩૯.
 આખ્યાં અમુલખ વારે દવાઈરે, દુઃ ; પીતાં ગમ પરસેવે ભિન્નાઈરે, દુખી. ૪૦.
 બોળે માયું મુકી તું મુઝાઈરે, દુઃ ; છાતી દુઃખને લારે દળાઈરે, દુખી. ૪૧.
 પક્ષમાં પ્રાણ ઉડ્યા ગુજળાઈરે, દુઃ ; બોણું ખાલી પડ્યું કળખાઈરે, દુખી. ૪૨.
 રખડી રીખી આ સંસારમાંહીરે, દુઃ ; છેલ્લે રમશાનમાં તું સમાઈરે, દુખી. ૪૩.
 નાત ડાકેલું ઘેરી ઘેરાઈરે, દુઃ ; જીવ લખને તે સંતોખાઈરે, દુખી. ૪૪.
 ભોગ લવના જગત રસવોઈરે, દુઃ ; કે તું બાળપણે રંડાઈરે, દુખી. ૪૫.

સંગીતશાસ્ત્ર

સાપ્રત સમયમા સર્વ વિદ્યાની ઉત્તિનું સતોષકારક પરિણામ આવ-
 વું જાય છે તે જોઇ સામળીને અતિશયાનંદ થાય છે; પણ ને વિદ્યા સર્વો-
 ત્તમ આનંદદાયક છે, ને ભક્તિમાર્ગનું એક સાધન છે, ને કલયુગમા મો-
 ક્ષનું સાધન ગણાય છે, ને જ્ઞાનનું સુખ દેખાડે છે, ને સર્વ રીતના
 દોષ અને અપરાધ રહિત છે, ને સાકાર અને નિરાકાર પરમેશ્વરની સ્તુતિને અર્થે
 ઉપયોગી છે, ને દેવતા, વિદ્વાન અને રાજાઓને પ્રમથ કરનારી છે, ને વિ-
 વાહાદિક શુભ પ્રસંગમા જરૂરની છે, ને એકાકિજનને પણ સન્મિત્રરૂપ
 છે, ને બાલક-તરૂણ અને વૃદ્ધને પોતાની તરફ ખેંચે છે, ને સર્વ જાતિની
 ચિંતા દૂર કરી પોતાના પાત્રની સુખાનંદમા અવસ્થા ગુપ્ત છે, ને અનિ-
 વાર શોકમય ગતુબ્ધને શોકમુક્ત કરે છે, ને રાગઅમ્ત જનોને શાંતિ આપી
 રાગરહિત કરે છે, ને મોટી તુકસાની વગેરેના દુ જોને વિસ્મરણ કરાવે છે,
 ને નરનારીના મનને રબળ કરી મોહ પમાડે છે, ને મૂર્ખતાના ચિત્તને
 પણ આકર્ષણ કરી રાજ કરે છે, ને સર્પાદિક ક્રૂર અને મૃગાદિક અપળ પ્રા-
 નિઓને મોહિત કરી વશ્ય કરે છે, ને વાયુ અને કાળનું માપ કરે છે અ-
 યવા તૂંમના કરે છે, ને ચોસક કલા માહેલી કલા અને કલા રત્ન છે, ને
 તપસ્વિઓની પરીક્ષા લેવાના ઉપયોગની છે, ને આખા જગતમા ઉત્તમ,
 મધ્યમ અને કનિષ્ઠ-મુધરેય અને અગ્રાની દેશોમા પણ ન્યુનાધિકપણે વર્તે
 છે, ને મહાન્ પુરુષોએ ઉત્તમ પ્રકારની ગણી છે, ને ને દેવ દાનવાદિકે સ્તીકા-
 રી છે, ને વિષ્ણુલોક-શિવલોક-બ્રહ્માલોક-છદ્મ (દેવ) લોક તથા યમવરૂણ
 કુબેર અને પાતાળ લોકમા વિસ્તાર પામેલી છે, ને આયોના માન્યઅથ વેદ-
 માંથી ઉત્પન્ન થએલી છે, ઉપવેદ અથવા પાત્રમા વેદની પદ્ધતિ પામી છે,
 ને પુરાણમા-પ્રતિદાસોમા અને કેટલાક ધર્મ પરદેશના વિદ્વાનોમા પ્રસાપા-
 ન થઈ છે, ને વિદ્યા સર્વજ્ઞતાને પામેલી ખેડાયેલી અને વિગ્નાર પામેલી
 છે અને ને વિદ્યા પ્રાચીનકાળમા ઉત્તમ અને માન્ય કુટુંબોમા નિ શકપણે
 પૂર્ણ રીતે પ્રસરેલી જણાય છે, એવા અનેક ઉત્તમ ગુણનાલી વિદ્યા તે સ-
 ગીત વિદ્યા છે

આ સંગીત વિદ્યાની હિત્તિનો સમય પ્રતિદાસ બિપરયો કે બીજી કોઈ

પણ રીતે ખાત્રીપૂર્વક જણાતો નથી, તોપણ સંગીત વિદ્યા ધણા પ્રાચીનકાળની છે એમ કેહેવામાં કાંઈપણ બાધ જણાતો નથી. કારણ કે એ વિદ્યાની જન્મ-તિતું મૂળ વેદ છે. વધી કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અને પુરાણોમાં એ વિષય અને તેની પ્રશંસા જોવામાં આવે છે; તેમજ એ વિદ્યા જાણનારા પણ ધણા પ્રાચીન સમયના છે—જેનાં નામ અત્યંત આવતાં જશે—તે સાંભળતાં જ મનને પૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે કે સંગીત વિદ્યા ધણા પ્રાચીન કાળની છે. જેનું વર્ણન એક પણ પુરાણે મુકી દીધેલું હોય તેનું જણાતું નથી, તેમજ કેટલાક પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન ઇતિહાસ કર્તાઓએ પણ એ વિદ્યાનું વર્ણન છોડી દીધેલું નથી. વાલ્મીકિ રાજાપણ જો કાવ્યગ્રંથમાં આદિગણ્ય છે તેમાં એ વિદ્યાની સ્થિતિ—કાલ્પિત્યતા એ વિદ્યા કેટલી મહેનતે સંપૂર્ણ મળે છે અને કેવા કેવાઓને મોહ પમાડે છે તે શું કામ થાય છે તથા મનુષ્યોમાં કેવા કુટુંબમાં હતી તેનું કથારૂપે નોંધજક વર્ણન કર્યું છે. તે સ્થળોપયોગી જણી. સારરૂપે મહત્વ કર્યું છે. તે ઉચિત જણાશે—

એક કૌશિક નામે બ્રાહ્મણ ગાયનભક્તિથી શિષ્યોસહિત વિષ્ણુ લોકની ગતિને પામ્યો. તોને વિષ્ણુએ દૂરથી આવતો જોઈ આદરસત્કાર કરી પોતાની પાસે બેસાડીને પ્રસન્નકરવા સારૂ ગીતવાદ્યવિશારદ લોકો પાસે, ગીતવાદ્ય શ્રવણ મહોત્સવ કરવાનો વિચાર કર્યો. એ સાંભળીને લક્ષ્મીજી તે મહોત્સાહ જોવા સાથે હજારો ચેટીગણ (દાસીઓ) સહિત આવ્યાં; પણ એ મહોત્સાહમાં પ્રથમથી કેટલાક દેવતા સિદ્ધ વગેરે આવ્યા હતા તેની ઘણી બીડ હતી. તેથી એ શ્રવણ મહોત્સાહની સભામાં જવાને માર્ગ લક્ષ્મીજીને ન મળવાથી દેવતા વગેરેને ચેટીગણોએ દૂર કર્યા. એટલે માત્ર લક્ષ્મીજી સભામાં જઈને પીરાવ્યાં. એટલામાં તુંબરૂ નામે ગધર્વ આવ્યો તેને માનપૂર્વક શ્રી વિષ્ણુએ બોલાવ્યો તે શ્રી વિષ્ણુને નમસ્કાર કરીને શ્રી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજીની પાસે જઈને બેઠો, અને આગ્ર મળતાં જ, વિપ્રચીન્નવીણા—ખીન લઈ મૂર્છાલય તાલાદિક પ્રમાણથી અતિ મહુર અને સુખી થઈને, તેથી કૌશિક બ્રાહ્મણ અને સભાસ્થિત દેવતા વગેરે માર્ગ માથું મુકી તુંબરૂને કૌશિકને પ્રસન્ન કરવા શ્રી વિષ્ણુએ ઉત્તમ ગાયક-પદમાં પ્રાણ ઉડાવ્યો અને ગાવા લાગ્યો. તે વચ્ચે પાણી સંતુષ્ટ કર્યો. તુંબરૂ ગધર્વ શ્રી રાખડી રીખી આ સંસારમાંથી રચના કરે ગયો—અને બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ નાત ઠાકેલું ઘેરી ઘેરાઈ, ૬૦ મુસ્ત સ્વલોકગાં ગયા.

બોગ લવના જગત રસવોધર; ૬—

નું નામ કલાવતી આપેલું છે.

જે દેવતાઓને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વખતે ચેટીમણીએ ફૂં કર્યો હતા તેમા દેવર્ષિ નારદ પણ એક હતા તે દૂર જવાનું મનમા અપમાન સમજી ખિન્ન થવા લાગ્યા પણ દેવતાઓ એ ગીતવાદના મહોત્સાહનો આણુદ છોડી ન શક્યા, તેથી દૂર ઉભા રહીને સાભળવા લાગ્યા, એટલે દેવતાઓ સાથે દેવર્ષિ નારદ પણ મન શોકાતુર છતાં માનજવાને ઉભા રહ્યા, પણ ગીતવાદનો પ્રારભ થયો તે સાભળતા વારમાજ સવળી મનોવ્યથા દૂર થઈ ગઈ અને ગીતવાદના આનંદનો નિમગ્ન થયા, પરંતુ તે ગીતવાદનો શ્રવણમહોત્સવ પૂરો થવા આવ્યો તેટલે દેવર્ષિ નારદના મનમા પ્રથમ કરતા મહાન ચિંતા પેદા થઈ-કે અરે ! હું આજણુ, વળી દેવર્ષિ તે દેવતાઓ સાથે દૂર ઉભો અને આ એક ગદ્યને જે તુષર તેને શ્રી વિષ્ણુએ પોતાની પાસે બેમાડ્યો, આદરસત્કાર કર્યો અને છેવટ વસ્ત્રઆભૂષણ આપીને માન આપ્યું, અને મુને તથા દેવતાને આવો બેસો વગેરે પણ કહ્યું નહીં ! તેનું કાગળું શું હશે ? તેનો સચિત ચિત્તે વિચાર કરતા જ્યાં સુધી ખર કારણ મમકાણું નહીં ત્યાં સુધી તો નારદજીને શોક અને ક્રોધ વધતો ગયો, રદ્ય સતત થયું અને નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયા તથા વિચારના દુન્તર વારિધિમા મગ્ન થયા પણ એવી ચિંતાતુર અવસ્થામા જ્યારે ખર કારણ મમકાણું એટલે તો અશ્રવ્યમહિત દેવર્ષિ નારદજી કેહેવા લાગ્યા કે અહો ! હો ! ગામનવિદ્યાની આ-
 રહી મોટી પ્રભુતા કે જેથી કોરિક આજણુને વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિ થઈ વળી એજ વિદ્યાને લીધે, ગીતવાદકલાલિત તુષરને શ્રી વિષ્ણુએ આદરમત્કાર કરી માન પ્રતિષ્ઠા આપ્યા અને પોતાની તથા લક્ષ્મીજીની પાસે બેમવાનું સ્થાનક આપ્યું જ્યાં બેસીને ગીતવાદનો આગમ તુષરજીએ કર્યો જેમા સર્વ દેવતાઓ વગેરે અને હું મોહ પામ્યા, તેમા હું તો મારી મનોવ્યથા પણ ભૂલી જઈને આનંદ નિમગ્ન થયો, માટે જરૂર એ વિદ્યા સર્વ વિદ્યા કરતા આનંદ આપનાર, શ્રી વિષ્ણુ જેવાને પ્રસન્ન કરનાર, વિષ્ણુ લોકની ગતિ આપનાર, મોહ પમાડનાર, ગોક વગેરે સર્વ દુષ્ટોને દૂર કરનાર, અને માન, યગ તથા ધન વગેરે લાભ અપાવનાર એવા અનેક ગુણવાળી છે તે હું રિપુ તો મુને પણ તુષર જેકે માન વગેરે મજે-વળી શ્રી વિષ્ણુઆન્દિક દેવતા પ્રસન્ન થાય, અને મારું મન પણ હમેશ આનંદમા ગ્રે પળુ હવે એ નિત્ય થા મુને કેમ મજે ? હું કોની પાસે અને ક્યાં ગિજવાને જાઉં ? વગેરે પ્રશ્ન-

૨માં ચિંતાતુર થઇ પાછા શ્રી વિષ્ણુ પાસે જઈ નમસ્કાર કરીને બેઠા. સર્વો-
ત્તરયામી શ્રી વિષ્ણુ નારદજીના વિચારથી પ્રસન્ન થઈને નારદજીની ચિંતા
હર કરવા બોલ્યા કે—

નાહં દાનેન તપસા । નેજ્યયા નાપિ તીર્થતઃ ॥

સંતુષ્યામિ દ્વિજશ્રેષ્ઠ । યથા નામ્નાં પ્રકીર્તનાત્ ॥૧॥

અર્થ—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! જેવો હું મહારા નામોના કીર્તનથકી પ્રસન્ન થા-
જીજી તેવો દાન, તપ, પૂજા અને તીર્થથી (તીર્થસ્નાનયાત્રાદિકથી) પ્રસન્ન
થતો નથી.

ગાનેન નામ ગુણયો । મમ સાયુજ્ય માપ્નુયાત્ ॥

નિર્દર્શનં કૌશિકોત્તર । ગાના ન્મહોક્તમાશ્વવાન્ ॥૨॥

અર્થ—નામ અને ગુણના ગાયને કરીને મારી સાયુજ્ય (એક જાતની મુકિત)
પામે છે. એમાં બેવાતું (દૃષ્ટાંત) એજ કે કૌશિક ગાયનથકી મારા ભો-
કને પામ્યો.

મૂર્છનાદિયુતં ગાનં । નામ્નામતિ મમ પ્રિયં ॥

તુંબહ સ્તત્ પ્રભાવેન । પ્રિય સ્ત્વત્તોપિ મે દ્વિજ ॥૩॥

અર્થ—હે દ્વિજ મૂર્છનાદિક સહિત (મારા) નામોતું ગાયન મને અ-
પ્રિય છે. તે પ્રભાવે (મહિમાએ) કરીને તમારા કરતાં પણ મને તુંબહ
પ્રેય છે (આધિક પ્રિય છે.)

મૂર્છના

હલ્લુક

માનસ

તદ્વત્

ભવ ॥

મતિસ્તવ ॥૪॥

વધુ રિતિસ્મૃતઃ ॥

ગાનવાં સ્ત્વં ભવિષ્યાસિ ॥૫॥

અર્થ—મૂર્છના સાથેના ગાયને કરીને તમે તેવા (તુંબહ જેવા)
જાઓ. (માટે) જે ગાયનમાં (ગાયન શિખવામાં) તમારી મતિ હોય તો
હલ્લુકને જાહેર જુવો. (હલ્લુકપાસે જાઓ) માનસોત્તર પર્વતમાં ગાનપણું નામે
(હલ્લુક રહે છે.) તે પર્વત પ્રત્યે જલદી (તમે) જાઓ. (તો) તમે ગા-
ભોગમ્ થશો. (અપૂર્ણ)

શાલિવાહનની દંતકથા.

દતકયાઓ ખરો ઇતિહાસ શોધનાને ઉપયોગી થઇ પડે છે, અને તેથી કેટલું સત્ય અને કેટલું અમત્ય છે તે સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ આપણા દેશમાં અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ ચાલે છે, તેમાં કેટલોક ભાગ દતકયાઓનો પણ છે અને એવી દતકયાઓ ઉપરથી બીજા દેશમાં મોટી મોટી સોધો થઇ છે બુદ્ધની દંતકથાનો મોટો ભાગ મીન દેશના મોટા પુસ્તક સંગ્રહમાં ઘણા દર્શાવેલો, સોનાના કમાટમાં સાચી ગખવામાં આવ્યો છે, અને એક દિવસે મોટા આડખરથી, બાહે એ એક મોટું પવિત્ર ધર્મપુસ્તક હોય તેમ તેનું પૂજન થાય છે જાહેલા લાભાની દતકયાની હસ્ત લિખિત એક લાખ કર્તા વધારે પ્રતો દ્રિવિષ્ટપમાં ઘેર ઘેર પૂજ્ય પવિત્ર ગ્રંથમાં મનાઇ પૂજાય છે, અને જેમ લગ્નખડમાં શ્રીમદ્ ભાગવત એક મોક્ષ માધનનો ગ્રંથ મનાય છે તેમ લાભાનું ચરિત્ર ને તેની છુટક છુટક કદાનીરૂપી વાર્તા મોક્ષ ગ્રંથમાં મનાય છે

આવી વાર્તા ધણી સાધારણ હોય છે, અને તેમાં ઘણીવેળા કંઈ મનસૂઝ હોતી નથી, પરંતુ કોઇ કોઇ વેળાએ એ દતકયાઓ મોટી સોધ કરી આપે છે આવા દેવુથી “બેગાવની દતકયા” ને “પન્નળની દતકયા” બતાવે છે મારી પામે એક માધુના મોથી સાલમેલી રાણીવાદનની દતકયા છે, જે મે લાખાસમયપર મામમેલી હતી તે પ્રકટ થયેલી ઉચિત ધાર હુ અને જે કે તે ખર્ગી છે કે ખોટી તે મને જગપણ માત્રમ નથી તથાપિ મોધક પુરૂષો એમાં શુ મત્ય ને શુ અમત્ય છે તેની ખોળ કરશે અને તેમાંથી કંઈ તાત્પર્ય મળશે તો ઇતિહાસમાં તે મોગી સોધ મળાશે

શક પ્રવર્તક ગાંધીનાદન મહારાજ, જે દિને ગન્ગાદીપર બેગ ત્યાં એ નેક બાહ્યણ, કેપિ, તપશ્ચિયો તેને આગ્નિ દેવાને પધાર્યા મહારાજનું પૂજન કર્યું, અને પછી અત્યાત્મભક્ત પ્રજા મુખે એ કોઇ ગાત્ર લગિયા કે હશે ? ને વ્ને તે મને કહેવામાં આવે તો હુ હવે પછી મારા મનિમાનત ગન્ત્યમાં કોઇપણ અધર્મનું કૃત્ય કરૂ નહીં ને મો બાહ્ય ! પ્રતિપાદન કરી મકલ પ્રજાને મારા નિરામળને આનંદ કરશે નહીં નહીં નહીં નાલિવાહનના આ વચન જગત મર્ષિત જણાયા, ને ‘ હોનાગ્ન આગળ પધાર્ય ’ વિદ્ય છે

ગાંધી.

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ અઢારમું.

રાત્રીની જાવણીમાં રાત્રીની ખાવા.

“અમીર સાહેબ લગાર ઉભા રહેશે?”

કચેરી બરખાસ્ત થઇ અને ચોપદારે નેહી પોકાર્યા પછી સઘળાં સ્વામીનો દુમાલની સામેના મેદાનમાં એકઠા થયા અને હાંસુ મુદ્દનો જે રંગ અખાડો મચવાનો હતો તે જોવાને ઘણા જુસ્સાથી તંબુની બહાર નીકળી ગયા. તાનોજીના મનમાં ભય હતું કે એનું પરીણામ કેમ આવશે! ને જો હાર થઇ તો ફજેલી થશે, ને મુઠા વગર છૂટકા નથી, તેમ અમીરના મનમાં પણ એટલીજ દેહદાત હતી. અનેના કસેજાંપર દોષપણુ ત્રાહિત સખશ ગ્રામ ધરે તો તે ઘણું ધન્યકર્તુ જણાતું હતું; તથાપિ જેવા જોડસાથી તાનોજી માથેસરે ઉડીને ઉભો થયો તેથી જરાપણુ ખંચાયા વગર એણે પણ પોતાનું પગલું આગળ ભર્યું.

પણ તાની, જે એક ઘણી કાબેજ સ્ત્રી હતી, અને જે આ જુવાનની હિમ્મત, ચતુરાઇ અને સાહસિકપણું જોઇ મોહિત થઇ રહી હતી, તેણે જોડકું કે કદાચિત આ અમીર જીતશે તોપણુ તે જીવતો જવા પામશે નહીં. મુસલમાનોમાં જે કેટલાક અમીરી શુભુ છે તે અમીરી શુભો દિંદુઓમાંથી; તે તાની ઘણી સારી રીતે જાણતી હતી; ને તેથી એના મનમાં લાભુ કે જે મારા રક્ષણુ માટે આ જાવણીમાં આવ્યો છે તેનું રક્ષણુ કરવું એ મારું કામ છે. જે વખત ખરેખરી તકરાર, કચેરીમાં ચાલતી હતી તેખતેજ તેણે કેટલીક મુચના કરવાનું નક્કી ધાર્યું હતું; પણ આસપાસ જે મોટી પેટ્ટરા હતા તેમાંથી વાતચીત કરવી ઘણી ભય ભરેલી છે એમ ધારી તે અબોલ રહી, પણ તક જોયાં કરતી હતી.

સઘળાંઓ તંબુ છેડીને પાગળ નીકળી ગયા, ને સહથી છેલ્લાં તાની અને આપણો જુવાન અમીર જેજ રહ્યાં ત્યારે, લાગ જોઇ તાનીએ આ અમીરને ઉભો રાખવાને માટે પોતાનો મોહક સાદ કહાડ્યો.

“અમીર સાહેબ, કેમ સંભળાયું કે?” તાનીએ ધીમે સાદથી કહ્યું.

“શુનકખા હમકુ જોનાને હા” અમીર પાછા ફરી ધણી નગમામથી પાતાના શબ્દ પ્રહારથી

“હા, મારે કંઈ નકિત આપની સાથે કન્યો છે તમને કદ દુઃખ તો નથી?” તાનીએ પૂછ્યું

“હુસ્મન કે ખીચમે અમકુ આ લય દે! અમનેતો હમેગ શીગમી ઉમેદ સમ છોડ દી હૈ, અમ જો આણે સો કોગ લેનીન અમેરે હમે એ-ખડી ચીઝકી આતુરતા રહે નયગી - અમેરી બેગમ! આ દાન હોએગા જો તો લડને મે ખડી ચમગકુ જોર આના હૈ, ઉસકુ જાનર હમેરી મમ ફરીઆત કહે અમા કોન અમકુ મન દતા દે?” અમીરે જરા ધલગટથી પુછ્યું, કેમકે પોતાના જાનની મરણી આશા તેણે ઠોડી દીની હતી બે મરાય જે અમીગની અગાડી ગયા દના તેની વાતચીત ઉપરથી આ અપુ-માન કરવાને તેને મગણુ મળ્યું હતું તે મનમાં જોનતુ એકું હતું કે ‘જો લડતા ન હોએ તો બચતા પણ મરગે,’ અને તેનો અર્થ ધણો ખુલ્યો છે

“સગનર! જે કામ ઉઠવ્યું છે તેમા પેગબગપર નિજાસ ગણીને ધુ મધુ-કષપણુ ડરવાતુ કાગણુ નથી તાનોજી જેટલું નેગ ગણે છે તેટલું તેનામા જોર નથી, ને તેને તમે મારી ઉનાગો એરી મને સવળી આના છે તમે આપના બધા જોએસાથી મેદાન ઉતરી ગયા છો, અને મરણી હો મતથી મને હુમલેમ પોણેઆડવાને અન્યા છે તેમા એ પ્રમાણે નાકુમગ થગો તો પેગબગને ત્યા તમે જોખમતર નથી? હોમન ગણીને ઉતરી પડી, એ નાકોવત, કે જેણે પોતાને સન્દો આવરી આયમએને મપી નાખી છે તેને તેના અપુરુષાર્થપણાતુ દુજ ચખામે જેને સખને માટે કામ હાથમા લી-ધુ છે તેને ઇશ્વરની મપૂર્ણ સાહયતા છે”

“નકી! તેગ કેના મમ ગસત દે, જોગ મે જો સમ અચ્છી ગી તસે જાનતા હક, મે લકાઈ મે મગનેમે ગતીલાગ રહ. જોગ ગમનીન નહી હક, લેકીન જો મેતાન > લડકે મેલ રીગ નનાનન નટગા, તોમી કાટ ડાનેગા, હમમે મેન રીગપર બગ મેતાન આયગા કે મદેને નામદકુ મગ ડાના મેરી બેગમ, મેગ ખીના ઘડી રહે નગમી નદી, જોગ જોમી મેગપર એ મી બદનામી ધડેગી પેટેરે તેગ આ કેટનેન દે, બે જોન દે શીગ મેન એદ

અમીર નવાબે પણ તેવું જ પગલું ભર્યું હતું અને તેથી તે હરે ક-
ષક વિચારમાં પણ પડી ગયો હતો. નવાબ એ જ એવો વિચાર થતાં
તાની, જે મૂળ મુસલમાન મા તથા મરાઠા આપના પેટની હતી તેની મનો-
વૃત્તિ નવાબ પર પ્રેમથી પ્રેરવાઈ. તે એક સદ્ગુણી સુંદરી હતી એટલે તેને
માટે કંઈ પણ લાંછનયુક્ત બોલવું એ ઘણું જોડું કહેવાય.

એક મીનીટ, અને માત્ર તે એક જ કીમતી મીનીટ—ખતેજણ અબોલ
રહ્યાં; પણ પછી તાનીએ પેહેલ કીધી.

“નવાબ સાહેબ આપે કંઈ પણ ગભરાવું નહીં. મેં તમારો બેદ બા-
ણ્યો, ને હું તમારે ખાતર નહીં, પણ મારે પોતાને ખાતર તમારો પ્રાણ
બચાવીશ. જ્યારે તમે મારે માટે આટલું જોખમ બેચું છે ત્યારે મારો ધર્મ
છે કે તમારું રક્ષણ કરવું; અને ખાત્રીથી માનજો કે જે શુભનેદ તમે મ-
ને કહ્યો છે તેથી જરાપણ ખીજ થયા વગર બેઘડક તમે લડાઈના મેદાનમાં
જંપલાવો, ત્યાં તમને જ હથ્થર ચારી આપશે. હું શિવાજીની ઘણી જ પ્રિયમાં-
પ્રિય નાયકા છું. એ મને પોતા સાથે લગ્ન કરવાનું કહી લઈ આવ્યો છે, પ-
ણ એની પાપી વાસના મને પસંદ ન પડવાથી મેં એનો સ્વિકાર કીધો નથી.
તમારો બચાવ સેહેબમાં ગ્રા્ય તેવો છે, પણ હું તેમ કરવા માગતી નથી;
તોપણ એક ઢલાજ છે તે રીતે હું કરી શકીશ”.

“કીસ તરાહસે?” નવાબે પુછ્યું.

“મારી જેમ અક્કલ ચાલશે તેમ હું કરીશ.” તાનીએ જવાબ વાળ્યો.

“એ બોલતેપર અમકું ઇતબાર કીસ તરેહસે રહેગા” નવાબે પ્રશ્ન
કીધો.

“મારા જીવના સમ, હથ્થરપર વિશ્વાસ રાખીને મને વિશ્વાસયુક્ત
કરો, હું તમને બચાવવા મારે પ્રાણ પણ આપી ચુકી છું, તો પછી શું
જોખમે છે? આજે કાંતો તમારી નગરી હુટાય છે કે કાંતો મરાઠાઓની લોથ
આ મેદાનમાં પડે છે તે તમે જીવતાજ જોશો. તમારાં તનને કંઈ પણ ઈજા
થશે નહીં, પણ કહી તમે સપડાયા તો આ ત્રણ ગોળા હું તમને આપું
છું તે, જ્યારે ખરેખરી આફત તમારા શિરપર આવી પડે ત્યારે ઘણા જોર
થી, જેટલું તમારામાં જોર હોય તેટલા જોરથી વારાફરતી, પાંચ પાંચ ફાળ-
ને અંતરે જમીનપર અદાળજો, ને તેથી તમને જોઈતી હોય તે સગળી મદ-

દ મરી આવશે આ ખબર લે, એને છતી ગાનણી દુઃખ મેડના નહીં, અને ખરા ઉપયોગનો સમય આવે નહીં ત્યાં સુધી તે ગૂઝૂની છતીમા લોપ્તા નહીં એ ખબર જેની છતીપર એકાદ પડ્યું તે કાપુમા-ત્રમા ધશ્વર મમીપ પોહોચી જશે એ મનના ક્રાંતિ વધારે જરૂર તમને હોય ને તમારે જનજન બચાવવો હોય ત્યાં કોઈ પણ મગસને આ ડામડી બનાવ-જો, જે તમને, ખુનમા આઘોડને તોપણ જલો મુકો ગડનામા તમને જે વાન જણાકે છુ મગસો જે લડના આવ ને તેમા માયુમજેને જે વા તમે મારો તે પગપર મારજો, એમાજ તમારો જાય થશે, કેમકે એના ડાંખા પગમાજે ખોડ છે તેથી તેપર ધા પડતાજ તે લાખો યજ જરો, ને તમે તે લાખો યાય કે જોઈએતો ગોળાનો ઉપયોગ કરજો, ને જોઈએ તો ખબર આ મનથી તે એટ-લી તો ઝડપથી બોલી ગઈ કે નવામથી તેના પુરામામા એક પણ પ્રશ્ન પુછાયો નહીં એ શામાટે આટલી બધી યુતી બનાવે છે, ને તેમા કંઈ પ્રયત્ન તો નથી એમ પણ એના મનમા આવ્યું, પણ “ખોડા યાદ” એમ મન-મા બોલી તે સુપ રહ્યો.

તાનીની ઝડપ, તેની ચપલતા અને ખૂબશૂની જોઈને તે ચિન્તિ થયો, કેમકે ઘણી ઝડપને લીધે તેનાથી ખુનમા પાનાનો ખુખો જામો થઈ ગયો, ને એ ખૂબશૂરતો જોઈ તે આભોજ બની ગયો પ્રિતિસુ મગજૂન બીજ એના અત કણમા ગેપાયું.

“દિવસમા તમ તુ અમેગ રક્ષણ કરેનાની હોતી ? ખોડા તેગ નિરોખાન હો ! સેકીન અમકુ કુછમી મુનાયમી કે ધમિમે તેગ કમ મમમ હૈ ? મે કોનકા અવમાન માનુ કે જીને મે ખાતર ઇતની તકવીક જી હૈ ?

“ખુનમત ! એ માટે આપણે કંઈ પણ દરજર રાખનાની જરૂર નથી, ને એ જાણવામા કંઈ કારણ નથી વખત ઘણો યોડો છે, ને કામ ધણુ ક-ગવાનુ છે, માટે દરે શુ કરવું તે મારજ નહીં કરનાડ છે, માટે દરે આપ સીધાજે, કેમકે આપણો આ મકેન મો છે, ને હુ કોણ છુ ને ક્યા છુ તે ધ-જાન યોગ મરાગ જાણુ છે, એટલે જે માટે કરનાડ છે ને ઘણી મેટેવાઈ થી કરી નહીન, માટે હવે તમે દુઃખ જાઓ, ને તમારે કામ કરો.”

“અમે આજન ! મેગ રહ આજ કીમ તુમે નજર કરના હુ, જોગ તુમે મુજબ, જે જોડેમાન કીયા હૈ, જાનના કમી પના મના આ

મેરી તાકાતસે બહાર હૈ, લેકીન બખત આયગા તખ તુએ જો નિવાન સ ક રંગા ઝોં થોડા સમજના. અયસાન જો તેને મુઝપર કીયા હૈ, હસ સખખસે નહી, લેકીન તેરી ખૂબસૂરતીકે ખાતર મે મેરા જી દેનેમે કપી દેર ન કશંગા; ઝૌર ખુદાકે કસમ મે દીલોબનશે ચહુંગા. મેરીજાન, હુરીઓસે તુ બપાદા હૈ, ઝૌર તેરેમે જો ખવાસ હૈ ઝો આદમ જાતસે જોત ચહતા હૈ.” નવાબે પોતાના પ્રેમના આવેશમાં ઘણો ઉપકાર માન્યો.

“પૃથીનાથ! હું એક ગરીબ છોકરી માટે આપનો આટલો બધો બિપકાર ન હોય. મેં શું કીધું છે? માત્ર જે કામ તમે મારા રક્ષણ માટે ઉઠાવ્યું છે તેનો એક ઘણો નમળો બદલો આપવા માંગ્યો છે.” પછી તે નીચે નગીને ખી લાગવાનાં ડોળથી બોલી:—“જગપાલનકરતા, ઝો નવાબ, તારી જેવી મેહેર મારાપર છે તેવી હંમેશ રાખજે, પણ જરાપણ મને હીણતો નહી. હું તારી જુતીની ખાખ છું, ને ગરીબ દાસીના બદલો લે છે તે તારી લાયકી છે. રામ કદી સવરીનાં અજીઠાં બોર આરોજે નહી, પણ રામની ઘણી મહતા છે કે તેણે ગરીબ સંકનો અનુગ્રહ કીધો ને તે જેટલી મોટાઈ પામ્યો છે તેટલી મોટાઈ તું પણ પામશે.” એમ બોલતી કે તે હઠી અને પાછી બોલી:—“હવે રામરામ સરકાર સાહેબ!”

“અયે શુલ એ શુલાળ!” ઘણાં ગળગળિત વેણથી નવાબ બોલ્યો:—“અખ તું કીદર જાયગી? મેં જંગકે મયદાનમે ખડા રહુંગા ઝૌર તું ક્યા કરેગી? તેરા ક્યા હુકમ હૈ આંદકા તુકરા?”

“મારો હુકમ સરકાર? હું કીસ ગણતીમાં છું? આ દાસી તમારો કોઈ પણ હુકમ બજાવવાને માટે તત્પર છે, હુકમ હોય તે આપો?” ઘણા પ્રેમથી તાની બોલી.

“નહી! નહી! અમેરા હુકમ ક્યા હૈ? મે તેરેપર જાજ કુરખાન કરેંગા.”

“નહી સરકાર, હવે વખત નથી. તમારે જોઈયે તે કરજો, પણ હવે વખત ઘણો થોડો છે ને કામ ઘણું કરવું છે.” એમ કહીને બને જણ તંબુના દરવાજા પાસે આવ્યાં. તાની નવાબનો ઘણો ફકેડ થોડો હતો તે પર એકદમ ચઢી બેઠી અને ધોડાને ઝોડી મારી દોડાવવાની તકબારી કીધી.

“જાનેમન કીદર જાયગી?” નવાબે પુછ્યું.

“સરકારને પાછી મળીશ, અને ત્યારે આ લોંડીને યાદ રાખજો”— એમ કેહેતી કે ધોડાને ઝોડ મારી ઘણા જોરસામાં મરાઠની કેપની બહાર નિકળી ગઈ.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

મે, ૧૮૮૪.

વેહુમ-ચલન સામા લડવા તૈયાર થાઓ !

(૫૬)

ચાલો ભાઈઓ શેત્ર વિશાળા ત્યાહ આપણે જાણે,
મધુરો વાયુ અગે લેતા મનમા રંગી થઈને,
ઉદયાચળથી કિરણ પસરતા તેની શોભા નિરખી,
હરતુ, ચિંતન કરીને શક્તિપ્રસાદ ધણિયે હરખી,
સજ સદ્ય થઈ, દૃઢ મપ કરી, ધન સૈન્ય રચી ધૂમિયે
જયરંગકેર હો, સુખ સંપાદવા હો-૧

અનેક બધનમાથી છુટવા દહાડો પાસે આવ્યો,
જયકીર્તિનો સ્તંભ દેશમા રચાય તેવો આવ્યો,
ઉદય, સાહસ, ગજ, જુદી ને ધૈર્ય, પરાક્રમ દાખો,
પહેમ શત્રુ જે સામા ધુરંદ્રે તે સહારી નાખો,
સજ સદ્ય થઈ, દૃઢ મપ કરી, ધન સૈન્ય રચી ધૂમિયે
જયરંગકેર હો સુખ સંપાદવા હો-૨

ધર્મ જાતિ ને રૂઢી સબધી વિચાર દુખદ જુદા,
મજ રિયતિને અતુકુળ નહિ તે કેમ જાણના રૂઢા,
દેશજનને છુટી નાખવા ને નિસ્તેજ કરના,

હિલા સામાં તેને હણવા અવશ્ય શસ્ત્રો ધરવા,
સજ સઘ થઇ, દૃઢ સંપ કરી, ધન સૈન્ય રચી ધૂમિયે :
જયરંગકેર હો, સુખ સંપાદવા હો-૩.

એ મદમાતા જલમ શત્રુ રાજ રહે સહુ ક્રોધ,
દાસપણમાં આપણને બહુ ઝૂખ માણતા બોધ,
નથી વેઠતાં તે વેઠિયે દાસગૃહઅધારાં !
પરંતુ માનો પ્રભુધન્ય છે હવે યશો અજવાળાં,
સજ સઘ થઇ, દૃઢ સંપ કરી, ધન સૈન્ય રચી ધૂમિયે :
જયરંગકેર હો, સુખ સંપાદવા હો-૪.

નીચી ડોકે કર બેડીને કહીને હાજ હાજ,
હાજ હાજ આજા માની રજાજ રાજ રાજ,
આર્ય સંતતિ વિર્ય વિનાની હીણી છેક ગણાઇ,
હવે રિખાવવું ધિક્ક ધિક્ક છે હવે તો જુઝવું ધાઇ;
સજ સઘ થઇ, દૃઢ સંપ કરી, ધન સૈન્ય રચી ધૂમિયે :
જયરંગકેર હો, સુખ સંપાદવા હો-૫.

આર્ય અહં તે ગાળે શોભે તેવું કરશું પણથી,
વધારી દૈશું ઉર બિમંગ ને મનતાંનગળ રણથી, "
એહ શૌર્યને પ્રદીપ્ત કરશું સ્વતંત્ર નક્ષી યદ્યશં,
નર્મદ દહાડા હુકંદે દીસે જયરંગ લ્હાવા લદ્યશં,
સજ સઘ થઇ, દૃઢ સંપ કરી, ધન સૈન્ય રચી ધૂમિયે :
જયરંગકેર હો, સુખ સંપાદવા હો-૬.

ત્યાગી સુંદર કવિ.

ડેલાએક પ્રાચીન વિદ્વાનો તથા કવિઓ પોતાના નામ ઉપરથી પોતાના અયોના નામ ગણી ગયા છે અમરચંદ્ર નામના પડિતે સંસ્કૃત શબ્દકોશ રચ્યો છે તેનું પોતાના નામ ઉપરથી “અમરકોશ” એવું નામ ગણ્યું છે તેજ પ્રમાણે આપણા ગૂઝગતના આચાર્ય હેમચંદ્રે મન્મૃત ભાષામાં કોશ રચ્યો છે તેનું નામ હેમકોશ રાખેલું છે એ અથની સાથે પોતાનું નામ જોડવાની રીતનું આધુનિક અધકારો પણ અનુકરણ કરતા જોશમાં આવે છે ઉપર પ્રાચીન ક્ષેત્રકારોના ધોરણેજ આપણા ત્યાગી સુદર કવિના અથને “સુદર વિશાસ” એવું સુદર નામ આપવામાં આવ્યું છે

એ અથના ૩૪ અંગ એટલે પ્રકરણ અથવા ભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેમાં મનહર, સર્વેશ, કુશલિયા વગેરે મળી ૫૪૭ છંદો છે એ આખા અથનું “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव कुलम्” એ તાત્પર્ય છે કવિએ જે વિષયો પસંદ કરેલા છે તે કવિતાને યોગ્ય ન હતા તેની વાણીનું માનુષ્ય એવું છે કે તેથી આપણે તેનો અથ વાચવાને લક્ષ્યાક્રમે સામારિક દૃષ્ટાંતો પોતાના મિદ્ધાનની પુછીનેઅર્થે દેશ્યાએક એવા આપ્યા છે કે તેથી વાચનારનું મન રજ્જન થઈ તેને આનંદ થાય રાખ્દા-લકાર તથા અર્થાલ્પકારની ચમત્કૃતિ પણ આ કવિની કવિતામાં સારી જોવામાં આવે છે. સુદર કવિને વદાત તથા માખ્ય દર્શનમાં મારી ગમ હતી એવું તેના રચેલા અથ ઉપરથી માલમ પડે છે હું કોણ છું ? ક્યાથી આવ્યો, ક્યા જવું છે, હવે શું ? માયા શું ? બ્રહ્મ શું ? ઈત્યાદિ તત્ત્વ-વિચાર જે તેની કવિતામાં મમાવવામાં આવ્યા છે તે જેમ વણા જાણવાનો છે તેમજ વિચાર કરનાનો છે એ ઉપરથી એના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારમાં સુદર કવિ કેનો હતો તેનું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે

સુદરકવિનામ અથના પ્રથમ અંગમાં સુદર કવિએ પોતાના ગુરુદાદની જે પ્રજામાં કરી છે તે ઉપરથી તેમની ગુરુપદપદ્ધતિને નિમે કેવી

અનન્ય લાકિત હતી તે જણાઈ આવે છે. કાવ્યદોહનના પેહેલા કાગળમાં આપણા ગુજરાતી કવિ પ્રીતમદાસે મોતીદામ હંદમાં “શુરમદિગ્મા” વર્ણવ્યો છે તેને - મળતાજ વિચારે એ અંગમાં જોવામાં આવે છે. શુર એટલે જ્ઞાન આપનાર તે, ગોવિંદ એટલે પરમેશ્વર કરતાં પણ અધિક છે એ વિચારમાં પ્રીતમદાસ અને સુંદરદાસ એકમત છે. પ્રીતમદાસ કહે છે કે :—

મોતીદામ

“શુર ગોવિંદથી છે અધિક,
જેની પરમારથકારણ શીખ.”

તેમ સુંદરદાસ પણ કહે છે કે,

“गुरुकी तो महिमा अधिक है गोविंदतैं” †

હવે શુર ગોવિંદ કરતાં શા કારણથી અધિક છે તેનાં કારણમાં પ્રીતમદાસ જણાવે છે કે,

“ગોવિંદના સરળતા પડ્યા હવગળ
શુર તેની સુદિત કરે તદ્દગળ”

તેજ પ્રમાણે સુંદરદાસજી પણ કહે છે કે,

गोविंदको कीये जीव, जात हैं रसातलकूं,
गुरु उपदेगै सो तौ, छूटै जमकंदतैं;

† “भगवद्गीतापर दीक्षा करना बहुतसहन स्वामीએ “गो मातृ वाच्यानि इन्द्रियाणि अधिष्ठानतया नित्यं प्रातः” એવી “ગોવિંદ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કીધી છે. તેનો અર્થ એવો છે કે “ગો” એટલે તે હંદિઓ તેમનો અધિષ્ઠાતા સર્વદ્રવિયોનો પ્રકાશક અને સ્વામી તે ગોવિંદ.” અનેકાર્યમંજરીમાં નંદદાસજીએ “ગો” એ શબ્દનો “વાદ” એટલે વાણી એવો પણ અર્થ આપ્યો છે તે ઉપરથી “ગો” એટલે વાણી (વેદ વાણી) તેણે કરીને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે ગોવિંદ એવો વિચાર ભગવદ્ગીતા પરની શંકસાનંદી દીક્ષમાં પણ આપ્યો છે.”

એમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન આપનાર ગુરૂની શ્રેયતા ધર્મશાસ્ત્રે માન્ય રાખી છે. તે નિયમને અનુસરીનેજ પોતાના અંતઃકરણનાં અજ્ઞાનરૂપ તિમિરને દૂર કરનાર અને આત્મસ્વરૂપની ઓળખ કરાવનાર સદગુરુવિષે સુંદર કવિ કહેછે કે, -

इदं चंद.

પૂરન વ્રહ્મવિચાર નિરંતર, કામ ન ક્રોધ ન લોભ ન મોહૈ;
 શ્રોત્ર ત્વચ્ચા રજના અરુ વ્રાણસુ, દેશિ કહ્નુ કહ્નુ નૈન ન મોહૈ;
 જ્ઞાનસ્વરૂપ અનૂપ નિરૂપન, જાસુ ગિરા* સુનિ મોહ ન મોહૈ;
 સુંદરદાસ કહૈં કર જોરિ જુ, દાદુ દયાલાહે મોર નમોહૈ.

અર્થ—જેને નિરંતર પૂર્ણ બ્રહ્મનોજ વિચાર છે, જેને કામ નથી, ક્રોધ નથી, લોભ નથી ને મોહ નથી; વળી જેને શ્રોત્ર (કાન) ત્વચ્ચા (ચામડી) રસના (હૃદય) વ્રાણ (નાસિકા) નેત્ર અને મુખ તે કાંઈ જેવામાં આવતાં નથી. અતૂપ એટલે જેને દ્રોષની પણ ઉપમા થટે નહીં એવા જ્ઞાન, સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, જેની વાણી સાંભળી મનને મોહ મોહ ખમાડી શકતો નથી અર્થાત્ મોહ દૂર થાય છે; એવા દયાળુ દાદુગુરૂને મારા નમસ્કાર છે. કવિ કહે છે કે જોરખ, દત્તાત્રય, ભરથરી અને કળીર આદિ જે સતો તે મારા મસ્તક પર છે પણ મારા હૃદયમાં તો ગુરૂ દાદુ છે. એ ઉપરથી પોતાના ગુરૂપર કવિની પ્રીતિ કેવી છે તેનું દર્શન થાય છે.

એ અંગમાં જે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તે સદગુરૂની કરવામાં આવી છે. શું કરે તેને સદગુરૂ જાણવો? તેના જિત્તરમાં,

* વાણી, દોહરો—વાની, વાક, સરસ્વતી, ગિરા, શારદા નામ; ચલી મનાવન ભારતી, વચનચાતુરી કામ. વાણી, વાક, સરસ્વતી, ગિરા, શારદા અને ભારતી એ એકાર્થવાચક શબ્દો છે એવું નંદલાસજી માન-મંજરીમાં લખે છે.

“સદા શિષ્ય પલટૈ સો સતગુરુ જાનિયે” એટલે તરતજ શિષ્યને
મદદી નામ અર્થાત્ અગામીનો જાની કહે તેને મદદગર બાણુવો એમ સુ-
દર કવિ કહે છે વળી

ઇદવ ઠદ

સો ગુરુદેવ ભિપૈ ન છિરે, કહ્યું સત્વ રજો તમતાપ નિવારી;
શ્રિય દેહ મૃપા કરિ જાનત, સીતલતા સમતા ઝર ધારી,
વ્યાપક વ્રજનિચાર અલ્પહિત, દૈત્તપાધિ સનૈ જિન ટારી,
જદ્ધ સુનાય સદેહ મિટાવત, સુદર વા ગુરુકી વાલિહારી

અર્થ—માય, ગજ અને તમના તાપ અર્થાત્ ત્રિશુભતાપને દૂર કરે
એવા ગુરુદેવ તે કાંઈ ઢાંખા કે છુપ્યા કહે નહીં ઇન્દ્રિય* અને દેહને મિથ્યા
બાણુ છે અને શીતળતા ને સમતાને પામ્મુ કરી છે અખડિત વ્યાપક વ્ર-
જનો વિચાર જોને એ અને જોયું દૈત્તપાધિ સરળી ટાળી છે તેમજ શબ્દ
સભળાવી સદેહ મટાડે છે એવા ગુરુની સુદર કવિ કહે છે કે બલિહારી છે

શ્લોક

॥ શ્રોત્ર ત્વક્ ચક્ષુષી જિહ્વા । નાસિકા ચૈવ પચમી ॥

પાયૂપથ્ય હસ્તપાદ । વાક્ ચૈવ દશમી સ્મૃતા ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રોત્ર (કાન) ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને પાયમી નાસિકા અને
પાયુ, ઉપસ્થ, હસ્ત, પાદ અને દશમી વાક (વાણી) એ દશ ઇન્દ્રિ નામે ક-
રીને કહી

શ્લોક

॥ નુર્દોદ્રિયોણિ પચૈષા । શ્રોત્રાદી ન્યનુપૂર્વશ , ॥

કર્મોદ્રિયોણિ પચૈષા । પાચ્વાદોનિ પ્રચક્ષર્તે ॥ ૨ ॥ મનુ० ॥

અર્થ—એ દશ ઇન્દ્રિયોમા શ્રોત્રાદિક પાચ ક્રમે કરી જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાણુવી
અને પાયુ ઇન્દ્રિયો પાચ કર્મોદ્રિયો એવું શાસ્ત્રવેત્તા કહે છે “एकादश मनो
ज्ञेय” મનુ એટલે મન એ ૧૧ મુ અતરિન્દ્રિય બાણુવું

એવા સદગુરુ જેણે જ્ઞાનાંબુજી મારા અંતરગુણને અમીમય કરી તેના સંપં વિકાર દૂર કરીધા છે તેના ઉપરથી કવિ કહે છે કે ચિંતામણિ, પારસંમણિ, ક-
દંપતર અને કામધેનુ વગેરે જેવી અમુલ્ય અનેક વસ્તુઓ ઓઢારી નાખિયે
તોપણ તેના ઉપકારનો ખદ્યો વળી શકે નહીં. જગતમાં સઘળા પદાર્થ ના-
શયંત છે તેથી ગુરુદેવની આગળ ધરવાયોગ્ય એવી એક પણ વસ્તુ જણા-
તી નથી.

ગુરુવિના જ્ઞાન થતું નથી, જ્ઞાનવિના મુક્તિ નહિ એવું ભગવદ્ગીતામાં
શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે; તેટલામાટે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન તેની
પ્રાપ્તિ કરાવે એવા સદગુરુનો સમાગમ કરવો એ આ પ્રથમ સ્વમતું અપૂર્ણ
તાત્પર્ય છે.

તંત્રી.

વીર-નારી.

પ્રથમ અંક.

ગર્ભાંક ૧ લો

સ્થલ—આલોર નગરનો રાજમેદલ

[રાણી અને દેવકી બેઠેલી છે, દાસી ઉભી છે, છડીદાર પ્રવેશ કરે છે]

છડીદાર—(નમન કરીને) મહારાજ! રાજકુમારની આગળથી દૂત આવ્યો છે, તે દરવાજામાં ઉભો છે, અનુમતિની વાટ જુવે છે

રાણી—યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી કોણ આવેતો તેની અનુમતિની વાટ જોરો ના, કાલાકાલનો વિચાર કરો ના, તરત તેને લાવજો, હું સર્વદા તેઓની સાથે મોઢાકાત કરવાને તૈયાર છું. યુદ્ધક્ષેત્રમાં મારો એકમાત્ર પ્રાણુધનપુત્ર—દુષ્પિ-નીતુ છેલ્લું અવલબન, પિતૃદન્તા યવનનું મુઠછેદ કરવાનેવાળો ગયો છે, માની આગળ પુત્રની કુરાવ વાર્તા લાવવામાં આડખરની જરૂર નથી, રાજ-નીતિરક્ષાની જરૂર નથી. છડીદાર, તમે દૂતને જલદી લાવો.

[છડીદાર જાય છે, દૂતને લાવે પાછો છડીદાર પ્રવેશ કરે છે]

દૂત—(નમન કરીને) દાસ પ્રણામ કરે છે

રાણી—તમે કુશળ રહો. યુદ્ધક્ષેત્રમાં મગળ છે કે? રાજકુમાર યુ-શીમાં છે કે?

દૂત—હું સંત્રામની જગાપરથી આવ્યો નથી. રાજકુમાર કુરાલમાં છે.

રાણી—(થોડીક ઉદ્વિગ્ન થઈને) યુદ્ધક્ષેત્રથી આવ્યો નથી ત્યારે તમે રાજકુમારનું કુરાવ કેવી રીતે જાણ્યું?

દૂત—તેણે સમરચંગ છોડ્યું છે.

રાણી—(અવિઘ્ન ઉદ્વિગ્ન થઈને) શાપાસ્તે? લશ્કરને એકઠું કરાના ઉદ્દેશથી?

દૂત—ના, તીરોના જેવી યવનસેનાની સામે તે કેટલું લશ્કર એકઠું કરે? યુદ્ધમાં જાય લાભની આશા જણાતી નથી.

૨૧૦-(હઠ અને ગંભીર અવાજથી) હૂત ત્યારે શું તે કા પુરૂષ પુત્ર
યુદ્ધથી ભાગી આવ્યો છે? તમે એ શું જગતમાં નીચું જોવાવડારી ખબર
આપવાને અહીંયાં આવ્યા છો? (ખેદની સાથે) હાય! તેના મરણની ખબર
કેમ નહિ લાવ્યા?

દુ૦-મા, એવી અમંગલકારક વાત ન કહો.

૨૧૦-એવા છોકરાનું મરણું મારા મત પ્રમાણે મંગલ છે, અમંગલ નથી.

દુ૦-રાજકુમાર જિતર તરફ જાય છે.—

૨૧૦-શાવાસ્તે?—દક્ષિણ તરફના રસ્તામાં શું કાંટા છે? હા! કાપુ-
રૂપ? ક્ષત્રિય સંતાનને શું મૃત્યુનું લય હોય?

દુ૦-રાજકુમારે મને શ્રીચરણમાં વિનંતી કરવાને કહ્યું છે કે,—યવન-
સેનાના હાથમાંથી છુટવું મુશકેલ છે, જેટલું જલદી થઈ શકે તેટલું જલદી
તમે તેની સાથે એકત્ર થઈને માનસંભરક્ષાનેમાટે કોઈ એકાંત સ્થા-
નમાં આશ્રય લો. તે નિશપદસ્થાનની શોધ કરવાને આગળ ગયો છે.

૨૧૦-તેમજ યાઓ—તે ચિરનિરાપદસ્થાન આશ્રય કરો. અમે યવ
ન સેનાપતિ ને (ખીજા યુદ્ધકારી સેનાપતિ નામને યોગ્ય નથી)—તે દરજી
અને નસ્તકને સમુચિત શિક્ષા સાથે જલદી તેનું અનુગમન કરો.

દુ૦-તે શું? જે યવનસેનાપતિના હાથથી નર-કેસરી દ્રાહીરાજનું
મરણ નિષ્કળ્યું છે, તમારો વીર-પ્રતાપારી પુત્ર જેના લયથી ભાઓ હતો,
આપ શિ જાતિ છો—

૨૧૦-ક્ષત્રિય હૂતના મુખે એવી અમર્ષાદાની વાત? એ શું ક્ષત્રિને
હિંમત પામ્ય છે? ભારતનારી-ક્ષત્રિયકન્યા શું યુદ્ધમાં અસમર્થા છે? સિ-
ંહ શું મૃગાલના લયથી ભાગશે? જેજિહ્વું, યવનના અપવિત્ર શ્વાસ હમ-
ણાથી તમારા જ્ઞાનધર્મને વિલુપ્ત કરે છે. હા! ભારતભૂમિ? તમે યવનના
પદાનત થયાં છો, તમારા પુત્રોની કેવી દુર્ગંતિ થશે, તમારા પુત્રો કેવાં નીચં
અને અપદર્થ થઈ જશે, હમણા તેનાં પૂર્વ લક્ષણ જોવામાં આવે છે. ન-
હિ તો કોઈ ક્ષત્રિય સંતાનને મોઢેથી નારિ જાતિના જીપર એવી અમર્ષાદા-
ની વાત નિકળે કે? કોઈ ક્ષત્રિય જાંદી અન્યાય યુદ્ધકારી ધાતકની સ્તુતિ
કરે કે? કોઈ ક્ષત્રિય સ્વદેશના ઘેર ઉપદ્રવકારી વિધર્મી યવનના વિરુદ્ધમાં
અસ્ત્રધારણમાં વિમુખ થાય ને લયથી ભાગી જાય કે? યવનના પાદસ્પર્શે

આજેના ભારતની આવી હીનદશા થઈ છે ત્યારે અભિધ્યની ગણતરી કરતા હૃદય કાપી જઈ છે

૬૦-તમે યવનસૈન્યની સખ્યા, તેઓનો ઉત્સાહ અને હિમત અને યવન સેનાપતિનું પરાક્રમ અને યુદ્ધકૌશલ્ય જુઓ તો કદિ હમોને એવો અન્યાય તિરસ્કાર નહિ કરત ને હું સ્વદેશાનુરાગના અનુરોધથી સત્યનો અગ્રારવ કરી શકતો નથી.

૨૧૦-ભીરૂની આગળ જે સત્ય છે તે વીરની આગળ મિથ્યા છે. મૂર્ખ જે સત્ય જાણે છે, તેનો જ્ઞાની અલીક વાત કહીને ઉપદાસ કરે છે તમો યવન સૈન્યનો આરક્ષણને જોઈને ભયભીત થઈ શકો છો, પરંતુ પ્રકૃત વીરપુરુષ-સાધુ ક્ષત્રિય સતાન તે તણવત્ તુચ્છ જાણે છે નિપક્ષનું ધ્યાન સૈન્યમાં પણ તે ઝોકલો અટળ હોય છે, કા પુરુષના પ્રમાણે તેને મરણનું ભય હોતું નથી

૬૦-તમો રાજમહિષી છો, હું ઘસ છું, તમારા વાક્યનો પ્રતિવાદ કરવો મને ઉચિત નથી

૨૧૦-ફત, હું અન્યાયી અધિકાર લેના આહતી નથી, તમારે જે જો-લવું હોય તે જોવો, સત્ય કહેવામાં મોટા માણસનો વિચાર કંવાની જરૂર શું છે ?

૬૦-ના, મારે હવે કંઈ જોલવાનું રહ્યું નથી, સમય ઉપર મારા વીર્યની સત્યતા સિદ્ધ કરીશ

૨૧૦-હું પણ વ્યથા હૃદયથી તે સમયની વાટ જોજીશું દેવાનુગ્રહ સિવાય યવનસેના કદી પણ જય મેલવાને સમર્થ થશે નહિ ભાગનાર સોબલી શું પોતાના વાક્યની સત્યતા સાબેત કરવાને વાસ્તે વાટ જોશે ?

૬૦-મને વખત થશે તો રાજકુમાર ઉદ્ધિઅ થશે, તેનો હુકમ લઈને હું અહીંઆ આવ્યો છું, તેનું જે કહેવું હવે તે ઘસને કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી, હમણા કેવળ અનુભવિની વાટનેવાસ્તે જોવો છું

૨૧૦-ફત, તમે તે ક્ષત્રિયાધમને કહેજો-કોઈ રાજપુત ઝેટલો કાપુરુષ છે, કે લોકો એ વાંત ઉપર વિશ્વાસ કરશે નહિ-તેણે મારા ચરિત્રમાં સદેહ ઉપજાવ્યો છે હું હવે એના નરાધમ પુત્રનું મોઢું જોવા આહતી નથી યવનના જે શાસ્ત્રપર્યાયી તેનું ક્ષત્રિય તેજ હજી સુધી સંપૂર્ણ વિનુષ થયું ન

તેણે તેને આત્મરક્ષાથી જે મદદપામું આવશ્યક છે, તે મદદ-
વાળે મસુરિત શિક્ષા આપીને લખવું જે મદદ કરે તે સહી કરે,
પછી જગણિ મદદપુરની અનુઆદિની સહી. (નિર્દેશ.)

૬૦-એ ને આપતો હંદ સંકલ્પ હુમ ને હું સમજનારની પાસે
જઈને કહું, તે જાણીથી ખાતો આવે.

સાધ્યના સાધ્યનાં ભીરતી જગ્યા નથી. મુખ દેસાથી કૃત્રિમ કંઈ
તે નિયમ અન્યથા કરતી નથી. સ્વાભિવિ પ્રજાજાએને જ્ઞાનને રૂપે આ
અંચ કરે છે.

૩૦-ત્યારે શું વર્ણનાના 'પણુ' બંધો છે ?

શાસ્ત્રે વાત તેતે પ્રુછા.

કોનો આ છે ?

૨૧૦—તેને અર્ધીઆં ખોલાડી છું: (દાસીના પ્રતિ) મલકી વધુને ખોલાવ.

દામી—આત્મા, જનિયું.

[સાક્ષી જ્ઞાપ છે, વધુને શકતે ઠાણી પ્રવેશ કરે છે.]

વધુ-જાણી ધાનર છે.

૨૦-આ કુત સમોતે શ્રેયા આવ્યો છે. ઈશ્વર દુઃખ તો નવાની ને
કરે.

૧૦-ક્યાં જળાવાસ્તે?—સુદક્ષેવમાં? જાણતી અને પીણિ સુખતી
 ૧૧-ક્યાં એ કાનિય કાવાત? પરમ સૌખ્યાત છે ખરું.

૨૮-શુદ્ધેષ્વરમાં પ્રાની સુમિત્રી થયે છે. આ તમારો જોવા છે. આગળ-
અતસરણ છે.

५८-शेष भागता? तयाने पुत्र?

२।०-भावे पुत्र भवतो नथी.

१०-(अति यत्) त्वत्तुं शुं विद्वां शुं? ते शुं बुद्ध्यां विद्वत्
। शे?

ગાંધી-ના, તમારો દેશની આગતારો થયો છે.

૧૦-હું બાગનારની પત્ની છું ? તમે સુદાન થાઓ કેવી રીતનો ને
ક્યાં છે કે એવો વિચાર થોડો છે.

૨૧૦-એ નિરક્ષર તથી : એ આચી વાત છે.

૧૦-જો એ સાચી વાત થાય તો એ પણ સત્ય છે, કે, તમારો પુત્ર ભાગનાર છે; ને હું તમારી પુત્ર વધૂ છું

૧૦-જો ભાગવાવાળો છે તે માગે પુત્ર નથી ક્ષત્રનારી ભાગનાર કા-પુરુષને ગર્ભમા ધારણ કરતી નથી

૧૦-જો ભાગવાવાળો છે તે માગે પતિ નથી ક્ષત્રિય કન્યા ભાગનાર બીરુ પતિત્વ વર્ણન કરતી નથી

૨૦-ત્યારે શું તમે પણ મારી પેટે તે ભાગનાર ક્ષત્રિય કુલાગારનો પ-રિત્યાગ કર્યો કે ?

૧૦-(ગભીર અનાવૃત્તી) કર્યો

૧૦-ધન્ય તમારી માને છે તેજ ગભ-ગભા છે-દેવાનું ગૃહીત ભા-અવૃત્તી છે મા, તે તમેને ગર્ભમા ધારણ કરીને પરિત્ર યજ્ઞ છે એવા નરાધમ પુત્રના કરતા તમારા જેવી વીરકન્યાન । લાભથી વશ પવિત્ર યાત ક્ષત્ર નામને એવો કપક નહિ લાવત મા, માર આ દારણ દુષ્ણ ક્ષોભની વખત એ એક માત્ર દિક્ષાસો છે કે તમે માગ ધરમા લક્ષ્મી છો ઈશ્વર તમાર દીર્ઘાયુ કરો દુત તમારા હુકમની વાટ જીવે છે, તેને જે કેહેવું હોય તે કહીને નિદાય કરો

૧૦-(દૂતની તર્ફ મુખ ફેરવીને) ક્ષત્ર તમે જો આ વખતે માંગ વા-અવૃત્તી વાટ જોતા ગભા હો તો કહે—

૬૦-આધિનના પ્રતિ જે હુકમ ગભે છે તે પત્ર—

૧૦-હવે પત્ર લખીને કલમને કલકિત કરીશ નહિ; છત્રને અ-પવિત્ર કરનાની પણ ઇચ્છા થતી નથી, કેન જીવનની આગાધી કહ્યું-તમે તેને-(હવે આભીયતાનું વાક્ય વાપરી શકતી નથી) તે ભાગનાર પુરુષને કહેજો કે મે જે વશમા જન્મ લીધો છે તેની યાદ રક્ષાયી મને ભાગનારની અનુગામિની યનામા હિમત કરવાને ઉત્સાહ કરતી નથી, તે જે વીર વ્રતાચારી મહત્ વગનું સત્તાન પરિચિત છે, તે યાદ રક્ષા-થી તેપણ પિતૃ-હનતા યનને સમુચિત પ્રતિફલ ન આપતા કા પુર-ષના પ્રમાણે પ્રાણ ભયથી બાગત નહિ સ્વદેશની સ્વાધીનતા, પિતૃકુલ-ગૌ-રવ, આધ્વીઓનું સશ્રમ યાત, તેનું છનન જો એટલું મહત્વાન હોય તો તમે તેને કહેજો કે મિહતો માર્યો શૃગાવના પ્રમાણે પ્રાણભયથી ન્યા ઇચ્છા

હોય ત્યાં ભાગી જાય. મારેવાસ્તે તેણે વીચાર કરવો નહિ જોઈએ. મારી ફરજ શું છે તે હું જાણું છું. ક્ષત્રિય કન્યા ભાગનારની સાથે પ્રાણ અને આખરની રક્ષા કરવા યાદતી નથી તે પ્રાણ લઈને આત્મસંભરક્ષા કરવાને જાણે છે. રણ ક્ષેત્રમાંથી કોઈ ભાગે તે મૃત્યુના હાથમાંથી રક્ષા કરી શકે તો નથી; તે શું કરી શકશે ? છેલ્લું કહેવું એટલું છે કે-હું સ્વર્ગીય-મહાત્મા કૌહીરાજની પુત્રવધૂ છું, ભાગનારની નથી. (આંખમાં આંસુ લાવીને પછવાડેને રસ્તે જાય છે).

કુન્દ-રાણીના પ્રતિ) ત્યારે શું દાસ વિદાય થાય ?

રાન્દ-રડતી) સારું ; જાઓ.

કુન્દ-દાસનું પ્રણામ લો.

[જાય છે. રાણી અચેત થઈને જમીન ઉપર પડે છે.]

ગર્ભાંક ૨ જો.

સ્થલ-અંતઃપુર

[દિવકી અને દાસીઓ રાણીને લઈને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે.]
દિવકી-કેવી વિપદા ! એ શું થયું ? સર્વ દાસીઓ આં જતી રહી ! અહીંનાં કોઈ નથી ?

દાસી-(વિરહિતની સાથે) વલી કોણ બોલાવે છે ? (બહાર આવીને અજાણ્ય થતી) હાય ! ! એ શું ? એ શું ? વિપદનાઉપર વિપદ ! શું થયું છે ? (જોઈને) ઓ માં ! મહારાણી એવાં થયાં કેમ ? માર્ગસની વિપદ શું એકલી આવતી નથી ? સસુદ્રના તરંગ પ્રમાણે એક એકના પછી એક એક આવે છે, -કંઈ વિરામ નથી.

દિવકી-(અજાણ્ય થઈને) વળી શું થયું છે ?

દાસી-ખીજી શું થાય ? થવાનું બાકી શું છે ?

દેવ-અભાગિ ! કહે, જલદી કહે.

દાસી-શું કહું-સર્વ નાશ ! દુઃખથી મારી છાતી ફાટે છે, રાજ ગયા, રાજપુત્ર ભાગનાર થયો.

દેવ-અભાગી ! એ સવળું જાણું છું નવું શું છે ?

• વીર-નારી.

દાસી-વહુનું માથું કુટ્યું છે, તીરના પ્રભાણે લોહી વહે છે
દેવ-હૌય ! હાય ! જાથી-શા કારણથી એવું થયું ?

દાસી-મારાણીની આગળથી જોવાં ગયા તેવા અચેતન થઈ ગયા,
દાદર ઉપરથી પડી ગયાં, માથું ફાટીને લોહી વેહેવા માંડ્યું, જોતા જોતામા
સંજેત પથરનો દાદર રક્તાથી લાલ થઈ ગયો

દેવ-(વ્યસ્તતાની માથે) હાલ કેમ છે ?

દાસી-હમણા પણ તીરના પ્રભાણે લોહી વહે છે-લાન નથી-એકે-
વારે અચેતન થઈ પડી છે

દેવ-ધર્-ધર્-રાણીને ધર્-ધરમા લાઇજા હું વહુને જોવા છું

[જાય છે રાણીને દામીઓ ગૃહમાં લઈ જાય છે દેવકી વ-
ધૂના ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે]

દેવ-(ગભરાઈને) ઓમા આ શી ખરાબી ? વહુ તો ગઈ, બિહાનામા
લોહીની નદી ? (દાસીઓના પ્રતિ) તમે ખજો, હવા આપના દો, જલદી
પાણી લાવ, માથા ઉપર નાખ

[જખમ ઉપર પાણીની ધારા નાખનામા આવે છે]

સુરગિની-(દાસીના પ્રતિ) મત્રીને બોલાવી લાઓ, જલદીથી અ-
સ્ત્રધંધને બોલાવવાને કહો ઓ મા ! નાડી-તો હાથમા આવતી નથી ઉધણી
નાકોવતી, ક્ષીણ !

દાસી- મત્રી આ મળશે, તે શું ધરમા મનગે કે ?

સુર-અભાગિણી ! તેને ધરે દોડ, જલદી દોડ,

[દાસી જાય છે]

દેવ-હવે ગડબડ કરો ના, મોઢા ઉપર પાણીની છાલક મારો-જલદી
મારો ?

સુર-લોહી ન ખધ થાય તો પાણી છાટ્યાથી શું થશે ? એવી રી-
તે કટલીવાર ખચરો ?

દેવ-કહું છું કે તમે છાલક મારો, તે વાતથી તમાર કામ શું ?
(નિરંજન થઈને પોતે પાણીના ફડકા મારે છે)

સુર-(મુખ બગ કમીને) તે વાતથી તમાર કામ શું ? એ પોને
ધન્યતા છે ?

દેવ૦—આ વખતે વળી વિદુષ હું ધન્યન્તરિ યદ્યપ કેમ ?

સુર૦—કેમ વૈદ્યકશાસ્ત્ર વાંચીને ?

દેવી૦—(હાથ મારીને) છોકરીઓને કોણ ભણાવે ?

સુર૦—કેમ તમે કોઈ વેળાએ ભણવાને આહતા હતા તો કોઈએ તમ ને ભણાવ્યા નહિ કે ? લોકો કહે છે ઇચ્છા હોય તો રસ્તો મળી શકે છે.

દેવ૦—છોકરીઓને તે રસ્તામાં કાંટા છે.

[દાસી, મંત્રી અને અસ્ત્રવૈધને લઇને પ્રવેશ કરે છે.]

મંત્રી—શું સર્થ નાશ, કેવી વિપદ, આ જે લોહીની નદી ! (અસ્ત્ર-વૈધના પ્રતિ) મહારાજ ! જલદી જે થાય તે એક ઉપાય કરો.

અ૦—ભયનું કંઈ કારણ નથી, હમણું લોહી જંધ થઇ જશે. એક સામાન્ય નસ છિન્નત થઇ છે માત્ર.

દેવકી—(અજ્ઞયખીથી) એક સામાન્ય નસમાંથી એટલું લોહી ?

અ૦—હા ! એકદમ ઊત્તેજનાથી માથા ઉપર પુષ્કલ લોહી ચરતું છે, હમણું પણ મસ્તિષ્કની ક્રિયા થાય છે, તેથી એટલું લોહી નિકળતું છે. (વાત કહેતાં કહેતાં નસ પાંધી અને જખમ ઉપર લેખ કાઢે.) ખીચું કંઈ કરવું પડશે નહિ. થોડી ભીડ છોડો—આડીઆં એટલાં માણસની જરૂર નથી, બે ત્રણ જણા બહુ થશે. આસ્તે આસ્તે વાત કરો, એતન્ય ઘણું પછી મનનો વેગ ઊદ્વેગ જલ્દિ થાય એવી કોઈ વાત કહેશો ના. સારી વાતો કરી ને દુષ્ક્રિયા દૂર કરવાની કોશીશ કરવી. (દાસીના પ્રતિ) થોડું ખાણી લાવ, હાથ ધોઈ નાખું. (દાસી પાણી લાવે છે અને અસ્ત્રવૈધ હાથ સાફ કરે છે) (મંત્રીના પ્રતિ) મંત્રી મહારાજ, આલો દવે મહારાણીને જોઈ આવીએ.

મંત્રી—આલો.

[જાને જાય છે]

દેવ૦—કેવું આશ્ચર્ય ? અમે કેટલાક માણસો વિચાર અને ચિંતા કરીને કંઈ કરી શક્યા નહિ અને આ વૈધે આવીને જોતાંજોતાંમાં લોહી જંધ કર્યું !

સુર૦—તેથીજ કહે છે કે “જેનું કામ હોય તેનાથી આવ, ખીન કરે હોકર ખાય.”

દેવ૦—અમારાથી શું એ કર્મ થઈ શકત નહિ ? સીખ્યાથી નું અને

વેદુ કરી શકશું નહિ ? વાર ! પુરૂષનાં કરતા સારું કરી શકશું કેટલા પુરૂષ
આના પ્રભાણે રોગીની સેવા કરી શકેછે ?

સુર૦—ત્યારે તમે શિખોને, તમોને અમે દાર-વેધ કરશું

દેવ૦—તમોને હવે મરકરી કરવી પડશે નહીં રીખવાનો રસ્તો દેત
તો શિખત તે પછી તમે જોત તારે જન્મજ વૃથા છે ?—ચિર પરાધીન
હૃદયની જે ઇચ્છા હોય તે પૂરી કરી શકાતી નથી (દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકી)
તમો અહીંઆ રહો, હું રાણીને જોઈ આવુ છું

શૂરવીર વિષે.

કુડળિયા

બકા મદં બળીદતો, મદિપર તેજ મનાય,
અગિદળ જુને અપાર ત્યમ, હૈયે હરખ ન માય,
હૈયે હરખ ન માય, ચાપ શત્રૂની સામે,
કરે વેરિપર ધાપ, દાવ દેખીને હામે,
આભ છુટે શિર તોય, તસૂ નહિ હઠે અટકા,
મરણ તરણસમ ગણે, મદં જે બહાદુર બકા ૧

સાચા શરાની સદા, અચળ વસ્ત્રપર ચોટ,
ઝંપલાવિ સમરાગણે, ચણે કીર્તિનો કોટ,
ચણે કીર્તિનો કોટ, કારમી બાણી કાયા,
બળવતા કરિ જતન, બય જ્યમ વાદળઢાયા,
ભાગે થઈ મનભગ, અગ સાચવવા કાયા,
અતિ ઉર ધરે ઉમંગ, જગમા શરા સાચા ૨
શગ નર નિજ દેશના, દેખી દુ ખ હમેશ,
અતિ કરણા આણી જોડે, ધરી શત્રુપર દ્રેષ,

ધરી શત્રુપર દ્રેષ, કલેશ દુર કરવાકાળે,
 બની મહામદમરત, સિંહસમ રણમાં ગાળે ;
 ધુમી જીદમાં કરે, શત્રૂના ચૂરેચૂરા,
 પ્રેરે પ્રસન્નમયકી, દબે દુષ્ણ સામદ શરા. ૩
 અમેરિકન વાશિંગટન, યુરોપિયન વાલેસ,
 ગયા તણ કાયા ક્ષણિક, અમર કીર્તિ રહિ શેષ ;
 અમર કીર્તિ રહિ શેષ, દેશમાં સઘળે લાભે,
 જનહિતકાળે જંગ, રંગ છે બેડયા લાભે ;
 રણા ટકી રણવીર, શીર વેઠી દુષ્ણ બાનાં,
 સંભારે જન સર્વ, અર્ધથી અમેરિકાના. ૪
 હંદ લસો રાખો દિલે, વિવેકથી આ વાર,
 દુરમતિ દુશ્મન દેશનો, કરવા દરિયાપાર ;
 કરવા દરિયાપાર, જીદિ, વિદ્યા, ધન ખરચો,
 તનમન બેથી પુષ્ટ, બને એ ચરચા ચરચો ;
 મડો થઈને મદ, હાથ કામે આનંદે,
 નનામિયાં શુભ ગાય, સદા કુંડળિયા હંદે. ૫

જનામિયાં શુભલભિયાં, મેહેનઠાવાદ

વિચારમાધુકરી.

વિચાર ૧ લો-આકાલ.

૪ પૌરાણિકોએ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન્ નિબધામ ગયા ત્યારે કલિયુગ શરૂ થયો એવો આગદ ધરી કલિયુગાન્ત અન્યથા કયો અને ધર્મને બલદની ઊપમા આપી યુગકરપનાનો શાસ્ત્રીય પાયો હતો તે ખરાબ કરી નાખ્યો એટલુજ નહિ, પણ નદકાલમા બગાડો કરી ચક્રગ્રસ્ત સુધી જોટયા રાજ્યો થયા તેઓના કુવાદિકોમા ધણોજ ઘોટાજો કરી નાખ્યો એમાના પેહુલા બે ઘોટાજાનુ સ્વરૂપ પ્રથમ કલમમા આની ગણુ છે છેલા બે ઘોટાજા રહ્યા તેમના સ્વરૂપનુ વિવરણુ ડરવુ જોઈયે જ્યારે મધા નક્ષત્ર તથા સપ્તર્ષિ એ બેનો યોગ થાય છે ત્યારે કલિયુગ શરૂ થાય છે એમ પેહુરે લખી પંખી “જે દહાડે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન્ સ્વર્ગે ગયા તેજ દહાડે કલિયુગનો આરંભ થયો” એમ પુરાણો કહે છે તે ઉપરથી મધા નક્ષત્ર સપ્તર્ષિ ભોગવવા લાગે ત્યારે કલિયુગ શરૂ થાય એવો પૌરાણિકોનો સિદ્ધાંત છે, એમ કહિયે તો તેમા કાઈ ચુક નથી કેટલાએક શ્લોક મૂક્યા એટલે “જ્યારે પૂર્વાષાઠા સપ્તર્ષિ ભોગવવા લાગરો, ત્યારે નદના રાજ્યનો આરંભ થયો” એમ વાચનામા આવે છે મધાથી પૂર્વાષાઠા અગિયારમી છે પ્રત્યેક નક્ષત્રનો ઉપભોગ સપ્તર્ષિ ૧૦૦ વરસ કરે છે એ વાત પૌરાણિકોને કબૂલ છે ત્યારે મધાથી તે પૂર્વાષાઠા સુધી ૧૦૦૦ વર્ષ તો એજ થયા એમ છતાં પરીક્ષિતજન્મ તથા નદાભિષેક એ બેમા વિષ્ણુપુરાણનો કર્તા માત્ર ૧૦૧૫ વર્ષોનુ અંતર ગણે છે ભાગવતકાર † તો એ બેમા ૧૧૧૫ વર્ષોનુ અંતર સમજે છે વિષ્ણુપુરાણમા બાર્હદ્રથ, પ્રહોતન, તથા રૌડીનાગ એ ત્રણ વશમાના રાજ્યોએ કરેલા રાજ્યના વર્ષોની સંખ્યા આપી છે, તે સંખ્યાઓ ભોગવતા કલિયુગ અને નદાભિષેક એ બેમા ૧૫૦૦ વર્ષોનુ અંતર પડે છે અને ભાગવતમા જે તેજ વશના રાજ્યોના વર્ષ આપ્યા છે

* પત્ર ૪૩, અશ ૪, વિષ્ણુ પુરાણ (મુખ્યધ્વ) શ્લોકો

† શ્લોક ૨૬, અં ૨, સ્કંધ ૧૦

તે મેળવતાં ૧૪૬૮ વર્ષોનું અંતર આવે છે. માટે એક વૈષ્ણવ પુરાણનો મેળ બીજા વૈષ્ણવ પુરાણસાથે મળતો નથી એટલું નહિ, પણ એક જ પુરાણના પાછલા શ્લોકોનો આગલા સાથે અને આગલા શ્લોકોનો પાછલા સાથે મેળ મળતો નથી. પુરાણિકોને હાથે નંદકાશની એવી અવસ્થા થઈ. હવે ચોથા ઘોઠાણાનો વિચાર કરીએ. તેમાં પેહેલે ચંદ્રગુપ્તની જાતીનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. છોકરાની જાત કઈ? માની કે બાપની? લોકો તો માની જાત ઉપરથી છોકરાની જાત ઓળખે છે. માટે શંકરભગવત્પાદને લોકાદ્યાદિ * કહે છે. તેમના પિતા તો સાક્ષાત્ સિદ્ધિપરેશ્વર હતા. તોપણ તેમની મા બ્રાહ્મણી હતી માટે તે બ્રાહ્મણ ગણાયા. પેહેલા બાહ્યશ પેશવા પોતે બ્રાહ્મણ હતા, પણ તેમની એક મુસલમાન જાતની રાખ હતી, તેના છોકરો સમશેરખાહુર. તેની જાત માની જાત ઉપરથી થઈ, માટે તે બાપની બ્રાહ્મણ જાતમાં ખપ્યો નહીં. જે ઋષીઓ યુગાંતરમાં થઈ ગયા તેઓની જાત બાપ ઉપરથી ઓળખવી. વ્યાસજીની માતા માહણ હતી; તોપણ તેમનો બાપ (પરાશર) બ્રાહ્મણ હતો માટે વ્યાસજી બ્રાહ્મણોમાં ગણાયા. પરશુરામની મા હતી ક્ષત્રિયાણી, પણ બાપ હતા બ્રાહ્મણ તેથી પરશુરામ બ્રાહ્મણ થયો. એ ઉપરથી કલિયુગમાં જાત મા ઉપરથી ઓળખવી એમ નક્કી થયું એવું જે લોકો સમજે છે, તેમને એટલું જ કહેવાનું છે કે જેમ યુગાંતરમાં તેમ કલિયુગમાં પણ છોકરાની જાત બાપની જાત ઉપરથી ઓળખવી જોઈએ; કેમકે છોકરાનો જનક બાપ છે. એ બાપનું જનકત્વ યુગાંતરમાં હતું ને હાલ કલિયુગમાં નથી એમ કાંઈ નથી. પારસ્કરાચાર્ય બ્રાહ્મણને ચાર બાપડીઓનું જાતિના ક્રમે વિધાન કરે છે તે એ જનકત્વતેજ અનુસરીને એમ સમજવું જોઈએ. જે બ્રાહ્મણની ભાર્યા ત્રૈવર્ણિક હોય તો વૈદિક મંત્રોથી વિવાહ થાય અને જે શૂદ્ર જાતની હોય તો અમંત્રક વિવાહ થાય એટલેજ ફરક. માટે પાવમાનીઓમાં જે વૃક્ષીગમનનો નિષેધ થયો તે અવિવાહિતાવિષયક સમજવો. ઉપર જણા-

* શ્રી શંકરાચાર્યની મા નિશાદ્યા નામની બ્રાહ્મણ જાતની કુંવારી હતી, તેના ગર્ભ ક્રમમાં “સિદ્ધિપરેશ્વર (—મદ્રાસની નજીકમાં “સિદ્ધિપર” નામે એક શિવસ્થાન છે ત્યાંના શિવલિંગે,) સાક્ષાત્ પ્રવેશ કરીશો. (૫૪૯, શંકર દિગ્વિજય, આનંદ ગિરિકૃત, કલકત્તામાં છપેલો.)

વેલી સૌત્રસ્થિતિ યુગાતરમા હતી અને હાલના યુગનેમાટે નથી એમ કહેવામા સાર નથી કેમકે આપસ્તબ્બાદિક આચાર્યોએ યુગાતરનુ ઊત્કૃષ્ટ * વર્ણન કરી પોતાના યુગનુ નિકૃષ્ટ સ્થાપન કર્યું છે, તેથી આપસ્તબ્બાદિક આચાર્યોની પ્રવૃત્તિ નિકૃષ્ટયુગવિષયક અર્થાત્ કલિયુગવિષયકજ હોવી જોઈએ વલી સોમયાગાદિકની મોટી ખટપટ મુકીને પચ ચર † જેવા પાક-યજોપર ‡ કુદૃષ્ટ માર્યો, અગ્નિહોત્રની કડાકૂટ છોડી ઐપાસનાગ્નિનો આ-દર † કર્યો અને ખીજુ કાઈ હાથથી ન ચતુ હોય તો નમસ્કાર તો કરવો કેમકે નમસ્કાર છે એ યજ્ઞ છે, એવા મેહેલા સેહેલા ધર્મ શીખવવા લાગ્યા, એ બધુ જો કલ્પીયુગીઓનેમાર નથી તો શુ કૃતયુગીઓનેસાર ? અનુભોમ || અને પ્રતિભોમ એવી બિવિધ સકરકલ્પના કરી છે તે શુ હાપરયુગીઓનેસાર ? તે જો હાપરયુગીઓનેસાર હોત તો વ્યામજ્ઞને બ્રાહ્મણ કોણ કહેતે ? અનુભોમ સકરનો નિષેધ કેયે પાશુ કરવામા આવ્યો નથી એટલુજ નહિ પણ પારસ્કરાદિકમા તદ્વિષયક વિધાન હોઈને યાજ્ઞ-વલ્ક્યાદિકમા તદુર્લ્લેવ અપલોને કાલાતરે ઠું જનકની જાતીનો લાભ થાય છે એવુ સ્પષ્ટ લખેલુ છે એ ઉપરથી સૂત્રકારોને ખાપ ઉપરથી જાતિ નિર્ણય ઇષ્ટ હતો એમા કાઈ પણ શક ગ્રહેતો નથી પ્રતિભોમ સકરનુ વિધાન સૂત્રકારોએ કર્યું નથી તેમા તેઓનો આશય એ હોવો જોઈએ કે ખાપની જાત ઉપરથી જોઈકારાનો જાતિનિર્ણય ઇષ્ટ હતો, માટે જિય જાતની છોકરી

* પટલ ૬, પ્રશ્ન ૨ તથા પટલ ૭, પ્રશ્ન ૨, આપસ્તબ્બધર્મ સૂત્ર † દેવયજ્ઞ, જૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ એ પાચ યજ્ઞ

‡ “પાકયજ્ઞ” એમા “પાક” શબ્દ પ્રશસ્તાર્થક તેમ અલ્પાર્થક પણ છે ત્યારે “પાકયજ્ઞ” એટલે “પ્રશસ્તયજ્ઞ” અથવા નાના યજ્ઞ પચયજ્ઞ એ પાકયજ્ઞમાના જાણુવા

|| જમી જાતિના પુરુષે ઉતરતી જાતીની છોકરીસાથે અને ઉતરતી જાતીના પુરુષે ચઢતી જાતીની છોકરીસાથે વિનાહ કર્યો હોય તો તે બન્નેની જે સંતતિ થાય છે તેને ક્રમે કરી “અનુભોમ” સકર અને “પ્રતિભોમ” સકર એવી સજ્ઞા છે

હું શ્લોક ૧૩, આચારાધ્યાય, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ તથા તે ઉપર ની મિતાદ્ધરા જુવો

તેનાથી ઉતરતી જાતના પુરુષને પરણે તો તેના છોકરાની જાત માની જાતથી હલકી થાય છે, તેથી ઊંચી જાત નીચી થાય છે તે મ અને તેજ-
 હું સાદું. એવી રીતે પક્ષ લક્ષ્યે તો જાત ઐક્યતિરક રહેતી નથી એટલે
 બ્રાહ્મણના છોકરાનું બ્રાહ્મણત્વ તથા શૂદ્રના છોકરાનું શૂદ્રત્વ નિત્ય રહેતું
 નથી. પણ તે તો ધૃષ્ટિ છે, કેમકે તે ધૃષ્ટ ન માનિયે તો આપસ્તંબાચાર્ય †
 કોપશે. એટલે પરિષ્કાર કરતાં છતાં પણ મા ઉપરથી જાત યોગ્ય.
 વાનો દુરાચલ આપણો જોતો ન હોય તો ક્ષત્રિયાદિઃ ધનિર જાતિનો પુરુષ
 બ્રાહ્મણ કન્યાનો વિવાહવડે કિંવા વિરાહવગર પરિચલ કરે તો તેની સ-
 તતિને બ્રાહ્મણ સમજી તે પ્રમાણે વરતયા તૈયાર રહેતું એટલે થયું ; અથવા
 જાતિનિર્ણય ગમે તો આપ ઉપરથી હો કે ગમે તો મા ઉપરથી હો, તે
 ગમે તેમ હોય તોપણ ચંદ્રચુસનું શૂદ્રત્વ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી.
 “નંદ” જાતનો શૂદ્ર ન હતો પણ ક્ષત્રીજ હતો એ વાત મુદ્રારાક્ષસ
 ઉપરથી નિર્ધિવાદ છે. મુદ્રારાક્ષસ નાટકનો કર્તા કાંઈ બાદ હતો નહિ, તે
 તો શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણ માનનારે હતો. “નંદ”નું બાદત્વ જો જો-
 કાને અભિમત હોત અને વિશાખદત્ત પણ બાદ હતો તો બાદ નંદનું નામ
 કુલ છુપાવવા બાદ વિશાખદત્તે યલ ક્યો એમ બોલયા અવગણ મળે.
 પણ જેમ નંદ બ્રાહ્મણ ધર્મી હતો તેમ વિશાખદત્ત પણ બ્રાહ્મણ ધર્મી
 હતો, માટે નંદ અસત્ ક્ષત્રિય હતો એમાં કાંઈ શક રાખવો બરાબર નથી.
 “ભગવદ્ ભક્ત.”

---

† ધર્મચર્ચણ (ધર્મ આસ્થાથી) જઘન્યો વર્ણ : (હલકી જાતવાળો)
 ‡ પૂર્વ વર્ણમાપદને જાતિપરિવૃત્તૌ (પૂર્વની જાત સુદી ઉપરની જાતમાં
 અપવર થાય છે) અધર્મ ચર્ચણ (અધર્મ આસ્થાથી) પૂર્વો વર્ણો (પૂર્વની
 જાત) જઘન્ય જઘન્ય વર્ણમાપદને જાતિપરિવૃત્તૌ (પોતાની જાત સુદી
 ઉતરતી ઉતરતી જાતમાં અપવર થતો જાય છે.) મદ્ર, ય, પ્રદ્ર : ૩, ના.પ.
 સ્વર્ણ ધર્મસૂત્ર.

ગંગા.

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ આગણિસમુ

લરાકરની હાલત.

તેજ દિવસે, કે જ્યારે મરાઠાની હાવણીમા આ ગડબડ ચાલતી હતી, અને સુરતનો નવાબ ધણી હિમ્મત ખતાવતા ફસી પડ્યો હતો, ત્યારે હરિ-પ્રસાદપર શિવાજી ક્રોધ્યો હતો, અને તેને પોતા સમીપ બોલાવી, હવેની કેમ વ્યવસ્થા કરવી તેમણે ધણા બેરસાથી પુછ્યું હતું આગવે દિવસે અનાજની મોટી ખુટ પડવાથી ધણા માણસો ભૂખા રહ્યા હતા, અને આજે શત્રુમામા લડના જવાનું હોવાથી, અનાજ ન હોવાથી હવે પછી કેમ કરવું એ ધણી ચિન્તાતુર હતા તે મહારાજ જોતા હતા.

આપણે અગાડી જોઈ ગયા છીએ કે સવળુ લખ્કર એવી જગાપર હતું કે સામસામા ચતા બેમાથી એકને ધણું નુકસાન થાય દક્ષણી લરાકર પૂર્વ આગ્રુપર હતું, કે જ્યાં ટેકરાટેકરીવાળી જગ્યા હતી, અને ત્રકગ ખાડીમા જરતીનું પાણી આવે તેના શિનાય તેઓને ખીજી પાણી પણ મળી શકે તેમ નહોતું એ ખાડીમા પાણી હોય તેના કરતા વધારે કાઢવ હતો, અને તેમાથી પસાર થયું એપણુ વણુ મુશકેલ હતું, તેમજ એ વર્ષે પાછળથી મોટી રેલ આવવાથી ધણા ભાગમા પાણી જરાઈ રહેવાથી જગ્યા ધણી ખરાબ થઈ ગઈ હતી જે મરાઠા નાસવા માટે તો તેઓને ધણી હેગન-ગતી ભોગવવી પડે, જે રહેવા ઇચ્છે ને લડવા જાય તો ધણી વિપત્તિ વેઠની પડે, જોઈએ તેવો મારો શત્રુપર મારી શકે નહી, અને અનાજ પાણીની સોઈ જરાએ મળે નહી તેથી ધણા ખુરા હાન સહજમા થાય જ્યારે કલ્યાણીથી શિવાજી આવ્યો ત્યારે લુટની મોટી લાલચ તથા લરાકરને માટે જોઈતી વ્યવસ્થા ગખવાનું હરિ-પ્રસાદે ક્યુટ્યું હતું, પણ આજે જેની સ્થિતિમા લરાકર છે તેવી સ્થિતિમા જે ખોર મુની લગકર રહે તો તેઓનો સપજો બેરસો ભાગી જાય અને

લડવાને બદલે તેઓ નાહાસવાનો વધારે મનસુખો કરે; પણ નાહાસવાને માટે કોઈપણ સારો રસ્તો ન હોવાથી લડ્યા વગર છુટકોળ નહીં એમ શિવાજીને પોતાના વિચારથી માલમ પડ્યું. કોઈપણ એવી જગા પાસે નોતી કે જ્યાં જઈને રક્ષણ પણ કરી શકે. પૈસા ધણા હતા, પણ તેને શું કરડે? કોઈપણ પૈસા લઈને અનાજ વેચનાર નોતું. અને કોઈ ઠેકાણે અનાજ ન જે એવી સ્થિતિ ન હતી. લશ્કરી ચોદાઓને તો ખાવાને પેટપુર જોઈએ, તેમાં આગલા દિવસનો કડાકો હતો એટલે આજે તેવો ખેંચવા તૈયાર નોતો—એ પ્રમાણે મરવું કે મારવું એવી એમની વખત આવી રહી હતી. લડવું તે મરવું એ વધારે સારો રસ્તો છે એમ માનવામાં આવ્યું અને જેવી સ્થિતિ શિવાજીએ જોઈ તેવી સ્થિતિ ખીજે સરદાર ભાએ જોઈ શકત. આ વિચાર જેવો પેહેલ-વેહેલો મનમાં આવ્યો કે લશ્કરના પેટમાં પુરતી પોષણની વસ્તુ નથી તો તે કેમ લડશે, એટલેજ શિવાજી શિથિલ થઈ ગયો. લશ્કરમાં માણસો આછા થયેલા, કેટલાક સારા પાણી-દાર સરદાર ગયા હતા, અને જે હતા તેમાં કામ કરવા કરતાં તકાદા મારનારા વધારે હતાં, વળી ઘોડેસ્વાર લશ્કર ઘણું થોડું હતું, હતું તે ભુખાળવું હતું, ઘણા લાંબો સમય થયા રાયગઢમાંથી સર્વ નિસંધી હતાં, એટલે ઘણા ભાગનો વિચાર એવો પણ હતો કે જેમ અને તેમ જલદી દેશમાં એકવાર જઈ પહોંચવું. વળી વિજયપુરના હાકેમની ઇતરાંજી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી, અને રાયગઢપર તે ઘણો જલદી ચઢી જશે, ને ત્યાં પોતાના લશ્કરના ઘેરાંઓકરાં રહેતાં હતાં, તેમના રક્ષણ માટે જોઈતું લશ્કર નોહતું એ સંધી વાતનો વિચાર કરતાં હમણાની સ્થિતિ ધણી ખારીક જણાતી હતી. જે હારે તો દુઃખનો ડુંગર સામો ધસી પડતો ઊભો હતો, જીતે તો પણ ઘણોથોડો લાભ હતો. એ પ્રમાણેની ખરાબ સ્થિતિમાં મરાઠાવું લશ્કર ઉજું રહ્યું હતું.

જે જગાએ મરાઠાવું લશ્કર હતું તે જગા ધણી કઠંગી અને લડવાને માટે કંઈ સારી હતી નહીં. તેમ ત્રણ દિવસ રહ્યાં તેટલા અરસામાં એવી પણ યોજના કાઢી નહોતી કે આક્રમને વખતે શું કરવું. પેહેલ-વેહેલું એમજ ધારવામાં આવ્યું હતું અને હરિપ્રસાદ વિગેરે એમજ સમન્વયતાં હતાં કે નવાળ દુર્ગ પરનો છે, ને તેની પાસે જોઈએ તેટલાં સા-

ધન લડવાના નથી, ને તે લડવા આવે એવો રોય તો મેહુરની આવી ખ-
રાય રિથનિ કેમ ક્રૂના દે, અને ન્યાટે એવોજ વિચાર મગજનપણે
બધાય ત્યારે પછી 'બચાવ' ના માધન માનેમાટે ખોરી ગયે? જો જે
સાધન ખોળવા માંથી વધારે જરૂરના હતા તે જો પેહેલ થી ગાંધી મુદ્દયા
હોત તો, જ્યારે હાલુદની તૈયારી હતી ત્યારે શિવાજીને ગુચવાડમા પડ-
વાની કળી જરૂર પડત નહી લશકરી બાબત જેટલી મારી રીતે એક
સરદાર જણે તેવી ગીતે બીજા મીપાણાએ જાણી શકે નહી, પણ ગિનાજી
એ હરિપ્રભાના ખોતવાપર બરોમો રાખી તે એક ઘણો જામરો સરદાર
છે એમ માની 'બચાવ બગાડ' છે તેમ ધાર્યું પણ આ બૂલ હવે
એને ભાટે ધર્મ પડી અને ખરેખર આ ભુજન હતી નામના જાય તો
કોઈ પણ પ્રકારનો માર્ગ નોહતો અને બાજુએ મોટા ટેકરા ટેકરી હતા,
તે પરથી ઉતરી આવી જો આ ખીણમા આવેલા લગડરખ મારો ચલાવે
તો એક પણ માણસ છવતુ જવા પામે નહી આમપામના ના'ના ના'ના
ગામોના માણસો પણ આ લડાગએની સામા ધાય ને જે બચે તેને ઘણા
જલદીથી તેઓ ઝખે કરી નાખે અગત્યે કે પૂર્ય તરફનો મ્તો ઘણો
પાધરો ને મારો હતો, તોપણ તે બાજુએથી બચ ધણે હતો નવસારી-
ના દેગાદને લશકર લખને આવરાતો ભય હતો, કેમકે આગરે દિવસેજ
મજાકાળે ભુમ પડી હતી કે મુગતની વાહરે નવસારીથી લરાકર આવે
છે દલાણ બાજુએ કાકગખાડી, પાણીથી જ્યાહલ લરપૂર હતી ને મ્તો
ઘણો ખગમ તેમ કાદવ કીચડથી લગેલા હતો ઉતર બાજુએ તાપી નદી
પોતાના મેહુરને બચાવવા તખર હતી ને મામા તો રાત્રીએજ હતા એટલે
ખરેખરી મકટની ઘડી તે એજ હતી ન પડોમમા નહી કોઈ મેત્રી દર્ગાવ-
નામે દેન, નહી પામે જોઈતુ લગકર ને "ઝમેગણી"નુ લગકર, નહી પીડની
માહેતા, નહી મારી જગ્યા કે જગ્યા મારી છુટથી સડી શકાય, અને જગડ
પણુ એવી હાલતમા કે તેઓને જો બગમર ખાવાનુ મળે તોજ કમ્પિણ
ગરપણુ બનાવનાને મકિતમાન ધાય

શેહેરી લશકરને આ વખતે ઘણી મારી માહયતા હતી જો કે તે-
ઓ ધ ॥ ઘોડા હતા તોપણુ તેઓમા નવુ જોગ હતુ, અને આમપામની
મરણી જગ્યાથી નાહિતમાગ હતા મેહુરની નજર હતા તેથી થોળ વખ-

તમાં તુટેલો દરવાજો ધણો મજબુત કરાવી લીધો અને કદાપી અથ આવી પહોંચે તોપણ પોતાના ખચાવના સાધન પોતાની પાસે સારી રીતે રાખી મુક્યાં હતાં. આસપાસની બધી સાહેતા પોતાને મળે તેવી હતી, ને જો નવસારીના દેશાઘઝો પોતાનું લશકર લાવીને મદદ કરે તો ખતો બાબુના મારાથી આ લૂટારાને છુંદી નાંખવાને પુરતા શક્તિમંત હતા. તેમનું મધક ઘણું મજબુત હતું, તે બ્યારે મરાઠા નીચાણમાં હતા ત્યારે તેઓ વધારે ઊંચી જગ્યામાં હતા, ને ત્યાંથી મારો ચલાવે તો પછી મરાઠામાંથી ધણા થોડા જીવતા જવા પામે. નવરોએ હંમણ પોતાની લશકરી રચના તદ્દન ફેરવી નાંખી હતી ને સૂરલાલ ને એ, બુદ્ધો બુદ્ધ વિભાગના સૈન્યો ધિપ થયા હતા. નવાખના મેહેલના રક્ષણ કરનારા તથા કીલામાં ને ખીજે ફેંકણે જે આરખો હતા તેઓના હાથમાં ગંદુકો આપી તેવા ચારસો ને ખીજા ૩૦૦ લશકરી સીપાઈના હાથમાં તીર કામમાં આપી તેની સરદારી નવરોએ લીધી હતી, ને પ્રજામાંથી આવેલા માણસોની સરદારી સૂરલાલને આપી હતી, જે પછાડી સાહેતામાં હતો. મોતી બેગમે પોતાનો જનાની પોશાક કાઢી નાંખીને મરદાનગીવાળો સજયો હતો, ને તેવાજ પોશાકમાં મણીને પણ એક સરદાર બનાવી હતી. આ ખતોની હાજરીથી સીપાઈઓને ઘણું શર જૂટ્યું હતું. બ્યારે મરાઠા લડવાને આનાકાની કરતા હતા ત્યારે પ્રજારક્ષકસૈન્ય તદ્દપી રહ્યું હતું.

આમ એકેકની સ્થિતિમાં મોટા ફેર હોવાથી આ લડાઈ કેમ ચાલે છે તે એક જોવા જેવી હતી. મરાઠામાં ખસો ઘોડેસ્વાર હતા ત્યારે પ્રજા રક્ષકમાં ચારસો ઘોડેસ્વાર હતા, ને તેથી તેમનો પાસો વધારે જયવંત હતો. પણ માત્ર શિવાજી શિવાય સઘળાંજ મરાઠા સરદારો પોતાના વિશ્વાસપર હતા, તેઓ લશકરની હાલત શી છે તે જરાપણુ જોઈ શક્યા નહી. તેઓએ જોવાને યત્ન પણ કીધો નહી. તેઓના લક્ષમાં પણ નોતું કે પ્રજારક્ષકસૈન્ય કેવી સ્થિતિમાં છે. આરખો ને અદ્રગાતો કેવું વિકાળ વાધ હતા, ને તેઓ તુટી પડેછે ત્યારે કેવી ખરાબી કરેછે તેનો સહજ પણ ખ્યાલ લાવ્યા વગર સઘળા સરદારો એક નજીકના મેદાનમાં હમણા યનારં હંદયુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા, તથાપી એથી કંઈ શિવાજી રંજન થયો નહી, તેણે પોતાનું સમાજવાનો પેહેલો વિચાર કીધો. પોતા

સમીપ હરિપ્રમાદ આવ્યો તેને અનાજની મોઢી કરવાનો હુકમ આવ્યો ને એક કલાહમાં સઘલા લશકરમાં અનાજ પહોંચવું જોઈએ તેવી ગોઠવાગું થીજી જોઈએ એમ જણાવ્યું અનાજ લાવવું ક્યાથી ને કેમ? શહેરના ગરતા બધ હતા, ને પાસે દોઢ પથ્થુ ઠેકાણેથી તે મળે એમ પણ નોંતું, એટલે બસોડ માણસ પોતાની સાથે લઈને, ગમે તેમ કરતા સમીપ અને તેની આસપાસના ગામમાંથી છુટ દરીને અનાજ લાવવાનો ઠરાવ કરી તે હોંઠ્યો જે માણસોને લઈ ગયો હતો તેમાં સો થોડેસ્વાર હતા, એટલે અધુગમાં પુર એવું બન્યું કે ઓછા લશકરમાં ઓછું થયું, અને આ બનાવ પ્રમત્તક્ષકમૈન્યને ધણો લાભકારી યઈ પડ્યો.

શિવાજીની યોજના લડા કરતા લટકાટ કરવાની વધારે હતી ને તેમાં તેનું લશકર નિયમિતયુધ્ધ' માટે બરાબ હતું નહીં એ તે મારી પેઠે જાણ્યો હતો તેની ગણતરી હમેશા બુદ્ધિજન હતી, ને જે આ વેળા તેની ગણતરીએ કામ ચાલ્યું હોત ને તેની યોજના પ્રમાણે લશકરે વચણ લીધી હોત તો જે સકટ આવી પડ્યું છે તે પડત નહીં, પણ તાનોજી માણસનેની યોજના પ્રમાણે હાલની વ્યવસ્થા ચાલી હતી, જેમાંથી આ માફું પરિણામ આવ્યું હતું તેમાં અપૂરામાં પુર તેવુંજ ધર દુટકું હતું તાની આ વેળાએ, જે લશકરની મવલી રીતલાન શિવાજી પાસે ગરી તે સારી રીતે જાણી ગઈ હતી, તેજ તેના રાત્રીએ કામ કરવા લાગી જે લૂટમાંથી તાનીને લાવ્યા હતા, તે લૂટમાં માણસને હાથે એ પેટુંથી પકડાઈ હતી માલુમરેએ આ મરાઠેણુ છે એમ માની તેની સાથે લઈ કરવાનો કોન આવ્યો, પણ ઘણા દિવસ સુધી તાનીને કેટલા પુગી રાખીને પોતાનો કોવ બગ કીધો ગિરાજીના એક ચાકરે આ કેદખાનામાંથી આ કેદણુને છોડવી શિવાજી તેની મોહનમૂર્તિ જોઈને મોહિત થયો આ વખતે એની મરજી લઈ કરવાની હતી, પણ પછી જ્યારે એમ માલુમ પડ્યું કે તેની મા મુમયમાંની છે ત્યારથી પોતાના વિચારમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો લઈ કરવાને ઘણી વેળા માગણી કરી હતા તે તેને લીધાવા કરતો હતો તાની મૂળથી માણસને મોહી ગઈ હતી, પણ જ્યારથી તેણે તેને કેદખાનામાં મપડાવી ત્યારથી તે વેરીની આખથી નેને જોતી હતી; તેમાં જ્યારે શિવાજીએ સંજ પજુ નાંકીયું અને તેનો છુટકો પજુ નાંકી

ધો ત્યારથી તે વધારે ખુનપર ચઢી હતી. શિવાજીભાઈ ગમે તેમ કહેવામાં આવે, તથાપિ આ તો સર્વથા સિદ્ધ છે કે લંપટ નોહતો; તોપણ તાનીને ન જ્યા દેવામાં તેનો શો હેતુ હતો તે સમજાય તેમ નથી. આવી ખરાબ યુદ્ધમાં સ્થિતિમાં રહેવાનું તાનીવ નહીં પસંદ હોવાથી તે છુટવાનો વિચાર કરતી તેને વારંવાર અટકાવવામાં આવતી હતી. આથી તે નિરંતર દુઃખ ધરીને, ક્યાં તો મરવું કે ક્યાં તો વેર લેવું એ ધૂન તેના મનમાં ધૂમી રહી હતી. આવાજ હેતુથી તે કાઠપંચથી તુટી પડી ને શહેરના દરવાજા ઉધાડ્યા હતા, પણ 'જેને રામ રાખે તેને કાણુ મારે,' તેમ એનું રક્ષણ થવાનું હતું, એ પોતાનું વેર લેવાની હતી ને એના નસીબમાં નવલ સુખ હતું તેમાંથી કાણુ અટકાવ કરી શકે ?

તાની ઘોડાને એક મારતી દોડી ત્યારે ફેટલાક મરાઠાની નજર તેની તરફ ગઈ ખરી, પણ કોઈએ બરાબર લક્ષ દીધું નહીં; કેમકે મેદાનમાં જ્યાં અખાડો મચવાનો હતો ત્યાં સૈની ઘટ્ટિ હતી.

શહેર નજીકના લશકર પાસે આવતાં તે જરાપણ ગમરાઈ નહીં, અને આવતાં સાથ તે મોતી બેગમની નજીક પોતાના ઘોડાને દોડાવતી ગઈ, જે કે હમણા મોતીનો પોશાક તદ્દન જુદા પ્રકારનો હતો, તોપણ તેણીએ બરાબર તેને પારખી હતી. નજીક જતાંજ બંને એકમેકના મોઢા સામું જોઈ રહ્યાં. એક ક્ષણભરતો કોઈથી જરાપણ એલાયું નહીં.

નવાબ તાનીને જતી જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો, ને તેને છેલ્લી ધડી સુધી તેના ઘોડાને જતો જોયો. પછી પોતાના નસીબમાં જે બનનાર છે તે મિથ્યા થનાર નથી એવો વિચાર કરતો તે ઉભો રહ્યો. 'મેદાનમાં હરિપ્રસાદને અનાજભાઈ મોકલવામાં આવ્યો તે ગડબડમાં આ શૂરો પેહેલવાન ક્યાં છે તે કોઈના બાણમાં આવ્યું નહીં, પણ જ્યારે સધળા મેદાનમાં તૈયાર થયા ત્યારે મુસલમાન ક્યાં છે તેની દોડદોડી ચાલી. કોઈ કહે કે તે નાસી ગયો, ને કોઈ સંતાયો એમ બતાવવા લાગ્યા; ને ફેટલાતો બોલવા લાગ્યા કે એતો વીર પૈતાલ હતો તે આપણે છેતરીને ચાલ્યો ગયો આ સપાસ જોવાને માટે દોડાદોડી થઈ રહી. માણસરે ઘણો જોરસામાં ઉભો હતો, ને વારંવાર મુછપર તાવ દેતો હતો. શોધવા જનાર સીપાઈઓ તો આપણા સરદારને એક ઘણો કમીનો-હીયકારો સમજતાં હતાં, "એને પક-

કીને કાપી નાખો", "એ ચોર ચડાળ છે" એમ યુગ પડી, તે આપણો મરદાન જે જગ્યાએ ઊભો હતો ત્યાં સમજાઈ, ને તે ખીન્ન થતો અગાડી ધસ્યો. ધીરજ જે અત્યાર મુઝી વેરણુખેરણુ ધર્ષ ગઈ હતી તેને એકઠી કરીને તેને સામી યુગ મારી કે "કાપનાર કપા ન જાવે એ સીતાખીસે તપાસના," એ ધાડા રાખે ઉડતા, ઊછળતા ને દોડતા મરાઠાઓને એકદમ અટકાવ્યા.

"મરાઠાઓ આ અવાજ સાંભળતાજ લગાર અચક્યા, ને તાનોજીએ આ અવાજ માંભળ્યો તેપણુ જરાક ખચાયો, અને મનમાં બોલ્યો કે "રાણી જાયો છે, લોડી જાયો નથી" સુરતના નવાખ આસુદીન રૂમીએ પોતાની તરવારનો પટા ફોપો ને તે ખેંચતો ખેંચતો અગાડી ધસ્યો, ને જ્યાં તાનોજીને ખીન્ન મરદારો ઉભા હતા ત્યાં જઈને પેહેલ-પાનપણાનો દવો માખીત કગવાને માટે ઊભો રહ્યો. તાનીના આપેલા ત્રણ ગોળા કમગ્નધમાં ખોસ્યા, ને અગુડી પોતાની આગળીમાં રાખી તે પોતાના પુરતા ઉમગમાં દેખાયો અને આ વખતની તેની છાંત્રી ને ધીરજ જોઈને મરાઠાઓથી પણ "શામામ ! શામામ !" "તરકડા તને રામામ છે" એમ અકસ્માત યુગ પાડ્યા વગર ડેહેવાયુ નહીં સત્રૂની મ્યાનમાં આટલી ધીરજથી દોણુ ઉભો ડેહે ? એમ દાહોજી બોલ્યો, ને મુમલમાન મરદાનુ તેજ વધ્યુ ને તાનોજીતુ તેજ જ્ઞરણુ થયુ-જાણે ગદ્યે કર્ણુતુ તેજ હપ્યુ હોયની

કાવ્યકૌસ્તુભ.

દક્ષપત કાવ્ય છપાઈ પ્રગટ થયા પછી કવિતાનું વાંચવા યોગ્ય કોઈ સુદર પુસ્તક બાહાર પડ્યું હોય તો તે આ અમદાવાદના કવિ બુદ્ધાખીરામે રચેલું અને લીમડીવાલા ખાંધી પુરુષોત્તમ કાહાનશુએ છપાવી પ્રગટ કરેલું મધાલે જણાવેલું પુસ્તક છે. એ અંથ આરંભથી અંત સુધી વાંચી લેઈ અમે કહિયે છીએ કે બાર્ધ બુદ્ધાખીરામમાં પ્રાસાદિક શક્તિ છે. તેમની કવિતા હિંદી કવિઓને મક્કની છે એવું તેમની કવિતાનો આ છંદ દર્શન નામનો પ્રથમ ભાગ વાંચવાથી કહેવાને અમને કારણ મળે છે. હિંદી ને વૃજ ભાષાના કવિઓ જેને “વાની” કહે છે અને જે નર્મદાની આ પારના આધુનિક કવિમાંના તો કોઈ ભાગ્યશાલીનેજ, પણ પેલી પારના ચારે કવીઓને કોઈ સંસ્કાર યોગે પ્રાપ્ત થઈ છે તે આ કવીમાં ઉત્તમ પ્રકારે દીપી નીકળી છે. પ્રાસાદિક શક્તિ અને કાવ્ય શાસ્ત્રના અંથના અભ્યાસ વગર ધણા શ્રેણાગુઓ કવિતા કરવા મેદાન પડે છે અને કવિતાના નિર્મજ નામને એમ લગાડે છે તેમ ન કરતા કવી બુદ્ધાખીરામે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવીશ્વર દક્ષપતરામભાઈ પાસે વૃજ ભાષાના પિંગલ તથા અશકરનાં અંથોનો અભ્યાસ કર્યો છે તેથી કવિતાઆતુર્યનું દર્શન તેમની કવીતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે. કવીશ્વર જણાવે છે કે તેમની પાસે જેટલાએ કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો છે તેમાં કવિ બુદ્ધાખીરામ પેહેલા નંબરના છે. એ બાબતમાં અમે તેમની સાથે એકમત છીએ.

પ્રસ્તુત અંથમાં કથન બોધ બત્રીસી, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય, કાવ્યચર્યાચતક, રૂદી બુદ્ધિ સંવાદ, ઊપદેશ બત્રીસી, કાવ્ય તર્ક ચાતુરી, વીર ચિતોદ, વીર વિભવ્ય તથા ચિત્રકાવ્ય વગેરે વિષય છે. કથન બોધ બત્રીસીમાં જુદીજુદી બત્રીસ કહેવતો ઊપર કવિતા રચવામાં આવી છે. જે કહેવત જે છંદમાં સારી રીતે રચી શકાય તેજ છંદમાં ને રચવામાં આવી છે, તે વાંચવાથી જેમ બોધ મળે છે તેમ તેમાંની કેટલીએકમાં કવિએ હાસ્યરસ પણ ઠીકજ વાપર્યો છે. એવી કવિતા રચવામાં કેટલો શ્રમ તથા બુદ્ધિ ખર્ચવામાં પડે

છે તે જોમને અનુભવ હાય તેઓજ નાણી ગકે મૃદિ સૌદર્યમા જૈવ જો
ભા એટલે જર્મનની શોભાનુ વર્ણન કર્યું છે તેમા મસ્કૃત કાવ્યોની રીતને
અનુસરી એકજ પ્રમિદ્દ છદ ગખ્યો છે કાવ્ય ચર્ચા શતકમા કવિતાનુ
સ્વરૂપ, જોતમ કવિ કોને કહેવો, અથમ કવિ અને અથકાર અને કાવ્ય ર-
સજ કેવા હોય છે, કવિઓને આશ્રય આપનાર પ્રાચીન કાવ્યમા કેવા દતા
વગેરે બાબત છે કેટલાએક મસ્કૃત તથા વૃજ ભાષાના જોતમ કવિઓની
એ ભાગમા પ્રગમા કરવામા આવી છે ઉપદેશ બીમીમા વૈગમ્ય સખ-
ધી કવિત શબ્દાવકાગની ખુમીમા કિમન બાનનીના કવિનની દબ ઉપર કીક
જનર્થા છે

આખા અથમા વીર, હામ્ય અને શાત એ ત્રણ ગમ છે એમ કહિ
યે તો આવે તેમ છે અનકારે પણ કહિ જુનાખીગમની કવિતામા દેકાણે
ઢેનાજે જોવામા આવે છે પણ તેમાના સદ્ભાસકાર અને રમગલાસકાર જોવા-
ના એક એ દેકાણે નામ આપનામા આવેના છે તે અમારા વિચાર પ્રમાણે
બગબર નથી કાવ્યચર્ચાગતકની કવિતા ઉપરથી અમે કહિયે છેયે કે બાઈ
ખુલાખીગમ એક પ્રાસદિક કવિ છે તેથીજ એક ખગ કહિને કવિતાની
ની ધુન લાગી ગહે છે તેનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે —

મનહર ૯૬

એક ચિત્તે કાવ જ્યા વિચારમા સુધાયો હાય,
ધ્યાનીની મમાધી તેને ધાડુ હુ ધ્યાનમા,
ગાડી ધન ગગડાટ, ગગજના તોપ તણી,
તેનું મણુ ધ્યાન નહીં જોતે ગહે તાનમા,
પૂજે કોઈ પુષ્પથી કે અમીથી નિકારે કોઈ,
બાલદટિ બધ કમી એટલે એલાનમા,
દરોન કરવાને મુજને કો લેઈ જાઓ,
એવા મહામુની કવિજનના મહાનમા—૧૮

આ કવિતની નિમત્ત કરનાર અને રેરીન્યુ જોવા ગમણી નોટગી
હોડાવી આના કવિને ઉલ્લેજન આપનાર કોઈ ગખીદામ આ મમયમા પેના
નથી થયો તે જોઈ, અમે દિલગીર છેયે તથાપિ પ્રાન વર્ગે મામાન્ય રીતે
કવિના એ અથને ઉલ્લેજન આપ્યું છે એ મનોવકારક છે

કવિ ખુલાખીગમની કવિતા ગમમગિત અને મનોરજક નિતોદી છે
તેથી આની પેટન તેમના દરે પગીના મયોને પણ પ્રગ જન બણીથી
ગોચ આશ્રય મનગે એવી આગા ગખિયે બ્યે

રશુબ અને વાક્યાત્મ્ય.

વાતના ગપાટા મારનારાઓ ગપાંસ ચલાવવા જેસે છે ત્યારે તેઓને ખાડો ખળોચિઓ નડતોજ નથી. એમ કેહેવાય છે—ખડું ખોટું તો ખોદા બલ્લે—કે એક દિવસે નેપોલિયન બોનાપાર્ટ દરવા નિકળ્યો હતો. રસ્તે ચાલતા એક સીપાઈ મળ્યો જેનો જમણો હાથ ખીલકૂલ નોહતો. “શું તારો હાથ મેરોયોનની લડાઈમાં કપાઈ ગયો છે?” “હા મહારાજ!” “જામે શું તમે કંઈ ઇલિકાબ વગર રહ્યા છો? તમારી આવી દુરદશા છે ને તમે કેમ ઈમાન વગર રહી ગયા?” “મહારાજ, નગારખાનામાં ક્યાં તુડીતો નાદ સંભલાય.” “શીકર ન કરો, હું તમને આજે મેજર બનાવી બે ગામ તમારી છાંટગી તુલગ નિરવાહ થાય તેવો લેખ આપું છું. જો તમારા બે હાથ ધુધ્ધ ક્ષેત્રમાં ગયા હોત તો કરનલ બનાવી વંશપરંપરા નિરવાહ થાય તે માટે પાંચ ગ્રામ બક્ષીસ આપત.” “મહારાજની એવી ઈચ્છા છે તો સેવકને વિશ્વખ નથી,” એમ કેહેતાને સાથ તે શૂરા સીપાઈએ પોતાનો ખીળે હાથ કાપી નાંખ્યો.

નિશાળે જતા એક વિદ્યાર્થીને પૈસાની કંઈ અગત્ય પડી, ત્યારે પોતાની વાંચન ચોપડી વેચી કામ ચલાવ્યું, ને બાવાજીને લખ્યું કે.—“પિતાજી, ખુશી આઓ, હું હવે મારો ખરચ વિદ્યામાંથી ચલાવવા શક્તિમંત થયો છું.”

ઇંગ્લંડનો એક જડજ લોર્ડ જેક્રીસ, જેની યાદ શક્તિ કંઈ અસાધારણ હતી, તેને એક કુચાને પીંજરામાં આવેલો જોઈ, પોતાની છડી ધરી કહ્યું કે “મારી છડીના છેડાપર લુંચો લીધો છે.” જે માલુમને બતાવી તે એમ બોલ્યો તેને સાચું પુછ્યું કે “નામદાર સાહેબ, કયા છેડાપર?”

એક વિદ્વાન મુખે કોઈ પુસ્તકમાં વાંચ્યું કે જંગલી કાગડો ૨૦૦ વ-રશ હવે છે, તેની ખાતી કરવાને બજારમાં જઈ ખરીદ કરી તેને પાંચદામાં ધાલી રાહ થયો.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

જુન, ૧૮૮૪.

વિચારમાધુકરી.

રાકકાલ વિચાર.

મૂળનો શબ્દ “મોવકી, ચાવકે, ચિલકે” અથવા “શિરકે” હતો, તેને “ચાલુક્ય” અથવા “ચુલુક્ય” એવું અપ્રાકૃત રૂપ આપ્યું “ચલ્લા-લુ” શબ્દ સંસ્કૃત દીક્ષામાં આવે માટે તેનો “ચાલમાન” અથવા “ચાલુ-માલુ” એવો અપભ્રંશ કર્યો. “પતાર” શબ્દને “પ્રમાર” અથવા “પગ-માર” એવું રૂપ ધારણ કરવાની ગરજ પડી જે “કદમ” હતા તે “કદળ” થયા, અને “ચાવડા” હતા તે “ચાપોહટ” બન્યા એવી રીતે અસલ શબ્દો હતા તેઓને રૂપાંતર કરવાની જરૂર પડી, એટલું જ નહિ પણ અત્યંત વિવક્ષણ એવા નિર્ણયનોનો બીજો પણ માથા બપર ઉપાડવો પડ્યો કેમકે કોઈને કોઈ રીતે મુડન કર્યા વગર બ્રાહ્મણ પંડિતોએ તે શબ્દોને સંસ્કૃત ભાષાની દીક્ષા આપવાની ના પાડી તેથી “મોર” એવું જે કુળ વાચક નામ હતું તેને “મોર્ધ” એવું અપ્રાકૃત રૂપ ધારણ કરવું પડ્યું એ-મા નવાઈ શી? જેમ રત્નગમા જન્મ પામ્યા તેથી શ્રીરામચંદ્રજીને રત્ન-નદન એમ કહેછે અથવા જેની પેદી વાણિયાની અગર વૈદ્યની હોય તે જેમ સંસ્કૃતમાં “વણિકપુત્ર” અને “વૈદ્યપુત્ર” એમ કહેવાય છે તેમ ચંદ્રગુપ્તને પણ “મોર્ધપુત્ર” એવું * વિશેષણ આપેલું વાચકામાં આવે છે નરે પુત્ર-વત્ માન્યાથી “સ્વામિપુત્ર” એવું વિશેષણ મળ્યું હતું એ ચંદ્રગુપ્તને લગાડ્યું

* “મોર્ધ” શબ્દની વ્યાખ્યા જેની હોય તે વિષ્ણુપુરાણ (પન ૬૧ નિરક, અંશ ૪) જુઓ.

એમ સમજવું. ચંદ્રગુપ્ત શૂદ્ર કેહેવાય છે તેનું કારણ આવીવતે (વિંધ તથા હિમાલય એ-એ. પર્વતોની વચ્ચેના પ્રદેશ) ની બાહ્યથી અસહ્યો મૌર્યકુળ આવ્યું તેથી અથવા જોઈ થયલા અશોકનો તે પિતામહ હતો તેથી એમ કેહેવાયો હશે. “મુરા” નામની એક નંદની બાઈ હતી તેનો પુત્ર માટે “મૌર્ય” એવી વ્યુત્પત્તિ * જે કરે છે તેઓને બાકરણશાસ્ત્રનો પરિચય હીક ન હતો એવું સમજ્યા વગર ગતિ નથી, કેમકે સ્ત્રીપ્રત્યયાંત શબ્દથી અપભ્રંશમાં “મ્ય, યક્” અથવા “યન્” એવા ચક્રારાદિ પ્રત્યયોનું વિધાન પાણિનિએ કર્યું નથી. મલયકેતુ ચંદ્રગુપ્તને રાક્ષસનો સ્વામિપુત્ર કહે છે ત્યારે જો ચંદ્રગુપ્ત શૂદ્ર હતો તો તેનો બાપ પણ શૂદ્ર થવો જોઈએ. અને “મુરા” ને તો નંદની પત્નિ એમ દીક્રાકાર માને છે, માટે નંદસીંગ શૂદ્રત્વનો આરંભ થવો જોઈએ, એવો તર્ક ચલાવી જે ચાણક્યનું અપમાન થયું. તે બ્રાહ્મણોએ ચંદ્રગુપ્તનાં કુળને બદલે લગાડવાને યત્ન કર્યો એમ સમજાયે. નંદની પેઢલાં જે રાજાઓ થઈ ગયા તેઓમાં પણ એજ પ્રકારનો ઘોરાળો દીકામાં આવે છે. બિંબસાર વગેરે રાજા પ્રદોષતા કુળના હોવા જોઈએ. કોઈ વખતે તે બીજા કુળના હશે પણ તે શિશુનામના કુળના નહિ હતા એમ કાંઈ “મહાવંશ”† ઉપરથી જોતાં શક નથી. જ્યાં સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી જોઈ ધર્મનો સંબંધ હોય ત્યાં મહાવંશનાં પ્રામાણ્યનો સંકાપ કરવો રાસ્ત છે; કેમકે તે ગ્રંથનો કપી જોઈ હતો માટે જ્યાં જોઈ ધર્મનો સંબંધ આવ્યો હોય ત્યાં વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ હોય એ વાત સંભવે છે. જે ઠેકાણે પોતાના ધર્મનો સંબંધ આવે છે ત્યાં અતિશયોક્તિનો આદર કર્યા વગર બહુ કરીને ગ્રંથકારોથી રહેવાતું નથી. આ સંપ્રદાયનું અતુસરણ કર્યું તેથી જોઈ થયલા અશોકના વંશની નિંદા પૌરાણિકોએ કરી અને મ-

* સિંહલી લેકિનો ખ્રીસ્તી શકના એવા શકના આરંભમાંજ (A. D. 302) રચેલો એક ઇતિહાસ છે. તેને દીપવંશ અથવા મહાવંશ-એ-મ પણ કહે છે. બીજો “મહાવંશ” છે તે બુદ્ધધર્મ નામના જોઈ પંડિતે રચ્યો (P. 243, Vol. XII, Journ. R. A. S. G. B & I) Upham એ-એ જે મહાવંશનું તાત્પર્ય જણાવ્યાં બંધ્યું છે.

† P. 45. Upham's mahawanso.

હાવશકારે સાક્ષાત્ પુદ્ગલા * વગની માથે સળધ અગોકના વશનો લ-
ગાડી દીધો, માટે જેમ શિશુનાગની પૂર્વે તથા પશ્ચાત્ મગધના ગન્ધ-
ર્શના મૂળ પુરુષોએ સ્વામિહત્યા કરી મિહામન પડાની લીધુ તેમજ નિ-
શુનાગે પણ કૃત્ય એવુ અનુમાન કરવાને કાર્ધ હરકત નથી સ્વામિહત્યા
હુપાવવાની મતલબ એ કે શિશુનાગનો પુત્ર કાકપર્ણ, કાનવર્મા અથવા કા-
માગોક એનો ગન્ધકાળ જોદ્ધ લોકેના મધસૂત્રાદિકનો નિર્ણય કરવા માર
ફાગ્યો તેથી મમન્ત જોદ્ધ લોકેને પૂજનીય છે જે રાજા ગન્ધ કરતો
હોતો ત્યારે જોદ્ધ નોકેની મોટી ચાર મલાઓ લગઈ તેમથી ખીન્ન મમા
ઓ મરાઈ તેનો ગન્ધકાળ સર્વ જોદ્ધોને અમરણીય થયો, તેના બાપે સ્વા-
મિદ્રોહરથી મહાપાપ કર્યું એ વાત કદી પણ બને નહીં એવા અભિપ્રાય
થી જોદ્ધ ધર્મ એજ એક પરમ પુરુષાર્થનો ખરો રસ્તો એવુ મમજનારા
મહાનશકારે શિશુનાગને ધાર્મિક તથા પાપભીરુ પ્રધાન કરી બેમાડ્યો
એમ મમજ્યે શિશુનાગ, તેનો છોડશે તથા તેના ૧૦ છોકરા એ બધા-
એ મળીને ૬૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ મહાવગદા લખે છે ત્યારે એવી
સ્થિતિ ચદ્રચુમ્બુદી રાજાઓ તથા તેઓની પુગણોમા થઈ ગઈ ચદ્રચુ-
મ્બુદી પાછળ પણ યોડો ઘણો ઘોડાજો છત્ર માર્યકુળમા જે છેલ્લો રાજા
થયો તે બૃહદ્રથ એમા કાર્ધ સદેટ નથી કેમકે બાણુ † તે વાત કબૂલ
કરે છે પુષ્પમિત્રે બૃહદ્રથને મારી પોતે ગન્ધ કર્યું એવી વાત પુગણોમા
આવે છે તે મગધયુગ છે, કેમકે કાળિદામના માનવિદામિમિત્રના પાચમ
અઢ ઉપગથી જ્ઞેતા પુષ્પમિત્રે પોતે ગાદી ન પડાવી લેતા પોતાનો પુત્ર
જે અમિમિત્ર તેને ગન્ધાલયેટ કર્યો એવુ જોદ્ધવ પડે છે અમિમિત્ર,
તથા વસુમિત્ર અથવા સુમિત્ર એ જેહની વચમા સુજ્યેટ અથવા વસુજ્યેટ
એ નામનો રાજા પુગણોમા આવે છે પણ બાણુને તથા કાલિદાસને પણ
તે માન્ય નથી માટે તે જગ્યાથી તેને બચકો જોદ્ધે કલિયુગના ચાર

* P 167, હવંચગિત વ્યકત્તાનુ

† P 166, " " " એ પૃથ ઉપગ "સુમિત્ર" એમ
પાઠ છે તે પ્રામાદિક છે તા "વસુમિત્ર" મમજવુ કાલિદામ પણ વસુ
મિત્ર એ અમિમિત્રનો માગ્યાન્ પુત્ર મમજે છે

આર્યજ્ઞાનવર્ષક.

હનરથી વધારે વર્ષે મયાં એટલે મુસલમાન હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા. ત્યારે સુમ્તકાળ શરૂ થયો એ પૌરાણિકોની વાત પુરાણોનાં જ શોધે છે. મટે વંશ તથા વંશાતુચરિત જેમાં આવે છે તે પુરાણોનો ભાગ કોરીની પદ્ધતિ મતનો હોય એમ ધારણું લાગતી નથી. હાથર લખેલી રીતથી પ્રસિદ્ધિમાન આર્યજ્ઞાન ધોરાળો ક્યો એટલું જ નથી પણ વૈધ્યનો એ “વર્ષસ્ત્રવિત્તય” * એ એક બનાવટ ગીતિ. “સમર્થિચાર”માં ઘુસાડી દીધી. એ ગીતિ મધી પોર્ણમાં મળતી નથી ; અને તેજ અધ્યાયનાં સર્વસંમત “વૃદ્ધિ” એ આર્થ છે તેની વિરુદ્ધ છે મટે તે ઘુસાડેલી જ હોવી જોઈએ.

“જગવદ્ભક્ત.”

	વર્ષ		
* બાહ્ય રાજ્યો—	૧૦૦૦	કાવ્ય	૪૫
પ્રજ્ઞાત	૧૩૮	આર્થ	૪૫૬
સૌગન્ધ	૩૬૨	આલીનાદિ	૧૩૫૬
નંદ	૧૦૦	પૌર	૩૦૦
સૌર્ય	૧૩૭	કૌલિક	૧૦૬
ગુપ્ત	૧૧૨		
			૪૧૫૫

“મુક્તા મોક્ષ્યંતિ મોદન્તી” એમ પુરાણોમાં આવે છે તે આ રાજ્યો ૫૫
ગયા પછી

સંગીત શાસ્ત્ર.

(૫૯ ૧૭૬ થી માધન)

એવા શ્રી વિષ્ણુનાં વચન સાંભળીને સવિસ્મય ચિત્તે માનસોત્તર પ-
લ્લે ઉપર ગાનબધુ (ઉ૧૬) પાસે ગાયન શિખવા નારદજી ગયા ત્યાં કેટ-
લાક ગધર્વ, કિન્નર, વિદ્યાધર અને અપ્સરાઓના ગણુ ગાનબધુને ઘેરીને
બેઠા હતા અને વચ્ચે ગાનબધુ બેઠા હતા કેટલાક ગાયન શિખવા આવ્યા
હતા તે તથા કેટલાક ગાયન શિખેલા પણ ત્યાં બેઠા હતા તેપાસે જઈને
નારદજી ઉભા રહ્યા તેને જોઈને ગાનબધુએ નમસ્કારપૂર્વક આદરસત્કાર ક-
રીને આસન આપી બેસાડીને આગમનકારણ પુછ્યું કે, હે બ્રહ્મન્! મ્હારે
ત્યાં કેમ પધાર્યા છો? શુ કામ છે તે કહો એટલે નારદજી બોલ્યા કે હે ઉત્ત-
કેન્દ્ર આપ પાસે આવવાના કારણનું હું જ્ઞાત કહું તે સાંભળીને યથોચિત્ત ગીતે
સુને ગાયનનો ઉપદેશ કરો એક દિવસે વેકુંઠમાં શ્રી વિષ્ણુ પાસે હું ગયો
ત્યાં કેટલાક દેવતાઓ પણ બેઠા હતા તે દેવતાઓને તથા સુને દૂર કરીને
ગુપ્ત ગધર્વ આવ્યો તેને શ્રી વિષ્ણુએ પોતાની પાસે બોલાવીને બેસાડ્યો
અને લક્ષ્મીજી સહિત શ્રી વિષ્ણુએ ગુપ્તનું ગાયન સાંભળી સત્કાર કરી
વસ્ત્ર આભૂષણ આપીને માન આપર આપ્યા તેમજ દૈશિકાદિક ગાયનથી
આરાધના કરનાર હતા તેને પોતાના ગણોના* અધિપતિ ઠરાવ્યા તે જોઈ
કે હું ખપીડિત થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે,

યદત્ત યદ્દુતત્તૈવ । યદ્ધાપિશ્રુતમેવહિ ॥

યદધીતત્ત્વ ગાનસ્ય । કલ્પા નાર્હતિષોડશો ॥

અર્થ—જે (દાન) આપ્યું, જે હોમ્યું (યજ્ઞાદિકમાં હોમ કર્યો તે),
જે સાંભળ્યું અને જે ભણ્યા (તે) ગાયનની સોળમી કળા (એક આના)
ને' યોગ્ય (ખરાખર) નથી

એવું બીજામ ગાયન તેતો હું શિખ્યો નહીં હવે ગાયન ક્યાં જઈને

શિખુ, દોલુ શિખવે વગેરે હું પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, તે જોઈને શ્રી વિષ્ણુએ કહ્યું કે હે દેવર્ષિ જો તમારે ગાયન શિખવાની ઇચ્છા હોય તો માનસોત્તર પથેત ઊપર ગાનખંડુ નામે ઉલૂક રહે છે તે પાસે જાઓ ત્યાંથી તમને ગાયન પ્રાપ્ત થશે. એથી શ્રી વિષ્ણુએ આજ્ઞા કરી તે સાંભળી હું તમારી પાસ ગાયન શિખવાને આવ્યો છું. હું તમારે શિષ્ય છું, જેમ તમે કહેશો તેમ હું કરીશ. તમે મારું વચન પાલન કરો. નારદનાં એવાં વચન સાંભળીને ગાનખંડુએ પોતાને ગાયન કેમ પ્રાપ્ત થયું તે નારદજીને સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યું. ત્યારપછી પોતાની પાસે ખેઠા હતા તે સાંભળી આગળી કરીને કહ્યું કે ગંધર્વ, વિદ્યાધર, કિન્નર અને અપ્સરના ગણો મુને ગાયનાચાર્ય ગણીને મારી પાસે ગાયન શિખવાને આવ્યા છે. આ ગાયનવિદ્યા ખીણ મિઠાની પેઠે આવડે તેમ નથી.

તપસા નૈવ શક્ત્યાવા । ગાનવિદ્યા તપો ધન ॥

તસ્મા ચ્છ્રમેણ યુક્તશ્ચ । મત્તસ્ત્વં ગાન મામુહિ ॥

અર્થ—હે તપોધન તપે કરીને (તપશ્ચર્યાએ કરીને) અથવા સહિતએ કરીને ગાનવિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી ; તેમારે શ્રમે કરીને મુક્ત (શ્રમ સહિત) મારાપછી તમે ગાયન પામો.

એવાં ગાનખંડુનાં વચન સાંભળી નારદજીએ પ્રશ્નિપાત પુરઃસર શ્રમ સહિત ગાનવિદ્યા શિખવાનું માન્ય કર્યું. ત્યારે ગાનખંડુએ કહ્યું કે જો ગાયનવિદ્યા શિખવી હોયતો હવેથી શરમ મુકી ધો. (ત્યંક્તલબ્જ યાઓ) કહ્યું છે કે

સ્ત્રીસંગમે તથા મીતે । ક્ષુતે ન્વારવ્યાનં સંગમે ॥

વ્યવહારેષ્ઠ ધાન્યાના । મર્યાનાંચ તથૈવ ચ ॥

આયે વ્યયે તથા નિત્યં । ત્યક્ત લજ્જસ્તુવૈ ભવેત્ ॥

અર્થ—સ્ત્રીસંગમાં, ગાયનમાં, છીંક ખાવામાં, પરીક્ષ વાત કરવાને કાઠી સાથે સંગમ થાય તેમાં, ધન અને ધાન્યના વ્યવહારમાં તેમજ લાભ (ઉપજ) અને ખર્ચમાં હમેશ શરમ ન રાખવી.

ન કુંઠિતેન ગૂઢેન । નિત્યં પ્રાવરણાદિભિઃ ॥

હસ્તવિક્ષેપ માત્રેન । વ્યાદિતાસ્યેન ચૈવ હિ ॥

નિર્વાતિ જિહ્વા યોગેન । નગેવચ કથચ્ચન ॥

સ્વાગ નિરીક્ષમાણેન । પરમપ્રેક્ષતા તથા ॥

નગાયે દૂર્ધ્વબાહુશ્ચ । નૌર્ધ્વદ્દષ્ટિ કથચ્ચ ન ॥

અર્થ—અચક્રાઈ અચક્રાઈને, મનમાનેમનમા, ગણુગણીને, (અપ્તરીતે) ક્રાઈ પણ ઓઢીને, હાથના ચાળા ટરીને, દોટેલુ મુખ રાખીને, જીભ બાહ્ય રૂ નિષ્કળી રહે તેમ જગ પણ ગાવુ નહી-પોતાના અગ સામુ બેઢને તે-ગજ ખીનમામુ બેચા વિના અને ઉચ્ચ હાથ ને ઉચી નજર કરીને જરા પણ ગાવુ નહીં તેમજ,

હાસો મય ક્ષુવા કપ । શોકો ન્યસ્પસ્મૃતિ સ્તૃષા ॥

નૈતાનિ સપ્ત રૂપાણિ । ગાનયોગે મહામતે ॥

અર્થ—હે મહામતિમાન, હાસ્ય, ક્રીડા, ભુખ, રૂપ (ધ્રુજ), શોક, ખીનતા રમણુ, તરમ અથવા તૃષ્ણા એ માત્ર ગાયનયોગમા યોગ્ય નથી (એ માત્ર ગાયન વખતે ગાયનમા જગ કરનાગ અને નિરૂપયોગિ છે)

ક્ષુધાર્તેન મર્ષાર્તેન । તૃપ્તાર્તેન તથૈવચ ॥

ગાનયોગો ન કર્તવ્યો । નાધકારે કથચ્ચ ન ॥

અર્થ—મુખ, ક્રીડા, અને તરમથી પીડિત માણુમે ગાયણુ કરવુ નહી, તેમજ અધારમા પણ ગાયન કરવુ નહી

ધ્યાનિક કેટલાક નિયમ ગાનમધુએ નારદજીને કહ્યા તે પ્રમાણે વાર્યા ને નારદજી દેવતાના હજાર વર્ષસુધી ગયન ગિમ્યા ત્યારે ગાયન અને વાદના બેઢને, મમજ્યા, અને ગીતરા કહે-માયા એટલે અધર્મ, ક્રિતર, વિધાધર અપ્મગઓ વગેરે નારદજી માયે પ્રીતિ રાખવા લાગ્યા તે બેઢ ગાનખધુ-એ નારદજીને કહ્યું કે તમે મારી રીતે ગીતવિશારદ થયા ગીત વાદના બેઢ તમે જાણ્યા અને તમારે સારા અભ્યાસ થયો ત્યારે નારદજીએ કહ્યું કે તમે, મેહાટ, મલીતત્ત્વતા, જે ને, ખસે, અત્તવાથી મુતે ગાયન પ્રાપ્ત થયું, માટે તેના બદલામા (અરદહિણુમા) તમે જો તો તેમ કરી આપુ ગાનખધુએ કહ્યું કે મારો પ્રવચકાજસુધી શુભ ચરા રહે અને મનમા ધાર્યું હોય તેમ ચાચ એ નરદાન આપો ત્યારે નારદજીએ તથાસ્તુ કહીને વધારામા (માગ્યા ગ્રીપગત) તમારૂં કસ્યાણુ યાઓ અતે તમે શ્રી વિષ્ણુની માધુન્ય મુક્તિ

ખામશો વગેરે કહ્યું. પછી પોતાના સંગીતગુરુ ગાનખંધુની રમ્મ લાંબને માનસોત્તર પર્વત ઉપરથી વિદાય થયા.

હવે રસ્તે ચાલતાં નારદજીને વિચાર આવ્યો કે મારા ગુરુ ગાનખંધુએ મને કહ્યું કે તમારો સારો અભ્યાસ થયો. માટે જરૂર તુંબરૂ કરતાં પણ સારું ગાયન મુને આવડ્યું હશે. હવે જો તુંબરૂ પાસે જઈ તો જરૂર તુંબરૂને તો જીતી લઉં એવા વિચારથી તુંબરૂને ઘેર જવા લાગ્યા. તે તુંબરૂના ઘર પાસે પોહોંચ્યા ત્યાં કેટલાંક હાથ, પગ, આંગળાં, નાક, કાન વગેરે કપાઈ ગયેલાં અને કેટલાંક આંખો ધૂટેલાં—અનેક વિકૃતાકાર સ્ત્રી પુરુષોએ જોયાં. તેને નારદજીએ પુછ્યું કે તમે સૌ કોણ છો? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે અમે રાગ રાગણીઓ છીએ. તે સાંભળી નારદજીએ ફરીને પુછ્યું કે આ તમે સહુ છિન્નભિન્ન અંગનાળાં કેમ થઈ ગયાં છો તેનું કારણ કહો. રાગરાગણીઓએ જવાબ આપ્યો કે અમારાં અંગ છિન્નભિન્ન થવાનું કારણ તમે છો. ત્યારે તમે ગાયન કરો છો ત્યારે અમારી આ રીતની છિન્નભિન્નાકૃતી થાય છે; અને તુંબરૂ ગાય છે ત્યારે અમારાં સર્વ અંગ સંધાઈ જાય છે. તમે ગાયન કરીને અમને મારી નાખ્યાં જેવાં કરી મુકો છો. અને તુંબરૂ ગાયન કરીને અમને જીવતાં કરે છે. એવો રાગ રાગણીઓનો જવાબ સાંભળતાંજ પોતાના ગીતગાન તરફ ધિક્કંધિક્કં કહીને આશ્ચર્ય સહિત પાછા શ્રીવિષ્ણુપાસે નારદજી ગયા અને પોતાના અભ્યાસની વાત કહી સંભળાવી; ત્યારે સર્વનો ગર્વ દૂર કરનાર શ્રી વિષ્ણુએ કહ્યું કે ગાનખંધુ પાસેથી જે ગાયન શિખ્યા તેથી અથવા ગાનખંધુ જેટલું ગાયન જાણો છે તેટલી વિદ્યાથી કાંઈ સંગીતવિદાનો પાર પામ્યા કેહેવાઓ નહીં. તેમજ એટલી ગાયનવિદ્યાથી તુંબરૂની બરાબરીયા (તુંબરૂ જેટલું ગાયન જાણનારા) કેહેવાઓ નહીં—તેથી નારદજી મોટી ચિંતામાં પડ્યા અને ઉદાસ થઈ ગયા. એટલે વળી વિષ્ણુએ કહ્યું કે તમારે ચિંતા ન કરવી. હું વૈવસ્વત મન્વંતરના અઠ્ઠાવીસમાં દ્વાપરયુગને અતિ યદુવંશમાં વસુદેવજીને ઘેર દેવકીજીના ઉદરથી શ્રી કૃષ્ણ નામે અવતાર લઈશું, ત્યારે તમે મારી પાસે આવીને આ વાત સ્મરણ કરાવજો એટલે તમને સંપૂર્ણ ગાયન શિખવીશ અને તુંબરૂ સરખા અથવા તેથી પણ વિશેષ ગીતમ્ કરીશ. ત્યાંસુધી દેવતાઓ અને

મધ્યમમાં ફરીને મળે એટલું જિએ નાનદણ ત્રી વિષ્ણુના એકા રમનથી મનોન પામી ત્રી વિષ્ણુને પ્રણામ કરી વેદમાથી ચાત્રી નિભ્યા

પછી મન ઉપર થીણા (જીન) વધને સ્વર્ગ, પૃથ્વી પાતાળ, તથા ચરણ, યમ, અગ્નિ અને કુમેગદિક દેવતાઓના લોભા દશગ્યગતુ ગાયન કરતા ફરના નાચ્યા, ત્યા કરતા કરતા બ્યા ન્યાથી જે જે ગાયન મળ્યા તે તે મચક કરતા ગયા એક સમયે અહોના મા ગયા ત્યા કહ્યાને યગા વિધિ નમન કરીને જેમ ત્યા અહ્યાળના નાય હાટા અને દૂધ મવન ગાયન ના આવા હતા, તે માથે જેમીને નારદણએ પણ અહ્યાળ પાસે દ ગ્યગતુ ગાયન કર્યુ તે મામળી કહ્યાળએ પમન થકને નાનદેના ના ૧૨ ફરીને પ્રમતા કરી તેથી નારદણ આનંદ નિમમ થકને લોડપિતામદ અહ્યાળને પ્રણામ કરી આતા લઈને ચાત્રી નિભ્યા રસ્તામાં મિચાગ ગ્વા લા આ ૩ હવે મહાક ગીતજાન બગમ થયુ હમે, તેથી અહ્યાળએ સત ૧૩ પૂર્વ પ્રમગા ફરી માટે હવે તો મુને તુ ૧૩ મરણુ ગાયન આનંદુ ૧૨, માટે હવે તુળા પામે ૧૨ તો તુળાને હવે એવો વિચાર થયો તોપણ મળેના ના વ્યતીત રીને નારદણ તુળાને મે ગયા, ત્યા ધરતી મળા ગુમરીને બિલા રલીને પ્રથમતી પે નેના લાગ્યા, તો ૫૨ તલિ-સુ ન્યાએ તુમના ૫૨ પામે બિલી હતી તેને જ્ઞેતાનારમાન ગમ્માકને ત્યાથી ગ્વાને થયા અને પાદુ સર્વ લોકના ફરના મા યુ

ત્રી વિષ્ણુના લા પ્રમાણે મમય ગસા એટલે દાપન યુગને અને મ યુગમાં ત્રી દૃષ્ટાવતા થયો ત્યાયા ત્રી ૬ જ એકતમા વળેને તાગતીના ૬ ત્રી મયુગમાં આત્રી ૩ મને માગીને દા ૧ મા વળેને વચ્ચા ત્યાથી એ નિએ રમનાચા પર્વત (ગિના ૭) બપ પચાર્યા ત્યા વળેને ના દણ ત્રી દૃષ્ટાને મળ્યા અને યથાચોગ પ્રણામ કરીને જેમ પછી મમય જ્ઞેકને ત્રી વિષ્ણુએ ગાયા નિખરનાનુ દૃષ્ટાનતાગા હી ગમ્મુ હવે તે ન્યુ તે માભાગી ૧ મી ત્રી ૬ મે પોતા ૧ સ્ત્રી જ મુનતીને ન્યુ તે બદે ૧ આ નારમુનતીને ગાયન અગે વિષ્ણુ (જી ૧) રગામા જ્ઞે માગે દાય તે નિખરો એત્રી ત્રી દૃષ્ટાની આગા રત્રી રીને વામુનતીએ નાનદેને ગાયનાય નિખરના મા હ્યા તે નિખરના એ વર્ષ મિલ્યુ એ ૧ ત્રી દૃષ્ટો નારદે ૧ ન્યુ ૧ ૧૨ વે સતમામાં પામે ૧૨ને નિખા તેથી ના ૧૨ મે ૧૨ મુત્રી ૧ ૧ માના પામે

જાનને શિખ્યા એટલે વળી શ્રીકૃષ્ણે રૂઝિમણીજી પાસે શિખવા જવાનું કહ્યું. રૂઝિમણીજીને ઘેર જાનને નારદજીએ પ્રથમતો ગાયન કરવા માડ્યું. તે સાંભળીને રૂઝિમણીજીની ઘસીઓ નારદજીને કેહેવા લાગી કે નારદજી તમે ગાયન કરો છો ખરા, પણ હજી સ્વર (સુર)ને જાણતા નથી. તે સાંભળી નારદજી મોઝા અમસહિત એ વર્ષસુધા રૂઝિમણીજી પાસે રહીને શિખ્યા. એ રીતે શ્રી કૃષ્ણની સુખ્ય પટરાણીઓ પાસે જાનને શિખ્યા તોપણ સ્વર ખરાબર પ્રાપ્ત ન થયા, તેથી શ્રી કૃષ્ણે પોતે પોતાની પાસે નારદજીને ખેસાડીને શિખવવા માડ્યું એટલે સંપૂર્ણ સ્વર અને ગાયનનું જ્ઞાન થયું. તેથી નારદજીના મનમાં બ્રહ્માનંદ જેવું સુખ થયું અને ઘણા કાળનો અમ સાર્યક થયો એમ માનીને અતિશય સંતુષ્ટ થયા. એ રીતે ગાયનવિદ્યા શિખતાં જે અમ પડ્યો તેને ધ્યાનમાં લઈને નારદજી કહેવા લાગ્યા કે,

વિદ્યાનેવાવિજાનાતિ । વિદ્વજ્જનપરિશ્રમમ્ ॥

નચંબંધ્યાવિજાનાતિ । ગુર્વીપ્રસવવેદનામ્ ॥

અર્થ—વિદ્યાન હોય તેજ વિદ્યાનના અમને જાણે છે. વાંઝણી સ્ત્રી (જેમ) પ્રસવની બારે વેદના જાણતી નથી (તેમ અવિદ્યાન વિદ્યાનના અમને જાણતા નથી).

તેમ ગાયનવિદ્યા કેવી કહાય છે, કેટલે અમે આવડે છે તે જાણવા વિના મેં ફાગડ તુંબર સાથે ધૃષ્ટ કરી વગેરે પ્રશ્નતાપ કરીને તુંબર સાથેની ધૃષ્ટ હતી તે તથા દ્રૌપદિક દોષ હતા તે સર્વે ત્યાગ કર્યા અને નારદ બ્રહ્માના આનંદમાં મગ્ન થઈને શ્રી કૃષ્ણ પાસે ગાયન કરી વૃત્ત કરવા લાગ્યા. તે જોઈ શ્રી કૃષ્ણે નારદજીને કહ્યું કે હવે તમે સંગીતવિદ્યામાં સર્વજ્ઞ થયા. તમને જ ધૃષ્ટિ હતી તે પૂર્ણ થઈ. હવેથી મારા લોકમાં તુંબર સાથે તમે પણ ગાયન કરતા જાઓ. હવેથી તમે ઉત્તમ ગાયક કેહેવાઓ. શ્રી કૃષ્ણે એ રીતે કહ્યું તે સાંભળી નારદજી અહુજ હર્ષ પામ્યા અને સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા. એ રીતે નારદજીને સંગીતવિદ્યા મળી હતી.

પ્રાણજીવન વિ. શિવદાસ બચાસ.

ગંગા.

એક મુર્ચ્છા વાર્તા.

પ્રકરણ વીસમું

તાની ને મોતીનો મમાગમ.

તાની મોતી બેગમ હનૂર જઈને બી રહી, ત્યાં આ નાનું સ્ત્રી પાંચી આવી છે એમ વિચારી બેગમ તદન અજ્ઞ થઈ ગઈ ધારી ધારીને જોવા પછી મગ્દાલ માયે મયેલી આ તેજ દક્ષણ છે અને એ કંઈ મા' સમાચાર લાવી છે એમ માની તે તદન ગંભીર થઈ બી રહી, ને તાનીના મોમાથી શુ નિકળે છે તે જાણવા બહુ આતુર થઈ ગઈ ને જગ્યાએ આ બનો બોલા હતા તે જગ્યા લશ્કરથી વેગળી હતી એટલે ખીજા દોહતુ લશ્કર તે તરફ નહોતું અને મોતીનો જીવ લગર, પોતાની ગજબાનીનું રક્ષણ અને પ્રિતમપરનો આધાર બેગમ એ મરજામા એવું તો મસમ થઈ ગયું હતું કે આ અમાનક પ્રમમ ન આગો હોત તો કદીપણ તે નિગમ થાત નહીં, ને પોતાના મોટાનું નૂર ઉતારી નાખત નહીં. તે એક સ્ત્રીનર્મને વિષાવે તેની, ફંશાગી, પણ શરી, પાવરથી અને મૈદ્યની સુદરી હતી, અને ગજબાનીના ચોડા વણા પણ કાવત્રા મમજતી હતી તેથી આ વેળા આ દમણને જોઈને તેણે ધાર્યું કે માગ મગદાલનો એનાથી ઘાટ ઘડાયો છે, અને તે મોટાણા મમાચાર કેહેવા એ પાંચી ફરી છે.

બનો ઘરો વખત અભોધ ગયા તાની ઘોડાપરથી નીતરીને નિગમ થઈ ગઈ હોય, તેમ નાની હોયપોય બની હતી તેવી નીતરીને ભાવપર બેસી તેના મોમા શ્વાસ માતો હતો નહીં, તેમા બેગમનો કંઈ મગ્દાલ જોઈ તે ધળી નમ થઈ ગઈ ને માયે હાથ મુકી, જાણે ખરેખરી એકમરફ દુકીડત કેહેવા આવી હોય તેમ, અકસ્માત બન્યું બેગમનો વેદેમ વતનો મ-યો તે પણ એકદમ ભોયપર બેગી ગઈ અને પોતાનો આટલો બધો આમલ નો આટલો બધો ચલ હતો આ મદા મદા દેમ આન્યુ તે મમજ ગઈ નહીં મનોહરિ, પોતાના નિન્ટના સુખવીર આપતી આપતિનેમાટે એક-

મોતીબેગમની આતુરતા આથી ઘણી વધી જાય છે. ખરેખર હૃદયપ્રેરિતને
 “સખી!” પોતાનો હાથ તેની પીઠપર લગાડી એવી ખખર હતીજ નહીં
 આતુરતા, પણ ઠંડાઈથી બોલી:— “સખી! તમેથી ને સરદારનો નાશ થ
 થયા છે, નહીં?”

હજી પણ જવાબ મળ્યો નહીં—માત્ર માથું નીચું થયું. એ શંકા તો
 નીચે આસપાસ નજર ફેરવી, ને પાછી શરમાઈ ગઈ હો. હવણું સંકટમાં
 ચેહેરાપર કરચલી ચઢાવી નીચું માથું ડાબું. મોતીની મીઠી માંચી ધૃધર
 જતાંજ તાનીને ઘણી શરમ ઊત્પન્ન થઈ.

“તમે સાંભળ્યું બેહેની? શા સમાચાર છે કે તમે મોલતીનું માન-
 શું ને સરદાર તમારી સાથે આવ્યો હતો તેનો નાશ પેલા શત્રુવટ દર્શાવ-
 નારા મરાઠાઓએ કીધો? અને તે શું મારા પ્રિતમ—”

“ના! ના! બેહેન તમે તમારા પ્રિતમમટિ એટલી બધી આતુરતા
 ન રાખો.”

એકદમ ચમકીને તાનીએ જવાબ દીધો, “તમે મનોશું કેહેવા માગો છો?”

“તમારે એકદમ આવડું કેમ થયું તેમણે ખુલાસો કરશો?” મો-
 તીએ કંઈક ધીરજથી પુછ્યું:—“તમે દિલગિર છો કે ચાક્રમાં પાકેલાં છો?”

“બંને હું,” તાનીએ જવાબ દીધો. “આજે મારાપર અને તમારા
 પ્રિતમ નવાળા ગાસુદીન રૂમીપર જે જે વિટબણા આવી છે તેવી કદી કાઠપિર
 પણ આવી હશે નહીં, ને તેથી આજે મારાં દુઃખનો પાર નથી.” ધીરજ-
 ધરી સઘળી પાપી ઇચ્છાઓ દુર કરીને તાની બોલી.

“ત્યારે આજે તમે જેની સાથે ગયાં હતાં તે મારા ખાવિંદ હતા? ને તેનું શું થયું? તેઓ કયાં છે? મરાઠાઓએ કેદ કીધા કે સ્વર્ગમાં
 મોકલ્યા કે પોતાની સાથે લઈ ગયા? શું છે તે મને ઘણું જલહીથી બેહે-
 ન જણાવ, તારો આભાર ભૂલીશ નહીં.” આ સઘળું મોતી એટલી તો ઉ-
 તાવળમાં બોલી ગઈ કે પેહેલો કંચો જવાબ દેવો તે તાની સમજી શકી ન-
 હી. સ્ત્રીઓની રીતિ પ્રમાણે નેટલી અધીરતા મોતીમાં હોવી જોઈએ તેટ-
 લી અધીરતાથી આ પ્રશ્નો તેણે કીધા.

પણ તાની જરાએ ઊતાવળી થઈ નહીં. તેણે ઘણી સમજીક હતી ને હવે
 નિર્મળ હિમાલયના વાયુ જેવાં સ્વચ્છ અંતઃકરણની થઈ હતી, ને પોતાના પા-

ધ્રુવે છે ; પણ ધ્રુવે પ્રજ્ઞાતાપથી માફ કીધા છે એમ જાણી તે ધીરી સ્વત સિદ્ધ થયેલું છે .

તેની ખૂબસૂરતીપર મોહિમણી મોતી, તમે માબજો ! તમારા ખાવિદ કુ-પુરા વૈલ્લખસુખને પામે ની જીર્ણિત કાકાડી નાખો—” ધીમેધીમે તાનીએ જવા-મુમઝમાન નવાખમાથેનાગ પ્રિતમપર છે, પણ તેનો લાપાચ થરો તો ધ્રુવર હાલની પટરાણી એ મદ્રટમાથી મુક્ત થને

વિચારથી તેજાના ! માન ખાવિદને તે કૃતાન જેના કાળામેના શમૂઓથી જ-જીનો નિકાય મુખે મોતીએ પ્રાર્થના કીધી “પણુ આ બેઢેન, તુ-લી રીતે તે ચારે કી-૫ છટકી આની ?”

“તમાગ પ્રિતમને જવાનવા માટે ધ્રુવરે મને એ મરેહાની છાવણી-માથી સહીમલાગત છટકવા દીધી છે જેને ‘ગમ ગમે તેને દોણ ચાખે ?’ એમા કાઈ નવું નથી” તાનીએ ઉત્તર દીધો

“એમા કાઈ નવું નથી, ખચીન ! પણ આ તરફના રહીશ ક્રગતા દક્ષ-ણીઓ ધણા ઠૂર અને નિર્દય દોષ છે”, મોતીએ પોતાનો વિચાર ખતાવ્યો “તમે ખરેખર કોઈ માલદુ ખચી દુ ખી છો અને તમને હુલ્લી અકારી દેખાય છે તેથી આ યત્ન કીધા હશે”

મોતીનાં આ મરજા પ્રત્નોના ઉત્તર તાનીએ દીરા નહી જેણે પોતાની પ્રિપતિ જળાશયના ચાહી, પણ જે દુ ખ ખી-નને દેહેવાથી દૂર થનાર નથી તે દુ ખ દેહવાથી લાભ ગો એમ ધારી કદ પણ બોલી નહી તે માત્ર એટ-લુજ બોલી કે —“આજે તો મને હુલ્લી અકારી જે જેવી લાગે છે મારી પ્રાણુખ્યાગ બેઢેન, જે મે તામે મહાઅમરાધ કીધો છે તેની માથી જ્યાસુધી તુ મને નહી આપે, ને મને ખગ પ્રેમથી દેખામરસી નહી આપે ત્યાસુધી આ હુલ્લી માત્ર યોડા વખતમા મગવાને મગ્નેલી છે” પોતાનો ઉલ્લેગ તાનીએ કાઢ્યો

“વાઝ તુ’ છે, ને તે તુ’ મામે એવો અહમ યુનાદ કીધો છે કે એ-ટલી માગીની આતુરતા રાખે છે ?” મોતીએ પુચ્ચ

“બેઢેન ! એ વણી લગાણુ પ્રિત-નાર્તા છે ! એ તમને પ્રિય તો થઈ પડશે નહી, પણ તે પાપપચાનાપ્રિમોચન પ્રનાયી મને ડરાં વપરો દમજા તમે નથી જોતા કે એ પાપ લીધે હુ તન્ન સિદ્ધાપિદા થઈ બેચક-ળી બી-હું તે ?”

“ખેલાશક તારી વીતક વાર્તા, તને અડચણ ન હોય તો કેહે, ને હું તને જ પેહેલાંથી માફ કરું છું.”—મોતીએ જરાક વિચાર કરીને કહ્યું.

“બસ ! બસ ! હવે ચને નીરાંન વળી.” એકદમ તાની જમીનપરથી ઊભી થઈ મોતીનો હાથ પકડી બોલી :—“હવે માત્ર જે કારણસર હું આવી છું તેજ લક્ષમાં લઈ, તમારા પ્રિતમ—જેને મેં એકવાર મારા પ્રાણ કરતાં પણ અતિશય વહાલા ગણ્યા હતા તેના રક્ષણમાટેના જિપાય લેવા તૈયાર થાઓ. હમણાં તેઓ ખરેખર સંકટમાં, પેલા સામેના મેદાનમાં ફાંદ યુદ્ધમાં ખેલવાને ઉભા છે. એ ક્ષેત્ર કાળામોંના તમારા શત્રુઓનું છે, ને તમે તૈયાર નહીં થશો તો તમારા પાવિંદની આશા ધણી થોડી જાણુજો.”

“તમારા કેહેવાનો ભાવ જાણ્યો, પણ હવે ખરેખરી સ્થિતિ શી છે તે મને જણાવશો ?” મોતીએ પુછ્યું.

“હા !” તાનીએ જવાબ દીધો.

“આસુદીન રમી ! તેજ તમારો પતિ ને પ્રિતમ છેની ?” ક્ષણભર થોભી તાનીએ પુછ્યું. “આ તેની સુદિક્ષ લો, તે તમને આપવાની કે એ આપાણી લક્ષમાં રાખી તમે તમારા સૈન્યને તૈયાર રાખો. લયની નેશાની જણાવતા પુરતાં આશ્રયની જરૂર છે. જે તુરત જિપાય ન લેશો તો પાવિંદની સ્થિતિ શી થશે તે અનુમાનથી કેહેવાશે નહીં.”

“એટલું બધું ભય છે ? હામ ! હામ !” મોતી એકદમ ગગળીને પાછી રસી ગઈ. “રે ! જિપાય શું કરીશું ? મારા પ્રિતમની શી અવસ્થા થશે ને તેને આશ્રય કેણુ આપશે. ક્યાં છે મારો સૂરલાલ ? તે કેમ આ વખતે સુસ્ત થયો છે.” એમ બોલતા તે બેભાન થઈ પડી.

“બેહેન ! બેહેન ! અરે આ શું ?” આ સમે ઘણા ગભરાટમાં તાની પડી ગઈ. તેને શું કરવું તે સૂઝતું નહીં. પણ પાસે ધરો હતો તેમાંથી પાણી લાવી એ ત્રણ હાલક મારી એટલે વિદ્રાંત સ્થિતિમાંથી મોતી સાવધ થઈ.

“બેહેન ! તમે આટલાં બધાં અધિરાં ને નત્ર કેમ થયાં છો ? તમારા કરતાં મને કંઈ ઓછું લાગતું નથી, ને મારા મનમાં ‘શું’ ‘શું’ થાય છે તેનો જરાપણુ તમને ખ્યાલ પણ નહીં હોય, પણ માન મારી આવી ! એ તારો આસુદીન રમી તને જેટલો વાહલો છે તેનાથી જરાપણુ મને ઓછો નથી. પણ ચાલો ઊઠો ને સાવધ થઈ જે કરવાનું છે ને કરો.”

“પણ એ મખી, આ વખતે તે મને હનતનન દીધું છે, પણ મારા પ્રિતમ વગર મારી જીવગી વ્યર્થ જાણજે તેના માઠા મમાચાર આનતા પેરેના આ તન તેના કીંગતાગની હજુ ચાલ્યું જરો ”

“પણ હવે તમારી એ પ્રેમવાંતા પછી કળે હવડા જે કા વાતુ છે તે કરો આ મુદ્રિત તમે ધાન્ય કમે, એના મારીધન તમે છો, ને તમને રોજરો મે નવામસાદેમના મચાવમા જેલના લિપાય લીવા છે એને તેઓની જીવગી માત્ર ધાસ્તીમા છે એટલુ જ નવજી, પણ તે એએ નનાણુ ટકા મનામત છે હવણુ થોડા વખતમા મેરિ અવાજ થશે તો તમારે જાણવું કે પુત્રુ મન્ટ છે, ને તેનેમારે પુત્રી તૈયાગી નવી જેલએ તમારી મૈન્યાના મરદાને આ વર્તમાન નિવેન કરીને મેએ મના રહીને પ્રમ નવાતુ છે જે તમે મારાપર ધનચાર મુકના હો તો, વાજાલી બેહેન, ખાત્રી મખતે કે એ પ્રાગ્મોના ચાન પુગનઓને મારી ઠેકારી આ ગેહરને સ્વચ્છ કરીરા અને તમારો પ્રીતમ તમને આપીને મળશે ”

“ને તુ અમારે આજથી તાલગ,” મોતીએ મોઢા ઠમગથી તાનીને બેગીને કહ્યું અને તેના હાથને સુમન ઝીડું, “મેહેન, મારી એક બીજી મખીમા તુ આજે નીજ થઈ મારી જીવગી તુનીક તુ દુખી થશે નહીં ને તાગથી તુ મિજુગી પડીન નહીં ”

“એ બધી વાતો નનાને સાની છે રાતમા જે નવાતુ છે તે કપામા મિનખ ગો ?”

“તમે મને કરેગો કે મારો પ્રિતમ ત્યા તુ ને છે ?”

“તે હમણુ એક એસા મન્ટમા છે કે જે તમાવી લગ કે વિનારા પાર્મે તોપણ જગતમા અમર કીર્તિ ભોગવશે ”

“તેને બચવાની આગા છે ખરી ?”

“તમે ધાગેજો તેથી વધારે ”

“અને તમારે ધણો કપન માતુડું ”

“એ કીપમનની વાતો હમણા કે સાની નથીન ”

“ત્યારે ચાતો આપણે લગ ગને મના રીએ ”

“અને તેમા આજે અપણે હો નીએ ચાત મના રીએ ”

‘તમે પણ અમરી માથે મનુમઆમમા ગાવો ?’

“કાં નહીં? તમે જેટલું કરશો તેથી વધારે કરીશ-મારા હાથ જોજો.”

“શાઆસ હૈ! ઝે નાજનીન, તુમ દોનોંકો સરદારી નીચે અમેરાં સજ લશકર તૈયાર હે! ખોદા તુમેરા નીચેખાન હો!”

જેટલું વાક્ય તાની બોલી તે નવરોએ આવતાં સાંભળ્યું ને તે ધણા હિમંગથી ખુબ પાડી ઉઠ્યો.

પ્રિયા પ્રેમ યત્રિકા.

મંગલાચરણ.

શાર્દૂલવિકીરિત.

કીધા કર્ણે સુવાત મિષ્ટ સુલુવા, ભૂળ કર્યા બોડવા;
નાસા સ્પર્શે સુગંધ સ્વેદ-રસના, ઐશ્વર્યમૃતો ચૂસવા;
ધ્યાવા મુઠ્ઠરિ ધ્યાન ચિત્ત ધટમાં, ધર્મિષ્ઠ થૈને ધર્યું;
નોત્તમ નેત્ર ક્યાં સિદ્ધા નિરખવા, સાદ્યાંમ તેને કરે! ૧

પ્રિયાગુણકથન. નાયકઉકિત. *શિખરણી વૃત્ત.

રૂપે રંભા લાગે, અધિક વળિ લાગે ૧ ભરવશી;
પ્રિયા ખ્યારી તારી, બિધિન ચિત આભા ૨ ઉર વશી;
નિતી રીતી શ્રીખી, બનિ સતિ સ્ત્રિઓની. ૩ શિરમણી;
ખુબી વર્ણી તારી, વગણિ શકું સરવે શી રમણી ૪! ૧
પ્રિયા તારામધ્યે, મગરૂખીતણોતો મદ નથી ૫;
અનીતીના સાહી, વિકળ થઈ ક્યારે મદનથી ૬;
પતીવીના પડે, કરિ સહુ બિહ અપ્રિયતમા.
વખાણું શું બદાશે, વદનધિ વિશેષે પ્રિયતમા. ૨

* આ વૃત્તમાં શબ્દાલંકારના સિદ્ધાંતલોકન-યમક વિગરે ધણા ભેદ બતાવવા છે.

૧ ઉરવરણી નામની અપ્સરા. ૨ હૃદયમાં વસી. ૩ શિરોમણિ.
૪ સુદર. ૫ અલંકાર નથી. ૬ કામદેવધી.

મળેની તુ રીતી, સકળ નિજ મનમા તુ સમજે ,
 રજે ચૂકે જાની, ફરિ ફરિ મયે નીત કરજે ,
 લજે સ્વામીભક્તી, વળિ નિયમ સાચોજ શુભ જે ;
 ગજે તુ ગાજેને, ગગનિ નવ રાખે સ્વમગજે ૩
 કરે આશીર્વાદ, સુભગ ખળકે દકલુ કરે,
 ધરે એવો રમ્તો, નિજ શિશુ લણીનેજ સુધરે ;
 ખરે તુ સતોષે, અહરનિશ ભરધાર નખરે ,
 ફરે ના ધર્મથી, ૧ અરણ્યે તણ હદ વિદરે-૧ ૪
 હરમિ ના તુ છે, પ્રિય તરણી ઓ મિષ્ટઅધરા,
 ધરામા તું જેવી, નિરખિ નયિ ખીણ સુખકસ ,
 કરારો ના તારી, કિમત મળયી તારણિ જરા ;
 ૨ જગમા તુસાથી, જીવતિ જ્યનતી મનહગ ૫
 ૩ સિમા શાન્તી ભારી, ગિતજ શુભ મોખે ગરી જસી,
 ગિણા શોભે ખાસી, ગિતજ વૃત્તધારી સુખદમી ;
 શિખી વિદ્યા શી શી, રિક્ત સુખદાતા દિલવસી ;
 શિરે ના નામોચી, રાત તરણિ જેવી મૃગદની ૬
 દિહી મેં ના તૂને, પ્રિય તરણિ ૪ ફરતી વિદરતી,
 સુખોષો શાણાના, સમજિ મન ધગતી સુધરતી ;
 પતીની પીડાઓ, ધિગજ ધરિ હરતી મહગતી ;
 મતી સ્ત્રીના જેવી, વસ્તી સુલ ગામે પ્રવગતી ૭
 પતીને પેખીને, નિજ વદન મવકે ઉમળકે,
 પછી પૂછે જાતા, પિકવદનિ ૫ હલકે સુ ૧ હલકે ;
 રમેથી રીઝાવે, મૃગનયનિ ૭ પલકે સુ ૮ પલકે ;
 સુડી સુ ચીપેથી, સ્વભુજમદિ અગકે અચળકે ૮

૧ મમુદ્ર ૨ ઘડપણમા ૩ એ સ્ત્રોતમા “સિ” અક્ષર દરેક સ્ત્રોતના
 ચરણમા આગળ અને પાછળ માધ્યો છે ૪ યમકની ખુમી માયવવા
 “ગણુ” ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી ૫ ધીંગે ૬ અનાજે. ૭ પતકમા
 ૮ કટાક્ષેથી

વીર-નારી.

અંક ૧ લો.

ગર્ભાંક ૩ બે.

મંત્રીનું ઘર.

[સુનીતિ અને સરમા આવે છે, દાસી એક પત્ર લાવે છે.]
દાસી-દેવિ, એક માણસ આ પત્ર લાવ્યો છે. [પત્ર આપે છે, તે ખોલે છે.]

સુનીતિ-આ તો મારા નામનો છે.

સરમા-સખિ, આ કોનો પત્ર છે ?

સુનીતિ-(થોડી હસીને). કોનો પત્ર-તે ખોલીને જોઈએ તો જણાય.

સરમા-(થોડી હસીને) કેમ ન ખોલતાં કહી શકતી નથી ? એ શું

કોઈ અપરિચિતનો છે ?

સુનીતિ-હા, અપરિચિતનો છે ખરો.

સરમા-(તિરસ્કાર કરતી હાથ તેવી રીતે) સખિ, એ તમારા ઘણે
અન્યાય છે ? તમે છુપી રીતે નિહિત કામમાં પ્રવૃત્ત થયાં છો ?

સુનીતિ-એ વળી શું બોલે છે.

સરમા-શું બોલે છે એટલે ?-કોઈ કુમારી ગુરજનોની અતુભતિ સિ-
વાય અપરિચિત મનુષ્યનો પત્ર શું લે છે ?

સુનીતિ-તે મેં કશું તેમાં અપરાધ શો થયો ?

સરમા-અપરાધ ગુરજર છે ?-સામાજિક નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે.

સુનીતિ-સુનીતિ કોઈ અન્યાયનિયમને આધીન નથી.

સરમા-ત્યારે હું સેનાપતિને કહી મોકલું છું કે આ રાજ્યમાં એક
બળવાખોર (વિદ્રોહી) રહે છે, ને જો તે મંબળ કરવા આહવાતો હોય તો જ-
લદી આવીને તેને ખદી કરે.

સુનીતિ-ત્યારે તો જોવામાં આવે કે તમારા સેનાપતિમાં કેટલું બલ
છે, સુનીતિ પોતે ખદીવાન થવા ન ઇચ્છતાં કોણ તેને ખદીવાન કરી શકે ?
[પત્ર ખોલીને બાંચે છે.]

શુ મારો પત્ર-મારો પત્ર મળ્યો નથી ?

સરમ-શુ થયું છે ?

સુનીતિ-આ જો, તમાગ સેનાપતિએ લખ્યું છે કે ધણા દિવસ થયા મારો પત્ર મળ્યો નથી

સરમા-ત્યારે શુ તમેએ પત્ર લખ્યો નથી ?

સુનીતિ-લખ્યો નથી એમ જોનવું એ કેવો અન્યાય છે ? એ પિતાની-ચતુરાઈ છે, પરંતુ હું દેવધર્મને સાક્ષી કરીને કહું છું કે દાર્દરીને પણ મારા એ પ્રણયની ગતિને રાખી શકશે નહિ, પિતાની સધળી કુશળતાને મર્વ યુગ્મિઓ બ્યર્થ થશે હું સેનાપતિના શત્રુની પક્ષપાતી છું, તેનું કુલ જોષ્ઠગ નહિ

સરમા-પિતા જો પ્રતિજ્ઞા થશે તો તમે શુ કરશો ?

સુનીતિ-અભાગિનીનું જે કંઈ છે-દેહ, મન, દૃષ્ટિ, સર્વસ્વ વિક્રય કરીને ત્રિષ્ણગિણી થઈ જઈશ.

સરમા-વિક્રય કરશે તે દાણ લેશે ?

સુનીતિ-માત્રમ પડે છે કે મેનાપતિ લેશે

સરમા-ત્યારે શુ પોતાના આગ્યની સિદ્ધિમાટે પિતાની મરજી તોડશે ?

સુનીતિ-નહિ, તેને મમજીવીને ક્ષીર કૃતે પોતાની લાડકવાઈ પુત્રી ઉપર અન્યાયયુક્ત અધિકાર ન લે

સરમા-જો ન સમજે તો ?

સુનીતિ-(ઝાતર સ્વરથી) મને અસુખી કરશે, અને પોતે પણ અસુખી થશે [આખમા આસુ આવેછે]

સરમા-સુનીતિ, હું હવે તમારો ડાતર સ્વર શાખળી શકતી નથી મે અપગધ ક્યો છે, તમારા મર્મઅધિમા આવાત ક્યો છે ઈશ્વર તમોને અમગળથી દૂર રાખે

સુનીતિ-સરમા, તમે કંઈ અપગધ ક્યો નથી આગ મનમા મરને માટે જે વિચાર જાગ્યો છે, તેજ તમે કહ્યો છે

સરમા-મધ્ય અમગલનો વિચાર કરશે ના, વિધાતા તમારું મગલ

સુનીતિ-મંગલામંગલ કેમ થાય તે હું જાણતી નથી. વિધાતાની જે ઇચ્છા હોય તેજ પૂર્ણ થાએ, પરંતુ સખિ જ્યારે મિંધુ લિંછને છે ત્યારે રેતીના બધે બાંધ્યાથી કોણ તેજ નિવારણ કરી શકશે, હું હવે મનનો વેગ રોકી શકતી નથી. મારું હૃદય ભાંગી ગયું. [રડે છે.]

સરમા-(સજલ નયનથી) નિહુર મંત્રિવર, કામલહૃદયા કન્યાની યાતના—

સુનીતિ-(રડતી રડતી) પિતાને નિહુર બોલો ના, તેજ હૃદય સ્વ-ભાવતઃ નિહુર નથી, તેઓ કુલજૌરવમાં આધિજા થયા છે, તેઓ કૃપાના પાત્ર છે, તિરસ્કારને યોગ્ય નથી.

સરમા-ધિક્ તે કુલજૌરવમાં ! કોઈ હૃદયવાન્ કન્યાને એટલી યાતના—

સુનીતિ-તે જે મારી આ હુપી યાતના જોઈ શકે તો તેની કઠિણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરી વિના રહી શકે નહીં, તત્કાળ મારી ઇચ્છાને અનુકૂળ થાય.

સરમા-ન જુવે પણ તે સમજે છે ખરા ?

સુનીતિ-તેઓ સમજી શકે કેવી રીતે ? તે વીરપુરુષના પ્રતિ ગારો કિટલો અતુરાગ છે, પ્રીતિલિતિકાએ મારા હૃદયમાં એટલી જાડી જડ ધાલી છે કે તેજ અતુમાન પણ તેમનાથી થઈ શકે નહીં. આ દેહમાંથી પ્રાણ નોખો પડે થશે હૃદયની પ્રતિ અગ્નિ છિન્ન તથાપિ મારા એ પ્રેમને કોઈ નિર્મૂળ કરી શકશે નહિ.

સરમા-જે એટલા મોટા રાજ્યનો મંત્રી છે, સઘળી પ્રજાના મુખ દુઃખની ખબર રાખવી એ જેજી કામ છે તે પોતાના ઘરને જૂલે એ શું સંભવ છે ? કોણ જાણતું નથી કે પાણીના પ્રવાહ પ્રમાણે એક, મોહાળાત તથા બંધુત્વની ગતિ રોકવા જતાં વિપદ-એક મુખ બંધ કરે છે તે દળસ મુખથી બાહાર નિકલે છે, દળસ મંત્રીની સલાહ એકડી થાય તો પણ તેને રોકી શકાતી નથી.

સુનીતિ-સરમા તમે જે કહ્યું છે તે સઘળું ઠીક છે. વેદતો રોકવા તો યત્ન કરવામાં આવે તેટલો હૃદયનો વેગ વધે છે. પરંતુ પિતા સર્વદા રાજકાર્યમાં શેષાવશા હોય છે, તે આ અભાગિનીને લુલ્હિ ગયા છે.

સરમા-કલો નિર્બાધ અર્ચની આગળ પોતાના કર્તવ્યને વિકલ્ય કરે છે ! મિંધુ દેશના મંત્રી સિવાય કોણ પોતાના કુટુંબના સુખ દુઃખમાં ઉડાસીન રહે છે ?

મુનીતિ-સરમા પિતાને ક્યા દોષ દો ના, મારે કર્મજ એવું છે

[૫૧ લઈને પાછી વાગે છે]

“હું આ યુદ્ધક્ષેત્રમા અમખ્ય શત્રુમા દેહેવા છતાં ક્ષણવાગ પણ તર્મોને ભૂલી શકતો નથી ?” હવે શું શાભજના આહુ એવું ગભીર પ્રેમ સુધાસન રમણીય ચગ્નિ બીજી ક્યું છે ? “વીર પુરુષ મારા પ્રતિ એટલા અનુકૂળ છે પરંતુ નિષ્ઠુર તમે શું મને ભૂલી ગયા છો ?” હું શું અજીર નિરન્કારને ચોખ્ય છું ? ના હૃદય તો કહે તું નથી, ત્યારે હું શા વાગ્તે તેપર લક્ષ આપું ? એ તો સ્નેહનો તિરસ્કાર તે કવો મધુર છે

સરમા-હીકે કહે છે, સ્નેહનો તિરસ્કાર મધુર છે ખરો સ્નેહનું આધિક ન હોત તો કોઈ કોઈનો તિરસ્કાર કરત નહિ-એ અધિક સ્નેહનું નિદર્શન દેવાથીજ એટલો મધુર છે મખિ, હું દાન જાગી છું, તમે જલદી પત્રનો ઉત્તર લખીને સેનાપતિના માણમને વિદાય કરો

મુનીતિ-એટલા જતાવજા કેમ થયા છે, હવે તો આપાને આવનાને ઘણો વખત છે

સરમા-“શુભચ્ચ શીઘ્ર” શુભ કામ સીઘ્ર કરવું એજ ઉત્તમ છે

મુનીતિ-આપા ન આવે એટલામા કેની રીતે વિદાય કરે ?

સરમા-તેઓ આવશે તો તમોને શું પત્ર મોકલાવવા દેશે કે ?

મુનીતિ-ન મોકલવા દે તો કઈ અડચણ નથી, તથાપિ હું છુપી રીતે પ્રેમપત્રિકા મોકલીશ નહિ મુનીતિએ કદી પણ વિશ્વાસભગતુ ઘમ ક્યું નથી, અને કરશે પણ નહિ પિતાની પગવાનગી મિના કદી પણ તે સેનાપતિને પત્ર લખ્યો નથી ને કદી પણ તેનો પત્ર લીધો નથી

સરમા-લીધો નથી ?

મુનીતિ-ક્યારે ?

સરમા-હમણાજ

મુનીતિ-પિતાની અનુમતિ હતી

સરમા-કેવલ શું લેવાનીજ અનુમતિ હતી કે, મોકલવાની નહીં કે ?

મુનીતિ-ના, બનેમાજ

મગમા-ત્યારે લેનાગા દોષ નથી શું કેવળ મોકળનામાજ દોષ છે ?

મુનીતિ-સરમા એમ બોલો ના, પિતા જે આ સ્નેહ મળવ વિગે-

ધી છે તે મેં પરીક્ષે જણી લીધું છે ખરું; પણ આટલા દિવસ થયાં મેં પોતે કંઈ પણ પ્રમાણ મેળવ્યું નથી. ન જાણતાં સેનાપતિનો પત્ર લીધો છે; પરંતુ હમણાં બ્યારે જણ્યું ત્યારે હવે પત્ર કેવી રીતે મોકલું? મારું હૃદય મરજૂમિના જેવું થઈ જાય તથાપિ હું ગુપ્ત પ્રેમની આંધનારી થઈશ નહિ. સુનીતિ છુપી મોહોળતને અંતઃકરણ પૂર્વક ધિક્કારે છે.

સરમા-ત્યારે જે કર્તવ્ય હોય તે કરો. [નિપથમાં જતાં] જાણીશું. સ-
ખિ, હું જાઉં છું [જાય છે.]

સુનીતિ-(ચિંતા કરીને) હમણાં શું લખું? પિતા મારા પ્રણયના પ્રતિવાદી છે. સેનાપતિના પક્ષે એ વાત ઘણી અસહ્ય થઈ પડશે. તે અ-
તિશય ખિન્ન થશે. પિતાનાં પ્રતિ તેની અશ્રદ્ધા તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન કરા-
વશે એ મારી ફરજ નથી. વિશેષ સેનાપતિ ખિન્ન અને યુદ્ધમાં વ્યવ-
સ્થિત ચિત્તવાળો થયાથી રાજ્યમાં અમંગળ થઈ શકશે. હું ક્ષનિય કન્યા
કહેવાઈ ને રાજ્યમાં અમંગલ થવા દેજી? (વધી વિચાર કરે છે) તે પ્રણય-
ના અનુસંધાથી મારા અપરાધ ક્ષમા કરી શકશે; ત્યારે જાઉં, હું પોતે
અપરાધ સ્વીકાર કરીને લખું. [જાય છે.]

ગર્ભાંક ૪ થો.

સ્થલ રાજ લવન-વહુનો આરડો.

[વહુ શુભી છે, દેવકી તેની પાસે બેઠી છે.]

દેવકી-નિદ્રાથી પદ્મ બંધ થયાં છે, શરીરમાં રક્તનો લેશ નથી,
વિવાદે જાણે રૂપ રાશિને એકીવારે ઢાંકી નાખ્યો છે. આહા! કેવી સહન-
શીલતા, આત્મ મર્યાદા રક્ષામાં કેવો ચત્ત! કેવું કુત્રગૌરવનું જ્ઞાન, તથાપિ
હૃદય કેવું ક્રોધલ છે? વીરત્વ અને ક્રોધલતા એક જગાપર રહી શકે છે
આ તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શાત છે-એ એક દયાની જાણે મૂર્તિજ તો.

વહુ-(સ્વપ્નામાં) હમણાં બાગ્યો?

દેવકી-એશું સ્વપ્નું છે?

વહુ-જા ભાગ! નિર્દય જા ભાગ!

દેવકી-આ કેવું સ્વપ્ન? કેટલી માયા છે? તારા અસાધ્ય શું છે?

તમારી છાતીમાંથી અપુત્ર ને પુત્ર લાભ થાય છે, દરિદ્રી રાજ પ્રસાદ પામે છે, પગધીન જાતિ સ્વાધીન થાય છે, અભાગિની વિરહિનીઓ પતિ સદ્-વાસુ સુખથી મૃતાર્થ થાય છે

વહુ-કેવો લક્ષ્મીચમાન થયો, હૃદયમાં વચને વજ્રસમાન ધા કર્યો ? ના, હવે ભાગીજનનાર કહીશ નહિ-વીર પુરુષ-

દેવકી-જગદંબામાં જેના સુખની સર્વ આશા જતી રહી છે, તેને નિશામાં-સ્વપ્નામાં પણ કંઈ સુખ થાય તો ને પરમ લાભ છે અભાગિનીના સુખના સ્વપ્ન, તુ ભાગીશ નહિ

વહુ-વીર પુરુષ, આ લો વર્મ અક્ષય કવચ, આ લો ધનુષ બાણ, આ લો તરવાર (આવેશમાંથી) શત્રુ-યવન-જયનાદ-જલદીથી સમગ્ર ક્ષેત્રમાં સચરો

દેવકી-આ માહ મોહમાં છે :-

વહુ-ભય શુ પ્રાણેશ્વર ? ભય શુ ? હું તમારી સાથે આવું છું , હું પેતે સજ્જ છું, હું પણ મમર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરું છું

દેવકી-હા ! કુમાર-પદ પુરુષ ? તમે જેની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી “શોકમાં, ક્રોધમાં, વિષદમાં તમોને છોડીશ નહિ” આજ જુઓ તે તમારી રક્ષા કરવાને તમોને મદદ કરવા આહે છે, અને તમે તેને મૂકીને ભાગી ગયા છો

વહુ-તોફા જુઓ, કુમાર જયસિંહ યુદ્ધમાં પાછી પાની કરે તેવા નથી, અસ્ત્ર ચલાવવામાં અસમર્થ નથી, તે પોતાના ક્ષાત્ર નામને અયોગ્ય નથી, આ અભાગિનીને પતિ કદી કા પુરુષ બનનાર નથી કેવો અયોગ્ય સબંધ !

દેવકી-હાય ! આ આક્ષેપ, તમારો પતિ કા પુરુષ-મોતી કાગડાના ગળામાં-મધુર વેળ વિષ વૃક્ષમાં નહોય

વહુ-વીર પુરુષ, આ શું તમને યોગ્ય છે ? વહી નાસવાનો યત્ન કરો છો ? કાનીવટ સભાળો ! તમોને પગે પડુ છું ! જાત યાઓ જે તમે અસ્ત્ર છોડ્યા તો આપો વર્મ-અક્ષય કવચ, આ હું પહેરું છું, આપો ધનુષ-બાણ, આપો તરવાર, હું સજ્જ થઈને સમરાગણમાં પ્રવેશ કરું છું તો પણ તમે જશો ના-જશો ના વહી ભાગો છો-વહી નાઓ છો ?

(અસ્ત્ર શસ્ત્ર લેવાને હાથ લપ્પાવે છે કે તુરંત જાગી ઉઠે છે, પણ કાંઈ ન જેવાથી નિગશાથી નેત્રમાંથી આંસુ પડે છે)

દેવકી—(સ્વગત) શું કહીને સમજાવું ? સમજાવવા જેવું શું છે ? ને વૃક્ષની સઘળી શાખા ઉલ્કાપાતથી છિન્નભિન્ન થાય છે, તેને કેવા પ્રકારે સંભાળી રખાય ?

વહુ—(રડતાં રડતાં) દેવિ, આ વેદના અસહ્ય થઇ પડી છે, જલેદી ચિતાની તૈયારી કરો, હું પ્રવેશ કરીને દેહની સાથે સર્વ દુઃખ દૂર કરીશ.

દેવકી—આ રાજ્યનો યવનો આસ કરે એવી શું તમારી ઇચ્છા છે ?

વહુ—નહિ, કદી નહિ.

દેવકી—ત્યારે આ અન્યાયસંકલ્પના પરિત્યાગ કરો. હાલ તમે રાણીના એક માત્ર અવલમ્બન છો એ વાત ભૂલશો ના. તમે અધીર થશો તો તેનું હૃદય છેકળ ભગ્ન થશે. એ રાજ્યરક્ષાની પેરવી કરવી છોડી દેશો ; એથી યવનસેના અગ્રેસર થશે, સિન્ધુ દેશ તેની આધીનતા સ્વીકાર કરશે.

વહુ—પહેલાં રાજ્યરક્ષા—શત્રુનિપાત : પછી પોતાનો દુઃખ યંત્રણાની શાંતિ ! મેં હાલ સંકલ્પ પરિત્યાગ કર્યો છે.

દેવકી—હવે જલદી આરોગ્ય લાભનો ઉપાય બુઝો.

વહુ—શું ઉપાય ?

દેવકી—તમારા લાંબા વાલની માયા પરિત્યાગ કરો.

વહુ—કેમ ?

દેવકી—વૈદ્યની વ્યવસ્થા છે.

વહુ—મારો પ્રાણુ જીવ્ય તો બલે તથાપી એટલા મેહેનતના વાલ છ-વન ભારવહનની આશાથી પરિત્યાગ કરીશ નહિ, જો એવો દિવસ આવે કે દેશના સઘલા વીર પુરૂષ યવનના વિરુદ્ધમાં ધનુષ્યાણુ ધારણ કરવાને તૈયાર થાય, તે દિવસે આ માથાના વાલ કાપીને તેઓના ધનુષની પશુબંધ કરવાને આપીશ. એટલા દિવસ જેની ચલતી રક્ષા કરી છે, તેનો તે દિવસે વાસ્તવિક ઉપયોગ થશે.

દેવકી—તમારા જેવી વીરનારીનો આ ઉપયુક્ત સંકલ્પ છે ખરો, પરંતુ—

વહુ—હવે પુરુષનું પ્રયાજ્ઞ નથી, હું આ સંકલ્પ કોઇ રીતે પરિત્યાગ કરીશ નહિ. શાશુજી દેવી રીતે છે.

દેવકી—શાંભલ્યું છે કે ઘણા સચેતન થયાં છે.

વહુ—હમણાં કેવાં છે, તે તમે જલદી જોઈ આવો.

દેવકી—જાહેજી.

[નિવૃત્ત છે]

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

“સ્વિલપિ હોલો”

અથવા

ઉંઘણસી ગુફાની દંતકથા.

જે નદીને અમનના ડચ ખારવાઓ ટપ્પનઝી કરીને કહેતા હતાં અને જ્યાં તેઓ ડાહપણથી હમેશા પોતાના મદો નીચા ઉતારતા હતાં અને જ્યારે તેઓ તે આળગીને આગળ જતા ત્યારે મેટ નિકોલસ દેવની આશ્રય માટે પ્રાર્થના કરતા હતા તે નદીના વિખીલું પટ આગળ, હુડમનના પૂર્વ તરફના કિનારાને અધગતી વિખીલું ખાડીની મધ્યે, એક નાહનો બનરવાળો કસો અથવા ગામડયુ બદર આવેલું છે, એ બદરને કેટલાકે ગ્રીન્સબર્ગકરીને કહે છે, પણ વધારે બાણીતી રીતે તે ટેરી ટાઉન અથવા લટક મગનના કરના તરીકે ઓળખાય છે અને એમ કહેનામા આવ્યું છે કે અસહનાવખતમા આસપાસના ગામડાની લાલીઓએ-એ નામ એ ગામને એટલા મીઠા આપ્યું હતું કે હાટ ભરાવાને દિવસે તેઓના ઘણીઓને ત્યાંના પીકા પાછળ બટકીયા ખારવાની ન છુટે એવી ટેપ પડી મધ હતી ગમે તેમ હો, હુ એ વાતની સત્યતા માટે ખાતરી આપતો નથી, પણ વિગતવાર અને મુદામર લખનાર છું, તેમ ખતાવના માટે એ વાત ઉપર વાચનારનું ધ્યાન ખેંચુ છું આ ગામથી બે માઇલથી ઓછે દૂર ઊંચી ટેકરીઓમા એક નાહની ખીણ છે, જે આખી દુનિયાની શાત જગાઓમાની એક જગા છે માણુમને ઝુંદ અણુવે એવા એક કીણા નમ્ર સાદની માથે એમા ઘડીને એક નાહનો પાણીનો ઝરો વહે છે, અને તે જગ્યાની તનમય રાતિનું ભગાણુ કરતો અવાજ ફક્ત લાવરીનો મીમેટીનાળો તીણોમાદ અથવા લક્કડખોદ પક્ષીનો ખખડાટ છે

મને યાદ છે કે જ્યારે હું નાહનો બાળક હતો ત્યારે ખીચાલીના શિકાર કરવાના માગ પ્રમુખના મગદો, તે ખીણની એક બાજુપર હાપડો પાડતા ઊંચો અખમેટના ઝાડોની ઝુંડમા હતા જ્યારે ખગ મધ્યાહ્નકાળે વિગેય કરીને આખી ફક્ત શાત હોય છે તેના સમયે હું એની બદર ભટક્યો હતો, અને જ્યે મારી બટકનો અનાજ આસપાસની તનમય રાતિનું ભગાણુ કરતો હતો અને કોંપી પડ્યાઓ તેને લખાવીને પ્રતિધોય આપતા હતા, તેવો તેના માદથી હું ઓછી ઉત્તો હતો જે કદાચ મને

એવા આશ્રયની ઇચ્છા થાય કે જ્યાં જઈ દુનિયા અને તેના ખટલામાંથી વિરામ પામું અને જ્યાં દુઃખાવલી જીવંતીના બાકીનો ભાગ હું શાંતીમાં સ્વપ્ના માફક કાઢું, તો આ નાહની ખીણ કરતાં વધારે લક્ષ્યાવતારી જગ્યા હું ખીણ કોઈ જાણતો નથી.

આ જગ્યાની ઉદાસીના વિરામથી, તેમજ અસલના 'હ્ય સેટલરો'ના વંશથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્યાંના વતનીઓની ખાસ પ્રકૃતિથી "સ્લિપિ હોલો" અથવા ઉંઘણસી ગુફાનાં નામથી ઓલખાઈ છે, અને આસપાસના સઘળા ગામોમાં ત્યાંના ગામઠી છોકરાઓ ઉંઘણસી ગુફાનાં છોકરાઓ તરીકે કહેવાય છે. એક જાતની ઝૂંકે આણુતારી સ્વપ્નમય શક્તિ તે જમીન ઉપર સઘળે ઠેકાણે લટકી રહેલી તથા ત્યાંની વાતાવરણમાં પસરી રહેલી જણાય છે. કેટલાકે એમ કહે છે કે એ સ્વસ્થાન વસ્તુ તે વખતમાં એક મોટા જર્મન ડાકઠરે તે જગ્યાને જાડું કરી મુક્યું હતું; અને ખીજાઓ કહે છે કે માર્ટર હેનડ્રીક હુડસને એ દેશને શોધી કાઢ્યો તે પેહેલા, પોતાની કામના પેગ-અર અને એક ઇલમી ઇન્ડિઅન સરદાર ત્યાં પોતાની બેઠક કરતો હતો. એ તો એકસ વાત છે કે કોઈ જાડુશ શક્તિના એવા ઇલમ તથા એ જગ્યા છે કે તેથી ત્યાંના લલા લોકો જાડુધના રણમાં રહે છે અને રાત્ર દિવસ તરંગમાં વહ્યા જાય છે. તેઓ અંદભૂત માનતાઓ માને છે, ઘણી વાર મોહ અને તરંગ વશ થાય છે, અને ઘણીવાર વિચિત્ર છાયાઓ જુએ છે, અને આકાશમાં ગાયન અને તાનો સાંભળે છે. અંધારા પડેશમાં તાહડા પોહરના ગપાટાઓ, ખરા ખોટા વેહુઓ, અને ઇલમતથા આવેલી જગ્યાઓ પુષ્કળ છે. તે દેશના ખીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં તે ખીણમાં આકાશમાંથી તારાઓ ઘણી વધારે વાર પડે છે તથા ઘણા ધૂમકેતુઓ દેખા-
મ છે. ઓથારના દળાણથી થતાં સઘળી જાતનાં કુસ્વપ્નાઓ ત્યાં વિચિત્ર રંગ-રાગ રમાડે છે.

પણ, એમ છતાં, એ મોહિત જગ્યાએ જે ભૂતાવળ વસે છે તે સઘળામાં સૌથી પ્રાધાન્ય એક એવું ભૂત છે કે જેનું વગર માથાનું ધડ હંમેશ ધોડા ઉપર બેઠેલું જણાય છે. એને માટે એમ બોલાય છેક "રેવો-લ્યુશનરી વોર" યદ હવે ત્યારે ત્યાંની એક નનામી લડાઈમાં એક હેસી-અન સ્વારનું માથું તોપના ગોળાથી હડી ગયું હતું એ ભૂત છે; જે

જાણે પવનની પાખ ઉપર બેઠું હોય તેમ રાતના અધકારમા ઝડપ બધે દોડી જતું તે ભૂત લોકોના જોનામા આવે છે તેનું ભટકવું માત્ર તેજ ખીણમા રહેતું નથી, પણ આસપાસના ધોરી રસ્તાઓ ઉપર અને વિરોધ કરીને થોડે દૂરના દેવળના ભાગ ઉપર પણ તે વાગવાગ ભટકે છે તે ભાગના ધણા પુરાવા તવારિખ લખનારાઓ, જેઓએ એ ભૂતના સબ્બી ધણી કાલજીથી ચોકસ રીતે ચાલતી સધળી વાતોની તપાસ કીધી છે તેઓ-મારા કેટલાકો એમ કહે છે કે તે ધોડેસ્વારનું ધડ તે દેવડમા ઘટવાથી, તે ભૂત ગતના પોતાનું માથું શોધવાને લડાઈના મેદાન ઉપર જાય છે, અને કેટલીકવાર મધરાતના થયલા વટોળીયાની માફક ઝડપથી તે ભાગી જાય છે તેનું કાણુ એ કે રાતના મોડું ધધ જ્યાથી સદવાર પડવાની ધાતીએ દોડ્યામ કગતુ તે પાછું દેવડમા પગેટિયુ થવા પેહેલા ભરાઈ બમે છે આ દતકયામા આવી રહેલા વેહેમની સાધારણ મતજગ આ છે, અને તે હાયાના ભરેલા પ્રદેશમા એથી હજારો તગી વાતો આવે છે ગામડામા લોકો રાત્રીના સગડી પામે બેઠા તડાકા મારે ત્યારે તે ભૂતને તેઓ “સ્ત્રિપિ હોલો” ના માયા વિનાના ધોડેસ્વાર તરીકે કહે છે

એ ધણુ જાણના જેવું છે કે જે તરગજનક લાગણી વિરો મે કહ્યું છે તે લાગણી માત્ર તે ખીણના ગહેનારા વતનીઓમા નહી, પણ જે ત્યા જઈને રહે જો તે સવળામા તે આબેહુમ પ્રવેશ કરે છે તે ઉધણસી પ્રદેશમા આવ્યા પેહેલા નવા આવનાગઓ ગમે તેવા જગૃત હોય તોપણ આવ્યા કે થોડા વખતમા ત્યાની હવાની જાદુઈની લહર તેઓને આવ્યા વિના રહેતી નથી, અને તેઓની કલ્પનાશક્તિ પ્રદીપ્ત થઈને સ્વપ્નાઓ આવે છે અને ભૂતો નજરે જણાય છે

આ શાતમય જગ્યાને હું મારાથી જનતા સવળા વખાણુ આપુ છું, કેમકે ન્યુયોર્કના મોટા સન્ધાનમાં અહિયા તદિયા આવેલી આવી નાહની ખીણો માજ માત્ર લોકોના રીતરીવાજ અત્યંત દેનજી આપેલા જડ-મૂળ ધાલી કાયમ રહયા છે, પણ આ ચચળ પ્રદેશના ખીજ ભાગોમા ઉધળ પાયળ અને સુધારાના મોટા ઝરાથી થતા વારવારના ફેરફારોએ અમલના રિવાજો છુપી રીતે નાબુદ કરી નાખ્યા છે તેઓ શાન પાણીના એવા નાહના આબેચિયા છે કે જેઓ વેહેતા ઝરાના દિનાગ ઉપર આવેલા

છે ; ત્યાં વેહેતા વેહથી કંઈપણ ફેરફાર થયા વિના ધાસતું કચર અને પરપોટાઓ શાંતીથી રહેલાં અથવા ધીમેથી તેઓના નાહતા બદરમાં લટકીયા મારતાં આપણે જોઈએ છીએ. અગરજો તે “સ્લિપિ હોલો”ના ઝુંદ આણતા પ્રદેશમાં જઈ આવ્યાને મને આજ ઘણા વરસ થયા છે તે પણ ત્યાંની હાયાવાલી મીઠા ઝાડીમાં તેના તેજ ઝાડો અને તેના તેજ કુટુંબો વિસ્તાર વધારતા નહીં માલમ પડશે એ વિશે મને મોટો શક છે.

અમેરીકાના ઇતિહાસનાં ઘણાં લાંબા વખત ઉપર અથવા તો આજથી ત્રીસેક વર્ષ ઉપર કુદરતની આ એકાંત જગ્યામાં ઈચ્છિત કેન નામનો એક માનવતો પુરૂષ રહેતો હતો ; જે આસપાસના છોકરાઓને લણાવવા માટે તે “સ્લિપિ હોલો”માં ફરતો હતો અથવા તેના કહેવા પ્રમાણે લટકીયા મારતો હતો. તે કોનેક્ટીકટ નામના સંસ્થાનનો વતની હતો કે જે સંસ્થાન—મન શક્તિના તેમજ જંગમના શિરોમણીઓ યુનાઇટેડસ્ટેટને પુરા પાડે છે, અને જે શિક્ષા ગુરુઓના તથા લાકડા કાપનારાઓના લશ્કરના લશ્કર દર વરસે બહાર મોકલે છે. “કેન” કહેતા જગલાતું ઉપનામ એની જાતને નહીં લાગ્યું, પરંતુ એવું નહોતું. તે જાણે પણ ઘણાં કંતાપલો હતો ; તેના ખભાં સાંકડા, અને તેના હાથ ને પગ લાંબા હતા ; હાથ એવા કે જાણે તેની ખોંચમાંથી એક માછલું સુધી એકાંત ખાતા હોય, અને પગની પાટલીઓ એવી કે તે પાવડાને ફેરવે કામ આવે ; અને તેનાં શરીરતું આપણું બંધારણ જાણે ઘણું છુટું વળગી રહ્યું હોય એવું લાગતું. તેનું માથું નાહતું, અને મથાળેથી ચપટું હતું, અને તેની સાથે ફાફડા જેવા કાન, લાંબી લીલી ચકચકતી આંખ, અને “ગરડ” પક્ષીના જેવું લાંબું નાક, એ બધાને લીધે એનું માથું એવું લાગતું હતું કે જાણે પવન કથી બાળુએથી વાય છે તે કહેવાને માટે તેની લાંબી ટોંગ ડોક ઉપર એક પવન ગતિ જાણવનાર યંત્ર પવનચક્રીને બેસાડ્યું હોય ? એક વાવડાલિયાને દિવસે પાહોળની ખીણ પર તેના દ્રઢતા અને હાલતા કપડા સાથે તેને લટકતો જોઈને, જાણે આ પૃથ્વી ઉપર દુઃકાળતું ભૂત ઉતરી આવ્યું હોય, અથવા અનાજના ખેતરમાંથી કોઈક “ફેર જો”ને ફેંક્યું હોય એવી તેને માટે વિસ્મૃતિ પડ્યા વિના કોઈને રહે નહીં.

[સાધણ છે.]

મુખ્યર્થ :—“ગુજરાતી” પ્રીટિંગ પ્રેસ.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

નર્મમાન ચર્યા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

જુલાઈ, ૧૮૮૪.

પાંડવ હિમાળે ગળવા ગયા.

પ્રયોજન.

આ પુરાણોક્ત ઇતિહાસ માહાભારતના ૧૮મા પવે અર્જુનશ્રેષ્ઠભાંડે, તોપણ
મેં તે વાંચ્યો નથી ને મન્મુત હોવાથી વાચવાની છતાંમાપણ કીધીનવી દશ,
ખાર કે પદર વગ્ન ઉપર Leisure Hour ચોપાન્યામા હિમાળમા
અમલદાર અને એક નનામા (એટલામાટે કે તેતુ આગતુ ને પાછતુ કંઈ
અગદાકણ નહોતુ) ચોપાન્યામા “પાંડવ હિમાળે ગળવા ગયા ” એ બે
વિષય વાંચ્યા હતા તે મને ખડુ ચમત્કારી લાગ્યા હતા, તેમા હમણા
મગમી પત્રમા પાડવોનો કાળનિર્ણય એ પર વિનાદ ચાલે છે ત્યારે આ
વિષય મને લખવાનો લાવ થયો છે એમા માર પોતાતુ ઘણુ થોડુ
હશે, પણ જે મને તે વખતતુ વાચેતુ યાદ હતુ તે મનણુ ને ડેટતુક
વધારે લખ્યુ છે, પણ ડેટતુ તે હુ કહી ગયતો નથી માહાભારતનો
આ ભાગ મને એટલો તો વેધક લાગ્યો છે કે તેતુ વર્ણન કરવાને હુ અરાગ
છુ, કેમકે નેચોના પગકમો કોઈ પણ પ્રજના વીરો સાથે મુકાબલામા
આવી શકે નહી તેમા પગકમી પુરુષો, જે રીતે સ્વર્ગમા ગયા તે રીત
મને તો ખડુ દુઃખરૂપ લાગુઈ છે દ્રૌપદિ, કે નેતેમાટે આ અધોર
સહાર થોરા તેની અવગ્યાને શુનિષ્ઠિગની ધીરતા-એ આ રસગમા ખરેખર
રશિદ્દિલિય છે ઘણા જણતુ ડેહતુ એમ છે કે ઇતિહાસના નાયકો ને
માહાભારતના નાયકો મરખા છે, તેઓ સરખા પરાકમી છે ને સરખા કર્મ
જથી છે પણ ખનોનો મુકાબલો કરતા મને એ મુકાબલો ઠીક લાગતો

સુદ્ધકાળમા જલનાઈ નથી ને જલવાનાર નથી સુદ્ધની પ્રતિના એતો કેવળ માહાભારતનીજ દલિયડના ડાયોમાડે ડેવન કાસદિયાનો શિરચ્છેદ કરીધે, તેવો એક બધુ પ્રસંગ માહાભારતમા નથી ડર્ણુનું ગૌરવ એટલુ હતુ કે બ્યારે હેકટર એકિલિજનો પ્રચડ ક્રોધ દેખી નહો તો કર્ણ, અર્જુનનો શિર-ચ્છેદ કરવો એવા વિચારનો આગ્રહી હતો, એવો કે તેને જ્યારે પોતાની માતા કુંતીએ સમજાવ્યો તોપણ ન મનજ્યો તેમ દાનેશ્વરી એવો કે પિતાનુ વચનને પોતાના સ્વાર્થને પણ અલગવ્યા તેનેસ્યેં કહ્યુ કે ‘ ઇદ્ર કવચ કુડળ લેવા આવે છે તે ન આપતો, ” “ ઇદ્ર મરખો યાયક કયા ? ” એમ ગણ્યું, તે હેકટર કર્તા કેટલો વિર, કેટલો સુદ્ધ નિપુણ, કેટલો બળિયો ને સાહસિક પ્રમાણીક રનેહી એ કેહેવુ અવશ્યનુ નથી અર્જુનની તુનના યાય તેના તો શીક તો શુ પણ ખીલત કોઈ કાળમા થોધી હતોજ નહી.

કુડુબનાશથી પરવારી ધૌરસુદ્ધમોકથી અતિને ખિત્ર થયેના વલ્કલવસ્થા-ભુપણ સજ એકેક પછી એકેક નગર બાહ્ય નિકળ્યા અને ભટકતા ભટકતા રાત્રીનુ અધકારમા સ્વર્ગે જવાની આનાએ હિમાળે આવી પોહ્યા આ અજાણિયા મારતી રાત્રીએ, ગગડાટ કરતું ધુમમ પડતુ હતુ ને પર્વતની આસપાસ પડતુ હિમ પ્રકાશમાન તારા હોયતી શુ તેમ, પવનમા તેજ મારતુ ને પગમા પ્રકાશતું શિખર બનાવતુ હતુ લયકર રાજ્જીવ-નિ અને ભયકર રોકકારક રાગરા જેવો સુસવાટો નિકળતો હતો, તે કોમળ દ્રવ્યના થોદાએને કપાવતો હતો અને પવન-ચડો, સુસનાદા ફેર ધમડી જતો, જેરમા બીડાવતો પવન, ખીલુમાથી આમ તેમ ચાલતા આ ભટકતા પાડવો, દમ આધા વગર હાપર ચઢતા હતા ત્યારે તેમની સમક્ષ દગડાના દગડા બરફના ફેકનો હતો જે હાદગીના રક્ષણ માટે દગ્ગમે થોદા ફાલુમા ધૂળ ચઢતા થયા હતા તે મનુષ્યો, હાપરથી પડતો કુદ્રતિ માર સહન ન થનાથી એકદમ યાકીને ખેસી જતા, અને કદા પણ આધાર વગર છુટા પડેવા દુ ખના હુગરથી મૂહિત થતા હતા તેમનું અંગ અને આત્મા ગેબી દુ ખના ભારથી તદન સીદાવિદા થયુ હતુ જે સીદા-પણ નિરાશાને લીધે વધારે ગામતા પડેતુ હતુ

દ્રૌપદિ, વિવેકા મિતાની મૂર્તિ, જેની મોદિની રંગ પ્રદેશમા પ્રકાશતી હતી, અને એકવાર માદાનયો અને રણમઆમી જમ્યાઓ આન-

દહર રાયતી હતી, જેને માટે એકવાર લાખો તરવારો મ્યાનમાંથી નિકળતી હતી ને અનાદર દર્શાવવે લાખો શરવિરો ભૂમિને હમેશની રૈયા કરતા હતા, તે ક્રોધદિના ગાલની ક્રોમળતા ને રતાસ બિડી ગઈ હતી, ને તેના નેત્રમાંતુ પ્રેમનું કીર્ણું જતું રહ્યું હતું. તેજસ્વિપણું ને ધીરતા જતાં રહ્યાં, ને શરીરનો રંગ ઘણો દુબળો થઈ ગયો હતો, ને જે આગડીપર કુચેલ મોગરેણ ને અર્જુનનું મર્દન થતું હતું તે આગડી આજે વિષ્ણુના દુઃખથી સખ્ત-અને કલેશથી કચેલી વાલી થઈ ગઈ હતી. અને પેલો મુખડો, જે પ્રિતિકીર્ણથી ઝળાઝળા તગતગતો હતો, તે આજે જાણે એવો લાગતો હતો કે કોઈ કાચ ધોરમાંથી નિકળી આવી ડાચું વક્રસતું હોય, અથવા લુખાળવું વડે શિક્ષરને માટે તદ્દપી ખાંડ ખાંડ કરી રહ્યું હોય તેવો જગલી, પોણા ને બિહામણો હતો. શરીરપર આ વેશા તેજસ્વિ વજ્ર હીરા મોતીથી ભરેલીસુશોભિત સાડી, જેની દોરપર હમેશા મીનારના મોતી લટકતાં હતાં, તેને બદલે આજે વલ્કલ ને ઐશ્વર્યની છાંયો હોડી હતી; અને ઉપજુતા આવવા માટે તેના શિરના કેશને ઢાંકવા ને પગ હાથના આંગળાને સંક્રમ્યવા મૃગના આમડાંનો પોશાક પહેરાવ્યો હતો, તેથી જાણે એક 'ધોરસ્થાનનું હાડપીંજર' હોય તેવી દુબળી દેખાતી હતી, અથવા જે અધ્યાગ પ્રેમની મૂર્તિ, જેને પુત્ર શોક થયો હતો તેથી આ સૃષ્ટિથી કંટાળી, પ્રેમના સુરેસુર કરી નાંખી જેમતેમ હાંદગી ગુજારતી, ક્રોમળતા ને સ્પર્ધને યમદારમાં ફેંકી દીધેલાં ને હવે હાંદગી કરતાં મોતજ ઉત્તમ છે એવું માનતી આ પાંડવરાણી સૌથી પછાડી ધીમે ધીમે હીંડતી હતી. હીંડતા પણુ હીંડાતું નહોતું અને ચાલતા ચલાતું નહોતું, ઘડીમાં આચડતી, ઘડીકમાં અચડતી, પડતી આખડતી, હલતી બેસતી, તેજહીણુ થયેલી, રાત્રીના બરફ પડતા શિખરપર ના ચકચકતા તારાના કીર્ણમાં દેખાતી હતી. પાંડવ રાણીની આ દુર્દશા, અને તેના અનિવાર તેજની આવી હોબ પમાડે તેવી વ્યવસ્થા, તે માત્ર વિદ્યાસી ક્ષત્રી અર્જુનની પ્રિતિ ખેંચતી હતી—તેજ માત્ર તેના પર પાછો ફરી દૃષ્ટિ નાખતો હતો ને તેથીજ જરાપણુ ઉમંગમાં આવી તે ચાલતી હતી. તેના દુઃખની પરિસીમા થઈ હતી. તેના સુવાળા—હજી પણુ કોઢીલાના અંગવણું, જેવા દીસતા કેશ—આજે કંધકે કાળ થયો પણુ જેની વેણી મુઠાઈ નથી તેવા જયરપથર વિખરાયલા કેશ—પેલા દુષ્ટ દુશાસનના લોહીથી હોળાયલા, અને નીમે

જે ઉચ્છ્વસનથી દ્રૌપદીનો અબોરો વાળ્યો હતો તે કેશ—આ કેશ કે જે તેર તેર વરસના લાળા વનવાસમાં જન્મણા ખમાથી દાગાપર આવવા નથી પામ્યા તેવો મુદર ને આસાકિત—જે દેગ પકડી કીચકે વેગાડની રાજસ-ભાગા આ સુદગીને રંગદોગી હતી—જે કેસ હજી પણ ગુચાપા વગર, માત્ર એક દારણુ ગોકનુ વેગ લેનાને જાણે હજી પણ વિખગાયવા હોય તેવા, જોકે જીમે પોતાની પ્રિતિનાપાળી રાક્ષસી ઈર્મ કડી ઉપ્પુ રક્ત પી દ્રૌપદીને રંછત પણ કીધી હતી, તે હમણાં અવ્યવસ્થિત નહોતા, પણ જે દુ ખો, જે કારી ધા, કુમળા કાલજનમા લાગેલા તેથી વગર ગુચેલા બડછટ થયેલા હતા, તે હમણાં ખગડના કાદવમા ભીંજના હતા ને કપાળપર તે વાળમાથી છુદ પડતા—જે જાણે રક્તના ન હોય તેવા દેખાતા હતા, ને એ દ્રૌપદિ રાજત-નયના નાનુક પગમા અગ્નીના અંગારાથી જે ફાલતા પડતા તથા લોહી નીકળી ધા થયા હતા તેને પણ આ મુવાળા નિમાળા સાફ કરતા દિસતા હતા રે! આ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બગીની, કે જેના રોપ આગળ હમરે દાસીઓ ખડીને ખડી રેલેતી હતી ને ખમા ખમા કેહેનાગ દાસ દાસીઓ તેહેના-તમા તામેદાર માદક વારાફરતી પેહેરે ભગતા હતા, જેને માટે સુખસેવાઓ એવી હતી કે જેમા એક વાળ પણ રહી શકે નહી, જેના તેજના અ-બારથી ઘોર સહાર થયો અને જેની પ્રતિજ્ઞા એટલીનો વૈરમય હતી કે અર્જુન ધનુર્ધારીએ જરા પણ જપ ગમી નથી—તે આજે નિગરા થયેલી દેખાતી હતી આ દ્રૌપદિની વર્ણ અડગ્યા ને તેની નિમ્નેજતા જોઈને માત્ર ખીજ થતો તે અર્જુનજ હતો, ને પ્રિતિની દષ્ટિ, પ્રિતમ ને પતિ બનો જા-ણીને દ્રૌપદી પણ તેનાપર નાખતી હતી

ખીણુમા પડકી દ્રૌપદિ હતી, તેના આગળ માદ્રિના પુત્ર નકુળ ને સદેવ, સર્વ વર્ણમા મલંગા હેતરી શમય ને મદજમા રાકા યાય તેના, અને જેમની રિગાળ આજો, સાનજ પેકે ચમ્યકતી હતી અને ખૂબસુરતી કરમાઈ ગઈ હતી, ને હવે જે માદ્રાન લય તેમના શિરપર ઝડુગી રણુ છે તેનાથી ત્રાસી ગયેલા, પણ દૃઢ ઠરાનનાળા, એકેક સામા પાલ ફરીને જો તા અને નીચી નજરે, દુનિયાથી વિરામ પામેના, નિગતા, યા અને અસત્ય દિવગિરીથી કરમાય પા—પાળની સુખદ હાલગી જે માત્ર તે બાપડાઓને તો એક કહવાના કે સ્વખવત્ જેવી હતી, અને હમણાં બિચરી

આજ ડેટયાએ દિવસ થયા, માત્ર વૈયનો આહાર કરીને રાત્રી ને દિવસના દાર ને તાપ બરફ ખમતા આ બાગત બુમિના વિરો, સત્યવાદી બાહુબલીષ્ટ આ છત ધનુર્વણી ભવિષ્યવેત્તા રંગીના પતિવ્રતા સહિત જતા હતા દિવસના ખારે કળાથી સૂર્ય પોતાના તેજથી બાળનો હતો રાત્રીના દમ બાધીને બરફ પડતુ હતુ, જે એટલા જોરથી પડતુ હતુ કે જાણે આ છેલ્લે ટાણે પણ કસોટી કરતુ હોય દ્રૌપદિની સ્થિતિ અવર્ણિય હતી રાજકુળોત્પન્ન રાજવૈભવમા છતા પતિવ્રતા જેની સીતા તેવી માધવી, આ હુ ખમા કેમ હોડતી હતી એજ મોટુ આશ્ચર્ય છે તેના ગાત્ર સીધીક ધર્મગયા હતા ને પગમા છાના પડ્યા હતા તેથી આ માઝમ કાગરાત્રીથી એને અતે ન ખમાયું ત્યારે, ઘાડા વૈયવાળી છતા પણ અતે રોધ પડી- ખની પણ પરીસીમા હોય છે, ને તે હવે જોઇએ તે કમતા, તેના વધારે બળથી પડતુ હતું-જાણે પ્રલય કાળે ખારે મેધ તુડી પડતા દોષની તેમ આ ખાર કીર્ણથી અથવા ખાર મેવના બળથી દ્રૌપદિપર હવણા પડયુ હતુ

દ્રૌપદિ ન ખમાયાથી રોધ પડી, ને ગમે તેવુ દુખ છતા પણ પ્રેમથી ગગડી ગયેલા અર્જુને માહાય કીધી “બસ હવે તો હમણા વધવુ બધ રાખો”-અર્જુને પોત્ર કીમે. “દ્રૌપદિના રક્ષણ માટે આ મેદાનમાં પણ વાસો કરીને સ્વર્ગ ચાર વડી મોડા પોહોચીશુ ” યુધિષ્ઠિરને આ ગમ્યુ નહી, પણ દ્રૌપદિના ચિત્તવેધક આક્રંને લીધે તે મુગા મુગા સર્વની જોડે સામેવ થયો

કદ પણ રક્ષણ થવાની જગ્યા નહી તેવી જગ્યાએ સર્વે બેઠા બીમને વિનતિ કીરી, તે પણ સર્વની પેઠે અપવાસી હતો તોપણ અતિરાય મિતિને લીધે તેનાથી રહેવાયુ નહી તેથી દુઃખાવટિયે જડીને આસપાસથી સુખ લાકડા અને પાદડા એકઠા કરીને લાવ્યો, ને ત્યા લાવી બે પથગને એક બીજા સાથે ઘસીને દેવતા પાડી, સર્વેને ચઢેલી તાડ સ્ખાવવા તેને સક્ષમાવ્યા.

બરફ ને ધુમસ હવે વધવા માડયું દેવતામા તે પડતું તેમાથી ચણચણાટ રાજ નિકળેલો હતો, તે વખતે ઘણો પવન આવવાથી તેનુ દોહાઈ જવાનો ભય હતો દ્રૌપદિને અગ્નિ મમીપ, તાડ મમાવવા બેમાડી હતી નહકમા નકુળ ને મહદેવ બેઠા હતા હિમથી અગ ગળી

ગયું હતું તે આ થોડા ભાગ્યના મણ્ણતાઓ અગ્નીથી પાછું તાણું કરતા હતા. દ્રૌપદિની આસપાસ આ શાપના વાદલાં ઝુઝુમી રહેલા તેવા માદ્રીના પુત્રો એસીને હવે પોતાની ઉંદ્ર આપતા ને લેતા હતા. દ્રૌપદિ-હીમથી અડધી વાંકી વળી ગઈ હતી ને તે ટટાર એસવાને અશક્ત હતી. પણ તેની આજીવન હંમેશાજ કંઈ પણ કાર્ય કરવાને તત્પર અને આગેવાન તરીકે મનાયલો, પ્રતાપિ ભીમ, જે સર્વ પાંડવોનો એક માહાન સ્થંભ હતો તે લાંબો હત, સમ્પત્ત, - સરદીવાળી શીળાપર પડયો હતો-કંઈ પણ અસ્વસ્થચિત્ત ને શંકર વગર; જ્યારે આવા ભયંકર વખતમાં કોઈના પણ જીવને-પછી તે દેવ કે દૈત્ય કાં નથી હોતો-જપ હોતો નથી, ત્યારે આ વિરલો યુદ્ધમાં દુઃશાસનનું રક્ત આનંદથી પીતો ન હોય; અથવા. ગોંપીકાઓને મોહીત કરવા કૃષ્ણ રાગ રાગણીઓ ગાતો હોય; કે રાવણ જાણે રામચંદ્રને નાગપાસથી બાંધી આનંદથી જાળે હોમ કરવાને સ્વસ્થપણે બેઠો હોય તેમ સ્વસ્થ સુતો હતો. કાન બેઠેર મારી જાય તેવા પવનના સુસવાટા ઉપરાચાપરી આવતા તેને ઘોર અવાજ થતો હતો અને પાઈન જાતનાં વૃક્ષોપર બરફ પડતું અથવા ખડક તુટી પડતા ને તે ચીરાઈ જતા તેથી ભયંકર અવાજ થતો હતો અને દુરનાં પાણીનો વોહમાંથી કાનને બેઠેર મારે તેવો ધોધવો પડતો હતો આરે મનુષ્ય પ્રાણીનો અવાજનો આપણા આ વિર પુરુષ ભીમના નસકોરામાંથી જે સ્વાસ નીકળતો ને તેનો પ્રત્યાઘાત પડતો તે શિવાય બીજો આ ભયંકર જગ્યાએ હોયજ શેનો ?

જમણી આજીવન શુંહણની આસપાસ હાથ વિટિ, વચે 'પોતાનું માયું નીચું નમાવી, જે જગ્યાએ તાપણું કીધું હતું ત્યાંથી થોડે આથે, કેમકે એનો પ્રૌઢાત્મા એનું સુખ લેવાને ધિકારતો હતો ; -અને સત્ય છે, કે એનો પ્રૌઢાત્મા એને લાયકજ નથી-એ તો તેઓ અશક્ત છે-કે જોએને તાપણાની ઉંદ્ર કંઈ પણ સુખ આપે તેઓજ તે લે-એ નૂલે તેવો મગર અજીવન, આ પોતાની આસપાસ શેઠસાગર વિઠાઈ વળ્યો હતો તેનો કંઈક ખ્યાલ કરતો બેઠો હતો. શું એ સમયે એ, સ્વયંકર મંડપમાંથી સંઘળા રાજાઓને પરાભવ પમાડી પોતાના સમોવડિયા સૂત પુત્રને જે સમ્પત્ત શબ્દ દ્રૌપદિએ કહ્યા તેથી પોતે મર્વીજ યદ્ય ધનુષ્ય ઉપાડી મચ્છવિધ્યો તેનો, અથવા કુરુક્ષેત્રના રંગ આખાડમાં એ પોતાના સાથી પવિત્ર પરમા-

તમા કૃષ્ણને પોતાના દાથીદાનના રથપગ બેઠાડી સડસડાટ છુટતા બાણોથી ને હજારો યોદ્ધાઓ મળી પામના હતા તેનો, અથવા સૂર્યપુત્ર કર્ણ, કે ને પોતાનો મનોવરિયો છે તેને એક કાણની બુનનો લાલ લઈ ને મોઢવરા કીધો તેનો, કે પોતાના પ્રિયકરે કદી ન હો એના ચાપ્પમધુ નારાયણનો, અથવા એક વર્ષ સુધી પોને કેવા પ્રકારે અશ્વમેધના ઘોડા પછાડી ફર્યો હતો તેનો, કે પોતાની મનોદગ્ધ સુદરી સુલકાને બત્તદેવના ડોપ છતા યોગીવેશે કેમ હરણ કરી લાગ્યો હતો તેનો, કે પોતાના પ્રતાપી પુત્ર અભિમન્યુના મર્હુનો, કે ભેમળા ને સુલકાના અધરોટ્ટુ પાન કેવી પ્રીતિથી કરતો હતો તેનો, કે મર્હુપુરના તેણે કેવું ધોર લુમળયુદ્ધ કીડુ હતું ને ત્યાં તે માન એકથીજ પરાજય પામી ઝૂતાયો હતો—એ સવગાનો એ વિચાર કરતો હતો ? અથવા શું એ સમયે એ પોતાની અછત કીર્તિ, કે ને હમણા જતી રહી છે અને ગારિવ ધનુષ્ય, ને હમણા બાણોએ નાશ પડ્યું છે તેનો, કે ને ધનુષ્યે લાખો જણના પ્રાણ લીધા તે ધનુષ્ય કાળા સામે કંઈ ચાલ્યું નહીં તેનો અથવા શું એવો વિચાર એ કરતો હતો કે મહાભારતના માહાયુદ્ધના ને વીરોને મધામ મોકલી દીધા છે તેઓ પાછા હાવી આવીને લડે તો કેમ ? એના અત કરણના શું હતું તે કોણ જાણે ? તે નિરાશ, નેમ્હીન ને ગર્વથી તન્નયતો દોષ નેવા હમણા બેઠો હતો.

એની મામા યુદિષ્ઠિર ન્યાયી, શાત અને ટટાર, ને કે એના ન કુમાયક્ષા એદુગપર જગપણ દયાવગ્ન જગદ્ગો વગસાદ વગમતો હતો, ને તે પીગળીને કતરાવેલા, ને ખલા પછાડી વીટાયવા ઝુલકામાવી પાણી પડ્યું હતું હતું, તે બેઠો હતો—શાત અને ટટાર, તોપણ એની જ્ઞાનસ્થાથી યએલી બેરોવ આખેની નજર આવા પરતા ખરકને લીધે પણ આકાશ તરફ દતી, અને એની શીકલપગ ને મુમવાટા લાગતા હતા તેથી ધનો કડડતા હતા, અને તે મનમા થતી પ્રાર્થનાના ગબ્દો પણ યુગની દેતા હતા, ને અતિ શુન્યતા ને કમાનિયનમા આવી ગયેને, જણાતો હતો તથાપિ, ન્યાયધર્મન્યાયદયાની મૂર્તિજ, ને કે આગળા તો યડકને લીધે અડગ અકડાઈ ગયા હતા તોપણ ડગલની માળાના મણકા એકેક ગણીગણીને મુકતો હતો. રે આ ન્યાય દયાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ, જેને ગન્ગાદી મળે તેમણે વોર સદાર થયો હતો તેની આ અવગ્યા ! અને તેની બાણોએ એક નિમકલકાલ—ને આવી વિપત્તિમા પણ પાડેની સમીપથી ખમતો નોહતો—કે જ્યારે હજારો દાસ તણ ગયા હતા, ત્યારે—તે બેઠો હતો—તે (યમ સ્વરૂપી) જન્મગે પણ નખળો ફેતરો (અપૂર્ણ)

વિચારમાધુક્યી.

વિચાર ૧ લો. શકકાલ વિચાર.

૫. હવે વિક્રમદિત્યે કેટલાં વર્ષે રાજ્ય કર્યું તે બરાબર સમજાવું નથી, તોપણ એટલું નક્કી છે કે તેનો શક કાશ્મીરમાં શરૂ થયા પછી પાંચ વરસ પૂરાં ન ગયાં એટલામાંજ તે મરણ પામ્યો. તેની પાછળ તેનો દીકરો પ્રતાપશીલ હર્દ શીલાદિત્ય માળવાની ગાદી ઉપર બેઠો. ઘોડાંજ વર્ષમાં પ્રતાપશીલને ગાદીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો ; કેમકે તેના શત્રુઓએ તેને ધણો હરાવ કર્યો. એ શત્રુ સુરાટ્ટ દેશનો અધિપતિ હતો, એમ કહ્યું છે જે આગળ લખ્યું છે તે ઉપરથી અનુમાન નીકળે છે. આ વખતે કાઠિયાવાડમાં “શાહી” નામના રાજાઓની સત્તા હતી. પ્રતાપશીલને બાપની ગાદી ઉપર બેસાડવાને જે સુરાટ્ટના હાંદોની સાથે સુદ કરવું પડ્યું તે લોકો શાહિ વંશ માંતા અષ્ટનના* પુત્ર જયદામના લસ્કરના લોક હોવા જોઈએ. ઉલ્લખિતીનો રાજા ગર્દભિલ્લ નામનો હતો તેનું પારિપત્ય કરવાસાર કાલકાચાર્ધ† નામના જેન લોકોના આચાર્યને સિંધુનદીની ખાસે શાહિવંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને શરણુ જવું પડ્યું, એમ લોકો કહે છે. તે ઉપરથી એવી અટકળ થાય છે કે “ગર્દ” નામના ભિલ્લે જોશવર ચર્ધ પ્રવરસેનની પરવા ન કરતાં પ્રતાપશીલને ફરી માળવામાંથી હાંકી મુક્યો. જે શાહિ રાજાની ખાસે કાલિકાશ્વરી ગયા અને જેણે ગર્દનો પરાજય કરી માળવામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તે શાહિવંશમાનો રાજા “જયદામ”નો પુત્ર “રૂદ્રદામ” મનજવો. અર્વાતિ દેશમાં એટલે માળવામાં રૂદ્રદામનું રાજ્ય હતું એ

*. J. B. B. R. A S., January 1862, No XXII. શાહિવંશની ટુંકામાં હકીકત એ નજરના પેહેલાજ નિબંધમાં છે. અને જે વટ શાહિવંશમાંના રૂદ્રદામના તથા સુભવંશમાંના સ્કંદશુભના કાઠિયાવાડમાં સુદર્શન સરોવર પાસેના શિલાલેખો છે.

†. J. B. B. R. A. S., p 142, vol. IX.

વાત સુદર્શન મરોનગના લેખ ઉપરથી નિર્મિવાદ છે. શાહિવગની ગ-
જવાની કંઈ હતી અને તેઓનું મૂળ રાજ્ય ક્યા હતું તે બરાબર સમજ-
તું નથી. જોપણુ બપતો લેખ રૂઢિગતના સુબેદારનો છે. માટે તે લેખમા
જે દેશો આવ્યા છે તે દેશોથી શાહિવગનું મૂળનું રાજ્ય જુદા દેશમા
હોવું જોઈએ. શાહિવગની મમાત્રી યથા પત્રી અનતિ દેન જોતમીપુત્ર-
ના તાબામા ગયો અને જોતમીપુત્રની પછી શુભવગના ગજઓનું રાજ્ય
ત્યા થયું. શુભવગના રાજા માળવામા રાજ્ય કરતા હતા એમા “બાણો-
ડિ”થી* જોતા કાંઈપણ સદેહ નથી. શુભવગના રાજાઓએ વૈક્રમ-
વગની માથે પોતાનો મબધ કાંઈ કંઈએ જણાવ્યો નથી, તથા તેઓએ
પોતાનો શુભકાલ ચલાવ્યો તેથી વૈક્રમવગનો લોપ આત્યતિક થઈ ગયો.
એવું અનુમાન થાય છે જે અનતિ દેનનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રતાપશીલ હર્ષવિક્ર-
માદિત્યનો દીકરો તેની સાથે લય પામ્યું તેનો પુત્રગંભ શુભગજઓએ ક-
યો, પણ વૈક્રમવગની માથે તેઓનો મબધ હતો નહીં, માટે તેઓએ
નહીન શક ચલાવ્યો અને તેથી વૈક્રમગજને ધણું વર્ષ અજાતવાસ ભોગ-
વવો પડ્યો. શુભવગમાના મોટા પગકંઠી રાજા મમુદગુપ્ત, કુમારગુપ્ત અને
ગદગુપ્ત, એમા કુમારગુપ્ત મમુદગુપ્તનો પોત અને ગદગુપ્ત કુમારગુપ્તનો પુ-
ત્ર એ ત્રણ રાજાઓ મોટા પરાકંઠી યથા તેથી શુભવગ ધણો પમયો રૂ-
ઢિગતમાની મમાત્રિ કુમારગુપ્તે કરી એમ યોદ્ધા સમજે છે. તે વગની
સમાત્રિ શાહિ વર્ષ ૨૮૦ ને સુમારે થઈ શાહિવાદન શકની થોડે આગળ
શાહિકાળ શરૂ થયો અને શા. ૨૪૧ થી શુભવગ ગઈ થયો એ વાત નક્કી
છે, તેથી કુમારગુપ્તે શાહિવગની સમાત્રિ કરી એમ માનિયે તો કુમાર-
ગુપ્તે શુભકાળના આરભમાજ નાખ્યો પડે છે, માટે કુમારગુપ્તે શાહિવગની
સમાત્રિ કરી એ વાત સહવતી નથી. શુભગજઓએ પોતાના નામના
મિકા ચલાવ્યા તે શાહિવગના ગજઓના નિષ્ક્ર જોઈને એમા તો કાંઈ રા-
ક નથી. પણ તેટલા ઉપરથી કુમારગુપ્તે શાહિવગની મમાત્રિ કરી એવું
મિદ્ધ ન થાય. કુમારગુપ્તના પુત્ર સ્કદગુપ્તે કાઠિયાવાડ પ્રાતને પોતાના તા-
બા દેખાનો પ્રદેશ ગણી તેની સુબેદારી એક પર્ણદત્ત નામે હતો તેને

વીર-નારી.

અક ૨ જે

ગર્માક ૧ લો

સ્થળ-ગણીનું દીવાનખાનું.

[રાણી પતંગ ઉપર મુનેલી છે—દેવકી અને મત્રી આવે છે.]
રાણી-મત્રી, મને હવે પ્રબોધ આપનાનું પ્રયોગન નથી હું ગયલા
ખનાવની ગણતરી કરીને તૃપ્તા હોઈ હૃદયને ખીદકણ કરીગ નહિ હું હમણા
પછવાડેની વાત ભૂલી જઈશું, સામે મારે એક માત્ર લક્ષ્ય છે (પડખું
થોડું ફેરવીને) પરંતુ હૃદય કેમ અગ્રીર થાય છે? (ગે છે) મંગલની હવે
આશા નથી, વિધાતા વિમુખ છે, દેવ પ્રતિદૂલ થયા વિના શું કોઈની
એવી દશા થાય? ડેટનાક મહા સુદમા દાહિરગજને અટલ ભાને પૃષ્ઠ વહન
કર્ષા છે સો જાણુ સામટા લાગવાથી જેનું તરીર ચારણી પેરે વીધાયુ,
→ તોએ પેગનું પણ પાછા ફર્યા નહિ, ને એગનન હાથી કેમ એક સામા-
ન્ય જાણુના આગ્રાતથી ભયભીત થયો, કેમ તેણે પાછી પાની કરી?
* જેનું અવદેશ સ્વાધીનતારક્ષાનું વન હતું, ઝનનના કગતા પણ સ્વાધીનતા
જેને વધારે પિય હતી, જેઓ ચોર વિપત્તિમા પણ સ્થીર અને
અશકિત છતાં બીડેના, તે કેમ એકાએક હનભગ થયા? વીરયુગ્મભણિ
મહાપુરુષ બીજાવના ટપડાથી પાછા આવ્યા છતાં અશ્વામેદણનો અવકાગ
પામ્યો નહિ-શાત્રુભલિતર મુદ્ર પ્રાણીના નખાવાને છિન થયો-દાય? દાહિર-
ગજ આર્યો મયો વિધાતા વાદી ન થાય તો એ શું સભન છે? ઓ!
વિચાર કર્યાથી છાતી ફાટે છે, સ્વયં દાહિરગજ આનકનું રણક્રાશન જોધને

* આ નાટક એતિહાસિક છે એ વાચનાગ્ને જણાવવું અવશ્યનું છે
મુમત્તમાન લોડોની ભગતખડ ઉપર પેટેલી મચારી ઇ સ ૧૧૪ માં થઈ,
તેમાં અવિક્રાંત મોડોના મહમદ ગઝનીએ મિથ દેશપર ચડાઈ કીધી ત્યારે
દાહિરગજ ને તેના પુત્રો માર્યા જે રણમગ્ધ થયો તે ઉપરથી આ નાટક-
ની રચના કીર્તેલી જણાય છે એ મળધી ઇતિહાસનું જ્ઞતાન એક્ષીન્કટન
સાહેબના ઇતિહાસના પાચમા ખડના પેટેના પ્રકરણમાં જોવું તંત્રી.

વંશનો ગૌરવ નળયુતું હતું, તેને આદરથી જેનું નયસિંહ નામ પાડ્યું હતું, -તે કુમાર નયસિંહ યુદ્ધમાંથી કાચુરૂપની પેઠે લાગી ગયો? સવે અદૃશ્યું કૃણ છે-દૈવનિગ્રહ છે. [રહે છે]

મંત્રી-(સ્વગત) નારીનું હૃદય સ્વભાવતઃ ક્રોમળ હોય છે-સ્નેહ; મમતા, પ્રણય, દયા ઇત્યાદિ તેના નિત્યના ધર્મ છે. સ્વભાવને કોણ અતિક્રમ કરી શકે? (પ્રકાશ) પાછા અધીર યથા? આ શું શોક કરવાનો વખત છે? શત્રુ સામે આવેશ છે-હાથ કર્તવ્ય છે તે કરો; ત્યારપછી રૂઝવેને ધણી વખત આડી છે.

રાણી-નહિ, મંત્રીવર, હું હવે વિદ્યાપ કરીશ નહિ. કર્તવ્યજ્ઞાનથી હૃદયનો દરવાજો ખંધ થયો, રૂઝવું ખંધ કર્યું-હવે શું કર્તવ્ય છે તે કહો! [પદંગ ઉપરથી ઉડી બેઠી.]

મંત્રી-મારા વિચારમાં તો યુદ્ધ કરવું ઉત્તમ છે.

રાણી-"મારા વિચારમાં" એમ કેમ કહ્યું છે? કોણ યુદ્ધના વિરોધી છે? એવો નીચ પુરૂષ કોણ છે કે હમણાં પણ યુદ્ધની આવશ્યકતા અસ્વીકાર કરે છે? મંત્રીવર! જો એવો નીચ પુરૂષ કોઈ હોય તો તેને કહો કે સિંધુ દેશમાં તેનું સ્થાન નથી તે જાણીથી આ જગા છોડે.

મંત્રી-નહિ, કોઈ યુદ્ધનો વિરોધી નથી.

રાણી-ત્યારે "મારા વિચારમાં તો યુદ્ધ કરવું ઉત્તમ છે" એવું એમ લવાનું પ્રયોજન શું? એ આશંક સાથે શું મારે સંબંધ છે? હું યુદ્ધ કરીશ નહિ? જો સિંધુસબ્યમાં એક પણ મદદ કરવાવાળો ન થાય તથાપિ હું એકલી યવનની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધક્ષેત્રની અંદર પ્રવેશ કરીશ, કોઈ પણ રીતે તેમાં ફરકે પડનાર નથી.

મંત્રી-આપના વીરત્વમાં સંદેહ કરે એવા આ રાજ્યમાં કોઈ નથી.

રાણી-ત્યારે તમારા વાક્યનું તાત્પર્ય શું?

મંત્રી-યવન સેનાપતિએ સંધિનો પ્રસ્તાવ કરવામાટે હૃત મોકલ્યો છે.

રાણી-(વિસ્મિત થઈને) એ કેવી વિપરીત વાત છે! વિનયી પક્ષથી સંધિનો પ્રસ્તાવ? એનું તાત્પર્ય શું? -ચતુરાઈજ લઘુચિત્ત યવનનું લૂપ્ત છે. આ એક ખીછ ચતુરાઈ છે!

મંત્રી-એ ચતુરાઈ ન હોય યવનો દિગ્વિજયની આશાથી આ દેશ-
મા આવ્યા નથી, -રાજ્ય સ્થાપન કરવું એ તેઓનું લક્ષ નથી તેઓ લુ-
ટવાવાળા છે, -ભાગતનું ઐશ્વર્ય ચોરનું એજ તેઓની અભિલાષા બાંધાય છે
રાણી-તથાપિ વિજયી પક્ષથી સધિનો પ્રસ્તાવ શામાટે ? જે જય
લાલ કરે છે, વિપક્ષનું મર્ન રાજ્ય તેનુંજ છે, સર્વળું ઐશ્વર્ય તેનુંજ છે-તે
શામાટે સધિનેવાગ્તે આતુર થાય ?

મંત્રી-યવન સેનાપતિ જય મેળવે છે ખરા, તથાપિ તે ક્ષત્રિયોનું
પક્ષકર્મ જુવે છે, દેવાનુગ્રહ મિવાય જયલક્ષ્મી તેનો કદી પણ આશ્રય ક-
રત નહિ, માક્ષમ પરેછે કે તેઓ સમજ્યા છે, હમણા સુધી તેનો રસ્તો
નિષ્કટક નથી, એ પણ તેઓ અનુભવ કરી શકે છે

રાણી-હું મધિ કરીને કદી પણ તેનો રસ્તો નિષ્કટક ડગીશ નહિ-
યવનના જયપથે હમેશા આ કટક રહેશે કટક ઉદ્ધાર કરતા કાસિમનો
પ્રાણ જાગે, તથાપિ રસ્તો સાફ થશે નહિ એવું સાથે સધિ ?
હુટનાર ચોગનારની સાથે સધિ ? નારી જાતિના અમર્યાદાકારી અસુરની
સાથે સધિ ? આ પ્રાણ રહેના કદીપણ નહિ એ યવન, ક્ષત્રિય વીર પુરુષનું
પરાક્રમ જોયું છે, હવે ક્ષત્રિય વીર નારીનું પરાક્રમ જો મંત્રિ, આપ ત
ત્વગ થાઓ-પહેલા ગજપના જેટલા વીર પુરુષ હોય તેટલાઓને નિમગ્નણ
કરવાને હુકમ મોકલો હું જલદીથી આમત્રણગૃહમા આવીને યવનદૂતની
મુનાઘાત કરીશ.

મંત્રી-જેવી આપની આજ્ઞા, હું પણ કામ બજાવીને આવું છું.
[જાય છે]

ગર્માક ૨ જો

સ્થલ-આમત્રણગૃહ.

[રાણી અને સુગ્રીની બેઠા છે, બે દામી ઉભી
છે, મંત્રી યવનદૂતને લખતે પ્રવેશ કરે છે]

દૂત-(પાપડી જતારીને) જય અલિકાનો જય, જય બસુગધિપતિનો
જય ગુલામ તેનોજ નોકર છે, સેનાપતિ મહામદ કામિમના હુકમથી અ-
હીઆ આવ્યો છું

રાણી-(સ્વગત) આજ ક્ષત્રિયના શુદ્ધમાં યવનનો જન્મનાદ ! હવે મહત્ત્વ થતો નથી. ઇચ્છા ધાય છે કે આ પગમાં એને યમાલપમાં મોકલું પરંતુ આ દૂત, અવધ્ય છે, વિશેષતઃ એનો અપરાધ શો છે ? પ્રભુની જયદોષના કરવી એ નોકરની ફરજ છે ખરી. (પ્રકાશ) દૂત, યવનસેનાપતિએ તને જે કહેવાને હુકમ કર્યો હોય તે વગર હરકતે કહી દે.

દૂત-પરાજિત પદને પીડા આપવી એવી અમારા સેનાપતિની ઇચ્છા નથી. દાહિરરાજ જ્યારે માર્યો ગયો છે, આપનો પુત્ર જ્યારે ભગી ગયો છે ત્યારે બસ્રાધિપતિની આધીનતા સ્વીકારવી એ આપની ફરજ છે.

રાણી-મારી જે ફરજ હશે તે હું પોતે બજાવીશ ; યવન સેનાપતિને તેને માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ક્ષત્રીય નારી શુદ્ધમાં પાછી પાતી કરે તેવી નથી.

દૂત-પરંતુ સેનાપતિ આપની સાથે શુદ્ધ કરવા રાહ નથી. જી જાતની સાથે શુદ્ધ કરવામાં જોરવ શું છે ? જે કાર્યમાં જય મળવે તો અપયશ ધાય, તેમાં કોઈ કુદ્ધિમાન મનુષ્ય હાય નાખનાર નથી.

સુરંગિની-ત્યારે યવન સેનાપતિને જાહેર કહો કે તે જીવેશ ખરણ કરીને શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરે. નહિ તો અપયશ નિવારણનો ખીજો. કોષ ઉપાય નથી. ક્ષત્રિય કન્યાનું પણ અપમાન થશે નહીં.

રાણી-દૂત, એ ઘણી નાકાન છે. એ પાત્રાપાત્ર વિચાર કરતી નથી; મસ્કરી કરવી એજ એના હવનનું પ્રધાન કામ છે. એની વાત ઉપર તમે વિરક્ત થશો ના.

દૂત-(ધોડો દોધાપમાન થઈને) શુક્લમાનો ભૂક્ષમતિ સ્ત્રીના ઉપક્રામ અગ્રાણ કરે છે. હું કેવળ આપના-ઉત્તરની આતુરતા રાહું છું.

સુરે-(સ્વગત) સ્ત્રી જાતિના ઉપર યવનની કેવી વિનયીય ઘુલુ છે ? એની સાથે વાત કરવી એ પણ અન્યાય છે.

મંત્રી-દૂતના પહે સંકુચિત શિષ્ટતા શિખરી ગચ્છિત છે-આ કામ શુદ્ધ-યવનનું અતઃપુર નથી.

રાણી-મંત્રિ, વિવાદ કરવાનું પ્રયોજન નથી. (દૂતના પ્રતિ) દૂત, જે યવન સેનાપતિ સ્ત્રીની સાથે શુદ્ધ કરવાને ન ઇચ્છતો હોય તો તેને આ દેશ એડવો ઉચિત છે.

દૂત-તે ગણ છે, પણ પટેલા આપને જે વિષયમાં ગણ થવું પડશે
રાણી-ક્યા ક્યા જે વિષયમાં ?

દૂત-હોના આપને સુદનો ખગ્ગ અને દર વર્ષે રાજકર આપવો પડ-
શે ખસરાધિપતિની આધીનતા સ્વીકારવા શિવાય આપ તેના અતુઅહલા-
લના અધિકારી થઇ શકનાર નથી

રાણી-ક્ષત્રનારી પરાનુઅહે ગમ્ય અને સ્વાધીનતા ભોગવવા ચાહતી
નથી-તે નિષ્ક્રમ આપીને રાત્રના હાથથી સ્વદેરાનો ઉદ્ધાર કરતી નથી-તે
હથીઆગની મદદથી જન્મભૂમિની રક્ષા કરે છે, જ્યારે હથીઆગ પરાનુ
ચાય ત્યારે તેના ઝનનનો છેડો આવે છે

દૂત-એ પ્રસ્તાવ તમે અગ્રાહ કર્યો છે, પણ ખીન પ્રસ્તાવમાં જો
રાણી હો તો આપ અતુઅહલાજમાં પવિત્ર થસો નહિ સુસંગમાં જો દેવન
ધનની આશામાં આ દેશ આક્રમણ કરવા આવ્યા નથી, સત્યધર્મપ્રચાર
કરવો એ તેઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે સેનાપતિની ઇચ્છા છે કે આપ પવિત્ર
સુસંગમાનધર્મ અંદરુ દરો-દાકુના પ્રતિ અતુઅહપદરીન સુમસમાનધર્મ
જના નિમિત્તવિરુદ્ધ છે

રાણી-આર્થ મતાનો હથીઆરની મદદથી કદીપણ ધર્મપ્રચાર કરતા
નથી અને હથીઆરના ભયથી કદીપણ અધર્મ છોડતા નથી તેઓ પ્રાણ
આપીને ધર્મની રક્ષા કરે છે

દૂત-જ્યારે તમે કોઇ પ્રસ્તાવમાં રાણી થના નથી ત્યારે સેનાપતિને
છેત્રો હુકમ જણાવવાને હું જાણાયો છું

રાણી-કહો-નિ ગક ચિત્તથી કહો, ક્ષત્રનારી કોઇ ભયસકટ જોઈને
ડરતી નથી

દૂત-સેનાપતિનો આ હુકમ છે કે-જો કોઈ પ્રસ્તાવમાં તમે રાણી નહિ
થાઓ, તો તે અચિરાત્ આ આયોર નગમમાં પ્રવેશ કરશે, આ મળના
મેહેવ પાડી નાખરો-સયતાનિ હિદુધર્મને કચડી નાખશે અને દેવમૂર્તિને
ચૂર્ણ વિચૂર્ણ કરીને પગનીચે દબાવ કરશે-હિદુ ચડતી પગમ સુદરી રમણી-
ઓને બદીનાન કરીને ખલિફાની આગળ ભેટ મોકલાવશે

રાણી-દૂત, એ યવનસેનાપતિની ઉપધુઅ પાત છે ખરી, -તેઓ
સ્વીકારીને એવું માન આપે છે પરંતુ તેને માધ્ય નહોતું આજ ક્ષત્રિ-

ય કન્યાની સામે ઉભો રહીને એ વાત બોલે, તો હમણાં તેવું માથું ધડથી જુદું થાત. પરંતુ હૂત અવધ્ય છે, તેથીજ તારં વાક્ય સહન કરવું પડે છે. તું તે નારી જાતિના નિઃસહકારીને કહેજે કે ક્ષત્રિય સંતાનો યવનો પ્રમાણે એટલા લાગ્યવાન નથી કે તેઓ સૈયાસહચરિનો વિશ્વાસ કરી શકે નહીં, બંદીવાન પ્રમાણે અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખતા નથી. ક્ષત્રિય કન્યા વાંદરીની પેઠે ઘરે ઘરે નાચતી ફરતી નથી ; યવનદુહિતાની પેઠે સુંખના લોભથી તથા પ્રાણુભયથી મોહોખત ને અમર્યાદા કરતી નથી. એક દિવસે આ આજોર નગર સ્થશાનક્ષેત્ર થઈ શકશે, તથાપિ એક ક્ષત્રિય પુરુષ-એક ક્ષત્રિય નારી હવિત રહેતાં આ જગા યવનની આધીનતા સ્વીકારશે નહિ. હૂત, તારા છેડાં વાક્યનો હવે ઉત્તર આપી શકતી નથી ; તું હમણાં યવન સેનાપતિની છાવણીમાં જઈને કહે-તે યુદ્ધનેવાસ્તે તૈયાર રહે-કુ જલદી તેના આયુષ્યનો કાલ પૂર્ણ કરીશ. (સિંહાસન ઉપરથી ઉભી થઈ.)

હૂત-સેનાપતિ યુદ્ધમાં ભય કરતો નથી, કેવળ આપની મંગળ કામના એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. કુચુદિ વિપદને બોલાવે છે.

[ગવિત ભાવથી બચ છે. સર્વ નિર્બંધિત.]

ગર્ભાંક ૩ જો.

સ્થલ-મંત્રીનું ગૃહ-દિવાનખાનું.

મંત્રી-(ચિન્તાન્વિત થઈને પાદચારણ કરતો કરતો) વિપદમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર રહેતી નથી. હું સિંધુ દેશનો મંત્રી છું-બુદ્ધિ કૌશલમાં કેટલાં મુશકેલ કામ કર્યો છે, પરંતુ આ સામાન્ય વિષયમાં હાલ મારી મતિ પાંક્તિયતી નથી. એટલા પત્રો છુપાવ્યા, તથાપિ એ અબોધ બાલિકાના પ્રતિ સેનાપતિનો વિરાગ પેદા કરી શક્યો નહિ. મારી કન્યાનું એવું શું રૂપ તથા શુભ છે, જે જોતાં સેનાપતિ એટલો મોહિત થયો, મારા નિષ્કલંક કુલને કલંકિત કરવાને તૈયાર થયો ? હાલ પણ પત્ર-જનજીતો નથી આ પત્રમાં શું લખ્યું છે.-

[જમણા હાથમાં ચાકુ ને ડાબા હાથમાં પત્ર લઈને એકાએક સુનીતિનો પ્રવેશ.]

પાપિષ્ટા રાક્ષસી-પિતૃનધનો અભિનાય ? ત્યારે આવ, હું હવે તને રો-
કીશ નહિ, મારા કુલનું કલક જોવાના કરતા પ્રાણ તજવો સારો છે કેમ
હમી રહી છે ? આવ, છાતીમા ચાકુ માર, મને આ યત્રણા અસહ્ય થઈ
પડી છે, કન્યા ચક્રને હાલ પિતૃયત્રણાને છેડે આવણુ

મુનીતિ-(બાપાવરૂદ્ધ કંઠથી અને અશ્રુપૂર્ણ સોચનથી,) બાપા, હું
પાપિષ્ટ નથી-રાક્ષસી નથી-તમારી સ્નેહની કન્યા છું મુનીતિ પિતૃરક્તથી
આ હાથને ક્ષતિ કરવા આવી નથી, પિતાની આગળ આત્મચાતિની
ચર્ચા આવી છું મારૂં નરીમ ખરાબ છે, તેથીજ સ્નેહની કન્યાના પ્રતિ
પણ પિતાનો એવો સદેહ છે

[શોકાલિભૂત ચક્રને દ્રાપતી જમીનપર પડી જાય છે]

મત્રી-(પાસે આવીને હક્કિમ ચિત્થી) મુનીતિ ! (માથા ઉપર કરાવા-
ત કરીને) સર્વ નાશ ? શું થયું, વાત કહેતી નથી ?

મુનીતિ-(મૃદુ સ્વરથી) બાપા, યોડુ પાણી આપો (સામેના વાસણ-
માથી મત્રી પાણી લાવી આપે છે) હા નિધાતા, મારૂં હમણાં મરણ કેમ
ન થયું ? આત્મહત્યાનું મહાપાપ શું નરીમમા છે ?

મત્રી-મુનીતિ, બેહેન શાન્તે એની અમગળ વાત જોસે છે ?
તને શું થયું છે, આત્મચાતિની રાનાસ્તે થયું ?

મુનીતિ-તે શું તમારૂં અજ્ઞપ્ય છે ?

મત્રી-મુનીતિ, તમારા પિતૃકુળગૌરવ ભૂલરો ના, સિંધુરાજ્યની
મત્રીકન્યાની અયોગ્ય વાત મોટામા લાન્રો ના

મુનીતિ-પિતાની સામે મુનીતિએ કંઈ અન્યાયની વાત કહી નથી
સિંધુરાજ્યને, મત્રી કદીપણ પગલાપહારી તથા પરપીડક નથી, તેણે કોઈ
દ્વિવે પારકાની વ્યાધીનતા હરણ કરી નથી-હમણાં શું અસહાયવાચ્યા
કન્યાની સ્વાધીનતા અપહરણ કરશે ?

મત્રી-મુનીતિ, તું વચમા છે ખરી, પરંતુ તારી બુદ્ધિ હજી કાચી
છે-પોતાનું મગજ કેમ ચાલે તે જાણતી નથી પિતાના ઉપદેશની અવગ-
ણના કર નહીં, પિતાજ તારો એક માત્ર પૂજ્ય અને એક માત્ર પ્રીતિનું
પાત્ર છે

મુનીતિ-પિતા વિગેય પ્રીતિનો પાત્ર છે પરંતુ એક માત્ર નથી પ્રી

તિ જલસ્રોતના પ્રમાણે એક તરફથી જનારી નથી, જલોચ્છાસના પ્રમાણે એની મધુર કણા એ તર્ફ વિસ્તૃત, સ્નેહ, ભક્તિ, બંધુત્વ અને પ્રેમ છે.

મંત્રી—ત્યારે શું બંધુત્વના અનુરોધથી પિતાના ઉપર અભક્તિ દેખાશે ? એ શું કન્યાનો ધર્મ છે ?

સુનીતિ—સુનીતિ સર્વ સુખની. જ્યાંજ્યાં આપવાને તૈયાર છે; ત્યાંપિ પિતાની અવગણના કરશે નહિ.

મંત્રી—જો તારું મન અને મોહું એક હોય તો સ્વીકાર કર કે મારા પવિત્ર કુલમાં કલંક લગાડીશ નહિ,—સેનાપતિની સાથે કદી પણ લગ્ન કરીશ નહિ.

સુનીતિ—(ભાંગેલા સ્વસ્થી) તમે તેનો પ્રીતિનો રસ્તો ખુલ્લો મૂકો, જો લગ્ન કરવામાં તમારી આંહો એટલી આપત્તિ હોય તોપણ તે સુનીતિ અન્યથા કરશે નહિ. તમારી કન્યા કેવળ આહવાનો અધિકાર આહે છે—હૃદયની સંતુષ્ટિ આહે છે—બીજું કંઈ આહતી નથી. (રડે છે.)

મંત્રી—મૂર્ખા દિકરી, સેનાપતિના શિવાય જગતમાં બીજો કોઈ મોહ્યતને ઉપયુક્ત પાત્ર નથી ? માધવિલતા સહકારે તારો આશ્રય પે છે, આકંઠને દેહાવલંબન કરતી નથી.

સુનીતિ—માણસ ગુણથી ખેંચાય છે, કેવળ કુલથી નહિ. હું સેનાપતિના શિવાય બીજા કોઈને જાણતી નથી. તે મારો હૃદયેશ્વર છે. હું તેના શિવાય બીજા કોઈને પણ વરીને દેહ અને હૃદયને અપવિત્ર કરીશ નહિ ; પરંતુ ચિરકાલ કુવારી રહીશ, તથાપિ જો તમારું મત ન હોય તો હમણા છાતીમાં આક્ર બોકીશ અને તમારા કુલનાશની આશંકા ફર કરીશ.

[ઉતાવળમાં આક્ર ઉઠાય છે અને મંત્રી આક્ર અને હાથ પકડે છે.]

મંત્રી—(સસ્નેહથી) બેહેન, આ દુઃસંકલ્પ છોડ ; મને કન્યાહત્યાનો પાતકી ન કર ; હું હવેથી તારી મોહ્યતમાં અવરોધ કરીશ નહિ. હું સ્વેચ્છાથી સેનાપતિને પત્ર લખ.

સુનીતિ—(સજલ નયનથી) અહો પિતા ! હું નિર્લજ્જની પેઠે ધણી વાતો બોલી છું, સ્નેહ કરીને અગ્રોધ બાલિકાનો અપરાધ ક્ષમા કરો. સેનાપતિનું મનુષ્ય વાટ જુવે છે તેને આ પત્ર આપો. [નય છે.]

કવિઓના ગુરુઓ.

“માપાને શૂ વઠ્ઠમે મૂર
જે રણમા જીતે તે શૂર”

ધન્ય છે જ્ઞાતી આખા ભક્તને ! જ્ઞાતીજનો શબ્દવાદીઓને નિદે
ઓંમા નનાઇ નથી નૈયાયિકો પણ ભાષાનુ પ્રાધાન્ય ન ગણતા અર્થને એ
૫ ગણે છે દયારામ ભાઇ પણ કહે છે કે, “શુ જાણે વ્યાકરણી, વસ્તુને, શુ
જાણે વ્યાકરણી” તેમ જોમનામા અર્થ વિચાર વગેરેનો અખૂટ ખજાનો
ભરેલો હોય છે તેઓ માત્ર ભાષાનેજ વળગી રહેતા નથી તેઓ ભાષાને
પોતાના વિચાર વગેરે ખીજાને જણાવવામા સાધનરૂપ ગણે છે તે સાધન
શુદ્ધ ને સારૂ હોય તેમા અમે નારાજ નથી, પણ તેનેજ પ્રાધાન્ય આપી
હાથ ફેટલાએક નામધારી પડિતો પ્રાચીન ને અર્ધાચીન કવિઓનુ ગુરુપદ
ધાગણ કરવાનો કાકો રાખે છે એ તેમનુ અત્યંત જોષ અમને હાસ્ય જી-
પતે છે કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો પાઠો અભ્યાસ કરી તે લખનારાઓ પ્રા-
ચીન ને અર્ધાચીન કવિઓમાથી દોષ બતાવે, તો અમે મોટી ખુશીથી મા-
ન્ય કરીએ પણ તે બહાણ તો તેમનામા ગમે નહીં ત્યારે દૂર, દીર્ઘ
સમામ, જોશક્ષર અને તેમની કવિતામા કરેલા વિષયભોગના વર્ણનને વ-
ળગે છે પણ એમા કવિતાનેજ લગતા એના તેઓ શા દોષ બતાવે છે તે
અમે કાંઈ પ્રકારે સમજી શકતા નથી તેઓ જણાવેછે કે જેઓ મુખ્ય કવિતા કરીને
કવિપણામગણાયા તેમણે વિષયભોગનીને સૃજારની કવિતાઓ કરીને જીવન વૃથા
ગાળી નાખ્યુ પણ અમારા પોષ્ટપડિતોએ આટલુ ખૂબ સમજી ગયેલુ કે સ-
ધળા પુરાણમા શ્રેષ્ઠ એવુ શ્રીમદ્ભાગવત તેમા પણ સૃજાગમ છે, મહા
કવિ ઝાળિદાસની કવિતામા સૃજારસ છે, જ્યેષ્ઠ કવિની અદ્યપદીમા સૃજાગ-
મસ છે, વૃજ ભાષામા સૂરદાસ, દેશવદાસ અને મિહારી, પદમાકર વગેરે
આખા હિન્દુસ્તાનમા પકાયલા ઉત્તમ કવિઓની કવિતામા સૃજારસ છે,
નરમિદ મેહેતા, પ્રેમાનંદ, સામગ ને દયારામની કવિતામા સૃજાગમ છે

ની (ચાળા ચેટાએ) અવજ્ઞા ન થાય તેમ ગાળે, (કારણ કે) સર્વ પ્રાણીના ધર્મના પિતા રાજ યાયછે (ગણાય છે).

તદ્વૃવાં હૃદયમનસૌ । શ્વઃ પ્રમાતે સમાહૃતૌ ॥

ગાયતાં મધુરં ગેયં । તંત્રી લયસમાન્વિતં ॥

અર્થ-તમે બેઝી જણુ હર્ષિત મનથી આવતી કાલે પ્રાતઃકાળથી સ્વ-
ધ્યાન ધધને તંત્રુરનો સ્વર અને લય સહિત મધુર ગાયન ગાળે.

એમ ઘણી રીતે રાત્રીનાં શિખામણુ આપી. તે પ્રમાણુ કુશ લવે ક-
રવાનો વિચાર કર્યો.

પ્રાતઃકાળ થયો એટલે કુશ અને લવ બેઠે ભાઈઓ. સ્નાનસંધ્યાદિક
નિત્યકર્મ કરી અગ્નિમાં હોમ કરીને જેમ રાત્રિએ વાદ્મીક ઋષિએ શિખામણુ
આપી હતી, તે પ્રમાણુ ગાયન ગાતાગાતા ફરીફરીને બધાં શ્રી રામચંદ્ર
યજ્ઞ કરતા હતા ત્યાં યજ્ઞસ્થલના કારપાસે જઈને ગાવા લાગ્યા. તે કુશ-
લવતું (ગાયનના આચાર્ય હરતમુનિએ ખનાવેલ શાસ્ત્રના) નિયમ સહિત
અપૂર્વ (કોઈ દિવસ ન સાંભળેલ એવું) રામાયણકાવ્યનું સ્વર અને રા-
ગમાં તથા પાઠ કરવામાં શોભે એવી રીતે બહુ પ્રમાણુ અને સ્વર તાલ
સહિત બાદકોના મુખતું ગાયન સાંભળીને શ્રી રામચંદ્ર વિસ્મય પામી જ-
યા. તેથી પ્રતિદિવસ જે યજ્ઞ કર્મ ચાલતું તે મધ્યાહ્ને પૂર્ણ થયા પછી
સાંભળવાનો વિચાર કરીને શ્રી રામચંદ્રે મોટા મોટા મુનિઓને, રાજાઓને,
પંડિતોને, નૈમનોને (વેદ જાણનારાઓને), પુરાણીઓને, શબ્દવિદોને (બા-
કરણીઓને) વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને, સ્વરનાં લક્ષણુ જાણનારાઓને, રામાયણ શ્ર-
વણુ કરવાની ઊત્સાહવાળાને, બીજા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને, સામુદ્રિક લક્ષણુ જા-
ણનારાઓને, સંગીતશાસ્ત્ર જાણનાર ગંધર્વોને, પુરવાસીઓને, પદ અક્ષર
અને સમાસ જાણનારાઓને, ગાયત્ર્યાદિ છંદશાસ્ત્ર જાણનારાઓને, કલા
અને સ્વરની માત્રા જાણનારાઓને, જ્યોતિષ જાણનારાઓને, જુદી જુદી
રીતની ક્રિયા અને કલ્પ (ખનાવટ) જાણનારાઓને, જુદા જુદા કામમાં હ-
શિયાર જનોને, વ્યવહાર અને યુક્તિમાં કુશલ જનોને, તર્કશાસ્ત્ર જાણના-
રાઓને, બહુશ્રુત જનોને, ચિત્ર જાણનારાઓને, ચિત્રકાવ્ય જાણનારાઓને,
ધર્મશાસ્ત્રથી સદાચાર જાણનારાઓને અને ગામન તથા નૃત્ય જાણનારા વ-

ગેરેને બોલાવીને સભા કરી વચ્ચે ગાયણ કરનાર કુશ લવને બેસવા કહ્યું
કુશતણ સભા વચ્ચે સૈને યથોચિત નમન કરી બેઠા અને તરતજ
ગાયન શરૂ કર્યું

તત પ્રવૃત્ત મધુર । ગાઘર્વ મતિ માનુષ ॥

નચ તૃપ્તિં યયુ સર્વે । શ્રોતારો ગેય સપદા ॥

અર્થ—તદનંતર બાણમધી ન ગવાઈ શકે એવું મધુર ગાયન ગાવા
માડયુ (તે સાલળીને) ગાયનની અગ્રાધ શક્તિ અને ખુશીથી સર્વે શ્રોતા-
જનો તૃપ્ત ન થયા (હજી સાલળ્યાજ કરીએ એવી ઇચ્છા રહી)

દૃષ્ટા મુનિ ગણા સર્વે । પાર્થિવા શ્વ મહૌજસ ॥

પિંચત ઇવ ચત્તાર્મ । પશ્યતિસ્મ મુહુર્ મુહુઃ ॥

અર્થ—મુનિઓ અને મહા તેજસ્વી રાજાઓ ખુશી થઈ ગયા
અને નેત્રોએ કરીને પાન કરતા હોય તેમ વારવાર (કુશ લવને) બેવા
લાગ્યા

પછી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે આ બેય જણા શ્રી રામચદ્ર સર-
ખાજ લાગે છે જો જતા અને વરકલ વસ્ત્ર ન હોય તો શ્રી રામચદ્ર અ-
ને આ ગાયન જાનારાઓમા કાઈપણ નુનાધિકપણ જણી ન શકાય એમ
પુરના અને દેશના લોકો વાતો કરતા હતા ને કુશ લવે પ્રથમ સર્ગથી
રામાયણનું ગાયન કરવા માડયું, તે ત્રીજો પોટો (અપરાન્ઢ કાળ) પૂર્ણ
થયો, ત્યાં સુધીમા વીશ સર્ગ ગાયા એટલે શ્રી રામચદ્રે પોતાના બાધઓ
ને બોલાવીને કહ્યું કે આ જાનારાઓને અદાર હજાર સોના મ્હોર આપો
અને બીજી પણ્ય જે માગે તે એકએકને જુદું જુદું આપો તે પ્રમા-
ણે રામચદ્રના બાધઓ સોના મ્હોરો વગેરે લાવીને આપવા લાગ્યા તે
લેવાની કુશ લવે ના પાડી ને કહેવા લાગ્યા કે—

વન્યેન ફલ મૂલેન । નિરતૌ વનવાસિનૌ ॥

સુવર્ણેન હિરણ્યેન । કિં કરિષ્યાવહે વને ॥

અર્થ—વનના ફલ મૂલને આદાર કરીને વનમા રહેનારા અમે સુદર
સોનાના દ્રવ્યને વનમા શું કરીયે?

એમ કુશ અને લવે કહ્યું તે સાંભળીને ગાયન સાંભળવાને બેઠ હતા તે અને શ્રી રામચંદ્ર સર્વે વિરમય પામી ગયા; અને એ સમય રામાયણકાવ્ય સાંભળવાની તથા જાણવાની ઇચ્છાથી શ્રી રામચંદ્ર વાલ્મીકિ કવિના શિષ્યોને પુછ્યું કે આ કાવ્ય કોણે રચ્યું અને આ કાવ્યના રચનાર ક્યાં છે. સ્વાવાસ્તે રચ્યું અને કેટલું પ્રમાણ છે વગેરે પુછ્યું. એટલે કુશ લવે ઉત્તર આપ્યો કે આપના યજ્ઞમાં વાલ્મીકિ કવિ આવેલ છે. તે આપનાં ચરિત્રના વર્ણનકર્તા છે, તેણે ચોવીસહજાર શ્લોકના પ્રમાણમાં કલ્યાણ અને ખ્યાતિના કારણમાટે આપનાં પવિત્ર ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. તે બે સંપૂર્ણ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો યજ્ઞનું કર્મ થઇ રહ્યા પછી રોજ સાંભળતા જાઓ. એવાં કુશ લવનાં મુવાકયથી પ્રસન્ન થઇને શ્રી રામચંદ્રે રોજ ગાયન સાંભળવાનો અતિ ઉત્સાહથી સ્વીકાર કર્યો. ત્યારપછી કુશ લવ શ્રી રામચંદ્રની આજ્ઞા લઇને વાલ્મીકિ કવિના ઉતારાને સ્થાનકે ગયા અને શ્રી રામચંદ્ર પણ પાછા યજ્ઞકર્મ કરવાને કર્મશાલામાં ગયા. ત્યારપછી રોજ શ્રવણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું; તેમાં જ્યારે એવી કથા આવી જે સીતાજી વાલ્મીકિ કવિના આશ્રમમાં જાહેર; ત્યાં જ પુત્રનો પ્રસવ થશે તે વાલ્મીકિ કવિ પાસે શિષ્યોને શ્રી રામચંદ્રના યજ્ઞમાં ગાયન ગાતા ગાતા જાશે. તે સાંભળતાંજ સર્વે ગાયન સાંભળનારાંઓએ તરત કુશ અને લવને જોળખ્યા કે આ તો શ્રી રામચંદ્રના પુત્રો છે. તેથી સૌના મનમાં અતિશય આનંદ થયો અને શ્રી રામચંદ્રને કુશ અને લવનો સ્વીકાર કરવાનું સૌએ કહ્યું તેથી શ્રી રામચંદ્રે યથાવિધિયે કુશ અને લવનો સ્વી-

ગાંગા.

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ એકવિસમું.

“જીતેગામો ખીખી, હારેગાસો લોડી.”

ત્યારે દરનાજી નજીક એક બાણુએ તાની, મોતી ને નનરોજ આ-
વેળાએ મશગુલ વાનમા થયા હતા, ત્યારે રોહરી લશકરમા સૂરલાલ, મણી
અને ખીજી નાના નાના સરદારો ફરીને સીપાઈને ઉશકેરતા હતા / પણ
સીપાઈઓનું જોસ હવે ચઢી ચુક્યું હતું અને તેઓના પાણી વનતા થયા
હતા ધીરજની હવે આખર અનસ્થા આવી હતી એટલે સીપાઈએ
આહતા હતા કે જેમ અને તેમ જતદી તુડી પડી આ પાર કે પેઠો પાર કરવામા
આવે તો ઠીક થણું વાર જોસમા ને જોસમા ઉભા રહી પછી લડાઈમા
ઝપલાવવામા આવે ત્યારે પરિણામ સાનદુજ ન આવે સામા શત્રુ જોરા-
વર થાય ત્યારે ખીજો પણ મદ પડી જાય એટલામાટે તાતે ધાએ લ
ડાઈમા એકદમ ઝપલાવવામાં આવે તોજ જય પરાજયની આશા પ્રહુ જન-
ણુના યોગ્ય ધર્મ પડે

સૂરલાલ મધજાને જોમ ચઢાવતો હતો પણ ઘાત કચકચાવીને પેટેલા
આગ્યો ને પકાણોતો કેહેતા ક ક્યારે અમને હુકમ આપો છે, શામાટે
અટકાવ્યા છે, અને કેમ જવા દેતા નથી આ રોળા લુંરકાવતા જવાનો
ના શબ્દ બાણુ સાલધી સૂરલાલ ગમરાયો, પણ તે નિડર રહ્યો ને શે-
હેરી લશકરના બળથી તેઓને જણાવ્યું કે “હવે વિજય નથી, હમણાજ
તમે દોડીને શત્રુને કાપી નાખજો”

“હમે અમારો આવો બેમુયો સમય વ્યર્થ ગાળવા માગતા નથી,
અમને હુકમ આપનામા ધીન નજ થવી જોઈએ,” પકાણોનો માનો એક એ-
કદમ આગળ ધમ્મી આવીને બોલ્યો “શી હરકત છે કે હવે શત્રુને મારી
હઠાવનામા આનાકાની થાય છે જનાબ, કાફર સોટો લઢવાને નારાજ છે કે
આપણાથી જબરા છે કે તેઓ ભાગી ગયા છે? અમારો નબાબ બેવકુબ

છે તો પછી અમે કોણના પર આધાર રાખીએ ને કેવી રીતે કામ કરીએ. હમણાં અમને હુકમ દીધામાં આવે તો પછી અમારો હાથ ને ને, પણ બેગમ સાહેબ એસ આરામમાં મજા મારવા કોણ નાણે કર્યા બાળી ગયા ને અમને આકાશ વગે પડા કીધા.”

“ચૂપ રહો ખાનસાળ !” સુરલાલ બોલ્યો. “તમે નાણો છો તે કરતાં વધારે સારી રીતે આ લશકરને દોરવનારા નાણે છે કે લાયક કેમ છે અને હવે કેમ વર્તવું નેમ્મજો. પણ તારી. બેમધાદ લુહીને આગળ ચઢાવીશ તો તને સ્વાદ આ તરવારથી ચખાડીશ. બેગમસાહેબને માટે કુવચ્ચ બોલનાર તું બે મરવતને બનથી દુર કરવો એમાં જરાપણ હરકત નેવું નથી.”

“કાદર બહુ બોલે છે, તો આવી ના, તારી તરવાર ને મારી તરવાર—બંને દેવા નેસાથી કામ કરે છે તે ને. સમાલ.” આમ બોલતા પકાણોના એક આગળ પડેલા એ તરવાર કાઢી અને સુરલાલને મારવા ઉગામી, અને સુરલાલે પણ સાવધ થઈને પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી. એક ક્ષણમાં શત્રુસાથે લડ્યા જતા માંહેમાંહે લડાઈ થઈને શેહેરનું સત્યાનાસ વાળવનો સમય આવ્યો હતો, પણ એક અડ્ડમાત બંધાવથી આ ખાનસાહેબની તરવાર તરવારને ઠેકાણે રહી ને તે ખોદાતાલાને બંદગી કરવાને પહેંચી ગયો ને વળી લશકરમાં પણ ખેદીસી ન ઉત્પન્ન થઈ. ને આ બારીક પ્રસંગે માંહેમાંહે લડાઈ સળગી હોત તો બાકીની હુટકાંટ શિવાજી મુખેથી કરત, અને ને રીતે તેને હવે સુરતની પ્રજા તરફથી ત્રાસ બતાવવામાં આવ્યો હતો તેના પુરેપુરો બદલો લેત. શિવાજીનો સ્વભાવ ધણો ચિહિરિયો હતો—અને તેમાં પણ જ્યારે એની કરેલી ચોજના સામા કોઈ કુદ્રીત ખોદાડ આવી અટકાવ નાંખે ત્યારે એ આતિસે કોધથી તે પાહાડના તુકડેતુકડા કરી નાંખવાને તૈયાર થતો હતો. ઘણે સ્થળે તેણે અસંખ્ય વૈરની ખુમારી હિંદુ કે મુસલમાન કોઈ પણ તરફ બતાવી છે તેનું મુખ્ય કારણ એવ છે. તે એમજ સમજે કે મારા સામાં કોઈ પણ થવો નોમ્મજો નહી. આવા વિચાર હમણાં સુધી હતા. જે સામા મેદાનમાં એ હમણાં રાતો પીગા થતો બેઠો હતો ત્યાં પણ એ એવાજ વિચાર કરતો હતો ને તે આવી કોઈ તકની ચાહના તો ચાતક પેરે રાખતો હતો, તો પછી સમય આવે એ કેમ સુકી નાથ ? પણ શિવાજીના ત્રણ દિવસના સંહારથી અને સ્ત્રી ને બાલકપર ને અસહ્ય બુલમ કીધો હતો તેથી ઇશ્વરપણ દુઃખાયો હોય ને તેજ હવે એના કાર્ય

સામા નડતર રૂપ હોય તેમજ ગમે તેવી એની બાબત સંબંધી થવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેમથી એનું નમીન અડુન ફાટતું હતું ખાન-સાહેબે હવણા તરવાર ખેંચી છે ને સૂર્યાસ તેનાપર તરવાર નાખવાનો વિચાર કરે છે, જે સૂર્યાસની તરવારથી ખાનસાહેબનું મર્ણુ થાય તો પ-હાણે મુઠ્ઠાલને એક કાફર રામજી કયા તો રીસાર્થ જાય કે કાતો! સામા યદ્ય ભાદોમજીનું કતલ ચલાવે પણ એ વખત ઘણો વેગળો દોવાથી એક ત્રીજાના હાથથીજ ખાનસાહેબનું મર્ણુ થયું ને તેથી તુરત ઉતરી શાનિ પથ્થરથી ગઈ.

મોતી, ને તાની વાતમા દતા તે વખતે અકસ્માત નનગેજ ત્યા જઈ પહોચ્યો તે આપણે ગયા પ્રકરણમા જોઈગયા છિયે નનગેજ આ નવી નાજનીનને તુરત પીઠાની ગયો ને તે કપ્ક ગળગયો ખગે, પણ મોતીએ સર્વ રીનનો જલદીથી ખુલ્લે કીધો નનગેજને પણ કેમ કરવું તે તુરત તો તુરત નહી તેવી ગિતકમ જેવો યદ્ય પડ્યો પણ આવો બારીક કાળ કાઢવાર પણ આવેયો ને તેમથી બચેયો ને બચાવેયા તેવી તુરતાતુરત પોતાના મનસાથ સર્વ પ્રકારે નક્કી કરીને ને બોલ્યો

“મોતી, આ પ્રસંગ ઘણો બારીક છે, ને હવે કેમ વર્તવું તે જો કે મને મુશ્કેલ નથી, તોપણ મારાથી બનને તેટલું કરી તારા બાવિદને બચાવીશ ”

“બમ, મારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી માત્ર એટલુંજ જોઈએ છે કે હું મારા બાવિદને બચાવી શકું ” મોતીએ જોસ્મામા જ-વાળી કીધી

“અને તેમા જાહી હરકત પડનારી નથી ” તાનીએ વાણપુગતી કીધી, “હવણા મગસ જે રીતે ગેકાયા છે તે રીતમા તેઓને જાણે કર-વા એ બહુ વિમાનની વાન નથી ”

“વફાદાર બેટી! તે જે રીતે આજય આપનાનો વિચાર કીધો છે ને અમારા માલીક આસુદીન રૂમીને બચાવના તે જે જમ લીધો છે તે જાગને માટે તારો આજાર ઘણો માનવાને હું સુકીશ નહી, પણ હવે તુજ કંઈક યુક્તિ બનાવ કે જેથી સહીમવામત કામ પાર ઉતરે ” મગસે વિ-નયથી તાનીને પુછ્યું

“યુમ્મિ! યુમ્મિ બહુ સેટલી કે ” તાનીએ આશ્ચર્યથી કહ્યું “એ બહુ સંદેહ, તને યુક્તિ નથી જડતી કે હું તારી બેટીની આંખી મસકરી કરું છે ?”

“નહી ! નહી ! લટકી ; એ ખ્યાલ તું દૂર કર ;” નવશેઠે સદાશ-
બંધ બિતર આપ્યો. “તું જે આજે અમારા હિતમાં આટલો શ્રમ લે છે
તેને માટે આવી ક્ષામશકરી હોય ? એવા ખ્યાલી વિચાર કદાપો કાઢી બીજો
પ્રસંગે કર, પણ જે બારીક વખત અમણા આવ્યો છે, તેમાંથી બચારે
તું આટલાં બધાં સંકટથી બચીને અમારા રક્ષણમાટે આવી છે ત્યારે તા-
રાજ કોઈક વિચારથી અમે બચીશું એવી ખાતરી ખાતરી છે. તુને કેવાં કેવાં
સંકટથી બચાવી છે એ વાતના વિચારે મને લાગે છે કે તારી બાબુએ
પેગમ્બરનો સાહે છે.”

“તેં ખરું કહ્યું, એ મુજબ પિતા !” મોતી બેગમ બોલી. “એના
સંકટથી એમન ખાતરી થાય છે કે એ આજે કોઈ હિંમતની મદદથી આ
પરાક્રમ કરવાને શક્તિમંત થઈ છે.” તે તાની તરફ ફરીને બોલી : “આજે
તેં જે કર્તવ્યકર્મ કીધું છે અને જે સંકટથી તું બચી છે તેથી અમને
આશા છે કે હવે તુંજ અમને બચાવશે. હવે તું વિદ્યમ ન કર, અને
તારા વિચાર હોય તે જણાવ.”

“મારી દિક્ષાગ્નન બેઠેન ! બેરીકર રહે, તારા આવીંદને કોઈપણ ભ-
યથી બચાવી તને સુખી કરીશ.” તે ઘણા મનતાણુ રાખમાં તામેદાર
માફક અને અતિઅપરાધી માફક બોલી. “હું કોઈપણ સમયે તારી તા-
બેદાર છું, તારો હુકમ હોય તે બજાવ. હું જાણું છું કે તારો પ્રીતમ
પ્રાણાત્મા જે સંકટમાં છે, જે અનિવાર લયમાં છે તેમાંથી હથ્થર બચાવે
તોજ બચે, પણ જેની પક્ષે વિદ્યોગ છે તેને કંઈપણ લય-આપવાનો હોય
તોપણ તેનો બચાવ થશે. આપણીજ દુતેહ છે એમ જાણી તું ઉમંગમાં
સઘળી તૈયારી કરાવ. જે વિલંબ કરીશું તો વખત હવે ઘણો થોડો છે.
એકદમ હવે અંપલાવવાનું છે, ને મારો વિચાર છે કે પેટેલાં ઘોડેસવાર
તુકડીને આગળ રાખી લયચિન્હ જણાતાં એકદમ ઝોંટાવી દેવું એ સર્વથી
વધારે યોગ્ય છે. કદાચિત તેમાં આપણો પરાજય થયો તોપણ થાદ રાખજે
કે તારા પતિને તો માગ શિરનો સુકટ ગણીને બચાવી લાવીશ, પછી ક-
દાપી મારો શિરચ્છેદ થયો તો કીસ ગણતીમાં. હું તારી ને તારા અમીર
ઉલ ઉમરાવ આવીંદની સેવા એક હોંડી માફક જાનવીશ ; અને હવણ હું
પવિત્ર કોલથી જણાવું છું કે જ્યાં સુધી તારો પતિ તને ભેટ નહી ત્યાં
સુધી હું કદીપણ અનાદાર કરીશ નહી.”

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

આગસ્ટ, ૧૮૮૪.

એક પોટોગ્રાફ છબી ઉપરથી ઉપજેલા વિચારે

“ખિદાને આગે ગમ જનકપૂરે, દશગ્ધજીવે લાખા રે”-જો રાગ
લલિત અગની લનતા નિરખી, રૂપે રતિ એ ખીજી રે લલિત ૧
માનનિકેરા મુખનું વર્ણન, માનવિધી વ્યથા ધારો રે,
છેત્રછબીથી છગિને જોતા, મનમોહિન ધઈ જાને રે લલિત ૨
ઉપમા એ મુખને સી આપુ, કવિ ઉપમાને હાલે રે,
માન સુકી દે મર્ફિની પેતો, નિજમુખચક્ર છુપાવે રે લલિત ૩
ચીતારાએ નયિ કદિ ચિતરી, કનીચરે નથી કલપી રે;
સુનિવર સરખા માઝા મૂકે, કન્ટિ રહી એમ ઝગડી રે લલિત ૪
ગોરી માત્રનો ગૌર વરણુ લઈ, એક રથળ જયમ રાખ્યો રે,
શ્વેત વરણુ સુદર ગોલામા, યયામતી એમ ભાખ્યો રે લલિત ૫
અદ્ભુત એના ગૌર વરણુમા, રંગ મળ્યો ચપકનો રે,
કોમળતા નિજ કુળતણિ દેવા, મત મળિયો પકળનો રે લલિત ૬
ભરપુર બાળ વિશાળ દિસે છે, તેજભર્યું ને તરતુ રે,
લવ્ય ભાગ્ય દરગાવે એતો, જોતા જન મન દરતુ રે લલિત ૭
વક્ર ભમર રૂપવતી રાજે, આકૃતિ ધનુષની આપે રે,
ચાપ મરવમા એ ચઢિયાતુ, ચિત્ત દરે છે ચોપે રે લલિત ૮
ભમરઉભય મધ્ય ભાગભયેગે, શ્યામ સનિષ આતિરોએ રે,
ભમરતણુ ધડિ લાન ભુલાવે, લલિતપણુના લોકો રે લલિત ૯

અવર કથના એવી ઉપજે, જેલ વિવદ્ધણુ વિવસે રે ;
 સ્વેત રેતની જૂમિ વચમાં, છુતિમય આ અતિ દીસે રે. લક્ષિત. ૯
 તિલકીનો વળિ તાળ મળ્યો છે, અમુકે વિગળી જેવી રે ;
 મતિ ધિમંત કવિની ત્યાં થંભે, અતુષ છમી છે એવી રે. લક્ષિત. ૧૦
 નેત્રતણી શોભા નિરખીને, જાણે કમળ કુળ વસિયું રે ;
 વનનાં વાસ પુરશે મૃગલીએ, એજ માન મન દસિયું રે. લક્ષિત. ૧૧
 દ્રોષ કવિની મતિએ વળિ કલ્યાણ, ખંજન જાણે આપ્યાં રે ;
 અનેક શુભ ઉપમાઓ આપી, મન રસિકોનાં મહાત્યાં રે. લક્ષિત. ૧૨
 ઉપમા જેવી અદ્ધકી સૂઝી, તેવી હું દરશાવું રે ;
 દુષિત હશે તો દોષ સુધરશે, મુજમન એમ મનાવું રે. લક્ષિત. ૧૩
 અમરાપુરીની પરિશે જાણે, રમણિક ન્હેલ વિષે રાખી રે ;
 લાગ તકાવે નિકળી જાના, જગમોહન કરતી આંખી રે. લક્ષિત. ૧૪
 શક્તિ સંઘર્ષાં શર નિજ પાસે, ફેકે યોગમ કરતાં રે ;
 વિકારિ જનને વેગે વાગે, લલપણુને મુખ ભરતાં રે. લક્ષિત. ૧૫
 પાંપણુતુલ્ય વદું શી ઉપમા, હિરના રેસા ભાસે રે ;
 આલર જડિ મનહર પડાને, ઉચ્ચ એમ ઊભાસે રે. લક્ષિત. ૧૬
 તર્કતરંગ અવર એક ઊપજે, જતન રતનતું કર્યા રે ;
 લલ ધરી રાખી છે ધીંગી, હાર અસીભય હરવા રે. લક્ષિત. ૧૭
 વાંક વળ્યો છે નાસીકાનો, શુકના નાકે સમાને રે ;
 રંભા રૂપને જેવું જોઈએ, શોભીતું તે સમાને રે. લક્ષિત. ૧૮
 કપાળ લાટીતું છે કેવું, યજ્ઞ હિતરતું ધાર્યું રે ;
 સ્ફટિકને પણ શરમ લગાડે, નિર્મળ એવું ન્યાઈ રે. લક્ષિત. ૧૯
 અધર પાતળા નાગુક અદ્ભુત, મધુરા શાગે મનને રે ;
 ડોરી દાઢ્યા શકે સલાટે, જન જોઈ કહેશે જનને રે. લક્ષિત. ૨૦
 અધર રંગની જૂની ઉપમા, પ્રસિદ્ધ પડિત જનમાં રે ;
 લાખ પ્રકારે લાચુ પડતી, મજ થઈ કહું મનમાં રે. લક્ષિ

- અધર ઉભય શું એક સપ થઈ, દત કુખાવી દીધા રે,
કારણુમર અટકળ કરિ કહું છું, સુદર મનહર સીધા રે લલિત ૨૨
- હડપથિ આગળ હૃદ આવી ને, અવધી રચના એની ર ;
આગસ ઉપર ઓપ ચઢવ્યો, ઝળકી એવી જોની રે લલિત ૨૩
- લાક ડોટનો છે લટકાજો, જોતા જન મન રાજી રે
કપોતગ્રીવા કવિ મરખાવે, જામ નેટ તે લાજી રે લલિત ૨૪
- આળી માડી અગે ઝોઢી, વેણી તેથી નિહાળી રે ,
મુક્તાકળને કુલની વાડી, લગપુર નેહે લાળી રે લલિત ૨૫
- કિમિત વર્ણન કટિ સુધીવું, અધુર અહીંથી રાખુ રે ,
રહેજે રસિક જનો તે સમજે, માટે મે નયિ લાખ્યુ રે લલિત ૨૬
- વય વચક્ષીની વનિતા વગણી, છળી ઉપરથી છાપી રે ,
ગુણવતી ગલીર છે ગોરી, મુજમતિએ એમ માપી રે લલિત ૨૭.
- કવિતા કવિ જાણુ નહિ જગિએ, રૂચિ મમ નયિ ગમગજે રે;
વાગ્વિનોદના મનોબાવથી, ચરણુ રચ્યા કે આજે રે લલિત ૨૮
- સત્વગુણ પોષક રમ શાન્તિ, સુદગજો એ જાણે રે ;
મુજ મતિ યહુ એ રસમા રાજી, મન જેમા નિત માણે રે લલિત ૨૯

છોટાલાલ સેવકરામ.

પાંડવ હિમાળે ગળવા ગયા

(ગયા અંકથી ચાલું.)

તાદથી ઠરી ગએલા પાંડવો પોતાના કુમળા શરીરને અગ્નિથી જન્યુત કરતા હતા ત્યારે બરફનો મારો તો ચાલુજ હતો. દ્રૌપદિના આંખા શરિર પર તે સેહેવાતો નહોતો, અને તે ત્યારે ને ત્યારે જાડો નિશ્વાસ નાંખતી હતી. તેનાથી માહકષ્ટે બોલાતું હતું. તે આ વિપત્તિથી ઘણી કંટાળી મઈ હતી. પાછો હિમાળે ઉતરીને સધળા ચાલે તો કેવું સાઈ, એમ તે ધારતી હતી. પણ તે જનવું ઘણું મુશકેળ હતું. મિનારા જેવો લાંબે પડછંગ ભીમ દ્રૌપદિને સુખ આપવાને હવે અશક્ત હતો, ને બીજા બધા કરતા તે મરવાને વધારે તત્પર હતો. જે પુરુષે દુશાસનનો રક્તોશ્વા કીધો હતો તે પુરુષના શૈશ્વર્યમાંથી હવે દીર્ઘશ્વાસ છુટતો હતો-ત્યારે જાણે બીજો પર્યતરાજ પર્યત કંપાવવાને હોતો ન હોયની તેવો દેખાતો-પણ મોળો પડેલો શક્તિહીન હતો.

પાછું દ્રૌપદિએ રડવા માંડ્યું. પણ આકંઠનો એક શ્વાસ નિકળે એટલે પવન નેસળધ વાયો. આંખમાંના આંસુને તેના સુંદર ગાળપર પડતાજ ફરી દીધા, ને તે જરાપણ બોલી શકી નહી. તેનો એહેરો કર-માઈ ગયેલો, ધૈર્યતા વિનામો, દુઃખરૂપ જણાતો હતો. અને આ તે દોષ સાક્ષાત દ્રૌપદિ છે કે દોષ વનદેવી છે કે દમયંતિ ત્રાસ પામેલી છે કે બાળદોને ભક્ષ કરનારી બાહુકા છે કે કૃષ્ણને બિહવેડાવતિ પૂતના છે કે દોષ ડાહણી છે એનો વિચાર થતો હતો.

આ મંડળ પડ્યું હતું તે સ્થળે હવે મહાક્રમ રાત્રી પુરી થઈ ને સંજેત અજવાળું પડ્યું. પ્રભાતનો પોહર થયો પણ આ છાવણીમાં બહુ ગડબડાટ થયો નહી. પૂર્વ બાજુની એક ટેકરી કે જેનાપર બરફના ઢગળે ઢગળા પડેલા હતા, તેમાંથી ચકચકાટ નિકળ્યો, અને તે ચકચકાટવાળા બરફમાંથી પાછા ફીરણુ મારતા હતા તેથી તેનો પ્રકાશ આ દુઃખમૂર્તિ પાંડવોપર પડતો હતો, જે કે હજી તેઓના મોંપર સૂર્યના કીર્ણોતો આવવા પામ્યા નોહતા. આ તેજથી, અજવાળું, પ્રકાશ અને સ્વચ્છ હવા નિકળ-

વાથી પાંડવોનો સળગાવેલો અગ્નિ મદ પડી ગયો ને તે બળતો હતો તે-
માથી મેહેનમાં સર્પાકૃતિનો પ્રકાશ અહીં તહીંથી નિકળતો હતો, કેમકે
પીંગળતુ બરફ તેપર પડી આવો ચમત્કારિક દેખાન કરતુ હતુ અન-
વાળ્યએ ભરકતા પાંડવોને તેઓના નિરાશ આરામમાંથી ઠાકડ્યા—જે એને
આરામ કહીએ તો આટલાબધા દિનમમાં માત્ર એજ રાતના તેઓએ
તે લીધો હતો, કેમકે હત્તીનાપૂર છોડ્યા પછી એક પણ દિવસ કે રાત્રી
તેઓએ સ્વચ્છતા પકડી નથી પણ સ્વર્ગે જવાની આશાએ ચાન ચાન કર્યા
કરતાં હતા હંતા પેહેલા સવળાએ અવધવેને અમળાવી બગાસુ ખાધુ,
ને હાથ સાથે હાથ ધરીને ગરમ કીના, ને કોઈએ અગ્નિપર પણ ધર્યા,
અને ભીમે પોતાની આખ ઉધાડી ખૂમ લેગમા બરાડો ખાડ્યો ને પોતે
હજી જગૃન છે એમ જણાવ્યુ યુધિષ્ઠિર જગૃન હતો તે બોલો થયો
પોતાના હાથસાથે હાથ મેળવી પૂર્વના ચત્રકતા દેવતા, અદિતિના પુત્રને
નમસ્કાર કીધા, ને પોતાનો પ્રવાસ નિર્વિઘ્ને પાર પડે તે માટે જાણુ યાચના
કીધી હોયની તેવો તે જણાયો, બે કે તેનો શબ્દોઆજ જરાપણુ અલગાયો
નહોતે એ પછી પોતાના મસ્તક તરફ આગળી કરી, એક ટેકરી, કે
જેનાપર સૂર્યના કીર્ણ પડતા હતા ને તેથી તે જગ્યા સધળી સુન્નાના જેવી
જણાતિ હતી ને ત્યા યદને હવેથી જવાનો માર્ગ હતો તે બતાવી એ ને
એની સાથે એના સધળા બધૂઓ એકદમ બોલ્યા કે “બુઝો બુઝો પેયો
કૈલાસ, તે કેવો સુદર દેખાય છે અરે એ પર્વતરાજ પ્રત્યે ચાલો, આપણે
જનહી જઈ પહોચી જે સરથી એટ સુખ છે તે આપણે ભોગવિ-
યે । હો, રસ્તે પડો, બાઈઓ રસ્તે પડો પૃથ્વી, પેલી સુન્ત, પાપી, ના-
રાનત પૃથ્વી કે જે આપણે મુકીને આ અક્ષય અનરમર સોનાની પૃ-
થ્વી, * કે જ્યા નિરાશા કે દુઃખ, પાપી વિચાર કે મદોત્પત્તિ, વિકાર કે
ધર્મ, રાગ કે દ્વેષ, શત્રુ કે મિત્ર, દાર કે છત, જેમાનું કંઈ નથી, ને પેલી પૃથ્વી
તે પાપ શોષતુજ માત્ર ધામ છે—જેકે આપણે તો તેને ચાહી, તેને માટે

* જેઓ હીમ પ્રદેશમાં જઈ આવેલા છે તેઓ ડેહ છે કે, નીચાણુ
પ્રદેશ કરતા ઉચાણુ પ્રદેશમાં સર્વ વણા ઝાઝવા આણે છે ત્યા ધણી ગરમી
મળતી નથી, કેમકે મેઘગડગને લીધે ત્યા વધારે થંડક આવે છે તે ગરમીને
દુર કરે છે પણ બરફપર પડતા કીર્ણના પ્રતિબિમ્બથી આખ આખ મારે છે

હાયા, અધોર સંહાર કરાવ્યો, જેપર રાજ્ય કીધું, જેપર ઉછરયા, અને આપણા સ્નેહી ને માતૃપિતા પણ જે પૃથ્વીપર અગ્નિ સંસ્કારને પામ્યા છે, ને આપણે જેને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માન આપ્યું છે અથવા આપતા હતા, તેનો હવે આશ્વ વગરનો ત્યાગ કરી આવ્યા છિયે, ને નિરંતરના સુખધા મમાં જવાને માટે તૈયાર થયા છિયે.” “આપણે ક્યાં જઈએ છીયે, ભાઈ-ઓ,” માત્ર સુધિષ્ટિર એકસોજ બોલ્યો, “જે સ્થળે નિરંતર સુખજ છે એવા સાક્ષાત્ પિતાના મેહેલમાં, કે જ્યાં અંધકાર કદીપણ થતોજ નથી. અને આવા મોતે આપણે મરવું. હા, એજ મોતે મરવું સજાવર છે ? એજ જ મરીશું. આપણે હવે સ્વર્ગની નકુળ આવી પહોંચ્યા છિયે. ચાલે જરાક જોર રાખો, ને જલદી કરો, હવણા તે અક્ષય ધામમાં પહોંચી વળીશું.”

આટલું બોલી રહ્યો કે સુધિષ્ટિર ઉપડ્યો, ને ભિત્તર તરફનો રસ્તો લીધો. તેની પછાડી અર્જુને પોતાનું પગલું માંડ્યું, ને પેલો મીનારા જેવો ઉઝ્યો, પણ હવણા તાઠથી ધ્રુજતો હતો તેવો ભીમ પણ ઉઠ્યો ને અર્જુનના પ્રગલ્ભામાં પોતાનું પગલું મુક્યું. દીશા જલ્દાઈ હતી ને ભીમની જગ્યા હવે અર્જુને લીધી હતી. ભીમ રાક્ષસના પ્રગલ્ભામાં સહદેવ પોતાનું પગલું મુકતો હતો, ને સહદેવ પછાડી નકુળ ચાલતો હતો. નકુળના અડોઅડ પેલી સુંદરી, આહા સુંદર વર્ણવાળી, હજીપણ જેનો ચેહેરો-ખવાયલો, ખાધેલો, કરમાયલો, દુઃખથી સોહરાયલો, ગર્વ નાશ પામેલા, ગાલમાં ખાહા પડેલા, શરીર ચીરાયલું, એટલું છતાં પણ તે સુંદર ચેહેરામાંથી સ્મિત હાસ્ય નિકળતું હતું તેવી સુંદરી, મનોરમા, સાધવી, સતી, પતિવ્રતા, એક વચની, નિર્ભજ અંતઃકરણની, કુટુંડી, રતીને કોરણે બેસાડે તેવી, જનકતનયાથી પણ વધારે ધીરી, દુઃખમાં સુખ આપનારી, પુરપાતનવાળી, પણ હવણા હૃદયભંગ, પોતાના વશ્વલ અર્જુનપરથી પણ હમણાં પ્રીતિ ઊઠેલી છે તેવી ધૃત્યુત્તમની બેહેન હોડતી હતી. તે છેઢી નોહતી, પણ તેની પછાડી એક વક્ત્રદાર, કરકડીયા જેવો કુત્રો, કે જેના મોંમાંથી ઘાળ નિકળતી તે મોંપરને મોંપર દરી જતી હતી, ને પગ તો જાણે સઘડકીના હોય તેવા વાંકાચુકા થઈ જતા હતા તેનો દેખાતો, પણ પોતાના સ્વામી સાંધે, ખરેખરે કાળે યથાયોગ્ય સેવા બજાવવા સ્વામીધર્મ પાળવાને જતો હોય, ને તેથી લગાર

પણ ખેદ પામતો ન હોય તેવો ચાલતો હતો તેના મોંમાંથી એક પણ અવાજ નથી નિકળ્યો, ભાગ્યથી તેને ઇદ્રપ્રસ્થ છોડ્યું ત્યારથી, તેણે નથી જળપાન કર્યું કે નથી ભોજન કે નિદ્રા લીધી, ને પણ પોતાના સ્વામિ-એક માથે ઘુમે હુ બે હાંડતો હતો.

સઘળાનો આગેવાન યુધિષ્ઠિર હતો, જે સર્વને દોગવતો હતો જે ધારણી ટેકરી હતી તે તરફ એ પવન ને બરફના મપાટા ખાતા, ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા રમ્તો ઘણો નિકટ હતો માત્ર એકેકજ ચાલી શકે તેવો પ્રગથીવાળો હતો, ને બાનુએ મો ઉઠાડીને પડેલા જાંઘણ ખાડા, જે વિકાળ ને બચકર લાગતા હતા ને જે બરફથી ભરાઈ ગયા હતા તે બાણે આ પ્રવાસીઓને ગળી જવાને પોતા તરફ ખેંચતા હોયની તેવા જણાતા હતા, ને નીચે બેતરાણુમા જતા તેનાથી અજવાળુ કે તેજ કંઈપણ જણાતું નહોતું, ને કદાચિત ઉઘી જઆમા નવો બગેલો સૂર્ય દેખાતો તે આ ભટકતા પાડવોને આરામ આપતો નહોતો. પણ તેમ ની આખને મહારાવતો હતો * પગપર બગ્દના બનીછર પડ્યા હતા, શરીર-ચીરાઈ ગયેલા હતા, આખમા અગ્નિ બળતો હતો ઉજગરાથી, અને હિંદીની આપેલી શક્તિ તેનો અનાદર કરીને અવધવો ચાલવાને ના પાડતાં હતા, એવી નબળા સ્થિતિમા આવ્યા છતા પણ આશાવતોએ, મધ્યાન્હ કાળે સૂર્ય મસ્તકપર આવ્યો નહી ત્યાસુધી આધ્યાજ કીધું સ્વાસ પુષ્કળ ચઢી ગયો હતો, ને સાતે ભટકતાઓએ જગપણ વિગમ લીધા હતા નહી તેથી યાજ્ઞીને લોથપોથ થયા હતા પણ મોટી છે આતા જે-મને તેઓ કદીપણ હઠયા વગર, જેમ યુદ્ધમા જ્ય મેળવ્યો હતો તેમજ આ સ્થળે પણ જ્ય મેળવવાને યત્ન કરતા હોય તેમ ધૂમતા હતા.

જે ટકરીની વચેનો માર્ગ કાપતા હતા તેનામા, વચેનો ખાડો, કે જે આ-કાશમાંથી પડેલા બરફથી ભરાઈ ગયો હતો, પણ પડેલા બરફથી પથરાઈને સાફ જમીન બનાવી નહોતી તે જઆ ઓળગતા દ્રોપદિનો પગ તેમા ગરી ગયો અને બરફમાંથી પગ ખેંચવાને તે તદ્દન અનર્થ જણાઈ તેનાથી જરા

* આ બધો હેવાલ આદ્યક્ષપત્ર ચઢનારા અને ઉત્તર દ્રુવમા સુ-સાફરી કરનારાઓએ બરફને લગતો વર્ણવ્યો છે

પણ રડાયું નહીં ને છાતિમાંથી શ્વાસ પણ નિકળ્યો નહીં. તે તદ્દન વિ-
 શ્રાંત થઈ ગઈ અને શરદીથી તેનું શરીર અકડી ગયું હતું તેથી બીજાના
 જોરે પણ તે હાલવા અશક્ત જણાઈ. જે જગ્યાએ તેનું છેલ્લું પગલું પડ્યું
 હતું તે જગ્યાજ એની સ્મશાનભૂમિ થઈ પડી. નહીં લાકડાં કે નહીં અ-
 ગ્નિ તેવી જગ્યાએ એને દટાવું સર્જેલું હતું, તેથી વધારે ચાલવાને
 માટે ટટાર થઈ નહીં. પાંચ દશ પગલાં સઘળા આગળ વધ્યા, ને જ્યારે
 નકુળે પોતાની પછાડી પગલાંનો અવાજ ન સાંભળ્યો, ત્યારે તેણે ચમકાટ-
 થી પાછળ ફરીને જોયું, ને એકદમ યુધિષ્ઠિર તરફ ફરીને બુમ મારી :—
 “અંધ, ઊભા રહો, હવે દ્રૌપદી વધારે આગળ ચાલી શકે તેમ નથી.” સં-
 ઘળા થેંબ્યા, ને દ્રૌપદિને ખરફમાં ગડાતી જોઈને પાછા વળ્યા. ભીમે કહ્યું,
 “હું જઈને એને આગાડી લાવીશ.” આ અપૂર્વ પ્રેમથી ભીંજાયેલા પતિ
 પોતાની પત્નિને મુકવાને હજી પણ જરાએ રાહ નહોતો. પ્રેમની હવેતો
 પરિસીમા થઈ. જે દુઃખ પડતું હતું તે જેવું તેવું નોહતું, પણ ભીમને
 તો હજી દ્રૌપદીજ પ્રીય હતી. “ભાઈ, જ્યાં મુઠી તું લાવે નહીં ત્યાં મુઠી
 ચોભજે,” અર્જુને ભીમને કહ્યું ને તેની આંખમાં આ સ્વયંવરની મુંઢરીને
 દટાયેલી જોઈ, તે જે પીડાથી પીડાતી હતી તે નિરખી ઝળઝળાયાં ભરાઈ
 આવ્યાં, પણ પવનના મુસલાઠાથી તે બહાર નીકળી શક્યાં નહીં. પણ યુ-
 ધિષ્ઠિર, જે પતિ તરીકે જરાપણ ચોગ્ય નહોતો, ને બહુ માત્ર એટલે
 શક્તા જેનામાં વધારે આવેલી હતી તે જોયો, “ભાઈઓ, તમે ઘેલાં કાઢો
 છો ! અહીં નથી લાકડાં કે આપણે અગ્નિ મળે ; દેવદાર વૃક્ષોને તો આ-
 પણે ટેક નીચે મુકી આવ્યા છિયે, કે જ્યાંથી બીજાં આપણે લાવી શક્યાં
 હોલેલાં છે, અને પર્વતની ટોચ પર એ વૃક્ષ મૂળેજ ઉગતાં નથી, આપણે
 દ્રૌપદીને માટે અહીં ચોભાશું તો યાદ રાખો કે સઘળા વિના મોતે, અગ્નિ
 વગર તાલથી ફરી મરી જઈશું, જેથી એને કંઈ લાભ થવાનો નથી, ને
 ઉત્તર આપણે આપણા શપથ તોડીશું ને સ્વર્ગપુરીમાં જવાનો કાળ વ્ય-
 ર્થ ગુમાવીશું. શું સ્વર્ગે જવાના આપણા સમ આપણે તોડીશું ? ના ભા-
 ઇ, ના, મને નથી લાગતું કે તમે જેને સાદું નથી કરી શકવાના તેને માટે
 પેલું અઘોરિક, દિવ્ય સ્વર્ગ જવા દેશો. એને એકલી પડી મુકો ? એ કુદ-
 તિ છે. એ સર્વથી વધારે નખળી છે, તેથી પેલેલી ગળવીજ જોઈએ

પાંડવો કે તે રાત્રીનાજ ન ગળી બાકી મને આટલી આશા નોહતી ” ભીમ ને અર્જુનને આ વચ્ચે લાગ્યું ને પોતાની આંખમાથા અર્જુનને બાંધી બિંદુનો ધેમવો પાડ્યો તેનાથી ન ખમાયું એટલે તે કંઈ બોલવા જતો હતો, પણ માત્ર ભીમજ આટલું બોલી શક્યો “જેનેમટે આપણે આપણું રાજપાટ શુભાવી વૈરવાળવા ધુમ્મા તેને આમ એકલી અટુલી મુકી જતા તમને વિચાર નથી થતો ભાઈ” પણ દ્રૌપદી પોતાની અવસ્થા વિચારી ઘણું કુમળે સાટે બોલી-“સ્વામીનાથો ! મેં મારી હૃદયીમા આવની કંઈજ મેવા બન્યાની નથી, ને આપણા અર્જુનવિદની પૂજા કરવામા હું આપના અનહદ ગપકાર, આગળ કંઈજ કરી શકી નથી સ્વામીનાથો, હવે હું જાણુ છું કે મારો કાળ નજીક આવી પોહ્યો છે જ્યાં તમે એક કલાકમા જઈ ગકરો ત્યાં લગણુ પણ હવે હું ચાલવાને શક્તિમત નથી જે સ્વર્ગે પોહ્યવાનું તમે ‘પણુ’ લીધું છે ત્યાં જવાને હવે હું અટકાવ કરતી નથી, તે તમારું ‘પણુ’ રહે તે માટે મારી પૂર્ણ હિંમત છે રે પ્રિય અર્જુન ! તે મારે માટે જેજે કીધું છે ને હૃદયની મારી સ્થિતિમા તું મને જોય છે તેથી તારામા શું થાય છે તે હું જાણુ છું મૂળના પતિઓ ! તમે મારે માટે આક્રંદ કરતા નહી, ને મારી આ સ્થિતિ માટે જરાપણુ રોક કરતા નહી, તમને હું ખ ને રોક એ મારૂં કુમળું કાળજી બાળી નાખજે પતિનાથ ભીમ, તમે ઘણું સહન કર્યું છે, પણ શુન રક દાસીથી કશી સેવા થઇ નથી, ને પ્રાણનાથ યુધિષ્ઠિર ! તમે મારા પ્રત્યે ભાવ રાખ્યો છે તેવો દોણુ રાખજે ! મહદેન નકુળ ! તમારી પ્રીતિભાવના મારા પ્રત્યે અનર્ણવિય હતી તમે હવે જાઓ અને સ્વર્ગદ્વાર તમારેમાટે મોકળા છે પણ તમે મારા કાળે અમૂલ્ય હીરો શુભાવતા નહીં, પણ આ દાસીના પતિગતે, તમારી મુસાફરી શરૂ કરે તે પહેલાં મને તમે કૃપાસાગરે, મારા કંઈપણુ કામથી તમને નારાજપો થયો હોય કે તમારી આશાનો ભંગ કીધો હોય, કે સેવા ઉલ્લંઘનમા આદરથી પાછળ પડી હોજી, કે અજાણતા અજાનતાથી અપ્રિતિ જેથી ચુકા કીધો હોય તો મને માફ કરી મનમાથી ત્રાહી નાખી મારો એદાર થાય તેમ કરો મને માફી આપો, ને મારી આ મૃત્યુ, યાજ્ઞની છેલ્લી, બક્ષિસ, માટે વિનંતિ છે ” આ માબજતા મર્વે ગદગદ કંઠે થઈ ગયા ને યુધિષ્ઠિરથી

‘કુળ સુધી સધળા એકેકે પછી બોલ્યા—“અમે તને સધળા માફ કરીએ છીએ, પતિવ્રતમાં કદાપી પણ તારાથી ભંગ થયો નથી, ને તું કદી પણ ચુકી નથી. અરે! દ્રૌપદિ, તારા જેવી સ્ત્રી, કદી પણ પૃથ્વીમાં થઇ નથી ને થશે પણ નહી. સત્યતા, સ્વામિભક્તિ, પ્રિતિ, આસાંકિતદાસપણું, ને ભક્તિભાવમાં તું સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.”* દ્રૌપદિની શીકાસ મારી જતી ભુરી મુદ્રા કે જે પર મોત પોતાની શક્તિ ઘણી ઉતાવળી દોડથી ચલાવતું હતું ત્યારે, જેમ ઉનાળાના વાદળામાંથી સમયે વિજળીનો ચમકારો નિકળતો ન હોય તેમ તે તગતગતી દીપવા લાગી, ને ખનો હાથે આશિર્વાદ દીધું; ને તે નીરાસી પુતલીએ મોઢે જ્ય મળ્યો હોય તેવો ભમંગ બતાવ્યો. સધળાએ હેલ્લી નજર નાંખી. નિમકહલાલ કુતરે પણ પોતાની નજર નાંખી અને આ મહાભારતની નાયકાની સાથે વ્યડી, તેનો થડો હાથ પોતાના કપાળપર ફેરવી તેનો આશિર્વાદ લીધો, † અને પછી ઘણી ઝડપથી દોડી નકુળની પછાડી જઇ ઉભે. દ્રૌપદિ માત્ર એકલી બરફમાં ગરક જતી હતી પણ તેની આંખ, જે ટોળું જતું હતું તેની તરફ ઘણીજ મીઠી, અતિપ્રેમાતુર ને અતિશય ભાવનાથી ભરેલી હતી તેથી એકી ટગરે જોતી હતી; તેમ હેલી નજર પડતી ત્યાં સુધી અર્જુન ને ભીમ પાછા ફરી ફરીને જોતા જતા હતા. અને દ્રૌપદીથી બ્યાં સુધી જોવાયું ત્યાં સુધી જોતે જોયા.

સધળાં દેખાતા બંધ પડ્યા. દ્રૌપદિનો આત્મા સ્વાસ લેતો તુસ્તજ બંધ પડ્યો. ફરી ગયેલા બરફમાં તેણી હવે સ્વસ્થ થઇ—અને બ્યાંથી તે ફરીથી ઉડીજ નહી, અને એકપણ નિરાશાનો સ્વાસ લીધા વગર તેનો પવિત્ર આત્મા પાંડવો પોહોએ તે પેહલાં જગતનિયતા હજાર જઇને ઉભો.

(અંખૂણી)

* લગ્નકાળે જે પંચધર્મ પતિપ્રત્યે કરવાનું જે વચન આદર સહિત આપ્યું હોય છે, તેના સંબંધમાં મહાભારતમા દ્રૌપદના બહુ વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે કે તે એક સંપૂર્ણ ધર્મપત્નિ હતી, અને જે વર્તણૂક એની જોવામાં આવી છે તે માટે આટલું તો સર્વ પ્રજા માન્ય કરે છે કે સંપૂર્ણતાની આ સુંદરી દિવ્યદેવીપદને યોગ્ય હતી. એના સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુણ આસાંકિતપણું ને પતિભક્તિ હતાં. અને કોઈપણ પુરુષ એતો સ્વીકારશે કે એજ બે મુખ્ય કારણો એક પતિને પતિવ્રત પાળવાને બક્ષે છે.

† સતીસ્ત્રીનો હાથ મસ્તકપર મુકવો એ બહુ શુભ દર્શક ભાગ્ય આપે માને છે. અહલ્યા, સીતા, તારા, દ્રૌપદિ ને દમયંતી એ પાંચ સતી સોળ સતીમાં મુખ્ય ગણાય છે.

વીર-નારી.

અક ૨ જો.

ગર્ભાક ૪ યો

સ્થલ-અયોર નગરનો રાજમાર્ગ (કેટલાક સૈન્યની સાથે વાવટા હાથ-
મા, ભેરીવાદક-ભેરીનાદન કરતા કરતા આવે છે)

વાવટા પકડનાર-જોરથી વગાડ, લોહો મારી રીતે માબળી શકે

વગાડનાર-(મુખવિકૃત કરીને) સવારથી વગાડુ છુ, છાતી ફાટી ગઇ
તોપણ કહે છે જોરથી વગાડ હુ શુ માણસ નથી? શુ માર માણસનું
શરીર નથી?

(યોડે દૂર એક બ્રાહ્મણ અને સૈનિક કર્મચારી હોલો છે)

બ્રાહ્મણ-વીર પુત્ર, આ શના વાળ વાગે છે? ગજભવનમા શુ
કંઈ મહોત્સવ છે?

*સૈનિક કર્મચારી-હા મહોત્સવ છે ખરો (યોડોં હસીને) પરંતુ કળા-
હાગની કંઈ વ્યવસ્થા નથી

બ્રાહ્મણ-(સવિસ્મય) એ શી વાત! ગજભવનમા મહોત્સવ છે અને
કલાહારની વ્યવસ્થા નથી! ત્યારે આ ગરીબ બ્રાહ્મણના પેટનો ઊપાય શુ
થરો? તમે ઉપહાસ તો કરતા નથી?

સૈનિક-આપ બ્રાહ્મણ છો, આપનો ઊપહાસ કરવો એ શુ અમને
યોગ્ય?

બ્રા-તો તે ખરૂ છે, તોપણ આજ કવિપ્રવ છે-પૃથિવી પાપથી પ-
રિપૂર્ણ છે નહિ તો બ્રાહ્મણ એટલીવાર અનાહારી રહે? કોઈએ ખજાર
લીધી નથી (વ્યથાભરથી) મહારાજ એક બ્રાહ્મણને પણ ખાવાનું શુ મ-
ળગે નહિ કે? એટલી પણ યોજના કરવામા આવી નથી?

સૈનિક-આજે કંઈ ક્રિયાકાંડ નથી ને!

બ્રા-હમણા તમે કહ્યું હતું કે મહોત્સવ છે, વળી કહોડો કે ક્રિયાકાંડ
નથી? બ્રાહ્મણ આગળ મિથ્યા વાત! ઊપહાસ! હર! હર!

સૈનિ-હિનઃ કોષ કરશે ના, હું કંઈ મિથ્યા કહેતો નથી.

આ-(સંકોધ) નહિ, મિથ્યા કહેતા નથી, તને સત્યતા અવતાર છે તે જાણું છું લાઈ ?

સૈનિ-(સ્વગત) આહિણુ ઘણા દિવસનો ઉપવાસી જણાય છે, કુંધા-યો ઘણો પીડિત છે. કંઈ ખાવા આપું. (અંગરખામાંથી કાઢાડીને-પ્રકાશ-થી) મહારાજ આ લો.

આ-(હાથ લંબાવીને) તમે દીધાંયુ થાઓ. મહારાજ જે ઉપદાસ ન કરતા હોતો કહે, આ વ્યાપાર શો છે ?

સૈનિ-ચવનની સાથે સુદની યોગના થાય છે.

આ-સુદ ! સુદ ! હા ! હા !

સૈનિ-તય પામશે ના. એમાં કંઈ લયતું કરણુ નથી ; સંતૃપ્ત હોનમત્ર છે.

આ-(માથા ઊપર હાથ ધસતો ધસતો) નહિ-નહિ-નય નહિ-તો તમે શામટે મહોત્સવની વાત કહી હતી ?

સૈનિ-ક્ષત્રિયના પક્ષે સુદના જેવો પીળો મહોત્સવ ક્યો હોય ? કયો કાલ સુદવિના ગયો હતો-દયિયાર વ્યવહારમાં ન આવ્યાથી એટલા દિવસમાં તે કઠાઈને મક્કિન થયાં હતાં, અનેક કાલની સુદવિપાસા એટલા દિવસમાં ચવનરક્તથી નિવારણ થશે, હમણા રાત દિવસ દિવ્યામાં જેવો મહાકાંડ થાય છે-સૈન્યતું સોભાહથી પાદચારણુ થાય છે. રણસૈન્યતું આ યોગન થાય છે-શાશ્વત અન્નતું પ્રદર્શન થાય છે, તે જોવાથી સમજાય છે કે એનાથી વધારે પીળો મહોત્સવ નથી.

આ-(સ્વગત) એમાં દરિદ્રી આહિણુને કંઈ સાલ નથી, સર્વ પ્રકારની તુકશાની છે. સુદારણ થયો ત્યારથી લિક્ષા મળતી નથી (પ્રકાશથી) ખીજું તો કંઈ અમંગલ ઘનાર નથી તો ?

સૈનિ-ચવન જાતિના હાયથી શું અમંગળની આશંકા ? ચવનનો ઘણો મદ વધ્યો છે, આ વેળાએ સઘળો ગર્વ ચૂલું થશે. એક એક ચવનના સરીર વિદારણુ કરીને, ગૃગાલ કુતરાઓના મુખે ફેંકશું. આ હયીઆ-થી-કેપમાંથી તરતાર આહાર કાઢાડે છે.)

આ-(ચમકીને પછવાડે દોડે છે અને ચિત્કાર શ્વરથી) નિરપરાધી દરિદ્રી આહિણુની રક્ષા કરો-રક્ષા કરો.

સૈનિ-હિજ તમને જાણ શાનો છે? મેં કેવળ આપને દેખાડ્યું છે, આ તરવારથી હજારો યવનના મુડચ્છેદ કરીશ, પૃથિવીમા યવન નામનું મિત્ર રાખીશ નહિ-રાખીશ નહિ

(પછવાડથી પુષ્કલના એકત્ર અનાજથી “મિત્ર ગખશુ નહિ રાખશુ નહિ “રાખશુ નહિ”)

સૈનિ-સૈન્યગણ, તમે ચાલના માટે આ જ્યોત્સનાના અનાજની સાથે તમારી જ્યોત્સના એકત્રે મિલિત કરીને સર્વ સિંહુવારીને એક વખત નૈર્મત કરો

ખા-આ શું તમારું સૈન્ય છે?

સૈનિ-હા, હું એઓનો અધિનાયક છું

ખા-એઓ કયા જરો?

સૈનિ-આજે ઉડતી રાત્રિનિશાન અને વાગતા જ્યોત્સના પેલી તરફ જાય છે, આ સૈન્યો એઓની સાથે એકઠા થઈને સિંહુ રાજ્યના જોડલા અસ્થાની તેટલાને સ્વદેશરક્ષાને માટે નિમત્રણ કરવાને બહાર નિકળ્યા છે

ખા-તમે શું એઓની સાથે જરો?

સૈનિ-હા

ખા-ત્યારે જાઓ (સ્વગત) એઓ આ તરફ આવે છે-શું કહે છે તે આગળ થઈને સામણું

સૈન્યગણ-(એકતાન સ્વરથી) ક્ષત્રિય હો, વૈશ્ય હો, રાજા હો, પ્રજા હો, ધનવાન હો, દીન હો, શાની હો, મર્ખ હો, બાતક હો, વૃદ્ધ હો, એક વાર જોઓ અસ્થા વાપરવાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ સ્વદેશરક્ષાને માટે તૈયાર થાયે-શાશ્વત અસ્થાથી સમરક્ષેનમા પ્રવેશ કરે, દુરાચારી યવનના રક્તમા તરવાર સુરજિત કરે-દોષ દાપુર્ય પ્રમાણે ધરના છુણામા છુ-પાછ રહેશે ના, રહેશે ના-રહેશે ના-નહિ તો સ્વદેશની સ્વાધીનતા જશે જરો-જરો-સ્ત્રી જાતિની આખર રહેશે નહિ, -રહેશે નહિ, -રહેશે નહિ, યવનો “વીર” નામને અયોગ્ય છે-નિષ્કુર-ચોર-ધાતક-તેઓ પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરતા નથી-માવક સ્થગિરના લોહીથી તેઓની તરવાર કલકિત થયેલી છે મિથુરાજ્યના પ્રત્યે ધરની મુલકલક્ષ્મીઓ આ ગદ્યાબધથી મોકળી છે ન્યા વીર હોય ત્યાથી આવીને મળે

આ—(વિસ્મય થઇને) કેવી વાક્યાતુરી ! કેવો મોહન મંત્ર જાણે છે ; દેશના સઘળા લોકોને એકીવારે સ્વરૂપ આણી મૂક્યા છે. નિર્બોધ વર્ણરે દલે દલે આવે છે—આ રાખડી બાંધે છે—એએને શું કંઈ મર્ત્યુનું લય નથી ? છાડીની પેઠે જ્વર્ણત અગ્નિમાં કુંદકો મારવાને આગળ પડ્યા છે. નિર્બોધ ! પહેલાં પોતાનો પ્રાણ કે સ્ત્રી જાતિની આખર ? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે—

“આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરાપિ”

શાસ્ત્રજ્ઞાનહીન મૂખો એવી રીતે શાસ્ત્રનું શાસન ન માનતાં આત્મ-ધાતી થાય છે. (રાજમાર્ગથી ચાલ્યા જાય છે.)

ગર્માંક ૬ મો.

(સ્થલ-રાણા સરેવરનો કિનારો.)

(કુંદલતા, વીરજા, દેવલા વગેરે સ્ત્રિઓ માથા ઉપર બેડાં બાંધી હાથ પરિહાસ કરતી હોલી છે.)

કુંદલતા—(ભેરિવાદન સાંભળીને) આ શાતાં વાળાં સંભળાયું છે ? (થોડી દૂર દૃષ્ટિ કરીને) પેલા રાજના વાવટા શાના દેખાય છે ?

વીરજા—કેવું આશ્ચર્ય ? તમે શું હમણા સુધી સુતાં હતાં ? ક્ષત્રિય કન્યા થઇને રાજ્યની ખબર રાખતાં નથી ? (કોતુક સ્થળે) નહિ તેમાં તમારો અપરાધ શો ? નવી મોહ્યતની બાંધ, એટલે પછી કેમ જાણવામાં આવે ?

કુંદ—તમે દેવલ ઉપહાસ કરી જાણો છો. ઉપહાસ કરવો સહેલો છે, જેના શરીરમાં કદી લાકડાનો ઘાંડો લાગ્યો નથી તે બીજાના શરીર ઉપર અસ્ત્રનો ઘા જોવાથી હસી શકે છે.

વીર—જે પ્રીતિમાં હુબ્બાથી દેશના ઉપર મમતા રહેતી નથી, દેશનાં દુઃખ વિપદ ભુલી જવામાં આવે છે, દેવળ ‘પ્રાણનાથ,’ ‘પ્રાણવલ્લભ,’ એ મંત્રનો જપ કરવામાં વ્યત ગાળવામાં આવે છે, વીરજા તે પ્રણયને દ્વંદ્વમાં જગા આપવા ચાહતી નથી. ઇશ્વર કરે ને આવી દુર્ગતિ કોઇને પણ ન લોગવવી પડે.

દેવ—બહેન, જન્મ, મૃત્યુ અને વિવાહ એ વિધાતાનો નિર્બંધ છે, પોતાનું ધાર્યું થતું નથી ; વિધાતાનું કુલ કુટ્યા પછી માખાપ રોકી શકતાં નથી.

વીર-પરતુ હુ રાષ્ટ્રી શકીશ

કુદ-તમે ધણી ઠિતમ કન્યા છે ; ખીએ એક ઝગડો બનાવવા ચાહો છો ? એક વાતમા મને સાત હાથ પાણી અદર લઇ ગયા છે, હમણા ક-હો જોઇએ આ વ્યાપાર રો છે ?

વીર-સુદની તૈયારી થાય છે

કુદ-તો હુ જાણુ છુ-એ સર્વ શામાટે થાય છે ?

વીર-(હસ્ત મુખ લગિ કરીને) નવો સ્વામી મળ્યાથી ધરમા છુ-વાવી રાખ્યો છે ; ને વળી પૂછે છે કે મર શામાટે થાય છે ?

કુદ-તુ હરીકીરતે એક વાત વારવાર કહે છે, તને અદેખાઇ આવે છે કે ? ખાતરે તો તું પણ ઓછને પકડી આણુ

દેવ-હુ હમણા મારા પદની આગળથી માલથી આવી છુ-સુદમા લોક પકડવાને વાતો રા-ભવનમાથી ચોતર્ફ લોકો ગયા છે, તેને પણ પકડવાની ઓગેશ થઈ હતી-કાપી નાખના મથા હતા, અને બુદ્ધિથી ત્યાથી ભાગી આવ્યા

• વીર-હા, એવો વીર પુરુષ તો આ મળનાર નથી ? બેહેન, તમારો સ્વામી સુદ કવવાને ખાતર છે ખરો ?

દેવ-તારી ન્દાની ઉમર છે, તારી સાથે વાતમા છતવુ મુશકેલ છે (કુદના પ્રતિ) બહેન તારા શરીરમા હજુ સુધી વિનાહના કુલ ચદનનો વાસ આવે છે, સ્વામી જોનામા કાર્તિકના જેવો છે-ગુણમા પણ તેવોજ છે બહેન જો જો, ક્ષત્રિયના છોકરા સુદની વાત શાભળતાજ તરવાર લઇને દોડે છે તમે તેને આ સુદમા જરા દેતા ના સમજવીને ધરમા રાખજો

વીર-હા, એ ઉત્તમ વાત છે (કુદના પ્રતિ) કાર્તિકને ધરમા બાધી રાખ્યાથી પુત્રનામ થશે

કુદ-(દેવનાના પ્રતિ) બહેન તે તેની ઇચ્છા હુ શી રીતે બાધી શકીશ ?

વીર-કેમ પ્રેમની શક્યતાની ?

દેવલા-(કુદના પ્રતિ) કેવી અજોષ છેડતી છે ? સ્વામી ધરનો માણસ છે, તેને કેમ ગમવો તે વળી શુ પુછવું જોઇએ ? જો તે ન જાણતી હોય તો મારી પાસે આવજે, હુ શિખવીશ હુ ઇચ્છા કરે તો હમણા બુદ્ધને લઇને મોહોલામા વાદરા નચાવી શકુ

વીર-અહો, તમે બુદ્ધ કાકાની સ્ત્રી-આંધળાની લાકડી-એ તરફ ચલા
વા તે તરફ ચાલે છે. પેલીનો બુવાન સ્વામી, તે કેમ સાંભળે?

દેવલા-ચાહે તો બુવાન હો, ચાહે તો બુદ્ધો હો. પૃથિવી 'સર્વ. સ્ત્રીને
વશ છે. સ્ત્રીજ સર્વની કળની ચાવી છે.

કુંદ-એ કંઈ અન્યાય કાર્ય નથી, તે જવા ચાહે તો હું નિષેધ કરી
શકું?

દેવલા-(વિસ્મૃત થઈને) યુદ્ધમાં પ્રાણ આપવા જવું એ શું અન્યાય
નથી?

કુંદ-યુદ્ધમાં ગયાથીજ પ્રાણ જાય છે એમ નથી, જો વિધાતાની એ
વી ઈચ્છા હોય તો તેનો નિષ્ક્રમ કોણ તોડી શકે છે? સ્વદેશ રક્ષાને માટે
દેહનિપાત કરવામાં ક્ષત્રિય પુરૂષ દીનહીન થતા નથી, ક્ષત્રિય કન્યા પણ
તેનો કુળ-ધર્મ પાળવામાં નિષેધ કરતી નથી. (રહે છે.)

વીર-કુંદલતા, એ ક્ષત્રિય કન્યાને યોગ્ય નથી, બળ, ઉત્સાહ આપે.

દેવલા-(વિક્રુપચ્છલથી) કેવું આશ્ચર્ય! સ્વામી યુદ્ધમાં પ્રાણ આપે
તેનો નિષેધ કરશે નહિ-ઉત્સાહ આપશે? ક્ષત્રિય કન્યાને વૈધવ્યમાંજ સુખ
છે? સ્વામીના આધીનમાં રહેવું અસુખનો વિષય છે??

વીર-(ઉત્તેજિત ભાવથી) ભીરૂ! કાપુરૂપ! સ્વામીના બિહાનમાં સુવા
કરતાં વર વૈધવ્યમાંજ સુખ છે.

કુંદ-(ઉત્તેજિત ભાવથી) ક્ષત્રિય કન્યા સહિષ્ણુતા વિનાની હોતી, ન
થી, તે વિધવા થઈને અત્યાચારથી દૂર રહી જાણે છે, તે મૃત સ્વામીની
શૌચ્યાની અવગણના કરતી નથી.

દેવલા-(સંકેધ) કેવલ ક્ષત્રિય કન્યા જાણે છે, બ્રાહ્મણકન્યા જાણતી
નથી? બ્રાહ્મણની એટલી નિંદા કરવી સારી નથી. જલદી તેનું ક્ષણ મળશે.
(જાય છે.)

વીરજા-જય કરનારાઓ એવા અભિસંપાત કરી શકે છે.

(બંને જતાં રહે છે.)

દ્વિતીય અંક સમાપ્ત.

અક ૩ જે

ગર્ભાંક ૧ હો

મથળ-મુમત્તમાનની ધવણી

(મુસવમાન સેનાપતિના તથુની સામે કેટલાક સૈન્ય એકત્ર થયલા છે)

ઈસદ્-આ-(વેગથી તથુમાથી નિકળીને) કોઈ પહેગવાળાઓ નથી, હ-
થીઆર બાધો

જૈન-આ-હૂર થા વરો ? એકીવારે આનદમા આધજો થઇ ગયો, શુ
થયુ છે કેહે ?

ઈસદ્-આ-હિદુ સેનાપતિને લાચ આપીને વગ કરવાને લોક ગયા છે
આ વખતે જોશુ કેવી હિદુની રાણી છે-ક્ષત્રિયની છોકરી-કેવી જાદ કરી
હતી, તેની હિદુયાની છોડાવીશ-ધમાનમા લાવીશ (ચિતા કરીને) અને
જો-(નિસ્તબ્ધ)

• જૈન-કેમ ઈસદ્, ચુપ થયો, બી-તુ શુ ?

• ઈસદ્-(ચોટો વિચાર કરતો) નહિ બીજુ કંઈ નહિ, બિબિઓની બા-
દિ કરીને બે ત્રણ હિદુકન્યાને દેરામા લઈ જઇશ

જૈન-નિમ્બાધ ! હિદુઓની બાયડીઓ ધણી રૂપમાન હોય છે-સાદિ ન
કરતા બાદિ શાંભાટે કરીશ ?

ઈસદ્-સાલબ્યુ છે કે ખુમસુરત છે ખરી જ્યસિદની સ્ત્રી સ્વર્ગની
અપસરા જેવી છે (હાથ મારીને) પરતુ મારી અભાગણી આશા !

જૈન-ત્યારે સભાગણી આશા કેવી ?

ઈસદ્-સેનાપતિ અને ખલિફાની

જૈન-તેઓ કેટલી ચાહજે ? હિદુની બાયડીઓ ધણી ખરી સુદરી છે

ઈસદ્-તેનો શુ કંઈ હિમાય છે ? તેઓને જોટલી મળજે તેટલી ચા-
હરો (મખેદથી) મોટા માણુમ થયા હોત તો સાર થાન કાજ મોલ્યાનો
ભય કરવો પડતો નથી, તેઓ કેવળ ખરીન દુ ખીઓને લઇને ઝગડે છે
કુરાનમા લખ્યુ છે કે છથી વધારે સાદિ કરવી નહિ, પરતુ મોટા મોટા ગેખ-
નિયોના જનાનામા છ હજાર પુરી રાખે છે, તેમા દોષ થતો નથી અમે

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

ખ દુઃખીઓ છતી જગા જિપર સાત કર્ષથી સુસકેલીમાં પડીએ છિયે-
ને પૈસા આપો તો જયો. એ ધર્મનો ઢોંગ!

જૈન-(સંદિગ્ધ ચિત્તથી) પરંતુ એમાં શું સુખ છે? મને માલમ પ-
ડે છે કે એટલા લોકો મોહાળત આહે છે, તે તે એકની પણ મોહાળતને આહતી નથી.

ઈસક- (કાતર સ્વરથી) લાઘ સાદિ એક કરો અથવા દશ કરો, ખા-
યડીઓના મન ક્રોધ રીતે પારખી શકાતાં નથી, ખાયડીઓ બ્યારે જેઓની
પાસે રહે છે, ત્યારે તેના શુભ ગાય છે. તેના કરતાં ક્રોધને પણ જગતમાં
વધારે આહતી નથી, થોડી વાર ન જોયાથી બાણે પળને પ્રલય બાણે છે.
પરંતુ બ્યારે આખ મીચાઈ એટલે તે કબરની માટી સુકાવાની પણ વાદ
જોઈ શકતી નથી ; તરત નવી મોહાળત કરે છે.

જૈન-(ધર્મદ્વિરક્ત ભાવથી) કેવળ શું તેઓનો જ દોષ છે? તમારો કંઈ
નથી? તમે શું કદી તેઓને આહોછે? તેઓ વરં કબરની માટી શુકાવ-
વા દે છે, તમે તો તેને કબરમાં ન મઈ હોય ને નથી સાદિ કરો છો. જે
જેઓને આહતા નથી તે શું તેને આહી શકે છે? તેઓનો પણ મતુખ્યનો
આત્મા છે- મતુખ્યતું હૃદય છે.

ઈસક-(સંકોધ) શું સ્ત્રીઓમાં મતુખ્યનો આત્મા છે? મતુખ્યતું હૃદય છે?
મૂર્ખ, એ વાત સુસહમાનની કોઈ ક્રેતાળમાં શું છે? તું કાદરના દેશમાં
આવીને એકોવારે ધર્મ વિનાનો થઈ ગયો છે.

જૈનક-સૈનક-સેખનિ! હિંદુના દેશમાં આવીને હિંદુ થયા છે, તેને
એક હિંદુ સ્ત્રી કરાવવી જોઈએ. એ ઉપરથી જાણાય છે કે હજી સુધી એણે
સાદિ કરી નથી.

જૈન-(મનકમાં) ધણી તુકશાની નથી, હિંદુની કન્યા પ્રીતિ કરી
જાણે છે, સ્વામીને માટે પ્રાણ પણ આપવા તત્પર રહે છે.

ઈસક-હા! હિંદુઓ ધણા ડાહ્યા છે, બ્યારે પોતે-મરે છે, ત્યારે સ્ત્રીને
સાથે લઈ જાય છે; જીવતાં માણસને ચિતામાં ખાળી નાખે છે.

જૈન એકને પણ જોર કરીને ચિતામાં નાખતા નથી. મેં જુ-

જગ્યા ઉપર જોયું છે કે સતીઓ પોતાની ધમ્મજાથી ચિ-

કરતા નથી ખરા, પરંતુ શાસ્ત્રના જોરથી કરે

છે મુર્ખ સ્ત્રી જાતને શાસ્ત્રનું લય દેખાડીને કામ કરાવે છે આપણા શાસ્ત્રમાં પણ એવી એક સહરા છે તો સાર થાત, જે પહેલા મરત તો સ્ત્રીને લઈને ધોરમાં જાત

• ઐનિક-(જૈનખાના પ્રતિ) સેખજિ, હિંદુની કન્યાની સાથે માદિ કરશે તો ત્યારે દાહડી કેમ રાખવો? હિંદુની કન્યા દાહડી ઉપર ઘણી નારાજ હોય છે

(નિપત્ત્યમાં ઘટાનો અનાજ)

સર્વ મામદા-ચાત્રો પહેરાનો વખત થયો છે (નય છે)

ગંગા.

એક મુર્ખ વાર્તા.

“તે મુજતા પવિત્ર પ્રભુ, જન્મના નિયતાના ચગ્ધારવિદપર હાથ ધરી કમમથી કહું છું કે હું કદીપણ તને વીળી મુકી તારા જાનને જોખમમાં નવા દુહા નહીં” મોતી એકદમ પ્રેમાવેશમાં બોલી હતી

“અને ત્યારે હવે આપણે જલદી તૈયારી કરવી એક ક્ષણપણ હવે ખોવી વૃથા છે, એકદમ હવે તૈયારી કરીને પછી પગલા ઉપાડવાને તૈયાર થાઓ” તાનીએ કહ્યું

“ચાત્રો આપણે લશકરની બરાબર ગોઠવણ તપાસીએ ને તેઓને આગળ કરીએ” નવરોએ વિચાર ખતાવી લશકરની બાજુએ ચાપવા માંડ્યું થોડે દુર ગયા એટલે જો સમરોર હવામાં ચમકતી માત્રમ પડી અને ખાનમાહેજ, ને સુગ્રાહને પીછાની હવણા સુરલાક્ષણુ રિતર ગયું છે એમ જાણી નવરોએ પાતાના ઘોડાને એક મારી એકદમ મારતે ઘોડે તરવાર ખાનમાંથી કહાડી, જતા વાગે એક ઝટકે ખાનસાહેમનું શરીર છુટું કરી નાખ્યું અને એકદમ પશાણના લશકરમાંથી-સાબામીનો ચોકાર ઉઠ્યો

જે મારામારી થનાર હતી તેમાં પશાણોના લોહી ડાહરી આવ્યા હતા, તે ઢેકાણે પડ્યા, ને જે વિચાર એક ઘડીપર હતા તે હમણા તદન-અદ્યાર્થ ગયા સુરલાક્ષણુ પર જે વેરની જુમ હતી તેને અદ્યે-દ્યાની જુમ છુટી, અને તે બચી ગયો ને ખાનસાહેમ સુવા તેથી તેઓ રાજ થયા

“સરદારે અચ્છી બબલી દીધી,” લશકરમાંથી એક પથાણુ બોલ્યો.

“એ કમબત, બડી, હેવાનથતથી. કામ કરતાથા, કુરાન, ઝૌર પેગમ્બર દોનોકી. મનાઇથી, લેકીન કાફરને શરાબ લીયાથા, ઉસકી શિખા અચ્છી હુધ.” બીબ પકાણે તેના પર લ્યાનત નાંખી.

“સબર ! સબકા બોલના અબ રવા હૈ,” નવરોઝે કહ્યું. “એ કમબ-ખત ઉસકા ગુન્હાકી શિક્ષા કે લાયક હુવાહૈ, લેકીન તુમ સબ મેરે તાબેદાર માફક ઝૌર એ તુમેરી બેગમ, તુમેરી રક્ષા કરનેવાલીકા તાબેદાર હો કે નહી ? જો અમેરેસે તુમ બેદીલ હુવા હો તો તુમ તુમેરે રસ્તે ચલા જાઓ, મેં ઝૌર મેરા ખુદ્દ દોનો ઝો છુટારેકે. સામને લકનેકું જબરજસ્ત હું. તુમ એસા મત જાનો કે મેં કુચ એ કાફરકી સામને જાનેસેડરતાહું, લેકીન જો પાક પે-ગમ્બરકે કસમસે અમેરી સાથ સબ જાગે જાનેકા દોલ દીયા હૈ ઝો દોલ તુમ અ-બી બબલનેકું આતુર હો યા નહી એ જાનનેકી મેરી બોતસી ખાયસ હૈ. યાદ ર-ખો, જો અબ લાગ જાયગા ઝો નામદ હોગા, ઝૌર ઉસકી માતકા હરામકા હુધ પીયા હોગા, ઝો બડ કાફર હોગા, પણ તુમ સબ યાદ રખો કે ઝો બચનેવાલા નહી. અમ હારેગા તો મરાઠા સીપાહ તુમ સબકું કાદ ડા-લેગા, ઝૌર તુમેરા એ શરીરકા તુકડા કર કર સુવરકું ખાનેકું દેગા. ઉસ વા-સ્તે તુમકું જાનના જરૂર હૈ કે તુમેરા મોત ધસ રીતસે નહી તો ઉસ રી-સસે આ રહ્યા હૈ. લેકીન સુનો ! અથે સીનિયાજ સીપાહો ! જો તુમ મેરે-સાથ રહેકર લડેગા તો તુમ બીબીકી જગાકે લાયક હોયગા, પેગમ્બર શા-બબી તુમકું હજુર રખેગા, પણ શિવાજી કાઠ ડાલેગા તો તુમ મરેગા ઝૌર લોંડીકી જગાકે લાયક હોગા. તુમકું જીનસી જગાકી આરજુ હૈ, બીબી કે લોંડી ?”

“બીબી !” એકે સ્વરે એક મોટા અવાજ થયો.

“પેગમ્બરકે નામસે મેં તુમકું કેહેતાહું કે તુમેરા એક બાલકી બ-નકે ખાતર મે મેરા શીર દઉંગા. ધમાનસે અબજાનનેકા ખખત આયા હૈ તો તુમ તુમેરા સબ જોર અજમા દો.” આમ બોલી નવરોઝ ત્યાંથી એ-કદમ બેગમને લઇને ચાલી ગયો. પકાણો પણ જોરમાં આવ્યા. બીબ લ શકરમાં તેઓ ફરીવળ્યા પછી સુરલાલ સાથે વાતચીત કરી, પોતાની તૈયા-રીમાં વિચાર કરતો હતો તેવામાં એક મોટો તોપના જેવો ધડાકો થયો.

“એ શું થયું ?” નવરોએ પુછ્યું

“નવાખ બહુ ભયમા છે ?” તાનીએ જવાબ દીધો અને મોતીના મોહનું મૂર ઉતરી ગયું

પ્રકરણ બાવીસમું.

દંદ યુદ્ધ.

જે રીતની યોજના, અને જે રીતનું ભય હવણા અમે મો આગળ જાણ્યા છિયે તે અતિશય ઇતેઝારી લાવે તેવું છે—(અગર જો ફેટલીક રીતના પ્રકરણો જરાસુ પણ જણાય છે), અને તેથી સુશીળ વાચનારોને જણાવિયે છીયે કે હાલનો બનાવ સૂર્યપુરની પૂર્વ બાજુના મેદાનમા બને છે, જ્યાં કઈ મીજલસ નથી જે વાતોના તડાકા અને, અથવા ટોચટપ્પા, અથવા પ્યારના ઉભરા, અથવા નીતિના વ્યાખ્યાનો, અથવા ધર્મનો બોધ આપનામાં આવતો હોય ; એ જીદગીના સાધારણ બનાવો બહુ અમલારિક છે, પણ આ બનાવ તો દિલને કંપાવે તેવો અને એ સટાસટના સોદાનો છે ; અત્રે કઈ સેકડો જીવનો બે ત્રણ અમૂલ્ય પ્રાણીની જીદગી ઉપરજ આંખાર રાખવામા આવ્યો છે મતલબ આ પ્રમાણે છે—મોતી, પોતાના પતિ ને પ્રીતમઘી વખુડી પડેલી છે—જેમ એક ઘેડીનું બચુ પોતાની માથી વખુડું પડ્યું હોય ને ઘેડું પોતાના પોપણકેતીથી પડ્યું હોય । નવાખ પોતાના હૃદયે હમનમદ સામા મરવાને તત્પર થયો છે, જ્યારે તેના મો આગળ દુનિયાની જગજગ જતી રહી છે, અને માત્ર એજ જીજીઆ માક્ષાત્ સન્મુખ આવીને જોખી છે—તાની ને મોતી, તાનીનું લક્ષ નવાખની જીદગીના આધાર ઉપર છે અને તે એટલુંજ ધમ્મે છે કે તાનોજી માજૂસરે મોત થાય અને પ્રભુ વિશેષા નવાખ યવનની વાદરે આવે આ ત્રણમાથી કોણુ બચે છે ને કોણુ સંસાર વિકાસ મુખ ભોગવે છે, એ મોટો અમલાર દેવાધિન હોનાથી હમણા તેપર સોનું લક્ષ બેસાય છે

જાજ બનાવના રંગને હવણા અમે રંગીયે છીયે—પછી તે કૃત્રિમ હો, કદી મતલબસર હો, વાસ્તવિક હો, કે અદ્ભૂત હો તોપણ તે રસમ વાચનાર માટે લક્ષપૂર્વક આયોજન કરવા યોગ્ય છે

નવાખ મેદાનમા અડુયો ઉભો છે—જેમ સાહારાના ગણમા એકાદ છે—

ડવો-નાનુક છોડવો જિલો હોય ને તે એમ ધારતું હોય કે પશ્ચિમનો સુસ-
વાટો ક્યારે આવશે કે તેના જડ મૂળને પણ ઉમેડી નાંખશે. તાનોજ
માલુસરે એક તાલીમખાજના જેવો વેશ લીધો છે, ને શિવાજી, દાદોજી,
બલાલ વિગેરે તેના સાહયો સામા બિરાબ્યાછે, અને સઘળા ચિંતાતૂર છે
કે પરિણામ કેવું આવે છે, પણ તે સઘળાકરતાં નવાળ વધારે ચિન્તાને
અધિન થયો છે. તેનું મોં શીકું પડી ગયું છે. જાણે મોંપર ક્ષોહીજ ન
હોય. પણ તેણે પોતાનું હીર જવા દીધું નથી. ઉમંગથી જિલો રહ્યો છે,
અને થોડુંક કૃત્રિમ ને થોડુંક સ્વભાવિક બળ પોતાના મનમાં લાવીને અત-
સ્થાતું નામ દબને લડવાને હામ ભીડી છે.

“પરશુરામ અવતાર ! જુઓ જુઓ ! પેલો મહેચ્છ કેવી રીતે સી-
નાથી જિલો છે.” બલાલે શિવાજીને કહ્યું. “એ ગમે તેવો છે તોપણ ધણો
સારો અને વિરલો છે; જોષ્યે માલુસરે કેમ ભીડાવે છે.”

“બલાલ, તું માલુસરેનું તેજ ન હણ !” શિવાજીએ ધણી દિલગિરી
સાથ કહ્યું. “એના જય પરાજયપર ધણી મોટી આશા છે, અને જો એ
હાથો તો મેં નક્કી કરીધું છે આપણી દોલત ધૂળ મળવાની. મને ધણા અ-
પશ્ચન્ન થાય છે અને એ માનશ્ચક્રનું ફળ ખચીત નબળું આવશે. દા-
દોજી, હવેતો ધ્યાન શી છે ? તમે કંઈ ખતાવો કે સુખરૂપ એકવાર જન્મ-
યે. પણ તમે ખચીત યાદ રાખો કે રામદાસસ્વામી જીવતા છે તો હું સૂર્યપૂરના
ગોદાને છોડીશ નહીં. આ તેમની કરણીના ફળ ધણાં ભુંડાં ચૂખાડીશ.”

“ભાઈ હવે તો જે બને તે તું જો. માલુસરે કંઈ ગાંજ્યો જય તેવો
થી તો પછીની ચિન્તા શું કામ કરે છે,” દાદોજીએ હીમ્મત આપી.

મને ચિન્તા નથી, પણ મહાશ્વમે મેળવેલું આ દ્રવ્ય સહજમાં છુટા-
ઈ જશે તેનો કંઈ વિચાર કરીધો ? આ યવનોથી ભરતખંડ સ્વચ્છ કરવો
છે, તેમાં આ પેહેલું વિદ્ય ધણું દિલને કંપાવે તેવું છે. માહરાજે મને ક-
હ્યું હતું કે તું ધણી સારી રીતે જય મેળવીને આવશે, ત્યાં યવન હશે
ત્યાં ; ને પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ હરણ કરશે, પણ આ જોષ્યે તો હું ધણો દિ-
લગિર છું કે મારી મુરાદ મારા મનમાં રહી, ને યવનરાજ્યમાં આ પેહેલો
પરાજય ચવાતો વારો આવ્યો છે.”

“માહરાજને દોષ ન દે! તેઓએ તને રડુંજ કહ્યું હતું, અને તેનાથી

તને લાલજ થયો હશે, પણ કાંઈક તાગે હોય હશે તથાજ આની અવ-
સ્થાએ તુ પોહાયે છે પણ હવે આ બધા વાતોના ગપાટા છોડી દે, ને
ઝટપટ આ ગંગાખાડો મળે ને જેવટ આવે તેમ કરવાપર મેહેનત લે ;
કેમકે કદાચીત આ બાડિયાઓએ એવી રચના કરી હોય કે પાંચી મત્રી
પડે તો એકદમ હત્યો કરી ઘાસની પેડે સોને કાપી નાખવા ને તેને માટેજ
આટલી તાંતમેજ કરતા હોય તો પછી એક તગણુ મીનાવે આપણી
અનમ્યા થઈ જશે, ને મત્રીના બચાવ વચ્ચે એકવા અટનાઈ જઈશુ મેહુ-
ડનાં લોકો મચલી જાણ્યી વાઝુ હશે, તેઓ કોઈ પણ રીતે પછાડી લાગશે
તો ઇલાજ નથી, ને કદાપી નવસારીનાળાઓ આનશે તો ખતો બાતુથી
બોલકોટો વળી જશે માત્રી મરતુ તો હવે દેર કરવાની નથી મને તો
એજ મુઝે છે કે જેમ મને તેમ આજ મત્રીના નામતી પકડતી કાતનો
દિવસ વણો વિપરીત છે, ને આજે જાણે આપણાપર ઈશ્વરજ રહેલો
હોય તેમ આકારા પણ નેતી, કેવુ કાળુ થયા આજુ છે । આ વાદન
ગા હમણા ' પણ એ વિપરીત અવસ્થા દર્શાવે છે " આમ નિગન મુખકે
દાદોજી બોલ્યા તેની અમર ફરસુગમ અવનાર માહમતને એટલી લાગી કે
તેઓની જમણી આખ ફરકફરક થવા લાગી, ને તેથી જનરા મિશન
ચિન્તાતુર થયા

" મને પણ મોટુ ભય જણાય છે, ને હું ચાહુછુ દાદોજી, કે બનાનીને
ભોગ આપવો નોંધએ" - ગિવાજીએ ગિયિનતાથી દાદોજીને જણાવ્યુ
" માત્રી જમણી આખ ફરકે છે, ને નકી આજનો દિવસ વણો વિન્ટ જ-
ણાય છે મે તો ધાર્યેજ હતુ કે આટલુબધુ દ્રવ્ય આપણે પચનાતુ
નથી, ને જોમજ થયુ પણ હવે તો જેની નિદોશની ઇચ્છા તેના
આધારપર સર્વેતુ જનન છે પણ મહાદેવ આપણી વાડકે ચઢે અને આજે
જ્યીએ તો મોટા યાગ કરી પત્રીથીજ આપણી લગાયડ નક્કિનો ઉપયોગ
કરીશુ "

" હજે, એ બધી વાત પડતી મુઝે, નંદામી કયા પિરા યાગ ને કાનની
કે જે મહારાજ" - ખતાલે કહ્યુ " આપણે આપણા નમીનપર હમણા દાથ
મુઝે, કે માત્રમને જાણ થાય જુઓ હવે ખતો તત્પર થયા છે ખરે
હવે તો ખરે રગ ઝામ્યો છે "

આ કચેરીમાંડકે પોતાની નજર ફેરવી તો ખતો પ્રતિપક્ષીઓ ઘણા જોરસામાં આવી રહ્યા હતા, ને ખતોની મરછ ધડીપળમાં પોતાના શત્રૂને સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાની હતી. નવાખ તો હવે રાક્ષસ જેવો બન્યો હતો; ને તાનીએ જે વિદિ, ને ચમત્કારી ગોળા આપ્યા હતા, તેઓ ધાંચું કે એતુ ઘર ફૂટ્યું છે તો મારો જયજ છે. ખુદ જોને આપે તેને બહુ, પણ મારે પણ બે હાથ છે, ને એને પણ છે, હું તરવાર, બરછી ને ભાલો સારી રીતે વાપરી જાણું છું તો પછી એ શી રીતે મારાપર હાવી શકશે ?

એમ વિચારી એકદમ એણે પોતાનો દગલો કાઢી નાંખી, અંદર જે બખતર પેહેરેલું હતું તે ખતાવ્યું, અને શત્રૂને મોહ ઉપજાવ્યો. ભાલો હાથમાં લઈ, તેની ધાર તપાસી ને જમંયો બાબુએ બરાબર સમાળ્યો, ને સૈને પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દીધા. ગોળાઓને નીચે મુક્યા, ને નાપર કોઈની નજર પડી, કોઈની નહી, પણ સમજાં આ ગોળાથી ઘણાખરા બેદરકાર રહ્યા. જો કે, લડાઈમાં કેમ ઉપયોગ કરવા એ દેટલાક મરાઠા જાણતા હતા, તોપણ તેઓના લક્ષમાં આ વાત રહીજ નહી, ને કદી એમ પણ હોય કે તેઓ એવા વિચારમાં રહ્યા હોય કે મરાઠાઓની શોધેલી વસ્તુ મુસલ્મા ક્યાંથી જાણે.

મુસલ્મા નવાખે પોતાની છાતીનો સીનો કાઢ્યો. માલુસરે તેથી લે પાયો ને તાનીપર જે પાપદટિ કીધી હતી તે આ વેળાએ તેને સાંજરી આવી ને તેના વિચારમાં એક મીત્રીક સુખખાઈ ગયો.

પણ તે પાછો તૈયાર થયો, પણ જ્યાં એકવાર તેજ દિવ્યું તે ઉતર્યું ; પશ્ચું ચઢવું સુગંધેલ થઈ પડે છે. તેમજ માલુસરેની અવસ્થા મતી. એટલામાં એકદમ નવાખ બ્યાસુદીન ર્શનીએ, સામી છપી જરાક ધાયલી જોઈ કે જુમ મારી—

“એ કાફર, હવે ખુદની દરગાહમાં જવાની કીતલી વાર છે”. આ ને એવા તો જોરસામાંબોલ્યો કે બીજા આત્મપાત્ત ઉમેલાઓ તો શિરમ-ગળ પડી ગયા. માલુસરેને ઉત્તર દેવો સૂઝ્યો નહી, પણ જાતે કાબેલ તેથી વ્યાં બીજા વેળાએ નવાખે જુમ મારી કે “એ કાફરના બચ્યા, હવે

તારા ખુનને યાદ કર, તારી ગરદનપર મારી તલવાર આવી સુકી છે”
એટલે માલુસરે જવાબ દીધો -

“ઉભો રહે, ઉભો રહે, જાહત્યા કરનાર પાપી ચડાજા! એર! એ ન-
પુ સક! અરે વેશ્યાપુત્ર, ગોત્રગામી, તુ ઉભો રહે, હવે નાસતો નહી, ને
તારો બચાવ તારાજી ખુદ પાસે થયો તમે મુસલ્યાઓ શું આ ભરત-
ખડપર જાહત્યા કરશો? અરે રામ રામ કરો, તમારા ખુનને યાદ કરો, ને
હવે અરવાને તૈયાર થાઓ”

“ચલ! ચલ! છોકરી, લોડી, તુ શું કરી શકે છે તે હવેના બતા-
વીશ-” નવાબે તેનો પુરતો ધીકાર બતાવ્યો અને પોતાની તરવાર મ્યાનમા-
થી કાઢી કહ્યું “ખુનના કસમ, હવે તને જીવતો છોડીશ નહી તારી
મુસાદ બર આનગે, અને તારા પેલા પાપી એર ચડાજા શિવાજીની
પણ હાડકેહાડકી કાપી નાખીશ, કે જોછે સૂર્યપૂના નાગુલક સ્ત્રી ને બાળકને
રડાવ્યા છે એ પાપનો બદલો શું તને નહી મળશે? હવે તારો અને
મારો ખુન છે, તો કોણને, માહ્ય થાય છે, સમાન” એમ કહી ધસી જઈ
પોતાની તરવાર તાનોજી માલુસરેની તરવારપર એની તો સખ્તાઈથી મારી કે
તાનોજીના હાથમાની તરવાર ઉડી ગઈ ને તે માત્ર મુઠ પકડીનેજ ઉભો
રહ્યો નવાબે આ ચમત્કાર એટલી તો ઝડપથી કીધો હતો કે સવળાઓ
જોઈ રહ્યા ને જો કે બીજા કોઈ બોલી શક્યા નહી, મનમાજ સમજીને
એસી રહ્યાં હતા તોપણ ઘઘજી ને ચાર મુમનમાન પાણોએ ગાઆસીનો
ધણો મોટો પેકાર કરી નવાબની આ ચમત્કારીક ફતેહ આકાશ સુધી પો-
છેઆડી દીધી, તે જાણે તેને વરવાને હુરમો આવે તેટલાજમાટે

તાનેજી તદ્દન અશક્ત, સૂનમૂઠ અને જમીનમા ગરક થઈ ગયો, અ-
ને શિવાજી આ પોતાના જ્વાભરદની માહ્યતાથી ધણો આનંદ માની ગર્વ-
થી કુલાતો હતો, તેનું મો લેનાઈ ગયું

“રાવ સાહેબ, હવે પાછા જાઓ, ને તમાગ શિવાજીને કહો કે મુસ-
લમાન સાથે લડવાથી કદી હિંદુઓ જીત્યા નથી,” નવાબે તાનોજીને યોરો
માર્ગો ને તે સરગા હિંદુઓને ધણો લાઓ પછુ કરે શું? થયું પણ તે
બુજ, એટલે સૌ તો અબોલ ગયા, પણ અતિ પોતાની આખરના બચાવ-
માટેજ તાનોજીએ નનાબને જવાબ દીધો

“અરે બાંડિયા ! તું ગર્વથી કુલાઈશ નહી, કદી બકરાએ વાઘપર જ્ય મેળવ્યો સાંભળ્યો છે ? ગમે તો હવે મારો હાથ જો ને ધંધી તારી અવસ્થા કેવી થાય છે તે તને બતાવીશ. ખખરદાર ! હંધ્યાથી પંગલું પાછું બર્ચું તો,” નવાએ હસીને પોતાના સાથીઓ તરફ નજર કરવાને પાછા ફરીને જોયું એટલે તેનો ઊલટોજ અર્થ લઈને તાનોજીએ કહ્યું. “ઊભો રહે, તને નાશવાથી હવે કશુંપણ ફળ મળવાનું નથી, તારું આવીજ સુંદરું છે બચ્ચાજી, તમે જશો ક્યાં ? છાવણી મરાઠાની છે, મુસલમાની નથી.”

“મોં સંભાળ ! બુતપરસ્ત ! કૃત્ય કરી બતાવ, મોની ફડાઈ મારવાથી શું યશ મળશે ? કદીપણ આશા રાખતો નહી કે તને હું જવા દઈશ, ને હવે તારે જવાની આશા રાખવી પણ નહી. જો જે હવે મારો હાથ, જોને તું છોકરો ગણે છે તે મહમદના કુળનો છે ને તેની પીઠપર મહમદનો સાહયો છે તે તને અધને સુઝસે નહી, પણ હવે તપાસતો રહેજો કે તારે નાશવું નહી પડે.”

નવાળના આ વેણુ તો તેના કાલબનામાં ક્રોધરાશાં. બોલવાનું બોલવાને ટેકાણે રહ્યું ને ધીમે ધીમે તેજહરણુ કરવાથી તે તદ્દન ગાફિલ થતો ગયો. આ મોંપર થતો ફેરફાર શિવાજીએ જોયો ને તે ધણો ગલગયો. જો તેનાથી બને તો આ રીતના હંધ્યુદનો અંત લાવવા માંગતો હતો, કેમકે મુસલમાન સરદારની હોશિયારી જોઈને તે ધણો આશ્ચર્ય પામ્યો હતો.

તાનોજીએ હવે તો મરવું કે મારવું એવોજ નિશ્ચય કીધો. હવે કંઈ તેનો ઊપાય નહોતો કે આમને આમ અપમાન લઈને પાછા હાંધી ; કેમકે પાછા હાંધવાથી તે જીવતી નહી પણ મૂવા જેવી હાંધી ગુનરત, તેણે ધાર્યું કે આમ લડવાથી કદી ફાવિયે કે નહીએ ફાવિયે, તેથી મરાઠાઓની હંમેશની રીત મુજબ પ્રજા કરવો ધાર્યો. તે નક્કી બાજુતો હતો કે મુસલમાનો આ છાવણીમાંથી જઈ શકવાના નથી, પણ તેટલું છતાં એ પોતાના એક સાચીદને-જો બને તો-સરદારનું કાટલું કરવાના વિચારથી ઉશકેરી મુક્યો હતો તેને બોલાવ્યો :

“તપાસતો યશવંત !” તાનોજીએ બુમ મારી-“એને નાસતો આટકાવજો, એ હવે બચવાનો નથી. હમણા હું એનું માથું ધૂળ બેચું કરું છું, ને એના આત્માને એના વડવાઓ પાસે નર્કમાં મોકલાવી દઉં છું.”

યશવત નવાળની પીઠપર ગયો ત્યાં ચારે પડાણો, પોતાના પ્રાણ આપવાને તત્પર હતા 'તેઓએ યશવતને તત્વારથી સલામ આપેકુમ કીધી' યશવતે પોતાની મદદે ખીજા પાસે રાખ્યા હતા તાનોહાએ પોતાનું ખડ્ગ કાઢ્યું તે તપાસીને દુશ્મનપર ધમવાને તૈયાર થયો નવાળ પણ હવે સાવધ હતો તે મધળું એટી ગયો હતો ને યશવતને તપામવાને પોતાના પડાણ-બોડીમાં તરફ આખ ફેંવી અને પોતાની કમરમાંથી ધણો સરમમા સરસ જાંઘેયો કાઢ્યો, ને તેને એવી રીતે બતાવ્યો કે 'એવો એમજ માન્યુ કે આ છાતીમાં બોકવાની નિશાની છે

"પડરપુરવાળા વિદોખાના કસમ ખાઈ કહ્યું છે કે"—આ દક્ષણીએ ઊંચા હાથ કરીને કહ્યું—જ્યારે નવાળ તો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતોજ હતો—"આજે એને સલામ મોકલીશ એ તેજ મુર્ખ છે કે જે મને અહમદનગરમાં મળ્યો હતો ને મેં એની છાતી ચીગતી બતાવી હતી"

હવે કંઈ વખત નોહતો કે એક ખીજા સામસામા ભેગા કરે તાનોહા ને નવાળ બંને પુરતા ભેટમાં આવ્યા હતા, અને નવાળે પોતાના પુઠાણને કહ્યું કે "પીઠ સમાવજો, શમૂ પીઠપર ખડો છે," એટલું બોલીને તે તાનોહાપર ધમ્યો ને ધણીજ ત્વરાથી તાનોહાના હાથમાંથી ખડ્ગ પકાવી નાખ્યું અને ભેરમાં ધક્કા મારી પાઠો હાવી ખીજા વેળાએ પ્રણ તેને મૂર્ખ બતાવ્યો

"કેમ હેમક! હવે મુગદ બર આવી જ" નવાળે તેને ખૂબ ખીજવામાટે ટચકે માયો "અરે! બેરેહેમ તું સમાવ, હવે તારા હાથમાં રાજ્ય પણ નથી ને તારો કોઈ સહાયકારી પણ નથી હમણા તને પાંચમાલ કરેલું જ્યાં ખુદ મેહેરખાન ત્યાં ગધા પેહેલવાન તેમ હું ખુદાનો બદો તેના સામા તારી શી તાગાદ!"

"ચૂપ! ચૂપ!" તાનોહાએ અકળામણમાં શરમાતા શરમાતા ગણગણને સાદે કહ્યું "હવે નહીં બચે, તું તપામ તારી પીઠ યશવત! ભેગ છે શુ, હવે ખીજે ઇલાજ નથી એ મયેચ્છ બચવો ન જોઈએ"

આટલું બોલતા સાથે યશવતે નવાળપર પીઠથી ધમારો કીધો અને તાનોહાએ છાતી મ્તમો કીધો "અરે! જશ્ન, જમરદ પીઠ સમાવજો, હમણા એ સંઘળાને ખુદ પાસે હું મોકલીશ" "હા, ખુદાદ! આપ

બેરીકર રહ્યો, અમારા શરીરમાં છવ છે ત્યાં સુધી તમારા બાલને પણ ઇજા થવાની નથી.” એમ કહીને સહીમ ને તાજક બંને યશવંત સામા ગયા, ને નવાળ તો તાનોજી સામે રહ્યો. તાનોજી હાલો લઈને ઘર્યો પણ નવાળે દૂરથી તેને આવતાંજ પોતાનો હાલો ઝડપથી લઈને તેની છાતી તરફ ધંધો, જેથી તે અચકચો ને અચકાતા સાથે જેવો ધક્કો વાગ્યો કે તે પાછો હંકર્યો. સહીમે યશવંતને આવતાં આંતર્યો અને યશવંતે તાજક પર ઘા ફીધો જેથી તે ઘોડાપરથી પડ્યો, એટલે બીજા મરાઠાએ તેની છાતિમાં હાલો ખોંસી દીધો. સહીમે યશવંતના પગ પર ઘા ફીધો કે તે ઘોડાથી પડ્યો, તે જરૂરે આવી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું ને પાછો પોતાના આર્પિદની પક્ષ પર જઈને ખડો રહ્યો. નવાળ પણ હવે ગભરાયો, ને કંઈ ઇલાજ ન જણાવાથી ઘુરત તાગીના આપેલા જોળાની અબમાયસ કરવાનો વખત નજીક આવેલો ધારી એક જોળાને જમીન પર પછાડ્યો ને પાસે પથ્થર હતો તે પર જોળો પછાડતા મોટો ભયંકર અવાજ થયો. અવાજ થતાં સાથે બંને સૈન્યમાં મોટો ધબરાટ મચી રહ્યો.

તાત, ત્યારે શું તારી વાણી ધ્વનિરૂપ છે, અને તે અમારી પાસે ધ્વનિરૂપે આવે છે કે કેમ તે કહે.

ના, તેમ નથી. એ સઘળી વાત આત્માને વિશે પ્રેરણારૂપ છે. એમાં કાંઈ ધ્વનિ નથી કે લાપા નથી કે ચેષ્ટા નથી. હું વહું છું તે માત્ર આત્માજ બોલી શકે એવું અને વાગિન્દ્રીના પ્રયોગ વગરનું છે. હું કાલ પ્રત્યે નહીં પણ આત્મા પ્રત્યે બોલું છું.

ત્યારે હે તાત, તારી વાણી અમારી પાસે કેવે રૂપે આવે છે ?

જ્ઞાનતા સ્પષ્ટ પ્રકાશ-રૂપે, ઊદ્દીપક સંસ્કાર રૂપે, બળવાન પ્રેરણા રૂપે, હ્રિયતરને વિશે માર્ગદર્શક શિક્ષા સૂચવે એવા ચમત્કારી વૃત્તસંયોગરૂપે, નિશ્ચિત કર્તવ્યકર્મ પ્રત્યે અખિન્ન આત્માને એકાએક ચેતન થાય તે રૂપે, બાહ્ય સૃષ્ટિ મંબ્યે સૂચકચિન્હો લક્ષમાં આવે તે રૂપે.

હે પ્રભુ, હું અમને તારી આજ્ઞા કઈ લાપા દ્વારે જણાવે છે ?

એ હૃદયની લાપા છે એમ જાણ. નહીં યાદુદી, નહીં શ્રીક, નહીં સંસ્કૃત, નહીં અંગ્રેજી; પરંતુ હૃદયને વિશેષ હૃત્પન્ન થતી એવી સ્વાભાવિક પ્રેરણા અને વૃત્તિરૂપી સ્પષ્ટ લાપા. હું પ્રત્યેક મનુષ્યને તેની પોતાની જન્મલાપામાંજ મારી વાણી સંભળાવું છું. તેનું હૃદય મારી પ્રત્યે જ્ઞાન યાચતા અને અનુક્રમ પ્રશ્નદ્વારે બોલે છે, અને હું તેને મારું વચન તેનાજ હૃદયની શ્રદ્ધા તથા પ્રેરણાદ્વારે સમજાવું છું.

ત્યારે તારી વાણી મનુષ્યને પહેંચે છે ત્યારે પ્રત્યેક વેળા તે એ વાણી સમજે છે શું ?

હા, પ્રત્યેક વેળા હું મારા વાત પ્રત્યે બોલું તો જે હું કહું તે તેણે નિઃસંદેહ સમજવું જ નેમ્મએ, નહીં તો હું મિથ્યા વહું છું એમ જાણ. મનુષ્યો મારું કહેણું સમજે અને તે પ્રમાણે આસે એજ હેતુથી હું નિત્ય બોલું છું. માટે ઇશ્વરવાણી નિત્ય સમજાય એવી છે એમ માન. એ વાણી જેને નેમ્મએ છે તે બાળક છતે પણ સમજે છે. જેને એની ગરબ નથી તે વિદ્વાન છતે પણ ગરગડી પડે છે.

આ વિષય સંબંધી મારે તને વધારે પ્રશ્ન કરવા છે. પ્રભુ, મને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપ.

હે વાત, તને આગ છે તુ સાબળવાને ખરેખર તત્પર છે તો મારે બોલવું અવશ્ય છે.

તુ તારી વાણી પ્રત્યેક જનને સબળાવે છે કે માત્ર થોડા વિશિષ્ટ જનોનેજ? કેટલાએકે મને એમ કહ્યું છે કે દશ લક્ષમાં માત્ર એકનેજ તારો સંદેશો પ્રદણ કરવાનો અધિકાર છે, અને સામાન્ય જનસમૂહમાંના કાંઈને તારી વાણીનો પ્રસાદ મળતો નથી.

મને પ્રિય હોય એવા વિશિષ્ટ જનોનો હું ઇશ્વર છું એવો આરોપ લોકોએ પુનઃ પુનઃ સુકવો નહીં મનુષ્યોને લૌકિક રીતે હું માન આપતો નથી. બ્રાહ્મણ અને શુદ્ર, ચાહુદી અને જેન્ટાઈન, એઓની વચ્ચે હું કાંઈ ભેદ ગણતો નથી. માનવમાત્રને મારી વાણી સાબળવાનો અધિકાર છે. હું સર્વેનો પ્રભુ છું અને સર્વે પ્રત્યે બોલું છું. વૃદ્ધ અને યુવાન, ધનવાન અને નિર્ધન, માની અને અમાની, સાધુ અને પાપી, આર્ય અને ક્ષિત્રી, સર્વે મનુષ્યોને મારી વાણી સાબળવાનો મેં અધિકાર આપ્યો છે.

ત્યારે, પ્રભુ, આ લોકો પોતાનીજ મેળે તે વાતનો નિરોધ કરે છે તે કેમ? મેં મારા ધણાએક આર્ય તથા અગ્રેજ મિત્રોને પુછ્યું છે કે તમે ઇશ્વરવાણી કદી સાલજીનું છે, પણ તેઓ એકમને કહેડે કેના એટલુંજ નહીં પણ તેઓ એ વિચારનેજ હમી કાઢાડે છે.

તેઓ સાલજે નહીં તેમા મારો દોષ નથી હું છું અને હું બોલું છું-એ બન્ને વાતો કેવળ એકસરખી ખરી છે.

કૃપા કરીને આ વાતની સમજ પાડ તુ તારી અતિ નીચ પ્રજા પ્રત્યે બોલે છે તેમ છતાં તે તારી વાણી સાબળતી નથી એ કેમ બની શકે?

કેટલીક વેળા એ લોકોથી તેમના પાપને લીધે સબળાવું નથી કેટલીક વેળા તેઓ નારિતક હોવાને લીધે સબળતા નથી અને કેટલીક વેળા તેઓ મલજે છે તોપણ એ વાણી પોતાનીજ છે એમ ગવ કે અમાનતાને લીધે માની લેશે.

પ્રભુ, ત્રે મને તારી વાણી કદી મલજાવી છે?

દનસક વેળા

મારા નાથ, ક્યાં અને ક્યારે?

તારા આત્મા પ્રભે, પ્રાતઃકાળે તથા સાંધકાળે, દિવસે તથા રાત્રે, અઠવાડીએ અઠવાડીએ, અને વર્ષે વર્ષે.

કેવી રીતે?

વત્સ, મારી પાસે આવ, અને તારા શિર ઉપર મારો હાથ સુકવા દે અને તને આશિષ્ દેવાદે, ખંછી હું એ વાતની સમજ પાડવા માંડું.

હું દીન પાપીછું અને નીચો વળીતો તારે પગે પડું છું. હે પ્રેમ તારા પાવન કરનારાં જ્ઞાનનો પ્રસાદ મને આપ.

તને કાંઈ એતન થાય છે?

શું?

તારા આત્માને વિશે કાંઈ અસાધારણ ઉત્કર્ષભાવ.

એવમેવ, પ્રભુ.

ત્યારે સાંભળ અને કહે. પ્રતિદિન તું હ્રુધાતુર થાય છે, અને પ્રતિદિન તું અન્ન ખાય છે. શું મનુષ્યો એમ નથી કહેતા કે અમને, ભૂખ લાગે છે તેથી અમે ખાઈએ છીએ, અને અમારે ખાવું થોડું છે એમ તેઓ ધારતા નથી? તું શું કહે છે? સત્ય તથા શ્રદ્ધાભાવે બોલ.

હું ખાઉં છું કેમકે તું કહે છે “વત્સ ખા”. અને બ્યારે હું તારે પીડાઉં છું ત્યારે મને તારો ઉપદેશક સખ્ત થાય છે—“ખા નહીં”.

એવે પ્રસંગે હું તને મારી વાણી કેવી રીતે સંભળાવું છું?

હ્રુધાધારે અને તાપધારે.

હું સ્પષ્ટ સમન્વય એવી રીતે બોલું છું?

એવમેવ, તાત. હું કાંઈ ધ્વનિ સાંભળતો નથી તોપણ તારી વાણી મારા આત્માને વિશે કેવળ સ્પષ્ટ રીતે સમન્વય છે?

બ્યારે તું કાંઈ બોલું કૃત્ય કરવા જાય છે ત્યારે અંદરથી તને વારવારે કાંઈ ઉપદેશવાણી થાય છે, અને તારા સાથીને વ્યથા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, તારી સ્ત્રી તથા સંતાનને હુણે ન મારવાં, નિર્દોષ જનને પીડા ન કરવી, એમ તને કોઈ કહે છે? જો કહે છે તો એ બોધ ક્યાંથી આવે છે?

હે પ્રભુ, નિ સશય તુજ મોકલે છે જે કાઈ ખોટું હોય તેનો ત્યાગ કરવા વિશે તુજ મનુષ્યના હૃદયને ઉપદેશ કરે છે, અને અમને કહે છે કે 'તમારા લિન્નલિન્ન કર્તવ્યકર્મ કરે' અંત કરણ એજ તારી વાણી છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે

અને વળી તારા જીવના વિપત્તિ કે સપત્તિ રૂપી જે વિરોધ પ્રસંગો બને છે તેપણુ મારી વાણી નથી ?

હા, પ્રભુ, તે દ્વારે પણ વાણી વેળા તારી પ્રજાને નમ્ર, ધીર અને પવિત્ર થવાની તુ આજ્ઞા કરે છે વળી વિશેષ રિયતિ દ્વારે પણ તુ કોઇકને વણિક થવાની અને કોઇકને ધર્મોપદેશક થવાની શિક્ષા દે છે.

આમ આવ, આ સુદર પુષ્પ બણી જો એ તને કાઈ કહે છે ?

હા, એ પ્રકુલિત પુષ્પ દ્વારે તાર પ્રસન્ન મુખ મને કહે છે કે "નત્સ, મારે તારા ઉપર પ્રેમ છે, અને તે પ્રેમની આ મનોરજક ભેટ હું તને આપુછું "

તુ મારી વાણી સાભળે છે ?

હા, પ્રભુ, હું તારો પાડ માનુછું અને કહુછું કે ધન્ય છે તને.

જગત્પત્રિકા. *

લખનાર કેશવચદ્રસેન, પ્રભુનો દાસ અને આર્યાવર્તની રાજધાની પવિત્ર કલકત્તા નગરી મધ્યેના નવનિધાન મહાનગર [અગ્રેસર] ઇશ્વરદૂત પૃથ્વી ઉપરના સર્વે મહા પ્રજામહા જોગ, અને પુર્વ તથા પશ્ચિમ મધ્યેના પ્રધાન ધર્મમહા જોગ,

મુસના, ઇસ્તના, બુધના, કન્ડિલસના, ઓરેસ્તરના, મોહમદના, તથા નાનૈકના શિષ્યો જોગ, અને આર્ય ધર્મમહા જોગની પ્રશસ્ત અનેક શાખાઓ જોગ,

એ સર્વે ધર્મમહા જોગ રૂપીયો તથા સાધુઓ જોગ, અધ્યક્ષો તથા અગ્રેસરો જોગ, આચાર્યો તથા ઉપદેશકો જોગ

તમને ઇશ્વરપ્રસાદ તથા અખંડ શાંતિ યાઓ

જુઓ કે આપણા પરમ પિતાના પરિવાર મધ્યે સાંપ્રદાયિક કલેશ તથા કંસહ, ભેદ તથા વૈરભાવ ચાલી રહ્યા છે, અને તેમાંથી અત્યંત ખેદ તથા દુઃખ, મલિનતા તથા અસત્યતા, અને યુદ્ધ, હત્યા, તથા રક્ત-પાત પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

અને એ પ્રમાણે ધર્મને નામે લાઠીની સામે લાઠ અને બહેનની સામે બહેન એવો વિશેષ થવાથી અનેક અનર્થ નિપળ્યા છે અને તે વિશેષ ઇશ્વરની તથા મનુષ્યની સામે પાપરૂપ છે.

માટે પુણ્યમય ઇશ્વરે કૃપા કરીને આ લોકમાં શાંતિ તથા પ્રેમનો, ઐક્ય તથા સમાધાનીનો શુભ સંદેશો મોકલ્યો છે. તેણે

અનન્ત કરુણાએ આ નવ વિધાનનો પ્રસાદ પુર્વ ખંડમાં અમને આપ્યો છે, અને તે વાત પૃથ્વી ઉપરની પ્રજાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરવી એવી અમને આજ્ઞા દીધી છે.

પ્રજુએ આ પ્રમાણે કહ્યું:—ધર્મભેદ ઉપર મહારો અત્યંત અભાવ છે. અને બ્રાતૃવિશેષ હું સહન કરવાનો નથી. મને પ્રેમ તથા ઐક્ય વહાલાં છે, અને હું જેઓ એક છું તેમજ મહારો પ્રજાએ પણ એકદીલ થવું.

કાળે કાળે મેં મહા પુરુષોદ્ધાર વાણી કરી છે, અને મારા અનેક તથા વિવિધ પ્રકારના વિધાન છતાં તેમાં ઐક્ય રહેલું છે.

પરંતુ એ મહા પુરુષોના શિષ્ય જનોએ માંદામાંદે વિશેષ તથા યુદ્ધ કર્યો છે, અને તેઓ પરસ્પર ભેદ તથા દ્વેષબુદ્ધિએ જુવે છે.

વૈકુંઠ ધામમાંથી આવેલી વાણીના ઐક્યનો તેમણે નિષેધ કર્યો છે, અને તે વાણીને બેઠીને એકત્ર કરનારાં વિજ્ઞાન ઉપર તેમની દ્રષ્ટિ પડતી નથી તેમજ તેમનાં દૃઢ્યમાં તેનો સ્વિકાર થતો નથી.

શ્રુષ્ટ ભો માનવ, એક સંગીત પણ અનેક વાદિત્ર છે, એક શરીર પણ અનેક અવયવ છે, એક આત્મા પણ અનેક પ્રકૃતિ છે, એક લોહી પણ અનેક પ્રજા છે, એક ધર્મ પણ અનેક શાખા છે.

ધન્ય છે શાંતિકરણે કે જેઓ સમાધાન કરીને પરમ પિતાને નામે શાંતિ, સદ્ભાવ તથા બ્રાતૃસંબધ સ્થાપે છે.

આ શબ્દો પ્રજુએ અમને કહ્યા છે, અને તેડું નવું વિજ્ઞાન અમને પ્રકાશિત કરી આપ્યું છે, જે વિજ્ઞાન અત્યંત આનંદમય છે.

તેણે આ ભુમિમધ્યે માર્ચનનિક ધર્મની સ્થાપના કરી દીધી છે, અને તેના સર્વે સિદ્ધ જનોનું તથા સર્વે શ્રુતિઓનું સુરોભિત ઐક્ય કર્યું છે અને આ શુભ વાર્તા પૃથ્વી ઉપરના સર્વે પ્રજા મહાના પ્રત્યે પ્રગટ કરવી એમ પ્રેમી પિતાએ અને તથા મહારા સાવીઓને આજ્ઞા કરી છે, કે જેથી એ મહાના એક લોહીના છતે શ્રદ્ધાએ પણ એક યાય અને એક પ્રભુમા દર્પે માને

એ પ્રમાણે સઘળો કલહ મટી જશે અને પૃથ્વી ઉપર શાંતિનું રાજ્ય યજે એમ પ્રભુએ કહ્યું

માટે, બાહ્યો, હું તમને નમ્રતાથી વિનવું છું કે આ સર્વવ્યાપી પ્રેમમય નવી વાણીનો સ્વીકાર કરો

તમે પરસ્પર દુષ્પ્રવૃત્તિએ નહીં પણ પ્રેમપ્રવૃત્તિએ જુઓ, અને જેમ પરમ પિતા એક છે તેમ તમે પણ બાહે તથા સત્યે એક થાઓ

ગમે તે ધર્મ મહાનમા કે પ્રજા મહાનમા જે જે પ્રકારની શ્રાંતિ તથા મહિનતા દેખાય તે સર્વેનો તમારે ત્યાગ કરવો, પરંતુ કોઈપણ શ્રુતિની કે સિદ્ધ જનની કે ધર્મમહાનની નિંદા કરવી નહીં

સર્વ પ્રકારનો વહેમ તથા જમ, નાસ્તિકતા તથા સશય, દુર્ગુણ તથા મિયય કહાડી નાખો, અને પવિત્ર તથા સમૂર્ણ થાઓ

પ્રત્યેક સાધુજન, પ્રત્યેક મિધ્ધજન અને પ્રત્યેક ત્યાગી વીરજન ધન્યરનો ખરો દાસ છે એમ ગણીને તેને તમારે માન તથા પ્રેમભાવે જોવો

પૂર્વ તથા પશ્ચિમ મધ્યેના જ્ઞાનનો સમ્રાટ કરો, અને સર્વે કાળના સાધુજનોના આચરણ સ્વીકારીને હૃદયમા ઉતારો, કે

જેથી પૃથ્વી મધ્યેના શ્રેષ્ઠ જનોની અતિ ઉત્સાહી ભક્તિ, અગાધયોગ વૃત્તિ, અત્યંત ત્યાગવૃત્તિ, અતિ આગ્રહી પરાપકારવૃત્તિ, અતિ દૃઢ ન્યાય તથા સત્યવૃત્તિ, અને અતિ હૃદયી પવિત્ર વૃત્તિ તમારી થાય

સર્વોપરિ ઉદ્દેશ એજ કે પરસ્પર પ્રેમભાવ રાખો અને સર્વ પ્રકારનો ભેદ સર્વવ્યાપી ભ્રાતૃભાવમા સમાવી દો

પ્રિય બાહ્યો, અમારો પ્રેમ સ્વીકારો, અને તમારો પ્રેમ અમને આપો, અને પુર્વ તથા પશ્ચિમ મધ્યેની પ્રજાઓ એક દીલથી નવવિધાનના ઉત્સવમા ભાગ લો

એરિયા, યુરોપ, આફ્રિકા તથા અમેરિકા અનેક વાદિત્રરૂટે નવવિધાનના ગુણ ગાઓ, અને ઈશ્વર પિતૃતુલ્ય અને મતુલ્ય ભ્રાતૃતુલ્ય એવો નાદ કરો

શાપ પણ તુને લક્ષે કામ લાગશે. આ શાપથી એક વર્ષ ગુપ્ત રહેવું છે તે રહેવાશે ને આ શાપ એક વર્ષ સુધી તુને લાગશે. એક વર્ષ પછી તુ-
શાપમુક્ત થઈશ ને પુરુષત્વમાં આવીશ. એવાં ઈંદ્રના વચન સાંભળી પ્ર-
સન્ન થઈ ઈંદ્રની આજ્ઞા લઈને અર્જુન પૃથ્વી ઉપર આવ્યો, ત્યાં પોતાના
બાપઓ સાથે વનવાસની સુદૃઢ પૂર્ણ થઈ ત્યાં સુધી વનમાં રહ્યો. પછી એક
વર્ષ ગુપ્ત રહેવાસાર વિચાર કરીને પાંડવો જૂદાં જૂદાં નામ અને ભિન્ન
ભિન્ન વેશ ધારણ કરીને અતુકમે વિરાટરાજને ત્યાં જઈને જૂદાં જૂદાં
કામ ઉપર રહ્યાં. તે સાથે અર્જુન પણ પોતાનું નામ અને વેશ બદલીને
બૃહન્નલા નામ ધારણ કરીને વિરાટ રાજ પાસે ગયો. તેને જોઈ વિરાટ રા-
જાએ નામ અને ગુણ કર્મ પુછ્યાં, એટલે અર્જુને પોતાનું નામ બૃહન્નલા
કહી, પોતાના ગુણકર્મ રહેવા લાગ્યો કે,

ગાયામિ નૃત્યામ્યથ વાદયામિ ।

મદ્રોઽસ્મિ નૃત્યે કુશલેઽસ્મિ ગીતે ॥

ત્વમુત્તરાયૈ પ્રદિશસ્વ માં સ્વયં ।

મવામિ દેવ્યા નરદેવ નર્તકઃ ॥

અર્થ-ગાયન કરું છું, નૃત્ય કરું છું અને (વાદ્ય) વગાડું છું. નૃત્ય
માં પવિત્ર છું અને ગાયનમાં કુશલ છું. હે નરદેવ! તમે પોતે મને ઉત્તરા-
ને (તમારી છોકરીને) સંપા. હું ઉત્તરાને નૃત્ય શિખવનાર થઈશ.

વિરાટરાજાએ અર્જુનની માંગણી સાંભળી વિચાર કરીને અર્જુનને
કહ્યું કે.

દદામિ તે હંત વરં વૃહન્નલે ।

સુતાંચ મે નર્તય યાચ્ચતાદૃશીઃ ॥

અર્થ-હે બૃહન્નલા! ખુશીથી વરદાન આપું છું (કે) મારી કન્યાને ત-
થા ગિહ એવી છોકરીઓ હોય તેને નૃત્ય કસાવ (નૃત્ય શિખવ)

અર્જુનને એ રીતે કહીને વિરાટ રાજાએ ગાયન, વાદ્ય અને નૃત્યમાં
અર્જુનનું કુશલપણ જોઈને પોતાના જુદા જુદા મંત્રિઓ સાથે વિચાર
કરીને નિર્ણય પાસે અર્જુનની પરીક્ષા કરાવી તેના ઉપરમાં,

કિપુરન મવ્યસ્ય નિગમ્યચ સ્થિર ।

તત કુમારીપુર મુત્તસર્જન ત ॥

સશિક્ષવા માસચ ગીત વાદિત ।

સુતા વિરાટસ્ય ધનજય ષમ્ભુ ॥

અર્થ—આનુંનું સ્થિર એવું નાન્યતરપણુ સામળીને પડે આનુંનને (પોતાની) કુવરીને ઘેર (સિખરના સાર) મોઢ્યો તે મમર્ય અર્થે ।
વિગટ રાગની છોકરીને ગીતગાયન વાદિત (આદિ) ગિખરના લાગે ।

તે એક વર્ષ સુધી રૂઝ મેહેવાનુ હતુ ત્યા સુધી કિતરા વગેરે કુમા-
રીકાઓને નર્તનાગારમા ગીત વાદ્ય અને નૃત્યનો અભ્યાસ કરાવ્યો જે
વાન વિગટપર્યમા પ્રમિદ્ધ છે

પ્રાણુજીવન વિ. શીવરામ વ્યામ.

પ્રિયા પ્રેમ પત્રિકા.

(સંધન પૃષ્ઠ ૨૪૫થી.)

હપરમે * પરમેશ્વરિ સારખી,
સરસમાં રસમાં રતિ પારખી ;
જનકજાં†—નકજાં કુડિ આદરે,
શુ નયના—નય નાય શુ વાપરે? ૨૧
લટકતી—ટકતી રતિરંગમાં,
શુ પનિતા—વનિ—તાલ પલંગમાં?
શુ વચના—વચનામૃત જિયરે,
શુ વધુ તું વધુ તું મુખ દે ખરે. ૨૨
સદમતી—દમતી ન કહું રતી,
અમસતી—મસતી નહિ ધારતી ;
અપળ તું—પળ તું ક્યમ વીસરે,
સદનમાં—દનમાં નિત્ય સાંભરે. ૨૩
પ્રકરતી—કરતી નહિ સાસતું,
કિયરતી—ચરતીજ રસાલ તું ;
રવડતી—વડતી નવ તું કદી,
મશકરી—શકરી નવ તું વદી. ૨૪
દગ્ધકતી—અકતી ન વિવાદ તું,
વલગતી—લગતી ગલસાય તું ;
ચમનથી—મનથી દિન ગાળતી,
જનમથી—નમથી અનિતી રતી. ૨૫
ન લગતી—લગતી કદિ વાતમાં,
કુદરતી—ડરતી, કુડિ ધાતમાં ;
ગિવટમાં—વટમાં—ધર કામની,
મુ ચતુરા—ચતુરાઈ નહીં કરી. ૨૬

* બીજી લઠમી જેવી. † સીતા જેવી.

ધમકતી-ધરતી પદ ધારતી,
હમકતી-હમકો કરિ દારતી ;
તમકતી-તમમા જ્યમ વીજળી,
ખમકતી-ખુસિયા ત્યમ તુ બહી ૨૭.

દમકતી-દમકતિ બેજલી,
ચમકતી સુ પદીકનિ આવળી ;
ઝમકતી શિરમાલ્ય સુ ગોદણી,
વમકતી-વદ ધૂધરિયો ધણી ૨૮.

ઉપેદ્રવજાવૃત.

નિભાવતી-ભાવતિ ભાન ખ્યારી,
સમાવતી-મત્વતિ કાતિ તારી ,
ખનાવતી-તાવતી બાળને તુ,
જગાવતી-ગાવતિ ગીતરે તુ ૨૯.

રમાડતી-માડતિ પ્રેમચાત્ર,
મનાવતી-નાન-તિખો મિમ્મત્ર ;
મિધારતી-ધારતી આમિમેવા,
નિદાગતી-દાગત-દાવ કેવા ? ૩૦

વિલક્ષણી-લક્ષણિ રે લક્ષીત,
અપક્ષિ તુ પક્ષિતુલ્યે ત્વરીત ,
નકામની-કામનિ શક્તિ મારી,
તુ કામની-કામનિ એક મ્હારી ૩૧

સ્વભાવતી-ભાવતી તુ ભરેલી,
શુભાનથી-માનથિ ના મચેલી,
પગગથી-રાગથી પ્રેમનતી,
સમાનતી-માનનિ-હેત ખતી ૩૨

કલાવતી-લાવતિ લાજ સીધી,
તુ તારણી-તાગણિ વિશ્વનીધી ,

શિ આવડી-આવડિ સર્વ વિદ્યા,
 ન સૂપતી-સૂ-પતિને તું નિદા. ૩૩.
 સમારતિ-મારતિ-સેજ-આણુ,
 નિવારતી-વારતિ-દોષ-આણ ;
 વિસારતી-સારતિ-દોષ-કામ ;
 પ્રભાવતી-ભાવતિ-ધ્યારિ ભામ. * ૩૪.
 ચિતારતી-તારતિ-ચિત-સ્વામી,
 પ્રભા-રતી-ભારતિ-દેસગામી ;
 અપાવતી-પાવતિ કલેશ નામ,
 પ્રભાવતી-ભાવતિ ધ્યારી ભામ †-૩૫.
 કવિ પ્રિયા અને વિજળિ પ્રલે ઉકતી.

વિયુદ્ધિલાસ.

વસંતતિલકાદત્ત-સ્થેપાવંકર.

તું આવતો નિરુખિને વરસાદ ‡ જહાદી,
 પડે અધીરિ બનિ પાછળ આવિ આશી ;
 એવી પતિ સમિપ, પ્રીત ધરી ઘણી રે,
 જહાદી પ્રિયા વિજળિડું ઓ ! વરણાગણી રે !
 સ્થીતી કરી રહિ નભે, ॥ નિજ સ્થામિ સંધે,
 સોહામણી ઝમુકતી પ્રિય નાથ માથે ;
 ગાળે પતી તવ હૃદીત ધતી ઘણી રે,
 જહાદી પ્રિયા વિજળિઓ ! વરણાગણી રે ! ૩૬.
 નીપૂણ નાથતણું નીરખિ નીર † જાતે,
 હુલીયિ હાસ્ય કરતી ફરતી સંગાથે ;

* † ૩૪-૩૫ ની કડી યથાસંખ્યાવંકરની છે.

‡ વર-સાદ ઘણીનો અવાજ અથવા સેવ.

§ તે નામની કવિપ્રિયા અથવા વિષ્ણુ.

॥ નભે-પડે-નભે-આકાશમાં-અથવા ન-એ જેને ભય નહીં એવી
 † નીર-દૈવત-પ્રણી.

તારી બધી ચપળતા- ન જરી લણી રે,
બ્રહ્મી પ્રિયા વિનળિઓ ! વરણાગણી રે ।-૩૮

પ્રાણસ્ય તારૂં પરમે ન લહે અમણુ,
પાડે પ્રકારા મય, વિશ્વવિરો પિછાણુ,
દૂલીનતાનનિ સુતા તુ મુલાગણી રે ।
બ્રહ્મી પ્રિયા વિનળિઓ ! વરણાગણી રે । ૩૯
ટોપે કદાપિ તવ પર્વત કાંઠિ નાખે,
રાકતી છતા ખુબ ક્ષમા તનમા તુ રાખે ;
પરમારયે પરનિ પીડહરા શુણી રે,
બ્રહ્મી પ્રિયા વિનળિઓ ! વરણાગણી રે । ૪૦

અપૂર્ણ

વીર-નારી

અ ક ડ જો

ગર્ભાક ર જો

સ્થલ-યુદ્ધક્ષેત્ર.

[છાતણીમા પગિકમણુ કરતા કરતા મેનાપતિ મત્રીકન્યા-
નો પત્ર વાચેછે]

સેના-“વીર પુરૂષ, મારો પત્ર ન મળ્યાથી અનુયોગ ક્યો છે હું નિષ્કુ
યષ રાડ છું, પરંતુ તમેને ભૂલી શકતી નથી તમે યુદ્ધક્ષેત્રમા હોવા
છતાં પણ મને ભૂલિ શકતા નથી, એ મારૂં પરમ શ્રેણીય છે ખરું
પરંતુ પ્રેમના અનુરોધથી કર્તવ્ય ને ક્ષત્રિય કન્યાની મોહાવતમા લુપ્ત
થઈને યવનના પદ્મજે સ્વદેશની સ્વાધીનતા વિમર્શન કરી, લોકો જાણે
એ કલકની રટના કરવામા સુભોગ ન પામે સ્વદેશરક્ષાનેમાટે જો મને
પણુ ભૂલવી પડે તો તે પણુ ઉત્તમ, તેનેમાટે હું દી. યદશ નદિ ત-

મોને પ્રીતિ કરવી માફ સુખ છે, પ્રભુચના પ્રતિદાનની આશામાં પ્રીતિ કરતી નથી. હું સર્વદા પત્ર લખીને તમારા કર્તવ્યમાં વિદ્ય આપવા માહતી નથી; અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરજો.” સ્ત્રીઓની મોહાળપત એવી નિઃસ્વાર્થજ હોય છે ખરી, પછી પ્રીતિ કરીશ એમ નહિ, પ્રીતિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેથીજ પ્રીતિ કરે છે. પરંતુ સુનીતિએ, કેવળ મને નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ જણાવી નથી, તેનું દ્વિત્વ સ્વદેશની મંગળ કામનામાં કે-વું વ્યસ્ત છે, તેનું ઉર્જવલ પ્રમાણુ આ પત્રથી જણાય છે. ક્ષત્રિયને સ્વદેશ જીવનથી પણ અધિક પ્રિય હોય છે; પરંતુ સુનીતિ તો આ દેશ-થી પણ હજારો ગણી પ્રિય છે. મંત્રીતનયે, તમે જો મારા દ્વિત્વનો ભાવ જાણત તો આ સામાન્ય અનુરોધનેમાટે એટલી વાત કદી કહેત નહિ જે જીવનરતે અગ્રાહ્ય થાય, જાતીય કલંકનું કારણ થાય, હું તે ધ્રુણિત-તુચ્છ જીવન લઈને શું કરું? હું યવનની સાથે મુદ્દ કરવામાં જો પ્રાણ ગમાવીશ તથાપિ આ મારી સાન્નિવનનું કારણ થશે કે હું તમારી પ્રીતિ અને સ્વદેશનો આશિર્વાદ લઈને મુલો. પ્રાણેશ્વરી! તમારો પ્રભુજ હમણા મૃત્યુને મારી આગળ મધુર કરે છે, હું હવે મૃત્યુનો ભય કરતો નથી, કોઈ ભય, કોઈ પ્રસોલન હવે મને વશ કરી શકશે નહિ-હું હાલ જીવિત થયો.

[એક રક્ષક પ્રવેશ કરે છે.]

રક્ષક-એક સન્યાસી આપને મલવા આહે છે.

સેનાપતિ-સાફ, તેને લાવો.

[રક્ષક જાય છે.]

(સ્વગત) આ મુદ્દસ્થળમાં સન્યાસીનું શું પ્રયોજન? જગત્ના શુભાશુભ કોઈપણ સમાચાર એઓને અગ્રેયર હોતા નથી. અમારા સંબંધમાં કંઈ ખબર હોય તો લલે, વગર પ્રયોજને ઘસાચારી કદિ એટલા દૂર નપાવે નહિ. (થોડો ગભરાયલો થઈને) કોઈ અમંગળ ખબર હશે કે?

[સન્યાસીને લઈને રક્ષક પ્રવેશ કરે છે]

સન્યાસી-સેનાપતિની શુભ શુદ્ધિ યાઓ.

સેનાપતિ-પ્રભુમ મહારાજ પ્રભુમ.

[સન્યાસી હાથ ઊઠાવીને આશિર્વાદ દે છે.]

સન્યાસી-સેનાપતિ! મારે એકાંતમાં મલવાની જરૂર છે.

સેનાપતિ-(રક્ષકના પ્રતિ) તું હાલ વિદાય થા. [રક્ષક જાય છે.]

દેવ આ મગ્ગમગ્ગ્યાન છે-ચનનગ્ગકથી દૂષિત છે, સામાન્ય કારણથી આપના પતિન પગે, આ અપરિત્ર સ્થાનને સ્પર્શ કરશે યોગ્ય નહિ હોય.

સન્યાસી-આપની મગ્ગ કામના એનું મૂળ છે

સેનાપતિ-આધીનના પ્રતિ વિશેષ અનુગ્રહ છે ખરે જે હુકમ હોય તે સેવક ગ્રહણ કરવાને તત્પર છે

મન્યાસી-સાધુ ! સાધુ ! દ્વિત્રિય સત્તાન કદિ પણ મિથ્યાચરણ કરતા નથી, દેવ બ્રાહ્મણની આજ્ઞા અગ્રાદય કરતા ના સેનાપતિ આપ જો મગ્ગ ચાહતા હો તો યુદ્ધનો સંકલ્પ છોડો

સેનાપતિ-દેવ, દાસની અમર્યાદા દામા કરજો, હું યુદ્ધનો સંકલ્પ છોડીને મગ્ગ ચાહતો નથી ચવન જતિનું નિપાતસાધન ચાપના પોતા નું ગ્રાણીવિસર્જન એ બનેમાયી એક મારો સંકલ્પ છે

સન્યાસી-દેવતાઓ એ યુદ્ધમાં પ્રમત્ર નથી

સેનાપતિ-જો દેવતાઓ સ્વદેશના ધોર ઉપદ્રવધારી “આતતાયી” (આપણો શત્રુ કરનાર)ના પ્રતિ હથિયાર ચનાવનામાં નિષેધ કરે છે, દ્વિત્રિય મદ્દાન તે દેવતાઓની પ્રસન્નતાની આગ્રહા કરતા નથી

• સન્યાસી-ચાવન કાળોચિત્ત ગર્ભમાં દેવધર્મની અનગણના કરે છે સેનાપતિ-દ્વિત્રિય સત્તાનની આગળ સ્વદેશ સર્વ કરતા પૂજ્ય છે અને સ્વદેશની સ્વાધીનતા રક્ષા તેનો પ્રધાન ધર્મ છે તે કુળધર્મ રક્ષા કરે છે, જો તે મધ્યોગતિ આપનાર હોય તોપણ તેના પક્ષે તેનું સ્વર્ગ છે

સન્યાસી-તમે શું મનમાં એમ સમજો છો કે કેવળ તમારે બાહુ બળજ આ રાજ્યની રક્ષા કરી શકો ? હાય ! અતિ દામિત્રનાથી મનુષ્ય આત્મશક્તિનું તોલન કેવું કરે છે ?

સેનાપતિ-મારા બાહુબળથી આ દેશની રક્ષા નહિ યર્ષ શકે, પરંતુ ન્યાસુધી આ બાહુરથ શિરામાં છે-નું લોહીનું ટીપું ચાનગે ત્યાસુધી ‘આતતાયી’ યવનના વિરુદ્ધમાં હથિયાર ચનાવનામાં હું કદિ પણ પાંડી પાની કરીશ નહિ

સન્યાસી-તમારે મૃત્યુ નક્કી થયું છે, નહિતો હું બ્રહ્મચારીનું વાક્ય અગ્રાદય હોયજ કેમ ?

સેનાપતિ-દેવ, તમારો ઉપદેશ અગ્રાદય કર્યો નથી, જે આજ્ઞા

હોય તે કહે, પરંતુ ક્ષત્રિય સંતાન મૃત્યુભયથી કાયર થતા નથી, તે પસંધીનતા કરતાં મૃત્યુને ઉત્તમ ગણે છે.

સન્યાસી-મારી ઇચ્છા નથી; વિદ્યાતાની એજ ઇચ્છા છે. તમે મુસલમાન સેનાપતિ સાથે સલાહ કરો-કુળવદ્ધની સહાય થશે-તમારી પ્રુષ્ઠગ સંપત્તિ થશે.

સેનાપતિ-(સંક્રોધ) આર્ય સંતાનની આગળ એવી વાત, -યવનોચિત વાક્ય ! પ્રહારી, તમે બ્રહ્મતેજ ગુમાવ્યું છે, તમે હવે મારા પૂજ્ય નથી. અનાર્થ, કોઈ ક્ષત્રિય સંતાન અર્થસેભથી તરવાર મ્યાન કરતા નથી ? ક્ષત્રિયો ધન, માન, અને અગ્નિ આશાથી અસ્ત્રશિક્ષા ગ્રહણ કરતા નથી ; સ્વદેશરક્ષાને માટે શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરે છે, પાવૈપુરૂષ, ઇચ્છા ધાય છે કે હા મહા અસ્ત્રધાતથી તમારા બે હુકડા કરે.

સન્યાસી-(ભયાકુલ થઈને) અદલાની ઢોહાઈ, એકદમ જાનથી મને મારી ન નાખશે.

સેનાપતિ-(સંક્રોધ) શું હદ્મવેશી મ્હેન્ટ ! તારી એટલી સ્પર્ધા, ક્ષત્રિયની હાવણીમાં પ્રાહણના વેશમાં મ્હેન્ટ ? હમણા તારા બે હુકડા કરીશ, કહે તું કેમ અહીં આવ્યો છે, કોણે તને મોકલ્યો છે ?

સન્યાસી-(સભય) આજા-એ-એ-એ-

સેનાપતિ-બોલ શું આજા છે ?

સન્યાસી-ગોલામાં સેનાપતિ-મહામદ કાસિમનો માણસ, મારી રક્ષા કરો ?

સેનાપતિ-બોલ, શા માટે મોકલ્યો છે ?

સન્યાસી-આજા-એ-એ-એ-

સેનાપતિ-વળી આજા ? બોલ શા વાસ્તે મોકલ્યો છે.

સન્યાસી-તમેને લાંચ આપીને વશ કરવાને.

સેનાપતિ-(સંક્રોધ) બીર ! તને વધ કરીને મારી તરવારને 'ક્ષ'ક્રિત કરીશ નહિ. નીચાશય, તારા સેનાપતિને જઈને કહે કે ક્ષત્રિય સેનાપતિ તેના જોવા નીચ અને વિશ્વાસઘાતક નથી. પૃથિવીના સર્વ ઐશ્વર્ય એકત્ર થઈને આ પદ્મજે રોળાઈ જતાં છતાં પણ સ્વદેશના વિરુદ્ધમાં ક્ષત્રિય કોઈ દિવસ પણ શસ્ત્ર ઉઠાવતા નથી. અરે ! નારકી પ્રાણી ! જો મંગળ ચાહતો હોય તો હમણા પલાયન કર.

[ભયથી સન્યાસીનો જનાવટી પોશાક ઉતરવો અને વેગથી પલાયન.]

ગમાક ૩ જો

સ્થળ-યુદ્ધક્ષેત્ર.

[તારે બાણથી દ્વિત્રિય સેનાગણનું આગમન અને ગડબડ-તલવાર ધારી રક્ષિત સૈન્ય હારદોર ઉભેલુ છે]

ગગાદિન સિહ-(તરતારધારી સેનાના પ્રતિ) બાણપણથી તમો-એ દ્વિત્રિયાર ચલાવનાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પુષ્કલ દિવસવી તમારી તરવાર મ્યાનથી છુટી થઈ નથી, કોઈ દિવસે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યાની પરીક્ષા થશે એવી આશા નહોતી-ઈશ્વર કૃપાથી આ વખતે તે સુભાગ્યનો દિવસ આવ્યો છે, પ્રકૃત ક્ષત્રિયના સત્તાનના પ્રમાણે આ સુયોગ આદરથી ગ્રહણ કરો છો, બીરની પેડે ઉપેક્ષા કરતા નથી, એ તમારો ગૌરવ છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં આ દેહ જો પાતિત કરવામાં આવે તો હાનિ નથી, તથાપિ તમારી પછવાડે પાદમાત્ર ભૂમિ ગમન કરતા નથી. સૈન્યગણ તમે હારદોર થઈને રણનિપુણ રક્ષિત સૈન્યગણના પછાડે ઉભા રહો.

[સૈન્યગણનું તેમ કરવું]

ભીમસિહ-(રક્ષિત ધર્મધારીઓના પ્રતિ) તમો એ અસિધારી સૈન્યના પછવાડે ઉભા રહીને શત્રુપક્ષના પ્રતિ સચોટ બાણ ફેંકો કે તેઓ જાણે આમ કાઢાડવાનો પણ અવસર ન પામે.

ધીરસિહ-(આમનિત ધર્મધારીગણના પ્રતિ) જોટલા દિવસમાં તમારા બાણ ફરના આકાશપથગામી પક્ષીનો દેહભેદ કરે છે, કોઈ દિવસ શત્રુદેહભેદ કર્યો નથી એવો સુયોગ આવ્યો છે, તમારે આશ્રયગ્રન્થક બાણનિક્ષેપકૌશલ દેખાડીને ક્ષાત્રકુળનો ગૌરવ વધારે ક્ષત્રિયો એકનાત્ર રક્ષિત સૈન્યદ્વારા સ્વદેશની રક્ષા કરતા નથી, પ્રત્યેક ક્ષત્રિયમતાન વિપત્તિ ત્રણે સ્વદેશની રક્ષા કરવા સમર્થ છે, એનો એન્થ જાતિને વિશેષ રૂપે અનુભવ કરવા મિહિન્તા તમારા મદદગાર થાઓ. તમારા રક્ષિત ધર્મધારીઓના પછાડે ઉભા રહો. (સૈન્યગણનું તેમ કરવું)

ગણવીરસિહ-(અશ્વારોહી સૈન્યગણના પ્રતિ) ત્યારે સર્વ ક્ષત્રિયનું બળ પરાન્ત થાય છે, ત્યારે તમોજ સ્વદેશ રક્ષાના છેલ્લા આધાર છો, અને

નાગી તરવારના સાધનથી સ્વદેશની રક્ષા કરજો, નહિ તો આ તરવારની પથારીમાં રણુક્ષેત્રમાં શયન કરજો હમણા તમે નિર્ભય: સ્થાને ઉભા રહો
[અશ્વારોહીગણુતું તેમ કરવું. અશ્વારોહણુમાં સેનાપતિ પ્રવેશ કરેછે.]

સેનાગણો આસપાસના દ્વારા આભિવંદન કરેછે.]

સેનાપતિ-સૈન્યગણ, તમે જે નિર્ભયસ્થાન લીધું છે; હમણાં જે અદીઠ કામ બજાવયાનો સમય આવ્યો છે. આજે સ્વયંરાજેશ્વરી તમારી સહાયક છે, એ વાત ટોચએ ભૂલવી નહિ.

[તરવાર કમરમાં લટકે છે, ધનુષીણ હાથમાં ધરી છે અને વીરવેશે અશ્વપર બેસી રાણી પ્રવેશ કરે છે.]

(સેનાપતિ અને સૈન્યગણો મરતક નમાવે છે અને તરવાર ઊંચકી માન આપે છે.)

રાણી-(સૈન્યગણના પ્રતિ) આજ ક્ષત્રિય કન્યાતું પરમ સૌભાગ્ય છે; દેશના સઘળાં વીરપુરુષ તેના નિગંત્રણને માન આપવાને માટે અહીં આવ્યા છે. યુદ્ધ, ક્ષત્રિયસંતાનનો કુળધર્મ છે-યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવાને માટે તેઓને ઉત્તેજન આપવું પડતું નથી. સ્વદેશ રક્ષામાં ક્ષત્રિયની તરવાર સર્વદા છુટી છે. પરંતુ આજ કેવલ સ્વદેશની રક્ષા નથી, આર્યનીતિની ધર્મરક્ષા છે, આર્યકન્યાઓનાં પતિવ્રતની રક્ષાનો બોલો તમારા હાથમાં છે, ક્ષત્રિય કુળમાં એના કુલાંગાર નીચ પુરુષ કોણ છે કે પરપીડક યવનતું જય નિશાન ભરતભૂમિપર સ્થાપિત થવાની ઇચ્છા કરે? આર્ય જનતિનો સનાતન ધર્મ ભંગ થાય, આર્યનારી યવનના પ્રદત્ત શેણાય, ને પીડિત, અને ધરરહિત થાય, એમ ભારતજનનીને લગવનાર કોણ છે?

[સૈન્યોમાંથી ચિત્કાર-સ્વરથી-નહિ એવો નીચ પુરુષ કોઈ નથી-કોઈ નથી-કોઈ નથી] હું પણ કહું છું “કોઈ નથી” તમારી ધ્વનિ આ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈને કહે છે “કોઈ નથી” ચારે બાજુએ બ્રાહ્મ યજ્ઞને કહે છે “કોઈ નથી”. પાતાલમાં પ્રવેશ યજ્ઞને મંબીર સ્વરથી કહે છે “કોઈ નથી”. ઉપરથી શંખનો અવાજ અને “નહિ નહિ.”) આ સાંભળી વળી દેવતાઓ સ્વર્ગથી આસ્વાસ વાક્ય કહે છે “કોઈ નથી”. ત્યારે હવે વિલંબની પણ જરૂર નથી. સ્વદેશની પ્રીતિ, દેવતાઓના આશિર્વાદ લઈને વીરો હમણા નિર્ભય ચિત્તથી શત્રુ પક્ષના સમરમાં દુકડેદુકડા કરી નાખો,

તેઓની છેલ્લી પયાગી આ તૃણાચ્છાદિત ક્ષેત્ર જે વિસ્તૃત છે, તેમા ચવા દે
[મિન્ધોમાથી જય ભારતનો જય, જય ભારતનો જય, જય સિંધુદે-
ગાધિશ્વરીનો જય, જય સિંધુદેશાધિશ્વરીનો જય]

(ખીજી બાબુએથી સેન્યમા મુસલમાન સેનાપતિનો પ્રવેશ)

(સેનામા જયનાદ—અહ્યાહો અક્રમર ! જય અધિશ્વરીનો જય, જય
અસરાધિપતિનો જય)

કાસિમ—(સેન્યોના પ્રતિ) સેન્યસીપાહો આગળ પડો, આ ભારતનું
ઘરક્ષેત્ર આજથી તમારું છે—તમારું પ્રભુત્વ ગ્થાપન કરો, ભારતનું મોટું
ઐશ્વર્ય લૂંટ, કાકરના દેવતાઓનો નાગ કરો, આ નાગી તરવારની મદદથી
પવિત્ર મુસલમાન ધર્મપ્રચાર કરો, હિંદુ સ્ત્રીઓને લોડી કરીને પોતાની
સેવામા રાખો—

રાણી—સેન્યગણ, હવે નીચાશય યવનના નીચ વાક્ય પર લક્ષ ન
આપો. હમણાં એઓની પાપી જીભ કાપી નાખો.

(સેન્યગણગાથી અસ્ત્ર છુટના અને બાણ નિક્ષેપ, અને સેન્ય વચ્ચે
યોગ મુદાગળ)

• (રાણી અને ક્ષત્રિય મેનાપતિઓમા માચે માચે રણે” શબ્દ)

(મહમદ કાસિમ અને તેઓના અધીનસ્થ સેનાપતિઓમા “અહ્યા હો
અક્રમર” શબ્દ)

(રાણીના દક્ષિણ પદમા બાણભેદ અને કેટલાક સેન્યની થોડી વ્યાકુલતા)

રાણી—(ઉચ્ચ સ્વરથી) એક સામાન્ય બાણ માત્ર છે, હું હમણાં કા-
હાડી નાખીશ (બાણ ખેંચી કાહાડીને દેખાડે છે) આ જુઓ આમાપક્ષનો
સામાન્ય બાણ છે, મને કાઢપણુ ધ્વજ કરી શકનાર નથી સેન્યગણ-
તમે આગળ પડો, આ જુઓ નવજુઓ પ્રાણભયથી પહવાડે ભાગે છે, કે-
ળના ઝડપના પ્રમાણે તીક્ષ્ણધાર અઝના આવાતથી તેઓ રોળે રોળે
જમીન ઉપર પડી જાય છે

(મુસલમાન સેન્યોમા “ભાગો ભાગો” અવાજ અને ભાગવાની મેહે-
નત કરે છે)

રાણી—સેન્યો આગળ વધો, ભાગનારાઓને પકડો, મારો, પરંતુ સા-
વધાન રહેજો કે જેઓએ હથિયાર છોડ્યા હોય, જેઓ શરણાગત હોય, તથા
જેઓ જખમી થયા હોય, તેઓના પ્રતિ હથિયાર ચલાવગો ના ક્ષત્રિયના
હથિયાર આનતાથીના વધતે માટે છે, પરંતુ શરણાગતની રક્ષાને માટે છે

(મુસલમાન સેન્યને નમાડી કરીને ક્ષત્રિય મેન્યોનું જવું)

વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?

(સાધન પાને ૭૫ થી.)

“સકલ્કન્યા પ્રદીયતે” ઇત્યાદિનો કુલ્લુકભટ્ટે જે અર્થ આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે :- પિત્રાદિક ધનવિભાગ ભાષ્યોનો એકવાર થાય છે. પિત્રાદિકોએ કન્યા એકવાર આપી જાય. એકવાર આપેલી કન્યા ‘પુનઃ’ બીજાને આપી જાય નહિ. ગાય ઇત્યાદિક દ્રવ્યનું દાન એકવાર થાય છે. તસ્માત્ એ ત્રણ સાધુનાં એકવાર થાય છે એજ ખરો અર્થ છે.

૧૪. “નોદ્વાહિકેષુ મંત્રેષુ” ઇત્યાદિકનો કુલ્લુકભટ્ટે અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે :- “અર્ચમણંતુ દેવં” ઇત્યાદિ વિવાહમંત્રોમાં નિયોગનું વિધાન કોઈપણ કોઈએ કહ્યું નથી તેમજ વિવાહવિધિમાં વિધવાનો પુનર્વિવાહ પણ કહ્યો નથી.. એનોજ સર વિશ્વમ જોન્સે આપેલો અર્થ :- “such a commission to a brother or other near kinsman is nowhere mentioned in the nuptial texts of the Veda, nor is the marriage of a widow even named in the laws concerning marriage.” એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અર્થ છતાં તેનો ઇશ્વર ‘અદ્રાદિકે’ જે અર્થ ફેરવ્યો છે તે મને ન ગમે તેમાં નવાઈ શું છે ? શું કુલ્લુકભટ્ટ અને સર વિશ્વમ જોન્સ ખોટા ને ઇશ્વરચંદ્ર ખરા એનો કોઈ સાક્ષી પ્રાચીન પંડિત શોધી આપશે ? જેમ કેટલાંક ભક્તિમાર્ગના પદ કે ભજન વિષયી જીવોને ઝૂંગારપર લાગુ પડતાં જણાય છે તેમ ઇશ્વરચંદ્રાદિકને એવાં વચનો વિધવાવિવાહને અનુકૂલ ભલે જણાય પણ ખરેખર જોતાં તેમ નથીજ.

૧૫. વળી મનુનાં વચનમાં પુનર્વિવાહનો નિષેધ હોય તોપણ તે કલિયુગમાં ચાલતું નથી. પણ પરાશરનું ચાલે છે. કારણ “કલૈ પારાશરા સ્મૃતાઃ” ઇત્યાદિ ઉપરથી આપ લખોછો. પરંતુ એમાં છેલ્લું પદ “સ્મૃતાઃ” છે, તેનો અર્થ જે માનવા એવો કરશો તો કલિયુગના ધર્મ કયવા પ્રવૃત્ત થયલા પરાશરે બીજા યુગના ધર્મનું પણ વિધાન કર્યું એમ સિદ્ધ થશે. તેથી “સ્મૃતાઃ”નો અર્થ ‘માનતા ચાલ્યા’ અથવા ‘માન્યા’ એવો કરવો. એકે “સ્મૃતાઃ” એનો અન્વય ચારે ચરણને સમાન છે. હવે અમ

સગામા અમુકે ધર્મ કીયો એટલાતુજ એ દોતક છે તેવી “કલૌ પારાશરા સ્મૃતા.” એ વાક્યથી ખીજા સ્મૃતિદારો અને પુરાણોએ કલિયુગને વિષે કહેલા ધર્મ માનવા નહિ એમ સિદ્ધ થતુ નથી માટેજ હાલમા વિધવા વિવાહ સંબંધમા તે સ્પષ્ટ દિસે છે કે દિનપરદિન પગસાર સ્મૃતિ કરતા કલિયુગને અર્થે કહેલા પુરાણાતરના વિધવાવિવાહના નિષેધ વચનને અધિકૃત વચન આવતુ ગયું થયું હતુ મળેલી તથા મહાત્મ સંબંધી અયોમા તે સ્પષ્ટ અને મહાત્મને મહત્ત્વ આવે માટે “વૃતાનામુત્તમ વૃત” એવુ એવુ લખે છે તેથી તેનાથી ભિન્ન જુલો વગેરે વર્ધ થયા નથી બન્નગની જાણસ-ની પેઠે દરેક પાતાના માનને સર્વોત્તમ કહે છે તેથી “કલૌ પારાશરા” કરીને ઉપોદ્ગાતમા કહ્યુ તેવી તેને કાંઈ વિશેષ બળ આવતુ નથી અ-ધ્યાત્મ ઇતર સ્મૃતિ પુરાણ તેમ પરાશર સ્મૃતિ પણ એક પ્રમાણુ જાણુ પણ એની એક સ્મૃતિ ખાતર ખીજા બધાને કાંઈ નાખી ન દેવાય

૧૬ “નષ્ટેમૃતે” એ વચન વાચાદતાપર લઈ જવુ એ શાસ્ત્ર રીતે કોઈપણ ગેરવાજબી નહિ કહી શકે, કારણ કે એમા “અપતૌ” એવો પ-દચ્છેદ કરવો પડવાનો અન્યથા “પતૌ” એ સમ્ભવિતુ એકવચન સિદ્ધ થયો નહિ એમ કે “પતૌ સમાસણ” એવો વ્યાકરણશાસ્ત્રનો નિયમ છે “અપતૌ” નો અર્થ “પતિભિન્ન પાતિસદૃશ” અથવા અસ્પર્શક “નન્” લેવો તેવી જેમ “અનુદરા કન્યા” એનો “અસ્પોદરા કન્યા” એવો અર્થ થાય છે તેમ “અપતૌ” એટલે “અલ્પસસ્કાર યુક્તવર” તે નષ્ટમૃત ઇ-ત્યાદિ થયો હોય તો ખીજો પતિ કરવો એવો અર્થ નદખડિત તથા ભટોછ દીક્ષિતાદિક અચકારના અભિપ્રાયથી નીકળે છે તે સંયુક્તિક છે

ખીજુ એજ વચનનો માધવાચાર્યે કરેલો અર્થ પણ સંયુક્તિક છે કારણ કે “પુનરુદ્વાહસ્ય ક્વચિદમ્યનુજ્ઞા દર્શયતિ” એ તેના વાક્ય ઉપર-થી એવો અર્થ થાય છે કે જેમ “ગવાતુ યાનપૃષ્ઠેન સર્વવૈવ વિગાર્હિત” એટલે “બગદિયાની પીકપગ બેસી ગમન કરવુ એ સર્વથા નિદિત છે” એ વાક્યમા પૃષ્ઠયાન નિષિદ્ધ કહ્યુ છે તેથી બગદિયા યુક્ત રાકટમા બેમ-વાનો નિષેધ નથી થતો તેજ પ્રમાણે કલિમા સ્ત્રીને અન્ય પતિનુ વિધાન નથી એવુ એવુ કહ્યુ તેથી યુગાતરમા અન્ય પતિનો નિષેધ નથી એવું સિદ્ધ થાય છે એ પક્ષમા શિશ્યાગ તથા નિષેધ વાક્યોને પગસાર સ્મૃતિ

૬૭ ૩૧૦૬૪ વર્ષની વાર છે એમ તમારાજ લખવા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે ત્યારે, ત્યાં સુધી યુગાતરમા “અદ્યપ્રમૃતે મર્યાદા મયાલોકે પ્રાતોષ્ટિતા એક એવપતિનાર્યાં યાવજ્જીવ પરાયણ” એવો દીર્ઘતમા રૂપીએ યુતર્વિવાહ બધ કયો છે તેમ સહુએ આવડુ કાઠણ એ ભારતવચન કાઠ સ્તાવક નથી “મોટા કહે તેમ કરવું” એ પ્રમાણુ તો આપેજ આપેલુ છે

૧૯ વાયવીયસહિતા, કતુસહિતા, અલ્પુરાણુ તથા ભારતઆદિ સાથે ‘નષ્ટમૃતે’ ની પાછલા અર્થ પ્રમાણુ એકવાક્યતા થાય છે

અલ્પુરાણુ અને આશ્વજ્ઞાયન સ્મૃતિની પ્રાતપ્રાતની લખેલી નિર નિરાણી પ્રતો જે જૂની મળી આવે તે મવળી મેળવી જોયા પગર તેમાલુ’ વચન ક્ષેપક છે કે કેમ તે નકી કરી શકાય નહિ. એમ તો ભારત વગે-રેમા પણ પરસ્પરવિરોધી એવા વચનો જોયામા આવે તેમા આપણને જે ન રહે તેને ક્ષેપક કેમ કહેવાય? એ બાબતમા ઘણો રોધ થવો જોઈયે પોતાની તરફના અધ્યાયના અધ્યાય અથવા વચનો ધુમાડી દે છે એ આ-પણુ કહેવુ સત્ય છે પણ આમા તેમ થયુ છે કે નહિ તેતુ વધારે મ-જબૂત પ્રમાણુ જોઈએ

જૃહત્પરાશર જે પૂર્વની ન હોય તો લઘુપરાશર એ નામ કયાથી પ્રાપ્ત થયુ? માટે તમે જૃહત્પરાશરીને નથી કહો છો તે સંભવિત નથી જણાવુ જે મોટા હોય તે પોતાના વાક્યપર પોતાની સમતિ આપે નહિ “કલૌ પારાશરા સ્મૃતા” એમાના છેડા પદમા જૂનાર્થમા “ત” પ્રત્યય છે તેથી પ્રથમમા જૃહત્પરાશરે કહેના જે ધર્મ તે લેના જે કહેરો કે પો-તાની સ્મૃતિમા પોતાનુજ નામ આપ્યુ છે તો તે વાળખી ન ગણાય કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રમા કહયુ છે કે “આત્મનામ ગુરોર્નામ નામાતિ કૃપણ-સ્યચ । શ્રેયસ્કામો ન ગૃણ્હીયાત્ । જ્યેષ્ઠાપત્ય કલત્રયો ” ત્યારે શુ પરા-શર ત્રાપિ શ્રેયસ્કામ નોહોતા કે દેખણુકેકણુ પોતાનુ નામ દેતા રૂઢી? જુઓ લઘુપરાશરીમા -

અધ્યાય— ૧ ૬ ૭ ૮ ૧૦

શ્લોક ૨૪-૩૪ ૧ ૧ ૩૦ ૨૨

“કલૈ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ” “પરાંશરેણ ત્રાપ્યુક્ત” “પરાશરેણ પૂર્વોક્તા” “પરાશરવચો યથા” “ઋક્ત પરાશરેણૈવ” “શુદ્ધિ પારાશરો વ્રવીત્”

એ સઘળાં વચનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લઘુપરાશરીમાં જે જે સ્થળે પરાશર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે ત્યાં વૃદ્ધ ઠિંવા બૃહત્પરાશરજ્ઞ સમજવો. ત્યારે બૃહત્પરાશર એ ગ્રંથ નવો કેમ દેહેવાય ?

વ્યાસે ૧૮ પુરાણો બનાવ્યાં એમ સહુ પડિતો પણ માને છે. તેનું પ્રમાણ. “બ્રાહ્મં પાદ્યં વૈષ્ણવંચ શૈવં લૈલં ચગારુડમ્ નારદીયં ભાગવત માગ્નેયં સ્કાંદમેવચ ॥ ૧ ॥ ભાવિષ્યં બ્રહ્મવૈવર્ત્ત માર્કંડેયંચ વામનમ્ । માત્સ્યં કૌર્મચબારાહં તથા બ્રહ્માંડ સંજિતમ્ ॥ ૨ ॥” “અષ્ટાદશ પુરાણા નિવ્યાસોક્તાનિ વિદુર્બુધા”

“નવા કસ્યચિત્પુરાણસ્ય પ્રામાણ્યં કસ્યચિત્પ્રામાણ્યમિત્યાપિ સંભવતિ । સર્વેષાંવ્યાસપ્રણીતત્વા વિશેષેણ તથા કલ્પાર્વિતુમશક્યત્વાત્”

આ ઉપરથી એ સઘળાં પુરાણો વ્યાસે રચેલાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એક વ્યાસે અનેક દેવોની ઉપાસના અને નિદા કેમ લખી તેનું સમાધાન આર્યવિદ્યાસુધાકરના હેલા ભાગમાં જોવામાં આવશે. વ્યાસે પોતે નિયોગ કર્યો તેમાં તેને પુનર્વિવાહનો નિષેધ લખવાને શી અડચણ ? શું નિયોગ અને પુનર્વિવાહ એકજ છે ? “કર્ચ્છીનસ્તુ યો વિપ્રો, બ્રહ્મહત્યા પદે પદે” એવાં એવાં મારા લખી મોકલેલા પત્રોમાં સ્તાવક નિષેધક વચનો આવ્યાં હોય એવું મને માલમ નથી. પુરૂષ તે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તોપણ તે ઉપર બીજી કરી શકે છે પણ સ્ત્રીથી એકંપર બીજો પતિ થઈ શકતો નથી. ત્યારે હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમની સરખામણી થઈ શકેજ નહિ. “વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ઉપચર્ચઃ સ્ત્રિયા સાઘ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ” ॥ મનુ અ ૦ ૬ અધિવિ-

ના તુયા નારિ નિર્ગંઢેદ્દુષિતા મૃદાત્ । સા સદ્યઃ સન્નિરોદ્ધવ્યાતાઙ્યા
 વા કુલ સન્નિધૌ ॥ ૨॥ વાલ્યે પિતૃર્વશે તિષ્ઠેત્વાણિગ્રાહસ્ય યૌવને ।
 પુત્રાણા ભર્તારે પ્રેતે ન ભજંત્સ્ત્રી સ્વતત્રતામ્ ॥ ૩ ॥ મનુ ॥ ૧૧૧ લઘુપ-
 રાશરીમા “દરિદ્ર વ્યાધિત ધૂતં ભર્તાર યાવમન્ય તે । સા શુની જાયતે
 મૃત્વા સૂ કરોચ પુન પુન ॥ આપણે જેમને ધર્મશ કહિયે એ તેમણે
 આ પ્રમાણે કહ્યું છે ૧૧૧ “મર્તુ શરીર શુશ્રૂષા” ઇત્યાદિ ઉપરથી ૫-
 તિની પગથીની વગેરે કરનાવું કહ્યું છે પણ કોઈ ધર્મશ એમ નથી બો-
 લ્યો કે ધણીએ ધણીઆણીની પણ શરીરમેવા કરવી અન્યાય ને પક્ષપાત
 ને જુનમ ન થાય એવી રીતે આનો અર્થ કેમ કરી શકાય ? અર્થ તો જેમ
 હોય તેમજ થવો જોઈએ ૫૧૧ આપણને તે ગમે અથવા ન ગમે આ
 પણી જુદીને શું વાળી લાગે છે તે વિશે કાંઈ વાદ છે નહિ બાકી હું
 પણ જે સહુ લોકો મારી શીખામણુ માનના રાજ હોય તો એમ કહું કે
 જે પુરુષ એક સ્ત્રી જીવતી હતે બીજી કરે તો સ્ત્રીએ પણ એક પતિ
 જોઈને બીજો કરવો ત્યારે તો એક જાનિને મરણો ધનમાફ આપ્યો કેહે-
 વાય પણ એવો સરખો ધનસાફ આપણા સાશ્વત્કર્ત્તાએ આપ્યો નથી
 પરાશરજી અમળા વિધવાઓના હિમાયતી તે પતિ ગત થાય તો સ્ત્રીનેમાટે
 બ્રહ્મચર્ય ને સહગમન લખી ગયા , પણ પુરુષે સ્ત્રી એની ગુજરી જાય તો
 વાંઘપણામા દરિભજનમાં દિવસ દાટવા અથવા પોતાની પતિ પાછળ બે-
 ણી મરવું એવું કાંઈ લખી ન ગયા એવા પરાશરજી પણ પક્ષપાતી
 ને અમળા જાનિને ગેરધનમાફ આપનારા । । એટલા કારણથી પણ હું
 કેહેતો હતો કે એવા એવાઓને કોરે મૂકીને આપણી નજરમા આવે તે-
 મ આવવું લોકોને લાભ જણાશે તો આપણી વાત ઉપાડી લેશે, એ-
 તો સાશ્વત્કર્ત્તા એવા વિધવામા કાંઈ નિશ્ચય નથી થતો ને ૧૧૧ ઉપર જણા-
 વ્યા એવા અન્યાય ને પક્ષપાત ને જુનમ ગુજરે એના વચનો ત્યારે એવાને
 કોરે મૂકવામાજ માફ આપ લખો છે “સ્ત્રીઓ અમળા છે, તેમણે કાંઈ
 નથી” તે સાચું હોય તોપણ પરાશરના મતથી વિરુદ્ધ છે કારણ કે લ-
 પરાશરીમા કહ્યું છે “જિતો ધર્મોદ્ધવર્મેણ । સત્યચૈવાનૃતેનચ ॥ જિતઃ

શ્રૈરૈ શ્વરાજાન : સ્ત્રીભિશ્ચ પુરુષા : કલૈ” એ રીતે પુરુષને જે છત-
નારી તે અળખા કેમ કેહેવાય તેને તો સળખા કેહેવી બોધ્યે.

કોઈપણ પ્રકારનો સ્વાર્થ અથવા ધુરી ધનતથી સ્ત્રીઓ ઉપર જુલમ
જુલમવામાં આવે ને તેઓ શાપ દે તે વાળખી. પરંતુ તેમનું બહુ કરવા
જતાં જે શાપ દે તો ચિંતા નહિ. એ તો જુલમવામાં એક કેહેવત છે
કે “સતી શાપ દે નહિ ને અસતીનો લાગે નહિ.” અહ્યર્થનો મહિમા
મહાસુનિ પરાશરેજન વખાણ્યો છે તેથી વિધવાને ચિરકાલનું સુખ પ્રાપ્ત થાય,
આ લોકનું સુખ ક્ષણભંગુર છે તેની લાલચમાં નહિ ફસવા દઈ જેથી ‘પરુ-
લોકનું’ અનંત કાળનું અખંડ સુખ વિધવાને પ્રાપ્ત થાય તેનેઅર્થે યત્ન
કરતાં શાપ દે તે ન લાગે. માતપિતા કે બીજાં સગાં વિધવાનાં વેરી તો
થોડાંજ હોય છે. વિધવાને અહ્યર્થ પલાવે છે તેમાં તેઓ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ
કરે છે એમ તો કાંઈ નથીજ. મનુ કહે છે કે “પતિવાનાભિચરતિ મનો-
વાગ્દેહ સંયત્તા ॥ સા મર્ત્યલોક મામોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વી તિષ્ઠાચ્યતે” એ-
માં ભરતાર સાથે અહ્યર્થ પાળવાથી વિધવા સ્વર્ગમાં રહે એમ કહ્યું. હવે
એક સ્ત્રીએ એક મુલે બીજો, બીજો મુલે ત્રીજો એમ પાંચ પતિ કથી તે
તે પાંચમાંના કયા સાથે સ્વર્ગમાં રહે? કાંઈ પાચે પાંડવની પેઠે સગા ભાઈ
તો હોયજ નહિ કે હલીમલીને રહે!! કદાચ સ્વર્ગમાં પાંચેની ધંભાચકડી
પણ મરે ખરી!!

વિધવાવિવાહ સશસ્ત્ર કે અશસ્ત્ર તે સમજી લેવું એજ હેતુથી
આપની સાથે આ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો છે. સ્ત્રીઓને વિધવાને કે તેની
સંતતીને મારે મારવાની કે નિંદા કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. વિધવાઓ
તો બિચારી ભાગ્યહીણી છેજ પણ છતી ધણીવાળી એવી કાંઈ હજારોના
બીતરલડકા બ્યારે મારા જોવામાં આવે છે ત્યારે મારું કાળજી કંપે છે.
તેથી વિધવાઓની સાથેજ એવી સેવાસંભોના હુખનો પણ અંત આવે.
અને આખી પૃથ્વી તે બહુ ઈર્ષ્યુ નંદનવન હોય એવી જરાવચ્ચારહિત
સ્ત્રી પુરુષોને લાગે એવા કોઈ અભિનવ ઉપાય આપણા દેશહિતકારી ને
પરદુર્બલજનક સુધારકા અમલમાં અણાવે તો બહુ સારું એવી હું અતઃ-
કરણપૂર્વક આશા રાખું છું.

લા. સંવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ.

તા ૦ કં૦-તમારા તમામ પત્ર ઉપર પચાદવોકન કરતાં જે જે રાકાઓ જીપજે છે તેમાની મુખ્ય આ પ્રમાણે -

૧ નિયોગ અને પુનર્વિવાહ એ બેની પેહેલા પત્રમા છુટ આપોછો તે કલિયુગમા પરાશરે શુ બન્નેની છુટ આપેલી છે ? જે તમે તેમ માનતા હો તો પરાશરે માત્ર ઔરસ ને દત્તક બેજ પ્રકારના પુત્ર કલા છે એ મ લખો છો તેને વિરોધ આવશે જે બારતના દૃષ્ટાંતથી તેમ કરવુ એમ કહેો તો કલિયુગમા પરાશરનુજ માત્ર પ્રમાણુ માનવુ તેને વિરોધ આનશે

૨ બીજા પત્રમા લખો છો “સ્ત્રીએ સહગમન કરવુ ઇલાદિ સબધી પુગણુવચનો વેદવિરુદ્ધ છે” ત્યારે પરાશરે પણ સહગમન કરવાનુ લખ્યુ છે તે પણ વેદવિરુદ્ધ ?

૩ ત્રીજા પત્રમાં “અનન્ય પૂર્વિકાત્” અને “અવિસ્તુત વ્રજ્જર્વત્વ” એ બેને સરખાવો છો પરંતુ “અન્ય દત્તાતુષાક” “ભર્તૃગોત્ર પરિત્યજ્ય” “આસુપુત્રાશ્વયે જાતા” “યાન્યપૂર્વા” ઇલાદિ પરપૂર્વા મબધી જેવા શાસ્ત્રમયનો છે તેવા વિશ્લુત બ્રહ્મચર્યાગાનેમારે લખેલા શાસ્ત્રમાં ‘કાઈ’ સ્થળે પણ દેખાડશે ?

૪ શુ અર્ધાચીન કાળમા લોકો સર્વ પ્રકારે શાસ્ત્રને અનુસરીનેજ વસે છે ? પુનર્વિવાહ સશાસ્ત્ર છે એમ લોકોને સમજાવવાને દેશમુધારકો પ્રયત્ન કરે છે તો બીજુ સર્વજુ તો તેઓ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ કરતા હશે ? માત્ર વિધવાવિવાહજ આકી રહો હશે । । ।

૫ પુનર્વિવાહ કરતા સ્વયંવરનો ચાત અમતમા અણુવવાને યત્ન પ્રથમ કરવામા આવે તો તે હુ વવારે પસદ કરે અગાની અને રોગી એ બે સરખા જણવા સુધારાવાળા વૈદ્યમા રોગીને રચતું ઓમડ આપનાગ વિરવાજ મળી આવશે શાસ્ત્રકાગેને જે વાજબી જણાય અને આ પણને હાલમા જે વાજબી જણાય છે તેમા ઘણુ અતર છે વિધવાવિવાહ ન કરવો એમ હુ કહેતો નથી માત્ર તે સશાસ્ત્ર છે એ બાબતમા મને શક છે આ પત્રનો ઉત્તર આવેથી આપને વિશેષ તસદી નહિ લેવી પડે એમ હુ ધારુ છુ

ત્રિ. સવિતાનારાયણગણ પતિનારાયણ.

વિચાર ૧ લો-સાકાલ વિચાર.

સા. ત. ના પૃષ્ઠ ૩૮, શ્લોક ૪૭૭ માં જાણાવ્યાનો બાદ વક્તૃશ્રીએ એણે “દ્વાચત્વારિંશત્તિસમા :” ૧ રાગ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. પણ અસંભવ પાડે તો “દ્વાચત્વારિંશત્તિસમા :” એ છે. પૃષ્ઠ ૩૫ માં રત્નપ્રજ્ઞા દેવીનો પુત્ર હુશિશિર એણે ૨ “દ્વાચત્વારિંશત્તિસમા :” રાગ્ય કર્યું એમ છે. પણ ૩ સંઘકતરંગિણીના છેવટમાં બેતાં અને શ્લોકમાં સમુચ્ચય ન હોવાથી “ત્ર” ને વૈયર્થ્ય આવે છે, માટે “દ્વાચત્વારિંશત્તિસમા :” એવો પ્રાચીન પાઠ હોવો જોઈએ. પ્રથમ તરંગિણીના છેવટના સંઘક શ્લોકમાં અષ્ટર્વિંશતિ રાજસુ” એમ આપણે વાંચીએ છીએ. પણ ગણી બેતાં રાગ્યઓ થાય છે એકવીસ, માટે છેવટના સંઘકમાં અ.રેકે: “એક વિંશતિ રાજસુ” એમ પ્રાચીન એવો નિશ્ચય થાય છે. પાંચસડેમા પૃષ્ઠમાં “ષટ્ ત્રિંશદ્વા ત્વયાવાચિ” એમ વાંચવાનાં આવે છે, પણ તે તરંગમાં સંઘજીવ વૃત્તાંત ૩૧ માં વર્ષ સૂચીતું છે માટે “ષટ્ત્રિંશદ્વા ત્વયાવાચિ” એવો કલ્પણનો પ્રાચીન પાઠ હોવો જોઈએ. આ બધો અપરાધ લેખક, છાપનાર કે તપાસનારનો અગર તે ત્રણેનો ભેગો હોય પણ કલ્પણને માથે એ જાખમમાં દોષ સૂચે એ અસંભવ નથી. માટે લક્ષિતાદિત્યે ૨૬ વરસ રાગ્ય કર્યું એમ સમજવું, ૩૬ વર્ષ નહિ. સંઘકમાં પણ લક્ષિતાદિત્યનાં નામની આગળ ૨૬ નોંધ આંકેલો છે. જ્યાંપીડે એ પ્રમાણે ૨૬ વરસ રાગ્ય કર્યું અને “જાજા”નાં ત્રણ વરસ જુદાં ન હોવાં તે એકવીસ વરસમાં આવી ગયાં એમ ભણવું.

સા. ત.	વર્ષ	માસ	દિ.
હુશિશિર વર્ષન	૩૬	૦	૦
હુશિશિર	૫૦	૦	૦
ચંદ્રાપીડ	૮	૮	૦
તારાપીડ	૪	૦	૨૪
લક્ષિતાદિત્ય	૨૬	૭	૧૧
કુવલયાપીડ	૧	૦	૧૫

૧ શ્લોક ૪૭૭, પૃષ્ઠ ૩૮, રાગ્યતં Cal. Edit.

૨ શ્લોક ૩૮૧, પૃષ્ઠ ૩૫, રાગ્યતં Cal. Edit.

૩ “સંઘક” ક્રિયા “તરંગિણીસંઘક” એ “રાગ્યતરંગિણી”ની શેવડે અપેક્ષા છે.

પગ્લાદિત્ય	૭	૦	૦
પૃથિવ્યાપીડ	૪	૧	૦
સંધ્યામપીડ	૦	૦	૭
જ્યાપીડ	૨૧	૦	૦
લલિતાપીડ	૧૨	૦	૦
સંધ્યામપીડ	૭	૦	૦
ચિખટ જ્યાપીડ	૧૨	(૮૮ ૪ મા લૌકિક વર્ષે પગલોક ગયો)	
અજીતાપીડ વગેરે	૪૨	(૩૧ મે વર્ષે અવતીર્ણને અભિષેક થયો)	

૨૩૧

૫

૨૭

અવતીર્ણને અભિષેક શાલિવાહનના ૭૭૭ મે વર્ષે થયો માટે તે ૭૭૭ માથી ૨૩૧ વરસ ૫ મહિના ને ૨૭ દિવસ બાદ કરવા, એટલે ૫૪૫ વરસ ૬ મહિના અને ૩ દિવસ શાલિવાહન શકના ગયા ત્યાર દુર્લભવર્ધન તપ્તાશ્વ થયો. દુર્લભવર્ધન તથા તેના પુત્ર દુર્લભે મળી ૮૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે ઉપરના ૫૪૫ વર્ષોમા મેળવવા ૫૪૫ શાલિવાહનના ૬૩૧ વરસ ૬ માસ ને ૩ દિવસે ચંદ્રાપીડને અભિષેક થયો એમ નક્કી થયું. એવી રીતે વિચાર કરી જોતા શાલિવાહન શકને ૬૩ મે વર્ષે ચંદ્રાપીડે ચીનના બાદનાદ પામે મદદ માગી એમા કાર્ત્તવિય કાળવિરોધ નથી કાશ્મીરથી પેકિન કાંઈ દશ બાર દહાડાનો રસ્તો નથી અને મદદ આની પોહોચનાનું કામ પડયું બાદશાહી, માટે કુગર વગેરે કુવા જે લોકોને બાદશાહે મોડલ્ય તે ચંદ્રાપીડ સ્વર્ગસ્થ થયા પછી કાશ્મીરમા આની પોહોચ્યા એમ માનિયે તો કાંઈ અમભાવ્ય નથી. ચીનના બાદશાહે ચંદ્રાપીડને રાજાના વસ્ત્રો પોડ્યા એ વાત તો ચીનાઈ અયમરેનો પ્રલાપ માત્ર છે. ચંદ્રાપીડની પેહોચના અયના પછીના કાંઈ કાશ્મીરના રાજાએ ચીનના બાદશાહને ખડણી આપી એવી વાત દત્તિદાસમા વાચનામા આવતી નથી. આની માત્ર એક બહાષ ભગેલી વાત ઉપરથી ચંદ્રાપીડ ૬૪૧ મે વરમે, દેવલોક ન પામતા ૬૪૨ મે વર્ષે પરલોકવાસી થયો એમ યોનનુ એ વાનગી નથી. કાશ્મીરના રાજાને “કિલિતો” ૫ કહી હલકા મમજતા હતા એવું “ભગ” લખી

૪ એ બેડએ લૌકિક વર્ષો છે એ ૮૮ મા વર્ષની અગાડનો રાજતરગિણીનો લાગ છે તેમા “લૌકિક” વર્ષ કાંઈ ટેકાળે પણ આપ્યા નથી અહિથીજ લૌકિક વર્ષનો આગલ થયો.

૫ P ૧૩, Cunningham's Ancient Geography of India

ગયો છે. “કિલિતો” એ “કઠોટ” ૬ સખ્દનો અપભ્રંશ જણાય છે. તે વંશના રાજાઓને હલકા માનતા હતા તેનું કારણ એ કે તેઓ રાજાગીજી ન હતા. ઉપરની કાળગણના કરતાં “ગોનંદ”થી ૭ આગળ વર્ષ ગણવાનું સુઝી અવંતિવર્માની પાછળનાં વર્ષો ગણ્યાં તેનું કારણ એ કે અવંતિવર્માથી જે ઇતિહાસ ચાલ્યો તે ઘણાજ વિશ્વાસનીય છે; અને કઠોટ, તથા અવંતિવર્માનો વંશ એ બે વંશોની વચમાં બીજો વંશ નથી તેથી કાંઈપણ રીતે ભ્રાંતિ રહેવાનો સંભવ નથી. કઠોટ વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તેના વર્ષો સંઅહકારે તરંગિણીની છેવટે આખ્યાં છે તે ઘણાંજ દોષયુક્ત છે. માટે ઉપર તથા નીચે લખેલી ખટખટ કરવી પડી :-

નામ.	વર્ષ.	માસ.
મેઘવાહન.....	૩૪	૦
તુલ્હન	૩૦	૦
હિરણ્ય	૩૦	૨
માતૃગુપ્ત	૪	૯
માતૃગુપ્ત.....	૧૦	૦
પ્રવરસેન.....	૬૦	૦
યુધિષ્ઠિર	૩૯	૩
નરેન્દ્રાદિત્ય	૧૩	૦
રણાદિત્ય	૩૦૦	૦
વિક્રમાદિત્ય	૪૨	૦
બાલાદિત્ય	૩૭	૪

વર્ષ ૬૦૦

૬

૬ “મેઘવાહન”ના વંશમાંનો છેલ્લો રાજા બાલાદિત્ય એની “અનગ-લેખા” નામની છોકરી હતી.” બાલાદિત્યની રાણીને “કઠોટ” નામથી મળી રહી એ પુત્રી અવતરી અને તેથી “કઠોટ” એ નામ વંશને પ્રાપ્ત થયું. એ પુત્રી બાલાદિત્યે એક કાયસ્થને આપી અને તે કાયસ્થ બાલાદિત્ય સ્વધામ પધાર્યા પછી રાજા થયો. તે ઉપરથી એ રાજા રાજાગીજી નથી એ ખુલ્લું છે. એના સંબંધમાં રાજતરંગિણીના ચોથા તરંગની શેવટનાં એ પાનાં વાંચવાલાયક છે.

૭ “ગોનંદ”થી “કલ્હણ” ક્રમવાર રાજાનાં નામો આપવાનો ચલ કર્યો છે. ૨૩૩૦ વર્ષો પોતાના કાળ સુધી ગયાં એવું કલ્હણે લખ્યું છે તે આ “ગોનંદ” રાજ્ય કરવા લાગ્યો ત્યારથી (શ્લોક ૫૩, પૃ. ૩, રાજતં. Cal. Edit.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

અક્ટોબર, ૧૮૮૪.

વિચારમાધુકરી

વિચાર ૧લો-શકકાલ વિચાર.

૧. હર્ષવર્ધન પ્રભૃતી પરાક્રમી રાજાઓનો પરાક્રમ છુપાવના સાર કલ્હણે રણા દિત્યનું રાજ્ય ૬૦૦ વર્ષ વધાર્યું તે તો મહા સાહસ કર્યું એમ કહ્યા વગર, આજે તેમ નથી રણાદિયે જો ૩૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તો તેના જોડરાઓની અને તેઓના જોડરાઓની જામર તે મરી ગયો ત્યારે કેટલી હોવી જોઈએ. પ્રવરમેન અને કલ્હણનો સરવાળો મળતો આવે છે તરંગિણીમગ્ધમા જે દેકાણે દેકાણે સગવાળા આપવામાં આવ્યા છે તે મેળવતા કલ્હણની સાથે વધારે પ્રિદાધ આવે છે, માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ મુદ્દવ રાખવો ન જોઈએ કેટલાક પ્રમાણ લલિતાદિત્ય અને જયાપીડ એ બન્નેએ ધણા દેશ ઉદ્ધર કર્યા અને ગૌડમાં બેઠો સખધ હતો અને ત્યાં ગુપ્તકાલનો પ્રસાર ન હતો, એટલુંજ નહીં તો ન્યોતિપીઓની પણ વિશેષ કૃપા હતી માટે ચેકમ શકની ફરી ધીરે ધીરે પ્રવૃત્તિ થવા માડી

(૧) ૧ “શક” શબ્દ “શક્નોતિ” ધાતુથી નિકળ્યો જેથી કાલ જાણવો શક્ય થાય છે તે “શક” એવો જે “કાલ” તે શકકાલ અથવા શકવૃષ “શકકાલ” તથા “શકવૃષ” અહીંયા કર્મધાર્ય સમામ સમજવો- “શકકાલસ્તસ્ય રાજશ્ચ” એ વૃદ્ધ ગર્મના વચન ઉપરથી “શકકાલ”નો મિત્ર ગર્મ હોવો જોઈએ યુધિષ્ઠિરના રાજ્યાભિષેકથી જે કાલ ગણાયો

બોલવામાં કાંઈ હાંસલ નથી. એવી રીતે એક રાજ્યએ બીજા રાજ્યને મદદ કરેલી રાજ્યસ્થાનના તથા ઇતર દેશના ઇતિહાસમાં પણ વાંચવામાં આવે છે. મુસલમાનો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેઓએ અનેક લોકોને વટલાવ્યા. જે હિંદુઓ એક વખતે વટલી ગયા તે પોતાની જન્મભાષા તથા જન્મભૂમિ ભૂલી જઈ નવા ધર્મની શાયે તે ધર્મ પાળનારાઓની ભાષા તથા રીતરીવાજ આદરતા ગયા. અધિકારી પણ પ્રાયઃ મુસલમાનને જ મલતો હતો. કોઈ હિંદુને જે યોડો ધણો અધિકાર મળે તો તેમને મુસલમાની શક માન્યા વગર ચાલે નહીં, કેમકે સર્વ સત્તા મુસલમાનોના હાથમાં રહેતી હતી. વળી મુસલમાનોનું રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર દેશમાં એકજ હતું અથવા તે માત્ર પાંચ દશ વર્ષ ચાલી રૂખી ગયું એમ થયું નથી. શાલિવાહનના તેરમા સૈન્યમાં મુસલમાનોની સત્તા મહારાષ્ટ્ર દેશમાં સ્થાપિત થઈ તે સોળમા સૈન્યના અર્ધનો આખરી સુધી એટલે શિવ છત્રપતિના જન્મ સુધી અવ્યાહત ચાલી ; માટે મુસલમાની શકનો મહારાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રસાર થયો તેમાં આશ્ચર્ય માનવા લાયક કાંઈજ નથી. ઇસવી શકનો હાલ થોડાં વર્ષોમાં ધણોજ પ્રસાર થયો છે ખરો, પણ તેનું કારણ થોડું ભિન્ન છે. ધણું કરીને જેટલા અંગ્રેજ ભણેલા તેટલા બધા અંગ્રેજ બની જઈ તેઓને આપણા જૂના લોકો તથા તેઓની ચાલચલગત બધું જાણી લાસે છે અને તેઓને પોતાના ધર્મનું અથવા શક વજોરેનું જ્ઞાન ખીલકુલ રહેતું નથી. મુસલમાની રાજ્યમાં જે મુસલમાન થતા હતા તેઓને હિંદુ ધર્મનો તથા રીતરીવાજનો તિરસ્કાર આવતો હતો. અંગ્રેજ રાજ્યમાં તો અંગ્રેજ ધર્મનો આદર કર્યા વગર કેવળ અંગ્રેજમાં પડિત થઈ અસ્સલનું બધું ભૂલી જવા અને હિંદુ ધર્મનો છળ કરવા માગે છે. માટે મુસલમાની સત્તાથી અંગ્રેજ સત્તાનો પ્રભાવ અધિક છે, એ વાત કબૂલ કર્યા વગર ચાલે નહીં. ત્યારે ઇસવી શકનો થોડાં વરસોમાં અનેકજ પ્રસાર થયો તેમાં કાંઈજ નવલ નથી. તોપણ જે લોકો હાલ અસ્સલ હિંદુ રહ્યા છે એટલે જે લોકોમાં અંગ્રેજ વિદ્યાનો ખિલકુલ અથવા વિશેષ પ્રવેશ થયો નથી એવા જે ધણા મોરવાડી તથા ગુજરાતી લોકો છે તેઓમાં હરેક કાગળ પત્રમાં એતદેશીય શકજ વપરાય છે. જે વકીલના હાથમાં એ કાગળ જઈ તેના હાથથી તેમાં ઇસવી શક પડે તો ઇલાજ નહિ. સારાંશ જેમાં

મુસલમાની રાકની આપણામા પૂર્વે પ્રવૃત્તિ થઈ અથવા જેમ ઇસવી રાકની હાલ પ્રવૃત્તિ થઈ છે તેમજ શક નામક અનાર્થ લોહોના રાકની આપણામા પ્રવૃત્તિ થઈ એવુ અનુમાન* સચુકિતક લાગતુ નથી પ્રથમ તો મહારાષ્ટ્ર દેશમા “શક” લોહોનુ રાજ્ય હતુ એ વાતજ સિદ્ધ થતી નથી એક ક્ષણભર કુખૂલ કુચું કે મહારાષ્ટ્ર દેશમા રાકરાજ્ય હતુ તોપણ તે સેકડો વર્ષ ચાલ્યુ અને જેઓના ઉપર તે હતુ તેઓ શકધર્મી અને શકાચારી થઈ મોટા અધિકાર જે શકધર્મના અથવા શકજાતના હતા, તેથી જેમ પ્રથમ મુસલમાનમય થઈ હાલમા અગરેજમય થઈ થયો છે તેમ સધળા મહારાષ્ટ્ર દેશ શકમય થઈ ગયો એમ માનવા પ્રમાણુ શુ ? માટે “શક” એટલે “અનાર્થ લોહો” અને તે બ્યારે ભરતભૂમિમા આવ્યા ત્યારે “શક કાલની” પ્રવૃત્તિ થઈ એવું બોલવુ પોક્ષણ સમજવુ બેધો એમ છતા પધીતપુરુષ કરવાનો આગ્રહ બે જતો ન હોય તો “શક”નો જે કાલ (મૃત્યુ) અર્થાત્ તેઓનો પરાભવ કરનારો, એવી રીતે નિર્ધાર કરવો “શક” લોહોનો વિક્રમાદિત્યે† પરાભવ ક્યો એ વાત કાશ્મીરના સરખા હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર દિશાના એક ખૂણામા આવેલા દેશમા પણ પ્રસિદ્ધ હતી “શક” શબ્દનુ નિર્ણયન તો “શક્નોતિ” ધાતુથી નિકલ્યો તેજ તે ખર ન હતો તો ગર્જના હાયથી યુધિષ્ઠિરના રાજ્યકાલને “શક” શબ્દ ન લાગતો આ પરિષ્કાર ઉપરથી એમ નહિ સમજવુ કે “શક” શબ્દનું એચ્છગણવાયકત્વ અમને કુખૂન નથી “શકકાલ” “શકનૃપ” વગેરે જે શબ્દો કાલવાચક છે તેઓમાના “શક” શબ્દ એચ્છગણવાચક નથી એજ અમારી મતવચ છે

“ભગવદ્ભુક્ત”.

* P 73&71, Vol X, Jour B B R A S.

† શ્લોક ૧૨૮, પૃષ્ઠ ૨૬, રાજતરંગિણી

સંસારમાં સર્વ પદાર્થ તથા સ્થિતિના અસ્થિરપણા વિષે.

“નાથ કેસે મનકો બંધ છુડાયો” એ રાગ.

મૂરખ નર ફોગટમાં અતિ ફૂલ્યો, સત્ય જ્ઞાનનો મારગ બૂલ્યો. ટેક.

નિર્ણય સાર અસારનો કરવા, ધીરજ જરિ નવ ધારી ;

અહય લાભની લાલચમાં તું, બાજી ગયો બધી હારી. મૂરખ નર-૧.

સ્થીર નથી સંસારમાં કંઈ, ફેર ખડે જોલો મોડો,

કંતો મુઘરે કે કંતો કથળે, ગર્વ ધરે તે ગાંડો. મૂરખ નર-૨.

બળ્ય જે ભાતુ તેજથી તપતો, સાંજ સમે કેવો આંખો,

છંદુ બિચારો વળી અવિલોકો, અંજે નથી રહેતો આખો. મૂરખ નર-૩.

ફૂલ પ્રફૂલિત સુંદર આજે, કાલે જુઓ તેની કાયા ;

વિશ્વમાં વ્યાપી છે અસ્થિરતા એમ, ચેતી ચાલે નર ડાહ્યા. મૂરખ નર-૪.

સાગરમાં પહો થોડીવારમાં, ભરતી ઝોટનો વારો ;

ધડિમાં ભરપૂર થઈને ગાજે, કાલે ધડીમાં ચનારો. મૂરખ નર-૫.

નદિ નાળાં ભરપૂર બહુ લાસે, વર્ષાઋતુ બ્યારે આવે ;

સ્થિતિ વિપરીત પછીથી વિશેષ, જળ બધું જવ વહી જાવે. મૂરખ નર-૬.

જેજન જરતણા મદમાં માતા, ડરતા ન કોઈના ડરાબ્યાં ;

અનેકતણા ઝોશિયાળા થઈ તે, દુઃખમાં દીઠા દટાયા. મૂરખ નર-૭.

સુંદર નારીઓ સુઘડ સુલુણી, મોહની રૂપે મનાતી ;

ડચ્યાં ગચ્યાં મળી ડોશીઓ થઈ તે, ખોઈ જેજનની ખ્યાતી. મૂરખ નર-૮.

પૂજાતા જેઓ દેવ પ્રમાણે, પડતા જ્યાં ત્યાં પોચારે ;

જેયો નથી શું તેવા જનોનો, વીતકણાનો વારો. મૂરખ નર-૯.

ચાર દિવસતું ચાંદરણું છે, ખાજીયો ઘોર અંધારું,

પેટાલાલ કહે બધું જગમાં, આજખંપાળ વિચારું. મૂરખ નર-૧૦.

ગા'આ.

એક ગુર્જર વાર્તા,

પ્રકરણ તેવીસમું

જેમા ગ્યાસુદ્દીન સમી પ્રૌઢુ પરાક્રમ કરે છે ને શિવાજી
ચકિત થાય છે.

પાછલા પ્રકરણમા કહી ગયા તેમ નવાળે પછડેલા ગોળાથી
ક્ષણની શક્તિમા હતા તેમથી બનો પક્ષના લડવૈયાઓ એકદમ જા-
ગ્યા, અને પોતાના કામ માટે તૈયાર થવા એક ખીજને મદદ કરવા લાગ્યા
હતા તેઓએ પોત પોતામા ખળભલાટ કરી મુક્યો, જેથી બનો લશકરમા
એકદમ તૈયારી થઈ રહી દરેક જન પોતાના કામ માટે લાયક હતો, જે
તે જોના એક રીતે ધણુ અગત્યનું હતુ, અને બેશક પોતાનો ધર્મ બચા-
વવામા જોખમકારક પણુ હતુ દરેક જન પોતાના માથાપરનો સૌથી મોટો
જોખમ જોધને બચથી મુજતુ હતુ, તેમ દરેક જન મોતના મોમા પોતાને મુકેલુ
સમજતુ હતું ઘોડેસ્વાગેએ પોતાના હથેશના સાથી ઘોડાઓની પીડપગ
હાથ ફેરવ્યો, અને રણમગ્રામના સદાના સાથી માથે પોતાની જીદગીની
સલામતી, મરવુ કે જીવવુ એ વિષેનો સવજો આધાર તેમના ઘોડાઓપર
મુક્યો મરેદાઓના ઘોડા ધણુ કઠવર ને લડાઈમા તેહેવાયલા હતા, ને પૂર્વની
લડાયક પ્રજાને જે રીતે ઉપયોગમા આવી રાકે તેવી રીતની સવલી તખી-
યત આપવામા આવી હતી દરેક ઘોડો પોતાના સ્વારની રક્ષા કરવાને માટે
તૈયાર હતો, ને દરેક સ્વાર પોતાના ઘોડામાટે પ્રાણુ આપવા તત્પર હતો
જાણે પોતાના કુટુંબનુ મનુષ્ય હોય તેમ ઘોડાની સંભાળ લેવાતી હતી,
તે ઘોડાઓપર જીન કમી, સ્વારોએ પાનડામા પગ મુકી ભાલાઓ હાથમા
પકડયા લગામ છુટી મુકી ને તેવી અવસ્થામા મોપર ચલાનો તોખરો આ-
ધ્યો સ્વારે પોતાના હાથમાના ચણાપૌવા ને સાકર ફાકવા માડયા હવે ખોટી
માત્ર હુમની હતી

નવાબની ભય ભરેલી હાલત જોઈને નવાબનું લશ્કર ચકિત, બેબાકીનું ને આવરું બન્યું હતું. તેઓ પેહેલાં તો અતિશય ગભરાયા, પણ નવરોજે તરવાર ને ભાલો હાથમાં લીધો ઝોટલે સૌ તૈયાર થયા. મોખરાપર ૩૦૦ ઘોડેસ્વાર થયા, ને પછાડી લશ્કર દોરાયું. આ વેળા નવાબની પડોસમાં તુરતના આવેલા બે ધણુ ગંભીર પોશાકમાં બીજા નવા સરદારો બિલા. તેઓએ તો કેસરિયાંજ કાઢ્યાં હતાં. ભય હતું તે દૂર નાંખ્યું હતું, ને જીવને સાટે જીવ બચાવવાને તૈયાર બન્યા હતા. નવરોજે તેઓને પોતાની જમણી બાજુએ રાખ્યા. “આજના જેવો તોફાની દિવસ મેં કદી પણ જોયો નથી, ને મને આજ કરતાં વધારે ભય કદીપણુ પ્રાપ્ત થયું નથી. પણ આજના જેવું મધુરામૃત જેવું પાણી કદીપણુ મારી જીંદગીમાં હું પીશ નહીં, ને આજનાથી વિશેષ આનંદ મને કદીપણુ થશે નહીં”—એમ નવરોજે બોલ્યો.

“આ તમે કુરાનની લાપામાં બોલ્યા છે, નહીં?” પેલા બે નવા સરદારમાંનો એક બોલ્યો, “આપ તો ખરેખર આ નગરની શણગાર ને રણના રત્ન છો.”

“ભલે, આપ મેહરબાન એમ કહો,” પેલા મુસલમાને પ્રતિકૃત્તર આપ્યો, “મારી જન્મભૂતે ખાતર ને મારા નવાબને ખાતર આજે તમ્હારી સાથે રહી જે પરાક્રમ હું કરીશ તે કંઈ દેવતાઓને પણ પ્રસન્ન પડતું થાય. જીંદગીમાં કંઈપણુ રૂકું કે ભૂકું કરવું, પછી ચારી આપનાર તો તે સાહેબ છે.”

“હાસા, તમે સત્ય કહ્યું,” બીજા નવા સરદારોએ જવાબ દીધો—તીઆ નમીને. “પણ હવે વિલંબ શો છે? આ શત્રુઓ સમક્ષ આપણે ધણું કરવાતું છે, ને મહાસાગરના મોજાં ધણું ઉછળે છે માટે ધણી ઝડપથી દોડ કરવી જોઈએ. ન પોહોચી વળાશે તો હંમેશગીની બદનામી માથાપર ચોંટી બેસશે, ને તેમાંથી આપણો બચાવ નથી.”

“તમે બેરીકર રહો, મારા લક્ષમાંથી કશુંએ ગયું નથી,” તે વૃંદ સરદારે કહ્યું. “મારા સાથી ને મિત્રોની સહાયતાથી દિવસના દશમાં ભાગ માં શત્રુને નામોશી સાથે નસાડીશ. લશ્કરની વ્યવસ્થા બરોબર છે ને આપણે પણ સઘળી રીતે દરોબરત બન્યા છીએ—”

“પણુ રે સાંભળો, બીજો અવાજ થયો,” એકદમ ચમકતાની સાથે બીજા નવા સરદારે નવરોજેને આંગળી કરી આકાશમાં અંગારો બતાવ્યો.

નવાખને ખીજી વેળા ગોળો અક્ષાળવાની જરૂર એટલાજ માટે પડી કે તાનોજીએ તેનાપર ખીજા ચાર મરેડાઓને મુખ્યા, કે જેઓ ગમે તે પ્રકારે એતુ ખુન કરે ચારે સ્વાર નજીક આવી પોરોઆ, પણ નવાખ જેમમ આવેલા કોઇ તયેસ્માતથી બડો શૂવીર બની ગયો હતો તેના સાથીઓ બહુ કાબેજ હતા, પણ તેનાથીએ એણે સવાયુ પગક્રમ બતાવ્યું ચાર ચડાળોમાંના એકને તો ધસતાજ કાપી નાખ્યો, ને જમરૂનો ઘોડો ખાલી પડ્યો હતો તેપર સ્વાર થયો તાનોજી વિગેય લઈફૂત થયો, ને તે દાત કચ્કચાવી આ તરફડાને મારી નાખવાને દાન મોઢનો હતો તેટલામા એક ગોળ કુડાળામા નવાખને ઘેરી લેવા મવળા સિપાઇઓ આસપાસ ફરી વળ્યા પ્રસંગ અતિ ખારીક હતો, ને જીન સટામટના સોદા હતા નવાખે અસ્લાનુ નામ જીમપર લઇ પોતાનો ઘોડો શત્રૂઓની મીનમા ફેક્યો, ને પાચ દશને લાલાથી વિધી નાખ્યા, ને તેજ આવેશમા ખીજે ગોળો જી મીનપર અક્ષાળ્યો-એમજ માનીને કે હવે મદદ ન આવી પોહોએ તો એકને હાથે મરણ કામ બજાવવું, પણ જીનુનીની કુખ લગ્નવવી નહી આ વે-આનો તેનો વિકાળ એરો, તેનું બાહુમળ, તેનો સીનો ને તેની કાબેલિયત એવા તો ઉત્તમ હતા કે “બન્ધ છે એના માત પિતાને” એમ મુખોઆગ કગવ્યા વિના રહેતો નહી જનાની વૃત્તિવાળો છતા મરદામીમા તે એકેક બન્યો હતો, ને તે કાળના એકા કરતા પણ વધારે કદાવર દેખાતો હતો.

શિશજી તેની આ મગ્દુમીપર હેરાત પામ્યો, ને એક તરણ રાજ-પુત્ર જેવો, આટલી ત્વરાવી, આરી સરમ રીતે નાનૂઓને હક્કારે એ તેના કાનજમા કોતરાયુ તેણે ધાયું કે કટલાક અપુરુષ ને બાળક નિરદોષના ધાતની આ ગેખી સજા કરવા ઈશ્વરે તો આને નહી પ્રેર્યો હોય ગમેને એ કચ્કચાણુ કાઢી નાખે એવા વિચારવી તે આ અજીત્ય શત્રૂને માગવાને બહુ આતુર બની ગયો તેણે ખીજા પદ સ્વારને આ શત્રૂપર મારો ચક્ષાનવા મોકલ્યા નવાખ હવે ગમરાયો, ને તેણે જાણ્યું કે ખચિત કંઈ દગો થયો આટલું છતા પણ હાર્યો નહી, પોતાના ચાર માથી, જે હજી પણ મયામત હતા તેમને પામેના પામે ઉમા રહેવાનું સૂચી, ચારોમ ફરી પેલા પદરે જવામદ સામા ઘોડાને ઝોડાવ્યો નણના માથા ધડથી ગૂદા કરી, તે પોતાના માથીઓ સાથે પાડે હમ્યો, ને મગદાઓ અચળો

પામી રહ્યા. શિવાહુએ આ બધો ચમત્કાર જોઈને એકદમ પોતાના માથુ-
એને અટકાવ્યાં, ને નવાજ સાથે વાત કરવી ધારી. નવાજને વચન આપ્યું
કે ખુદાસો કરે ત્યાંસુધિ તને કરી દઈ દગાદગ કે કાવત્રાથી યશો
નહી. વિચાર કરી નવાએ તરતાર મ્યાન કીધી, ને જાણને હાથમાં રાખ્યો.

સત્તરની સદીનો આ 'નાહટ', બ્યારે તેને બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે
નવાજની હજૂરમાં ઘણા દખ્તરો ને દનામ સાથે ઉભો રહ્યો, ને 'પોતાના
તોરનાં શિવાહુને બરા પણ માન ન દિધું. જો કે એ શિવાહુને ખીલકૂદ જાણુ-
યો નોહતો કે કોણ છે? ને એ પોતે પોતાનો દખ્તરો સાચવવાને માટે બરાપણ
ખત્રિ નોહતો, તથાપિ બ્યારે એણે જોયું કે રાજખીજના યણુવું ઉઠાવન
કરવામાં આવે છે ત્યારે એને શી દરકાર રહી? ને પુરૂષે મોતના મોં સા-
મું જોયું તેને ખીજતો બય કો? રાજદરબારની રીતભાતથી સંપૂર્ણ
મદિતગાર છતાં એણે આ અવિચેદ પ્રયત્ન કીધો, જો કે તે કારણસર હતો.
માહારાજની ખાતુએ તે ને તેના સાથીઓ ઉઠા રહ્યા, પણ જાણને નિશા
તમાવ્યા નહી, જો કે એ કાળનાં જાણને તમાવે એ મોટા માનની
એકાણું હતી. ખાતુએ બેદરકાર પણ નિહતાથી ઉઠા રહેલા પછી
માહારાજએ પુછ્યું.

“તરે કેઈ મોટા સરદાર છો છ?” શિવાહુએ પ્રશ્ન કીધો. “ત-
મને સરદારની પદવી કેણે આપી ને ત્યારે મળી છે?”

“આમ્રમગીર આદરણે મેહેરખાન, દિલ્લપતિએ,” મુરતના નવાએ
ઉત્તર દિધો.

“શબ્દક્રિયા તમે સારી જાણો છો. નહીં વાઝ? તમે હમણા ને
પરજાહ બેઠી તે સરદારને બહુ માન અપાવે તેવી છે. હાલના સમયમાં
તમે ને સુહનિપૂણતા બતાવી તે ખરેખર તમારી કીર્તિમાં વધારો કરશે;
તો પણ તમે નથી જાણતા કે આ તમારી બહુ મૂંઝવેની લગાયક શક્તિ
માટે તમને મોટું દનામ આપનાર કેઈ નથી. તમારો નવાજ તો ક્યાર-
નોએ મર્હુ પાન્યો છે, અને હવે તમે કેકટ વક્ષમાં મારી હવ આપનાં
શામટે તબર થયા છો? તમારી કીર્તિ પીડાવનાર હવે કેઈ નથી, ને
તમે સુવાચર્યાને ચાહતા હો તો જલે તમે તમારે રસ્તે જાઓ, ત-
માર આપવાનું ને જવાનું કશું પણ કારણ અમે જાણવાને તાહ નથી.

ધ્વિજા હોય તો મારો બોમિયો તમને સલામત દાવણી બદાવ પોહોચાડરો, કશી પ્રકારની ધ્વિજા થને નહી તમે ચુ કહો છો સરદાર ? ”

નવાળે બોલવાનો ચલ કીયો, પણ પોતાના ઉલ્લાસ દર્શાવના અશક્ત હતો પોતે જાતે સલામત છે છતાં આવું દાવપેચવાળું બોલવું સામળી બહુ વીમાસણુમા પડી ગયો

“નિરંકિત ન ગ્રહો, શુભઓએ હુકમને તાબે રહેવું જોઈએ, ને તારબેદાગેએ પોતાના ખુદાવદોને માન મરતનાવી જોવા જોઈએ હમે તમારા મોટા ગુન્દાપણુ માફ કરિયે છિયે, કેમકે તમે બહુ ઉદાર દિલના પરાક્રમી સરદાર છો ”

શિવાજીએ પોતાની તીક્ષ્ણ આખ આ મરદાર તરફ રાખી, ને સિમ્ત હાસ્યથી પોતાના બોલવાની રી અસર થાય છે તે જોવા લાગ્યો નવાળે આ બધા બોલનાની મતલબ રી તે સમજવાનો ચલ કીયો, પણ તેમા તે નિષ્ફળ ગયો શિવાજીના મોખર નિખાનસ ને હર્ષ આનંદ પ્રકટ દેખાતા હતા એટલે પ્રપચ છે એમ માનતા અચકાયો

“જો એથી આપ આનંદ પામતા હો તો, માહાગજ ” શુભચિન્તન સરદારે કહ્યું, “એમ કરવામા વિશ્વસ નથી ખુદાવિદે આટલી દયા આનગરીના લોકપર અવશ્યે કરવી હતી તમો નામદારની મગજ આજે જણાવી તે પહેલાં એજ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત તો બેશક અમે વર બાહાર થાત નહી, ને આટલા જીવપર આવત નહી આ નગરના લોકોના ત્રણ ત્રણ દિવસ ચલા જીવ લીધા, ને જાળક સ્ત્રીને વૃદ્ધોને રડાનતા, કાપતા જરા પણ ડરયા નહી એ આપના અમીરી ખાસને ગરમાવે તેવું છે અમે અમારી સુક્રીપાકી રાટલીપર ગુન્નરો કરીએ છીએ, ને ખીમને જગ પણ ધ્વજ કરતા નથી તે વેળાએ તમે આ જો મીનમ ગુન્નરયો છે, તેનો, તમારો ને અમારો અથા એકજ છે ત્યાં જવામ દીધા મિના છુટકો થને નહી”

“પુછકળ દ્રવ્યની અમને જરૂર હતી, ને આ નગરમા પાંદેરીઓના સમાગમથી દ્રવ્યની રેલજેવ ચઇ રહી છે તો તેમાથી ચોડુ અમે ઉપયોગ માટે માગીએ છીએ એવી આવમગીર બાલમનો શિરચ્છેદ કરી ભગતખ ઉમા એક મરસ રાક પ્રવગતાવીશું ”

“તમારી પોતાની ધ્વિજા પ્રમાણે કરવા આ પ્રમાણેનો અધર્મ કરવો

ચોગ્ય છે ?” સતરમી સદીના રાજવીરે પુછ્યું. “પણ જો તમે માહારાજની ઇચ્છા હોય તો, અને અમારા પર તમારો પુરતો વિશ્વાસ હોય તો, જે દ્રવ્ય છે તે મુકીને ચાલ્યા જાઓ, અમે તમને જોઈતાં સાહિત્યો પુરા પાડીશું, તમારી મદદમાં રહી અમારા બાહુબળથી કીર્તિ અપાવી, તમને રાજકાજમાં મદદ કરીશું. નહીં એમ બનશે તો યાદ રાખો તમે સઘળાં, આ અલ્લાહના કસમથી કહું છું કે જીવતા જ્યાં દેવાને માટે બહુ વિચાર કરીશ.”

“ચંડાળ, મ્હેંજી પુત્ર, જોઝારા, શું તું અમને ડરાવે છે ?” માલુસરે જે આટલો વાર અખોલ ઉભો હતો તે એકદમ ખીજવાઈને પોતાના કાર-સ્તાનીયા સાથી સહિત આ અમીરનાદા પર ધરથો, ને નવાબે સાવધ થઈ તેના આગળ ધસતા ખીજ સરદારને લાલો ધોંચી તેનું માથું લાલપર લ-છ સૈને ભય ઉપજાવે તેમ બતાવ્યું. “સેતાન, પક્ષીતને બસ, મારો,” એમ ખોલી ગીધ પેટે તુટી પડ્યા. નવાબે કશાપણ આચક્રાવગર સૈને સામે જવાબ દીધો. કાપાકાપી ચાલી, ને તેટલામાં નવાબે, અવકાશ મળતાં નીચે બા-કી રહેલો જોળો જમીનમાં પછાડી અતિ ભય ઉપજાવ્યો.

સુરતના લશકરમાં પુષ્કળ ભય પથરાયો, ને ચેતવણી મળતાં એક-દમ લશકરે દોડ ચલાવી. મરેણાઓ ખેસ ને તૈયાર હતા તે સઘળાપર નગરજનતું લશકર તુટી પડ્યું, ને ફેર વરતાવ્યો.

ઈ. સુ. હસોઈ.

વીર-નારી

સ્થલ-આનોર નગર-રાજલવન

[વહા સ્ત્રી પુરુષ એકત્ર આવે છે]

રાણી-(નિરાશાની સાથે) દૈવ જેનું પ્રતિફળ છે તેને જયલાભની આશા ક્યાંથી હોય ? યુદ્ધના પંખી યુદ્ધમાં અમે જય મેળવ્યો હતો, ક્ષત્રીય વીરપુરુષો અતુલ સાહસથી શત્રૂપક્ષને વારવાર આક્રમણ કરીને પરાસ્ત, હત અને આહત કરતા હતા, પરંતુ કોણ જાણતું હતું કે એમનીપર એવી વિપદ આવશે-માણસની શક્તિ ને ફરી શકે છે તે સધળું સિંધુ દેગના વીર પુરુષોએ, અને આ રાજ્યની વીર કન્યાઓએ તો કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી. વીર પુરુષો અનાહારે પણ કાતર થયા નહોતા, યુદ્ધક્ષેત્રમાં અવિચલિત ભાનથી શત્રૂપક્ષને વારવાર આક્રમણ કરતા હતા. વીરદ્વારીઓ પોતે અનાહારી રહીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ખાવાની સામગ્રી મોકલતી; ખાસકે ખાણકીઓ પણ હરબડી ન જતા પોતાના આહારનો ભાગ આપતી, સુકેશ અગનાગણુ માયાના વાળ કાપીને ધનુના છિન્નાખંધન રબળુ ખનાનતા હતા, ધન્ય વીરપુરુષો ! ધન્ય વીરનારીઓ ! ધન્ય તમારો સ્વદેશાનુરાગ ! તમે એ સ્વદેશની સ્વધીનતારક્ષાને માટે ને ત્યાગ સ્વીકાર કર્યો છે, તે ક્ષત્રકુળને ગૌરવકર છે, સ્વર્ગીય પિતૃપુરુષોને તૃપ્તિકર અને ક્ષત્રિય ધર્મને સંપૂર્ણ અનુકૂલ છે હાય ! એટલેજ સોચ થાય છે કે એટલું સાહસ, એટલો પ્રયત્ન વિફલ થયો. શત્રૂપક્ષ ક્ષત્રિયોના પરાક્રમની આગળ પરાસ્ત થયો હતો, પરંતુ દૈવઅળથી ક્ષત્રિયોના પરાક્રમને પરાજીત કર્યો, હવે કઈ આક્ષેપ કરવાનો સમય નથી, વિચાર કરવાનો અવસર નથી, હાલ યવનની અધીનતાનો સ્વીકાર તથા જીવન પરિહાર, કેવન માત્ર એ બે આપણી સામે છે, ને ઉત્તમ જણાય તેનું અનુકરણ કરો.

જનસમૂહમાંથી-આપની ઇચ્છા શી છે ?

રાણી-મારી ઇચ્છા મૃત્યુ

જનતામાંથી-અમારી પણ ખીજી શી હોય ? ક્ષત્રિયમતાન મૃત્યુ-

બયથી સ્વાધીનતા શું વેચશે? શું ધર્મને વિસર્જન કરશે?

રાણી-તમારી સઘળાઓની જો એક ઇચ્છા થાય તો ઉઠો-પાછી મ્યાનમાંથી તરવાર કઢાડો, યવનસૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને દેખાડો કે ક્ષત્રિયો કેવી રીતે પ્રાણપરિત્યાગ કરે છે.

સૈન્યગણ-અમે આ ઉઠ્યા, આ તરવાર બહાર કઢાડી હમણાજ સ-
ત્રૂલ્યમાં પ્રવેશ કરશું, પરંતુ આપનાં રક્ષણનો ઉપાય શું!

રાણી-સ્વયં અગ્નિદેવ અમારી રક્ષા કરશે, અમે તેમાં પ્રવેશ કરીને હમેશાને માટે નિરાપદ થશું, યવનનો કોઇ અત્યાચાર હવે અમોને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. (દાસીના પ્રતિ) ચિતાસજ્જની તૈયારી કર.-

સૈન્યગણ-શું સર્વત્રી ઇચ્છા છે?

બહુ-દાસીની ઇચ્છા-સાસુજીતું અતુસરણ.

ખીજી કુલ કન્યાગણ-અમારી પણ ઇચ્છા ચિતારોડણ કરવાની છે, એજ ક્ષત્રિય કન્યાતું ધર્મવ્રતપાલન છે.

સૈન્યગણ-ત્યારે હમણા અમે નિશ્ચિંત થયા. પરંતુ બાલકોનો ઉ-
પાય શો?

કુલ કન્યાગણ એકત્રે-માતૃકોડજ અસહાય બાલકોતું આશ્રયસ્થાન છે, અમે તેઓને છાતીએ લગાડશું, તેઓ એ કોડમાં ચિરનિદ્રામાં નિદ્રિત થશે. (અશ્રુત્યાગ.)

સૈન્યગણ-ક્ષત્રિય નારીઓ, અશ્રુ રોધે, તમારાં આંસુ બંધો અમોને કર્તવ્ય કર્મમાં વિદ્ય ન નાંખે. બાલકોને જલદીથી બોલાવો, આ હૃવનની છેલ્લી ધડીએ એકવાર તેઓતું મુખચુંબન અને સ્નેહઆલિંગન કરીને વિદાય થઇએ. (કંઠ બાધથી અવરદ થાય છે.)

(કુલ કન્યાઓ છોડાથી આંસુ લુછે છે અને પછલાડેથી બાલ-
કોને લઇ આવે છે. દસ, અગીઆર, બાર, વર્ષનાં બાલકો
શ્રેણીબદ્ધ થઇને એકત્ર થઇ ઉભાં છે.)

સર્વ એકત્રે-જનનિ, આપો અમોને સામરિક વેશ, આપો તરવાર, આપો ધનુર્બાણ, અમે પણ પિતાની સાથે એકઠા યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરશું, ક્ષાત્રપાલક પરાધીન જાતિના પ્રેમાણુ દાસત્વ કરતા નથી, ધાતકના હાથમાં પ્રાણદાન કરતા નથી, યુદ્ધમાં વીરની પેઠે પ્રાણ સમર્પણ કરે છે. મા,

આપો તગ્વાર, આપો ધનુર્બાણ, આપો સામગ્રિક વેશ, હવે વિવખ ન કરો, આપો-હમણા આપો

જનનીઓ એકત્રે-(ગડતી રડતી) બેઠા બોલો, મા યદને હાથ કપા કહણ પ્રાણથી તમેને વિદાય આપીએ, શત્રુની તીક્ષણ તરવાર, શત્રુના કહિન બાણ-અતિ ઘણા જાતનથી પાલન કરેલા, આ કોમલ દેહનો બેદ કરશે, મા યદને કેવા કહિન હૃદયમા એ મહન કરશે? બેઠા યુદ્ધમા જવાનું ક્રમ કામ નથી-યજનના નિષ્કુર પાપહસ્તથી પ્રાણ આપવાનું કઈ કામ નથી આવો તમેને છાતીમા લઈને તાપિત પ્રાણને રીતસ કરીએ બોળાનું ધન બોળામા રહો, આનમા પ્રવેન કર્ષણી વ્યારે ચારે બાજુએથી અગ્નિ દેહને બાળશે, ત્યારે જાણે તમારૂં મુખ સુખન કરીને મરીએ

બાલકો એકત્રે-(માથુનયનથી) મા અપગડ બાલકો ગદયા, તેઓને લઈને અનસમા પ્રવેગ કરો, મૃત્યુકાંચે તેઓનું મુખસુખન કરો અમેને યુદ્ધમા જવાને માટે ન મેટો, અમે વ્યારે ક્ષત્રિય ધર્મમા દીક્ષિત થયા છે, અસ્વચાલનાનો અભ્યાસ કર્યો છે, ત્યારે યુદ્ધમા મૃત્યુન અમારા પહે પ્રેક્ષક છે; ક્ષત્રિય મતાનને ખીણ મૃત્યુની કામના કરી પડતી નથી ને મૃત્યુ સ્વર્ગલાલનો માર્ગ છે, તે મૃત્યુમા વિદ્ય નાખરો ના

જનનીઓ એકત્રે-બેઠા તમે યુદ્ધમા જાઓ, છલમાથી એ વાત નિજળતી નથી હૃદયને એ વાતજ મહન થતી નથી, ત્યારે કેમ વિદાય કર ? ને એકાંત જવું થાય તો લો આ સામગ્રિક વેન, લો આ તગ્વાર, લો આ ધનુર્બાણ-ધરો માત્ર આ આગિર્વચન લયમા કાતર થયો ના, હાથમાના હથિયાર નાખી દેગો ના, અમદાબનો નાથ તમારી રક્ષા કરો (અતિ કદનવી માયે) બેઠા આવો એટવાર બોલો, આવી દુખિનીના બોળાનું ધન બોળામા આવો, એક વાર બોલે આનીને અભાગિનીનું હૃદય રીતસ કરો જન્મનું છેલ્લું આગિગન અને મુખસુખન કરીને હવનનું સાર્થક કરીએ (રડતી ગડતી આનિગન અને મુખસુખન) હાથ, આ જન્મમા તું આ મુખ હવે ભોગવીશ નહિ-આ મુખચદ્ર હવે સુખન કરીશ નહિ? એ સુખનો શું આ છેડો આવ્યો? (રોક્ષમા નિમગ્ન થાય છે)

વીર પુરૂષગણ-બાલકો, જન બોલો, અમે પણ એકત્રે વિદાય થઈએ, અમે તમાગ અગ્રગામી થઈએ, શત્રુના અસ્ત્ર અમાગ નરીગ ઉપર

હું એ દુઃખ કયાં રાખું-હૃદય તો એ દુઃખભાર હવે સહન કરી રહતું નથી. શરીરના પક્ષે પણ એ યંત્રણા અસહ્ય થઈ પડી છે. જે કહે છે, રાજ્યતું સુખ,-ઐશ્વર્યતું સુખ, અંગનાઓના ઘરેણાતું સુખ, રાજાની કન્યા, રાજાની વહુ થઈ તે સુખ, તેઓને અનુભવ થાય તો જોય કે એમાં કંઈજ સુખ નથી. આજ જો આ રાજ્યની ઘણી દુઃખિની, બિખારણીની સાથે મારી સર્વ સંપત્તિ વિનિમય કરવાથી પ્રાણેશ્વરને મળાતું હોય તો, હું આ પળમાં સર્વ વિનિમય કરી નાખું. જે ચાહે, તે આવો-રાજ્યેશ્વરી થાઓ; આ સઘળો ઐશ્વર્યનો અધિકાર કરો, ત્યાર પછી એકવાર જુઓ કે મારો આ દુઃખનો ખોજો સહન કરી શકેછો કે નહિ. સુખ-રાજ્યમાં નથી, સુખ ઐશ્વર્યમાં નથી, સ્નેહ, ભક્તિ, પ્રેમ, બંધુત્વના આદાન પ્રદાનમાં સુખ છે, દયાવિતરણમાં સુખ છે, અસહાયને આશ્રય આપવામાં સુખ છે, વિપત્તની વિપદ નિવારણમાં સુખ છે, કદી તો પરનિઘ્નભોગમાં પણ સુખ છે, અને જેને સંસારના ઝાઝા સુખની આશા નથી તેને મૃત્યુજન સુખ છે. અભાગિનીને આજે એ છેલ્લું સુખ છે-મૃત્યુચિતામાં આજ મને પરમ સુખ છે. પ્રાણેશ્વર અધિનીને છેલ્લી ભિક્ષા આપવા એકવાર પાસે આ મૃત્યુવખતે દર્શન આપો. મેં શું એવો અપરાધ કયો છે કે હમેશાને માટે મને પરિત્યાગ કરી ? નહિ વરં હું હમેશાની અપરાધિની થઈ છું. ક્ષમાને અયોગ્ય વ્યવહાર કર્યો છે, દાનવીરના પ્રમાણે નિષ્કુર વાત કહી છે, પરંતુ તમે તો નિષ્કુર નથી, તમે તો અભાગિનીપર હમેશા પ્રીતિ કરો છો, ત્યારે યુક્ત મહત્વ દેખાડો, એકવાર, કેવળ એકવાર દર્શન આપો. તમારી તરવાર-પિતૃદત્ત ભેટ, છાતીમાં ભોરીને હૃદય શીતળ કરે છું. (તરવાર હૃદયમાં મારી અને મૂર્ચ્છિત થઈને લૂતજે પડે છે.)

તેપથ્યમાંથી અણા હો અકબર અણા હો અકબર.

સૈન્યગણ એકત્રે-એડો, હવે છોડો-આ યવનો આવ્યા છે, તમે ચિતાતું આયોજન કરો, અમે હમણા શત્રૂને હટાડીએ છિયે. (નય છે.)

ખાલકો-આ પ્રણામ કરીએ છિયે, આશિર્વાદ કરો, અમે પંજુ નાંધે એ છીએ. [પ્રણામ કરી ત્યારપછી નય છે,]

[ક્ષત્ર નારીઓ મોઢા ઉપર છેડો દધને રડે છે. એક માણસ મંચ ઉપર ચઢીને યુદ્ધક્ષેત્ર જોય છે બીજા બાણુએ ચિતાતું આયોજન થાય છે.]

રાણી-(સ્ત્રીના પ્રતિ) ચિતા સુમર્દિતઝે, આવો હવે આપણે સર્વ પટવસ્ત્ર પહેરીને માળા ચઢનથી સુગોલિત થઈએ, ચિતાપ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિદેવની વદના કરીએ

[સર્વનું અતરાસમા જઈને વસ્ત્રપરિધાન અને માળા ચઢન લઈને આવવું]

માણસ-ધન્ય વીરપુરુષો, ધન્ય તમારી હિમત, ધન્ય તમારું મુદ્ધમી રણ! શત્રુ-નિપાત ન કરતા કોઈ સમરગથ્યામા સુતા નથી ધન્ય બાલકો! ધન્ય તમારી વીરતા, ધન્ય તમારી અસ્ત્રનિષ્ણા, નિડર થઈને શત્રુના સામે અસ્ત્રચાલના કરે છે, શત્રુને આઘાત કરે છે, એક સગે યુદ્ધના દેહ ભૂતલમા પતિત થાય છે

[સ્ત્રીઓની ચિતાપ્રદક્ષિણા અને અગ્નિ વદના]

માણસ-આહા કેવી ખગખી, હવે ક્ષત્રિય મૈન્યનુ ચિન્હ દેખાતું નથી, સર્વ નિપતિત થયા!

નૈપથ્યમા-અરણા હો અકબર અરણા હો અકબર, જય ખલિફાનાં જય, બમરાધિપતિનો જય, હુટો, હુટો, પકડો, સુદરીને પકડો, બાદી કરે, પ્રેમાલિંગન કરે

રાણી-(વ્યસ્તતાની સાથે) મર્ડ તૈયાર થાઓ, અનલમા પ્રવેશ કરો. અમે જઈએ છીએ, પરંતુ ભારતના સુસતાન બે કોઈ રહે તો તે સ્ત્રીઓના અમનમાનકારી અમુરોની પાપજીવવા ખડ ખડ કરો, ભારતમા વર જાણે આર્યકુળ વિલુપ્ત થાય તથાપિ એક આર્યમતાન હવતો ગેહના એવા દાનવો ભારતના વક્ષમા જાણે વિચરણ ન કરે

નૈપથ્યમાં-પકડો પકડો સુદરીઓને પકડો

[કુદીને સર્વ અગ્નિમા પ્રવેગ કરે છે]
(યનનિકા પડે છે)

સમાપ્ત.

- રાણી.....દોહીરાજની સ્ત્રી.
 વહુ..... " પુત્રવધુ (જયસિંહેની સ્ત્રી.)
 દેવકી.....રાણીની સખી.
 સુરંગિની.....વહુની સખી.
 મુનીતિ.....મંત્રીની કન્યા.
 સરમા... .. " " સખી.
 કુંદલાતા } .....દ્વાત્રિયકન્યા.
 વાર્ણા }
 દેવલા... ..આહાણની સ્ત્રી.
 ગંગાદીનસિંહ }
 ભીમસિંહ } .....સેનાનાયક.
 ધીરસિંહ }
 રણવીરસિંહ }
 મહામદ કાસિમ.....યવનસેનાપતિ.
 જૈન ખા }
 ઈશ્વર ખા } .....સૈનિક કર્મચારી.
 છડીદાર, મંત્રી, દૂત, અશ્વવૈધ, સેનાપતિ, આહાણ સખ્યાસી, દાસી પ્રત્યાદિ.

“સ્લિપિ હોલો”

અથવા

ઉંઘણુસી ગુફાની દંતકથા.

સાધણ, ૫૪ ૨૫૧ થી

તેની નિશાળ એક નીચી બાધણીના મઘનમા બેસતી હતી તે મ-
કાન જગલી રીતે લાકડાનુ બાગેલુ હતુ અને તેને માત્ર એક મોટો ઓર-
ડો હતો બારીઓમા યોડાક બાગમા કાચો જડેલા હતા અને બાકીના
ભાગમા જુની પુરાણી કોપીબુકોના પાના જેડી દીધા હતા નવરાશના
વખતમા બારણામા ઝાડોના ડાંખળા અને બારીમા સળિયા ધાલી તે
મકાનનો કબજો એવી તો હુશિયારીવી મજબૂત કીધો હતો કે અગરજો
ચોર તેમા સેહેલથી દાખલ થઇ શકે તોપણ તેને બહાર નારી જવાને ધ-
ણુસામા પડે તે મકાન એકાત પણ ખુશતુમા જગ્યામા એક ઝાડીવાળી
ટેકરીની તલેડીમા આવેલુ હતુ , તેની નજીકમા એક ઝરો વેહેતો હતો
અને તેને એક છોડે એક જળજળસ્ત “બર્ચ” નામનુ ઝાડ ઉગેલુ હતુ
એને લીધે, પ્રાકૃતિક કરતી વખતનો નિશાળિયાનો ગણુગણાટ ઉન્દાળાના
જાંઘણુસી દહાડામા એક મધપુડાના ગણુગણાટ જેવો સભળાતો હતો , તે
ગણુગણાટમા વચે વચે, હુકમ અથવા ધાક બતલાવનો મહેતાલનો ચમકા-
વતો અવાજ કાને પડતો, અથવા તો જેવો મહેતાલ કાઢી ગફલતીયા છોક-
રાને બોધ આપતો તેવામા “બર્ચ”નો ખડખડાટ કરતો અવાજ વચેથી
સભળાતો સાચુ કહીએ તો તે એકચિત્ત ચોડીને કામ કરનારો પુરુષ
હતો, અને પેલી કીમતી કહેનત હુમેશ મનમા રાખનો કે “બોટી ચમ-
કાવવી જોતી મુઠી કે છોકરા બનડયા પિના રહે નહી” ઇમેબોહડ કેનના
નિશાળિયા બેશક બગડયા નહોતા

એમ છતાં, હું એવુ કહેવડાવવા માગતો નથી કે તે એક નિશાળનો
એવો ઘાતકી દુષ્ટનો સરદાર હતો કે જેઓ પોતાની પ્રજાને ચમકાવવામા

૪ રાત્રી રહે છે ; એથી ઉલટું, હંમેશ સખતાઈને ખલે વિચારની સાથે તે ન્યાય અદા કરતો હતો ; અને મારનો મોળો નખલાના વાંસા ઉપરથી ઉઠાવી જખરાના ઉપર ઝોંસતો. બિચારું મરકટિયું છોકરું, જે સોંટી જોઈને હબકી જાય, તેના તરફ રહેમથી અખાડા કરતો, પણ જે બળિયા, તોફાની, માતેલા, અને મસ્ત થઈ ફરતા હોય તેમને એવડો માર મારી ન્યાયને હરકત થવા દેતો નહી. આને તે એક માખાપ તરીકેની ફરજ ખબલવાતું કહેતો, અને જ્યારે સબ કરતો ત્યારે તે એવી સખત કરતો કે જેને, પડે તે આખી જીંદગાની સુધી યાદ રાખ્યા વિના રહે નહી.

જ્યારે નિશાળનો વખત થઈ રહેતો ત્યારે મોટી ઉમરના છોકરાઓ સાથે રમતમાં પણ સામેલ થતો ; અને તેહેવારને દિવસે, જેઓને ઘેર સુ દર ખેહેતો અથવા લક્ષી માતાઓ હોય તેવા નાહના છોકરાઓને ઘેર પણ લઈ જતો. ખરેખર, તે પોતાના નિશાળિયા સાથે ઘણી સારી રીતે ચાલતો. તેની નિશાળની આવક ઘણી થોડી હતી, અને તેથી તેની શેજની શેટલી પણ પુરી કરવી મુશ્કેલ થઈ પડત, કેમકે અગરજો શરીરે પાતળાં-યો હતો તોપણ તેના આહાર રાક્ષસી હતો ; પણ તે દેશના રીવીજ પ્રમાણે જે ખેડુતોના છોકરાને તે શિખવતો હતો તે ખેડુતો તેને ખાવાને સિંધાંપાણી પૂરા પાડતા. પોતાના ગામડિયા આશ્રય આપનારાઓ, જેઓ નિશાળે લજ્જાવવાનો ખરચ એક મોટો દુઃખદાયક બોળ તરીકે ગણતા આ ને મહેતાજીઓને આજસુ મધમાખીઓના જેવા માનતા તે ખેડુતોને પોતે મોળે નહી થઈ પડે તે માટે તેઓને યુશ રાખવાને અને ઉપયોગી થઈ પડવાને તે તરહેવાર કક્કિતઓ રમતો. કોઈ કોઈવાર ખેતીવાડીના નાહનાં સુના કામમાં તે ખેડુતોને મદત કરતો ; તે ઘાસતું કુંડવું ફરવા લાગતો, વાડ બાંધવા લાગતો ; તેઓના ઘોડાઓને પાણી પાવા લઈ જતો ; ગાયો તે ખેતરમાંથી હાંકી લાવતો ; અને શિયાળાની તાપણી માટે લાકડાં પણ કાપી આણતો. નિશાળના મકાનના પોતાના નાહના રાજ્યમાંની પોતાની આપ-ખુદી અને નવાળી તે નિશાળ જાહાર ખીલકલ સુધી દેતો, અને ઘણો નરમ અને કદયાગરો દેખાવ આપતો. વિશેષે કરીને નાહના છોકરાઓને મોટી વડાવીને તે માતાઓની મેહેરખાની મેળવતો ; અને જાણે સિંહ તરફ હોય તેમ એક છોકરને તે પોતાના એક છુટણીયા ઉપર બેસાડતો અને પોતાના પગના તળિયાંવડે કલાકના કલાક સુધી તે પારખાને હલાવતો.

તેના બીજા ધધા રોજગારની સાથે, વળી તે આશુઆશુનો ગાયન શિક્ષક હતો, અને જુવાન પુરુષોને સંગીતશાસ્ત્રનો બોધ આપી ધધાએ અકચરતા પોષિયા તે પેદા કરતો ચુટી કાઢેના ગાનારાના એક ટોળા સાથે દેવજની જેવરીની સામે ઉભા રહી આદિત્યવારને દહાડે ગાવું એ કાંઈ તેને થોડી મગરૂરીતુ કારણ નહોતું, અને એ માતી વખતે એના મનમા તે એમ સમજતો કે દેવલના પાદરીને તેણે તદ્દન મારી ઉતાર્યો હતો એ તો ખરૂં છે કે, તે ગાયનટોળામા એનો અચાજ સૌથી મોટો નિકળતો, અને હજુએ તે દેવજમા કેટલાક અનાજના એવા ખામ તાતો નીકળે છે કે જે રવિરાત્રી શાત સરાસે, ગીરણીના તલાનની છેક સામી બાજુએ અડધે માઇલ સુધી દૂર સભળાય છે, અને જે તાજ રાગને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ધ્યેઓલડ ફેનથી ઉતરી આવેલા છે આ પ્રમાણે તાણી તોસી અકચર્યાથી વિવિધ યુક્તિઓ રમી, આપણા માનવતા પતોજ પોતાતુ ગાડુ ઠીકઠીક ચલાવના, અને જેઓ ગનની મેહેનત વિરો કાંઈ સમજતા નહી, તેઓ તેને મહાસુખરામીયો ગણતા.

ગામડાના બૈરામડામા પતોજ ધધુ કરીને કેટલેક દરજ્જે વગન-દાર માણસ ગણાય છે, કેમકે યોડુ કામખજવાળો, અને તેની સાથે જગથી ગામડિયાથી લાયકીમાળા ગુણો અને ફેશનમા ધણોજ ચડિયાતો અને વિધામા માત્ર પાદરીથી તે ઉતરતો ગણાય છે તેથી કરીને, જ્યારે તે કોઈ ખેડુતને ત્યાં ચાલ પાણી માટે બીગજતા ત્યારે તેમને માટે જરા ખાસ તૈયારી ફગવામા આવતી, ક્યા તો ચાલની માથે “કુક” અથવા મીઠાઈની ર-કાળી મુકતા, અથવા કોઈ વખત રૂપાના ખાતમા ચાલ પાણી આપી ભપકો કરવામા આવતો તેથી કરીને, આપણા પિદ્ધાન પતોજ ગામડાની સવળી બાંધ સાહેબોની મેહેરયાની મેજવરામા ખામ કરીને ભાગ્યશાળી હતા આદિત્યવારને દિવસે પ્રાર્થનાનો વખત આવે તેની વચ્ચે દેવજમા તે કેવા રોપની સાથે ભપકો મારતો ! લેડી સાહેબો માટે આસપાસના જગલી ઝાડો ઉપરથી દ્રાક્ષો ચુટી લાવતો, તેઓને ખુશ કરવા માટે ડબ્બ ઉપરના જુદા જુદા સ્મરણ લેખો ગાંધ સભળાવતો, અથવા તો પાસેની ગીરણીના ત-જાનના કિનારા ઉપર લેડીના ટોળા સાથે લઈ ભટકતો, અને રારમાજ ગા-મડિયાઓ તેનો ચડિયાતો દેખાન અને વાચાળતા જાંઈ, અદેખાઈના માર્યા પાછળ પાછળ ગેટાની માફક ચપાયા કરતા.

તેની અડધી ભરકતી વૃત્તિને લીધે, જાણે તે એક જાતનું 'ફરજી' ગેરે ટ હજુ ; એક થેરથી બીજે થેર તે ગામની આખી ગપસપ લઈ જતો, અને તેથી સર્વે દેશજે તેને સૌ કોઈ ખુશીની સાથે યોગાવતા. ધણી, જૈસું મંડળ તેને મહાપંડિત તરીકે ગણતા, કેમકે તેણે કેટલીક ચોપડીઓ તો અથથી છતિ સુધી પાંચી હતી ; અને કોટન મેઘરની ન્યુ ઇંગ્લંડના પિશાચોનો છતિહાસ તેણે સંપૂર્ણ રીતે પાકે કીધો હતો, અને એ પીશાચોની વાર્તા તે ખરી તરીકે શક વિના ચાનતો હતો.

ખરી રીતે બોલીએતો, થોડીક હુચાઈ અને કેવળ ભોળાપણું એ બે ગુણો તેનામાં વિચિત્ર રીતે નિશ્ચિત ચળા હતા. અતિશયોક્તિ માટે તેની જુધા, અને તે પાચન કરવાની તેની શક્તિએ પણ તેટલી વિચિત્ર હતી ; અને જાદુઆઈ પ્રદેશમાં રહેવાથી આ બંને શક્તિઓ વણી વધી પડી હતી. ગમે તેવી વાત કરે, પણ તેના રાજસી મગજમાં તે ખીતલ અચવા કંઠથી કાગનાર નહી. પાછાં પેણેરના નિશાળ છોડી સુક્યા પછી, તેની નિશાળની પાસે થઈને વધી જતા ઝરાતા કિનારા ઉપર હોડા ધાસના મેઘાનમાં જઈ લાંબા છટ પડવામાં તે મોટી ખુશી ચાનતો, અને જ્યાં સુધી સાંજ પડી અંધારું થઈ તેની આંખ આગળ અંધાર વળતો ત્યાં સુધી તે ત્યાં બેસી ખુશ મેઘરની શોધ ઉપજ કરતી વાતો વાંચ્યા કરતો. પછી, જોયો તે નહીત ખાખોચિયામાં અને ઝાડ ઝાંખરામાં થઈને પોતાના ઘર તરફ વળતો ત્યારે તે પિશાચને ફરવાની થડીએ ફરતી નિકળતો ફરકે પવાજ તેની કંધનને લાડાવી મારતો—કોઈ વખતે ઝાડીમાંથી આવતા દેડાના લખંદાર સાદથી, કોઈ વખતે ટેકરી કાપરથી આવતા પછીયોના સાદથી, ધૂઆનઃ લખંદર ધુવચાઈથી, અને પછીએ એક દેશજેથી હડી બીજે દેશજે બેસે તે ફેફડા વિગેરેથી, એ વારંવાર પીગાચની શકાર્યા ચમકી હોતો. કોઈ વાર આગી-યો જે રાતના અંધારામાં ઘણે ચળકાટ આવે છે, તેના દેખાવથી ચમકી હોતો ; અને જો ભોગ જોયે વાંસે હડી તેની સાથે ચમકાતો તો તે એક સમજતો કોઈ ડાહ્યુ આવતે તેને વળગી છે. આવે સમયે, તેના વિચાર બધ પાડવાને અથવા પિશાચને હાંકી કાઢવાને તેની પાસે એકજ નિયમ હતો, અને તે એકે તેવે વખતે તે જામન જુદા વળગી પડતો—અને તે “સ્વીપી હોયો”ના લજા કોણે સાંચના આરણ આગળ બેસા હોય તેઓ તેના ફરતી ટેકરી ઉપરથી આવતો લખંદર અવાજ સાંભળી લયથી ચમકી હોતો.

વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?

પત્ર નંબર ૬

ભાઈ સાહેબ,

આપનો ચોથા આક્રોશ પત્ર મને પુનામા મળ્યો, પણ તેનો આ-
જુ સુધી ઉત્તર ન લખાયો તેનું કારણ એ કે ગયા મહિનાથી હું
ગુજરાતમાં ગયો હતો તે અમણાજ પાછો આવ્યો છું એટલે હવે કુ-
સદ થઈ

૧ ધર્મને હાની ન પોહોએ એવો યુક્તિથી અર્થ કરવો એ સત્ય
આપ માનો છો

૨ “શ્રુતિર્વિભિન્ના.” એ યુધિષ્ઠિરનું વચન છે, તેનો અર્થ સર્વ
શાસ્ત્રવચન કોરે મુકવા એમ નથી પણ ધણા લોક અજ્ઞાની તેમને શાસ્ત્રનું
સ્મર જડે નહીં માટે મહાજન જેમણે શાસ્ત્રનું મયન કરી શાસ્ત્રનો યથાર્થ
નિર્ણય કર્યો છે તેમણે જે માર્ગ સ્થાપન કર્યો છે તે પ્રમાણે ચાલવું એવો
અર્થ માન્ય પડે છે હવે પુનર્વિવાહ વિષયક શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર વિદ્યાસાગર
પડિત, વિષ્ણુ પરશુરામ પડિત અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપટ ઇત્યાદિ વિદ્વાનોએ
કરી અથ લખ્યા છે તેજ મહાજન સમજવા “યદ્યપિ શુદ્ધ” એ વચન
શાસ્ત્રનું નથી કોઈ કવિએ કરેલું છે એવા મતઘણી વચન સુભાષિતમાં ધ-
ણા છે જેમ “આત્માર્થ સકલ ત્યજેત્” એ લોકિકી વચનો છે સિદ્ધાંતના
નથી સિદ્ધાંત તે એજ છે કે જે શુદ્ધ તેજ કરવું “સત્યમેવ જયતેનાનૃત”
લોકોનું મન બ્યારે અમત્યનું ચંદણ કરે છે ત્યારે તેમને સત્ય સાર નથી
લાગતું કોઈ હિંદુ લોકોને મેદે કે તમે તાણત કેમ કરો છો ? ફકીર કેમ
ચાઓ છો ને પછી મુમુક્ષુમાન થઈને ફરી હિંદુમાં કેમ આવો છો
ત્યારે તે એમજ કહે છે કે એ રૂઢી ધણા કાળથી આવેલી છે
તે અમે મુકી દઈએ નહીં પણ ઉપદેશકર્તાએ ખરૂં હોય તેજ
બોલવું ધટે છે લોક એકમત યાવ કે ન યાવ પણ લોક રૂઢીને
પડડીને બેસી છે માટે સત્ય ન બોલવું એનો નિશ્ચય કરિયે તો દેશ-

નાં સુંખની વૃદ્ધિ કોષ કાળમાં ન થાય, વિચાર ફેરવનારા લોકોને મળશે. અસત્ય માર્ગ બતાવનારા પણ લોકોને મળશે, તથાપિ ઉપદેશકર્તાએ પોતાના ટેક અને સત્યનો પક્ષ મૂક્યો નહીં. પતિવ્રત ધર્મ શાસ્ત્રાનુકૂલ છે પણ તેથી વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ થતો નથી; કારણ કે અલ્પ-ઉમરમાં લગ્ન થાય છે અને ચાર વરસની છોડી સંડે ત્યારે તેને પતિવ્રત ધર્મ બતાવે તો એવા ધર્મીજનોને હું રાક્ષસ તુલ્ય ગણું છું. ભર્તૃહરી કહે છે કે “તે મી માનવ રાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્યં વિનમ્રંતિ યે નિમ્રંતિ નિરર્થકં પરહિતં” તે, કેન જ્ઞાતીમહે ॥ પુનરપિ “અપ્રિયસ્યચ પથ્યસ્ય શ્રોતાવક્ત્રાચ દુર્લભઃ” ભારતે—ન સા સમા યત્ર ન સંતિ વૃદ્ધા વૃદ્ધા ન તે યે ન વંદતિ ધર્મ ॥ ધર્મ ; સ નોયત્ર ન સંતિ સત્યં સત્યં ન તે યચ્છલમમ્યુપૈતિ ॥ પંડિતો પોતાના વિષયમાં જેવા જેઠાએ તેવા જણાય છે એમ લખેા છો પણ મને ન-શી લાગતું કે તેવા છે. તેનું કારણ એ કે તેમને જેટલાં સાધન જેઠાએ તેટલાં નથી મળતાં. મોટી મોટી શાળા, પુસ્તકસંગ્રહ, ધર્મચર્ચા, પરદેશનો પ્રવાસ અને દ્રવ્ય ઇત્યાદિ તેમને નથી તેથી તેમના મનમાં અર્જુન બહુ રહે છે. તે ગણુસે વરસ પેહેલાં યુરોપ ખંડમાં પંડિત હતા કે જેમનું “સ્કોલાસ્ટિક” અથવા સ્કૂલમેન એવું નામ છે તે ઘણા આગ્રહી, તકવાદી, ધર્મબોળા અને કુતર્કી હતા તેવા આપણા હાલના પંડિત છે. તે કોઈ નવું માન્ય કરે નહીં. એલમ્બસ પોતાને વિચાર નહર કરતો ત્યારે તેને એ તોડી પાડતા. પણ લોડ બેકન જેવા પુરોએ ઉત્પત્ત થઇ એવા એવા દુરાગ્રહી લોકોના હાથથી લોકોને છોડવા ત્યારે યુરોપ ખંડના લોક સુવિચારી થયા. તે પ્રમાણે આપણા પંડિત પણ થશે. પણ તેમને હજી મોટો સંસ્કાર થયો નથી. ઘણા કાળથી શાળા, પરિપક્વ અને વિદ્યાવૃદ્ધિનાં સાધનો બંધ પડી ગયાં તેથી એ પરિણામ થયે. પુનામાં વિધવાવિવાહ વાદ થયો તેમાં જે લોકો પ્રાપ્ત હતા તેમની માથા, કુતર્કરીતિ, પક્ષપાત, અસત્યસ્વીકાર અને મમત ઇત્યાદિ શુંબુ એ વાદ વાચતાં માલુમ પડે એવા છે. બધા પંડિત નિર્વાહને અર્થે લોકાધીન તે લોક આદે તેમ બોલે. ધર્મ જાણતા હોય તો પણ ચુપ રહે. એ કરતાં પણ બીજું કારણ એમ છે કે પુરાણાદિકમાં અસત્ય પ્રતિપાદન ઘણું ઠેકાણું છે. જેવા ભાગવતનો

બૂગાય, નાના મતમતાતર તેનો અભ્યાસ કરેતેને પકડીને બેસે, પણ એમના જાણે કે તુત્તારિક, યામત, નો અભ્યાસ કરે તે અનાચારી યાચ પુરાણો તો એવા છે કે દોષની આગર રાખના નથી એક કવિ કહે છે કે,

“હયાત શકો ભગાકો વિધુરપિ મલિનો માધવો ગોપિજાન
। વેદ્યાપુત્રો વસિષ્ઠો રતિપતિરતનો સર્વભક્ષો હતાશ ॥ વ્યાસો મત્સ્યો
દરીયો લયણજલનરધિ પાદ્મવો જારજાત । મદ્રપેતાસ્થિચારિ ત્રિ-
મુક્ત વિપયો કસ્ય દોષોન દત્ત ॥

વેદમા મહુક ઉપનિષદમા પડિતોપર દોષ મુક્યો છે કે,

“અવિદ્યાયા बहुधा वर्तमान वयक्तार्था इत्यामिमन्यतिवाला”

“અધેનૈવ નિયતે યયાધા ”

સ્વામી દયાનંદ અને વિષ્ણુ પરુગમ પડિત જેવા મોટા પેડિતોને હુ
કૂપમહુક ન્યાય પડિત ગણતો નથી તથાપિ સાધાગણ પડિતો ધણા અજ્ઞાન
હોય છે તેનું કારણ એ કે સ્વદેશીય વિદ્યાસાધનવ્યવસ્થા હમરે વર્ધથી
જગડી ગયેલી, અનેક કાગળથી દેશ દ્રવ્યહીન થયો તેથી મદ્યશુદ્ધ મળતો
નથી, શાળા નથી, પુસ્તકમંથર નથી તેથી અર્પ વિદ્યામા પડિતો ગર્વિષ્ઠ
અને ધર્મભ્રષ્ટા યાય છે તેમા દોષ દિદુ રાગ વિવેકી નહિ તે પડિત
કોણ, અપડિત કોણ તે જાણે નહિ તેથી અનેક દુરાચાર વધી ગયા અર્પ
ઉમરમા પરણાવવું, સતી જવા દેવી, વિધવાવધન, છોડિયોને જન્મતાજ
મારી નાખતી, પોતાના છોકરાને મદિરોમા અર્પણ કરી વ્યભિચારી કરવા
જેવા ખડોયાના વાધ્યા અને મુરલી તુળખપુરના ભૂતિયા તથા જળમમા-
ધીઓ લેનાર, રથતળે પડીને મગનાર, પાહાડથી ટૂટીને મરનાર, પાડાનો વધ
કરનાર* અને વિધવા વિવાહનો નિષેધ સ્નાના-મન્નશાસ્ત્રી, વામભાર્ગી, અ-

* “रक्तमासौ सुरामेश्व बलिं दद्यात् विधानत

पूजनोत्तर कालेच माहिपस्य च हिसन ॥ १ ॥

खड्गेन कुर्यान्नृपतिं देविप्रोतिचिकिर्षया

देविमुद्दिश्य कर्त्तव्यो तत्र दोषो न विद्यते ॥ ૧॥

હિંગુલાદિસ્વદે

नटशैचा मूढविया यत्रदेवसुरासव

भागवते

ધોરી અને શરભંગી એવા પંથેઆ ગધા દુરાચાર સામે એક પડિત પણ આખા દેસમાં ધોલવા હડથો નથી. હજારો વર્ષથી આ દુરાચાર ચાલતા આવ્યા છે. તે દુરાચારને પ્રુષ્ઠિ આપનારા એવા ગ્રંથ પડિતોએ હતપત ક્રીડા છે. જેમ સમશતીમાં મોહિવવધ લખીને પાડા મારવાને હોત્તન આપ્યું. કાલિની ઉપાસનાપર કાલિકાપુરાણ લખીને દ્વિગધ્યાય પ્રસિદ્ધ કરીએ, તેથી બલિદાનાદિ નિર્ધર્સપ્રસાદ હજારો દેસાણે ચાલતા થયા. કાશીની દુર્ગા, ગયાની મંગલા. કલકત્તાની કાલી, મિરજાપુરની વિધ્વવાસિની, કોંકણપુરની લંકાની, જિંજુરીના ખડોખા મહારિ, દુગ્ગાપુરની દુગ્ગાદ, અંબાદ અને કિં-ગા માતાદિકની આગળ સોહિનો પ્રસાદ આવે છે તે કાંઈ પડિતોની સહાયતા ચિતા નહિ. તેજ પ્રમાણે પોતાનાં ક્ષેત્ર અને નિધિઓનાં મહાત્મ પ્રધારનારા તે પણ આધુનિક પડિતજ. જુઓ એમનાં વાંચો :—

“યા ગાતિ ચૌગપુત્તાનાં નુનીનાં ઉર્વરેત્તાં

સા ગાતિ : સર્વજતૂનાં ગોદાતીરાનૈવાસિન :

પંચવટીનાતિકર્મહાત્મ.

“દક્ષિણામિનુરવે ગંગા । યત્ર દેવો નૃકેતરિ

તત્ર શ્રી વિંજયો તીર્થકાશ્યા જાતગુણં મહેત્

ગોદાનહાત્મ.

“કાશ્યાં તુ મરણાન્મુક્તિઃ સ્મરણાદરુણાચલ ”.

અરુણાચલનહાત્મ.

“શાલિગ્રામં સહસ્રેષુ તઢાગં દશકૂપયોઃ

કોટિયશ્ચ સહસ્રેષુ સાનમન્યાવગાહને ॥”

સાશ્વનતિમહાત્મ.

પશુપ્પાર્વ્ય ધૂપાદૈ પૂજનાયં નહેશ્વરી :

ચાંડેષાઠે.

મદનાંસં પશૂનાંતુ કૌલિકાનાં નહત્કલં

મદાન્યેકાદશૈકાનિ મુક્તિમુક્તિપ્રદાને ચ ॥૧॥

નદનાંસંવિહીનેન ન કૂર્યાત્પૂજનં શિવે

મકાર પંચ સંપુતૈ પૂજયેત્મૈરવેશ્વરં ॥૨॥

નદનાંસં વિનાવત્ત કુલપૂજા સમાચરેત્

જન્માતર સહસ્રસ્ય-સુકૃતતત્સ્પનશ્યાતિ ॥૩॥

એવા હજારો બ્રાહ્મણ વાંઝે લખ્યા છે એ અથમા કાંઈ સાર પણ મળશે તથાપિ બ્રાહ્મણ, વિચારહીન એના વચનો ધણા એમ જણાય છે કે આધુનિક પડિતોએ આજ હજાર પદ્મો વગ્ન થયા કેવળ ભગડ થઈ બહુ નીચ અથો લખ્યા તેનો પગિષાક આખા દેશમાં માલમ પડે છે, અને તેની અસર સર્વ પડિતોના મનપર થઈ છે તર્ક અને વિચાર મુદ્ધ ગયા છે જેનામાં તર્ક જન્ય છે એના પડિતો વિગલાજ મળી આવશે ઉધા વિચારનાં ધણા છે જુનોની કથા જોશે તે પણ એવીજ સોમનસી વૃત્તની કથામાં સેતુઓબણ, ગંગોતરી વૃત્તની કથામાં અર્જુને બાણ મારી સ્વર્ગ મુખી રસ્તો બનાવ્યો એવી એવી અસંભાવ્ય કથા લખનારાઓએ પોતાની પતીજ નહિ તેથી મોટાના નામથી લખી અજ્ઞાની લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેથી જણાય છે કે,

“પોદિતાસ્યોદરાર્થેવૈ પાત્તાદાનિપ્રથક્ પૃથક્”

પ્રવર્તયતિ કલિનાપ્રેરિતા મદચેતસા ॥ ૧૧ ॥

રૂપીકાળ પછીના પૌરુષ અથ અને પડિત એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યું ધણો ભાગ નથી એમ મારો વિચાર છે. આપે એ વિષે અભિમાન બતાવ્યો છે મારે મને પણ વિગતવાર લખવું પડ્યું એ વિષે આપ જાડો નિચાર અને તપાસ કરશે તો એકમત થશે એમ મને લાગે છે

૪ હવે આપની ત્રીજી કલમનો પ્રકૃત વિષયક વિષે ઉત્તર એમ છે કે વાસ્તવિક્યે “અનન્ય પૂર્વિકા” એ વચન લખ્યું છે તેમાં આવશ્યક અને કામનિક એવા બેદ, કરો છો તે હીક છે આવશ્યકમાં તમે કુવારિને ગણો છો તે મને કમ્યુત્ર નથી. કન્યા કુવારી (અનન્યપૂર્વિકા) હોય કે ગતભ તૂટક હોય તો તે લગ્ન કરવા યોગ્ય છે તેથી પરતોકમાં કાઈપણ અડચણ પડે તેમ નથી તમે એમ પૂછશો કે ત્યારે અનન્યપૂર્વિકા એ શબ્દ કેમ લખ્યો છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે શાસ્ત્રની પદ્ધતિ સર્વત્ર ઉત્તમ પ્રકાર લખવાની છે ગોદાન કેમ કરવું ? તો પ્રત્યક્ષ ગાય બાલ્યુને સવત્સ, સશ્રુ-ગાર, સદક્ષિણા આપવી પણ એ પ્રમાણે ન બને તો પ્રત્યાખ્યાએ કરીને રૂકત પૈમા આપવી કે ગાયત્રી સદશ્ર જાપ કરવો કે રૂદ્રાભિષેક કરવો કે ઉપવાસ કરવો એ પ્રકારના ગોદાન તુલ્ય દ્વલ અન્ય અથોવી માણુમ પડશે કેવળ ગોદાનકર્ય લઈને એમો તો ગોદાન પ્રત્યક્ષ કરવું એમજ સિદ્ધાંત થશે પણ

એક વચન ઉપર નિર્વાહ થતો નથી. “અરોગિણીં ભાતૃમતી” “દશદોષ વિવર્જિતા” એ વચનો યાગ્નવલ્ક્યદિક્કે રૂપિના વિવાહપ્રયોગમાં લખ્યાં છે પણ દ્રોષ કન્યાને લાઇ ન હોય તો તેને ન પરણાવવી એમ નથી. ખીજા અંથમાં લખ્યું છે કે વૈવાહિકો વિધિસ્ત્રીણાં ઔપાધનિક : સ્મૃત : હવે લાઇ વિનાની કન્યા હોય ત્યારે કેમ કરવું? તેનો ઉત્તર એજ કે બ્રાતૃમતી કન્યા મળે તો ઉત્તમ પક્ષ અને બ્રાતૃહીન કન્યા હોય તો ગૌણ પણ અશાસ્ત્ર નથી. તેમજ કુંવારિ કન્યા હોય તો ઉત્તમ, વિધવા હોય પણ કુંવારી હોય તો ચાલે અને કુંવારી ન હોય તો પણ પરણવાની ઇચ્છા હોય તો ચાલે. યાગ્નવાલ્ક્યનાં વચનથી એકરચર અને પરાશરનાં વચનથી તેને વધારે ખુલાસો થયો. એ સમાનબળ માટે એને ચારિતાર્થ આપવો કે યાગ્નવલ્ક્યે ઉત્તમ પ્રકારનો વિવાહ બતાવ્યો ને પરાશરે દ્વિતીય વિધવાનો વિવાહ વિધિ બતાવ્યો. યાગ્નવલ્ક્ય આગળ વિધવાનું પ્રકરણ ન હતું તેથી તેણે કુંવારી કન્યાનો વિવાહ બતાવ્યો તેથી પરાશરનું વચન ખોટું નથી થતું. શ્રાદ્ધકલ્પમાં લખ્યું છે કે, “દેવાનાં હિરણ્યં પિતૃણા રક્તદક્ષિણા” તેથી પૈસા ન આપવા ને મૌનું હોય તોજ આપવું એમ નથી. વચનનો પ્રસંગ પ્રકરણ અને ખીજા અંથનાં વચનો એ સર્વ જોઈને તેનું સાર કાઢવું. એજ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રાર્થ લોક કરે છે. પરંતુ પુનાર્વિવાહ, વિધવામાં માત્ર હજાર સંશય કાઢે છે તેનું કારણ શાસ્ત્ર નહિ પણ રૂઢી ઉપર લોક સંબંધ થઈને બેઠા છે. તેથી તેમને સમજ પડતી નથી. કન્યાનો ફરી વિવાહ કેમ થાય એમ પુછે છે પણ પુરૂષની સ્ત્રી મરી જાય છે ત્યારે તે ફરી વિવાહ કેમ કરે છે? અગ્નિહોત્રીની સ્ત્રી મરી જાય તો તેનું અગ્નિહોત્રવૃત્ત લગ્ન થાય છે. પણ ફરી પરણે ત્યારે અગ્નિહોત્ર સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે પુનરૂપનયન, પુનશ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ ક્રિયા ખીજા વાર થાય છે પણ વિધવાનો પ્રશ્ન આવ્યો કે લોક મહા સંકટમાં પડે છે. અને આમ તેમ જુએ છે તો એક પણ વિધવા પરણેલી નથી જણાતી. કોઈ હોય તો તે ન્યાતબહાર. ત્યારે હાલના લોક રૂઢીના ગુલામ તો કહે છે કે એમ કેમ થાય? તર્ક વિચાર અને શાસ્ત્ર ધણું મદ પડ્યાં છે. તેથી રૂઢી શાસ્ત્રને ઠેકાણે જખરદસ્ત થઈને બેસી છે. ખસે વરસ ઉપર એક વાત બનેલી તેનું સ્મરણ થાય છે તે એ કે શિવાજી મહારાજ જીવનિએ ૧૬૪૦ ને સુમારે અસલમાની રાજમાં દિલ્લી અને

વિગ્નપુરના બાદશાહ સામે બડ ઉભુ કરીને કેટયોએક મુનક હસ્તગત કર્યો, અને ત્રીસ પાત્રીમ વર્ષ પછી રિવાજ મળ જ્યો પુના, સતારા અને કોક-
ણ પ્રાતમા સ્થાપન થયો ત્યાં એના મનમા એમ આવ્યું કે હિંદુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતાને રાજ્યાભિષેક કરી લેવો અને મુદ્રા અને શક ચલાવવો તે વખત બુધાએ દક્ષણી બ્રાહ્મણો ડેહેવા લાગ્યા કે ગિનાજી શર છે અને તેનું ઉપનયન થયલું નથી તો રાજ્યાભિષેક એ વૈદિકવિધિ તે કેમ થાય ? શિ-
વાજીનું બોલકું કોઈએ જબૂન ન રાખ્યું પછી ગાગાલદ્ (જેનો ગાગાલદ્દી અથ જાપેયો છે) પડિને કાળીથી બોનાવ્યો તેણે દયાનંદ સ્વામી જેવો શાસ્ત્રીય કર્યો તે એ પ્રમાણે કે જ્વનિ જન્મની પ્રથમા કરે કે હુ બ્રાહ્મ-
ણના ધરમા આવતયો તેથી હુ બ્રાહ્મણ પણ જેના ગુણકર્મ બ્રાહ્મણના છે તે તો સ્વયંપ્રકાશ બ્રાહ્મણ તેને માળાપની જાતી કેહનાની જરૂર નથી ગિવાજી મગરા છતાં તેના ગુણકર્મ ક્ષત્રીયતા છે, જેણે દક્ષણ દેતને મુગવ-
માનોના હાથથી મુક્ત કર્યો અને મ્વગળ્ય સ્થાપ્યું એના કરતા ખીજો ક્ષ-
ત્રીય કોણ ? જન્મના ક્ષત્રી થણા હશે પણ તેમને પિકાર છે રિવાજ એ ક્ષત્રી ખરો તેનું ઉપનયન નથી થયું ને આપત્તિના કારણથી તેથી ઉ-
પનયન કરી રાજ્યાભિષેક રાપગડ ઉપર બેઠા શુદ્ધ ૧૩ રાકે ૧૫૮૬ને દિને થયો, રાજ્યાભિષેક શક ચાલતો કર્યો, ગિન છત્રપતિના નામનું નાણું પાડ્યું અને એને “ક્ષત્રીય કુલાવત્તસ જ્ઞત્રપોત શિવરાજા” એવો દિનામ્ આ-
પ્યો પણ એવા ઉદાર મત્યના પરીક્ષક પડિને વણા થોડા છે પરાતર વચન પ્રમાણે અને વેદાદિકના વચન પ્રમાણે વિધવાને વિવાહની છૂટ આપ-
ની એ યોગ્ય છે એજ ન્યાય છે

હવે અવિષ્ણુત બ્રહ્મચર્ય જોઈએ પણ તેવો ન હોય તો ચિતા નથી જેમ વિધવા અન્યપૂર્વા, પરપૂર્વાને નિધ ગણી છે તે પ્રમાણે હંતબ્રહ્મચર્ય-
વાળા મુરખને નિધ નથી ગણ્યો અવિષ્ણુત બ્રહ્મચર્યવાળા વગર ઉત્તમ છે તેજ પ્રમાણે કુમારિ પણ ઉત્તમ તે પ્રમાણે ન હોય તો ગૌણ પણ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ નથી વેદમા લખ્યું છે કે વિધવા વિવાહ કરે તો “વાસો હિરણ્ય દત્વા તે યાતિ દિવમુત્તમામ્” અયર્ચસાન્હેતા કા ૧ અ ૦ ૩ પ્ર ૦ ૨૦ પરશોકમા કાષ્ઠપણુ નુમ્માન યાય તે ભય આ શ્રુતિથી ગયું અનન્યપૂર્વિકા-

પણું એ આવશ્યક ગુણ નથી. એ પણ સિદ્ધ થાય છે. વિપ્લુત બ્રહ્મચર્યવાળાને કન્યા આપે તો શાસ્ત્ર રીતે દોષ નથી. તેની મતલબ ઉત્તમ અને જોણું એ ન્યાયથી સમજવાની. ઉત્તમ અને જોણું સર્વ ઠેકાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં છે. કર્મકાંડમાં આચારમાં તે પ્રાચક્ષિતમાં પણ છે. લૌકિકમાં પણ છે, પુરુષ બીજી વાર પરણે ત્યારે પ્રથમ સ્વાતંત્ર વર પ્રમાણે ધામધુમથી પરણતો નથી કારણ કે શોભે નહિ. ઉત્તમ વરનું લક્ષણ ઘણે ઠેકાણે ખતાવ્યું છે.

“બુદ્ધિમતે કન્યા પ્રયચ્છેત્.” આશ્વલાયનસૂત્ર.

“બુદ્ધિરૂપ શીલલક્ષણ સંપન્નામરોગાયુપયચ્છેત્”

“કામમારણાતિષ્ઠે ગૃહેકર્તુમત્યપી

નચૈવેનાં પ્રયચ્છેત ગુણહીનાય કાર્હૈચિત્ ॥મનુ.

આ ઉત્તમ વિવાહ સમજવો. તે પ્રમાણે કુમારિ કન્યા હોય તોપણ

ઉત્તમ.

“ત્રિશદ્ધર્ષ ષોડશાદ્વાં માર્યાવિદેતનાત્રિકાં

દશવર્ષાષ્ટવર્ષા વાધર્મે સોદતિ સત્વરઃ મનુ

ડનષોડશવર્ષા યાંઅપ્રાપ્તઃ પંચવિંશતિ

યદ્વાદતે પુમાન્ગર્ભઃ કુક્ષિત્યઃ સવિપદ્યતે ॥તુશ્રુત

૨૦સ્વધ્યા થાય તો પણ કન્યાનો વિવાહ કરવો ;—

“દદ્વાદતુ સંખ્યાગાઃ શક્રકન્યા પિતાયદિ

અપોષ્ય ત્રિદિનં કન્યા રાત્રૌપિત્વા ગર્વાપયઃ

તાંડદ્વેહત્વરઃ શ્વાપિકુખ્માંડં જુહુયાદાદિ ॥

સં. કૌ.

૩ કન્યાનાં અને વરનાં લક્ષણો ઠેકાણે ઠેકાણે લખ્યાં છે. તે સ્તાવક છે એમ મારું જે કેહેવું તેને આધાર શો છે એમ પુછો છો? તેનો આધાર એ છે કે જે વચન જે પ્રકરણમાં લખ્યું હોય તે પ્રમાણે તેનો અર્થ લેવાય. હરેક વિધાનમાં અનેક વિધાન લખ્યાં હોય ત્યારે તેનો વિચાર કરી ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા જોણું પ્રકાર સમજવો.

શ. ગો. હ. દશમુખ.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

નવેમ્બર, ૧૮૮૪.

વડવૃક્ષ વિષે

દોહરા.

વડાઇ વડ તારી વડી, શુભવતો ગભીર ,
સુંદર ને સુખકારી તું, વડો દીસે ચરવીર ૧
મહિર મહોટાજનતણુ, હોય વિશાળ અપાર ;
તેવો તુજ આવાસ છે, સક્ષેપે ઘડુ સાર ૨
ભિન્ન ભિન્ન ખડો ભલા, અનુપમ રચ્યા અનેક ;
મહોટા ન્હાના માપમા, છાયાવાળા છેક ૩
વૈભવ ને વસ્તુ હોય જ્યાં, શોભે સદન મનાય ;
ભોગી નર પેટે ભયો, વિશ્વે તુ વખણાય ૪
ત્રીમતને ધર સર્વદા, જન આવે ને ગાય ,
તુજ પામે પંખીતણુ, ભારે જૂથ ભંગાય. ૫
મદભાગી ધર સચરે, અંતર ધરિ કંઈ આશ ;
લાખ વસ્તુ અભિજ્ઞાઅમા, નેટ ન થશે નિરાશ ૬
રીતિ રૂઢી એવી ખરી, વડ તારી વિખ્યાત ,
પુત્રે દોડ ખગના પુરા, ભોજન દઈ ભલિભાન ૭
મહોટા જન જયમ મનયદ્રી, મનવે ભનુ દઈ માન ;
વડ તું મરે વિદગનુ, સદા કંઈ સન્માન ૮

ગુણવાળા ગુણ વગરના, વળિ રૂપવંત વિરૂપ ;
 પોપાતા તુજ પાસ સહુ, ઉદાર નર તું અનૂપ. ૯.
 સરસ નામ સોહામણું, યુગ્મયુગ પંખી બેશ ;
 કવિ હરાનનાએ કર્યું, (જેતું) અમર નામ હરમેશ. ૧૦.
 આવે ધરી હમંગ તે, મળવા વારંવાર ;
 પ્રેમ પામિ તુજ પાસથી, ઉચરે મધુર ઉચાર. ૧૧.
 સ્યામળિ પશુ સહુણી સદા, સુકંઠમાં વળિ શ્રેષ્ઠ ;
 કોઠિકિ એવી કોઠિકા, બાવે લે તુજ બેઠ. ૧૨.
 ગાન કરે ગુણતાન ધર્મ, મદભરિ ધરિને મોદ ;
 કુહુ કુહુ તે ટોકા કરે, વરણી ન શકું વિનોદ. ૧૩.
 મ્હાજનના મંદિર વિષે, જાંદીજન ગુણ ગાય ;
 મજરાનો મહિમા ખરો, તેવો તાલ મનાય. ૧૪.
 બ્યાકુળ વાણિ ઉચારતા, “પિયુ પિયુ” કરિ મોહાર ;
 વિયોગદુઃખ વિદારવા, ઉચરે દીન ઉચાર. ૧૫.
 પાણીથી તરસ્યો મરે, એ ખગવર્ગ ખચીત ;
 શું તે કારણ વલસે, ચાર બપૈયા ચિત્ત. ૧૬.
 ટેલ ભાખતો ટેલિયો, પડો હોય પિટનાર ;
 સાદ કરે સહુ સ્યાનમાં, ઉપજે એમ વિચાર. ૧૭.
 સૂઝ શુકના શબ્દ જો, ગ્રવણે નિત્ય સુણાય ;
 પડતા બાણે પડિતો, વિવાદ કાં વખણાય. ૧૮.
 આવે છે તુજ આંગણે, કોમળ પંખિ કપોત ;
 સુશીલ ને નિર્દોષિ સમ, પ્રગટ કરે નિજ પોત. ૧૯.
 કલખલ કરતી કાબરો, આવે ને ઉડિ બચ ;
 બચમ શિશુ અણુસમજૂતણા, સ્ફોર બકોર સુણાય. ૨૦.
 વા મૂરખ મળિ નારિયો, કચકચ કરે અપાર ;
 મગન યાચ મનમાં ઘણી, નામે કાબર નાર. ૨૧.
 વપુમાં છે વરણગિયા, વિચિત્ર તીતર વેશ ;
 (નતણે) છેલછપીલા છોકરા, ધયો વેશ બહુ બેશ. ૨૨.

ચક્રવા ચક્રવી ચતુર જે, તે પણ નડ છુજ પામ ,
 સૌજ સમે આવી ચઢે, નાખે પછિ નિશ્વાસ ૨૩
 વ્યામણો દેખાવ તે, જાણે મુખિ જિવ કોય ,
 નિષત સમીપ નિચારિને, ગોચ ધરે ઘટ સોય ૨૪
 આંગ ધણે વણિ કાગનો, તેને પણ મન્માન ,
 કઠોર વાણી ઉચરે, ધરે ન તેષર ધ્યાન ૨૫
 કનિષ્ઠ જન કડવા વડે, વિના નિચાર્યા વેણુ ,
 મેગળવત મ્હોટા ડદી, કચે ન કોપી કહેણુ ૨૬
 લલખલાટ હોનાતણો, પારવા વિરોધ ,
 ભડકી ભાગે-સ્ફેજમા, નહિ કાયર પિગ લેગ ૨૭
 ક્વચિત કલાપી ક્રોડથી, સે મળનાનો ભાગ ,
 મ્હોટા અવકારો મળી, જયમ જાણુવે અનુરાગ ૨૮
 પ્રોટા જન પ્રોટા કને, કરે પ્રતાપ પ્રગણ ,
 કક્ષાપિ તેમ ડગા કરી, ઉરમા ધરે ઉતામ ૨૯
 આવાગમન કરે અતી, અનર વિહગ અને- ,
 સર્વ પામિ સત્કારને, વડનો વદે વિવેક ૩૦
 યુષ્મન્નાગિ તુ વડ પુરો, પગઉપકારે પ્રીત ,
 અતિથી તારે આગણે, જમે જમાણુ શુભ ગીત ૩૧
 ટાઢ અને તડગતણા, વિકારને હગનાર ,
 વાસ સગસ નિશ્રામનો, લલપણુનો ભડાર ૩૨
 મુખોધ આપે સૂમને, કૃપણ ન યાશે કોય ,
 પરહિતમા વિત વાવશે, થી હરિ ત્રૂડે સોય ૩૩
 વધ્યો અધિક વિસ્તાર છુજ, ફેલાયો ચોફેર ,
 શુભવિત સપન સતતી, યૂગણુ પ્રભુની મ્હોર ૩૪
 ભાગ્યવાન જિવ કોઈ ભયો, છની ઝાઝા વર્ષ ,
 પુત્ર પૌત્ર આદિક જુએ, દેવે પામી હર્ષ ૩૫
 તેવો વડ બડભાગિ તુ, ઉભો આખે અગ ,
 પૂર્વજ પ્રોટ પ્રગતણો, રગ જિવન છુજ ૨૨ ૩૬

પરોપકારી પુરુષના, શુભ અગણીત ગવાય ;
 સુકૃત્ય વડ તારાં વડાં, પૃથ્વીમાં પંકાય. ૩૭.
 શરણું સંત મહંતનું, ત્રિવિધ હરેછે તાપ ;
 વડ તુજ શરણું વિહંગને, આપે લાભ અમાપ. ૩૮.
 વાય પવન કદિ વેગથી, જાણુવે જોર અપાર ;
 હઠે ન અદ્ભુત યુદ્ધથી, રેકથિ રહે ટટાર. ૩૯.
 વડૂ નામ રિધિ સિધિ વડી, વડાનિ એ ન નવાઈ ;
 વડિમાં વડી વડાઈ તે, વડાઈ જન વખણાઈ. ૪૦.
 વડાપણું તુજ નામમાં, શુભનો વડો નિધાન ;
 વડો વિશેષ પ્રતાપમાં, તરવર વડ તું મહાન. ૪૧.
 આપઅર્થ તે ઓપડી, સાધે સદુ જન સત્ય ;
 પરહિતમાંય કુશળ પૂરા, નર એવાનિ અછત. ૪૨.
 નિજ નિવાસની પાસમાં, વડનું વૃક્ષ વિશાળ ;
 બેઠકે ત્યાં મારી બની, સવાર સાયંકાળ. ૪૩.
 કવિવર દોષ ક્ષમા કરે, નજરે જો નિરખાય ;
 ઉચરે છોટાલાલ એ, પ્રજામી પ્રભુને પાય. ૪૪.

૨૧. છોટાલાલ સેવકરામ.

વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?

(સાધન પૃષ્ઠ ૩૮૪ થી)

- શ્રાદ્ધના પશુ હરતશ્રાદ્ધ, દિરણ્યશ્રાદ્ધ, આમાન્ય શ્રાદ્ધ અને ચરશ્રાદ્ધ એવા અનેક પ્રકારના શ્રાદ્ધ છે તેને રી રીતે સમજરો ? કન્યા શબ્દનો અર્થ વિવાહેશ્ચ સ્ત્રી એજ છે. વેદ્યી એજ અર્થ નીકળે છે કન્યાના ચાર પતિ જતાવ્યા છે “સોમ પ્રથમો વિવિદે” એ પ્રમાણે પુરુષ પતિ મનુષ્ય તોપણ “અર્યમણનુદેવ કન્યા” એ મત્રમા કન્યા એ શબ્દ છે તેથી આજ અર્થ એસે છે મનુનુ વચન “પાણિગ્રહણિકા મત્રા કન્યાસ્ત્રેવ પ્રતિષ્ઠિતા ” એ વચનમા પણ એજ અર્થ છે પુરુષમસર્ગ દ્વિગિતા કન્યાને “અકન્યા” કહેવી ન જોઈયે ૪ વિવાહ તો આર્થ જાતિમા વેદમત્રથીજ થાય લઘુપગસરીમા “દશ વર્ષા મૃતેક્તન્યા અતઃ-ર્વા રજસ્વલા ” પછી સ વિપ્રેશ્વપત્નીપતિ ” એ વચન છે પણ આપત્તિધર્મમા વિધવાનો વિવાહ કરવો એ વચન પણ પરાશરે લખ્યું છે “પચત્સ્વાપત્તુ નારીણા પતિરન્યો વિધિયતે” એ આપત્તિ ધર્મ સમજવો આપત્તિધર્મ સર્વ સ્મૃતિઓમા બ્યવસ્થાપૂર્વક લખ્યા છે. તે પણ ધર્મ છે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રીય કે શૂદ્રની જતિનો સ્વીકાર કરવો એ આપત્તિધર્મ તેથી અધર્મ થતો નથી ૫ જૈરસ પુત્રનું લક્ષણ જૈરસ એ શબ્દથીજ નીકળે છે પુનર્વિવાહિત સ્ત્રીનો પુત્ર અને જૈરસ પુત્ર (પ્રથમ વિવાહનો) એને જુદી સગા આપી છે તે પૂર્વયુગની સગા બ્યારે હાદશ પુત્ર હતા તે વખતની વાત હાલ કલિમા પરાશરના વિધાયક વચનથી પુનર્વિવાહનો પુત્ર જૈરસમા ગણાય જોયક પુત્ર એ બ્યભિચારી સ્ત્રીનો પુત્ર વિવાહનો તથી દમમતિને પરણાવવા ઈદ્રાદિક દેવ આવ્યા એ વાત જોડી છે પુરાણ સૃષ્ટિમાં સૂર્યદિક દેવ કુતિને પુત્ર આપવા આવ્યા હતા તે ખર ન સમજવું જોઈયે પુરાણાદિક સૂર્યગ્રી યજોમા અલકારાય અંતિશયોક્તિ લખવામા આવે છે તેનો અર્થ જુદી રીતે કરવો યોગ્ય છે હાલના પડિત આવી ગયો સાચી છે એમ મ્હોને ખોતાની અવિવેકતા ખતાવે છે એવી અલકારિક સહઆવધી વાતો પુરાણાદિક

ગ્રંથમાં લખી છે. સ્વર્ગથી ઐરાવત હાથી લાવ્યો, હંતુમાન પર્વત (દ્રોણા-ગિરિ) ઉપાડી લાવ્યો, અગસ્તે સમુદ્ર પીધો, સગરને સાઠ મહત્ત્વ યુત્ર હતા, ગંગાના યુત્ર બીજા ધૃત્યાદિ રમુઝી વાતો જોકરાને હસવા વાસ્તે અલંકારિક રીતે લખી છે. પણ તેનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો. સાચું તે સાચું- જોડું તે જોડું એવો સારાસારવિચાર કરવો જોઈએ. “મનુષ્યજાઃ” એ શબ્દ તમારા લખ્યા પ્રમાણે પાંદંતરમાં અને છાંદસ હોય તો હશે પણ તે મંત્ર મૂકી દેતાં બીજા મંત્રો ધણા છે, કે જેથી પુનર્વિવાહ સશસ્ત્ર છે એવું માલમ પડે છે.

૭. એ જે અર્થ લખ્યો છે તે સામવેદના મંત્ર બ્રાહ્મણમાં સૌમઃ પ્રયમો વિવિદે” છે તેની વ્યાખ્યા લખી તે પ્રમાણે છે. સૌમ, ગંધર્વ અને અગ્નિ એ ત્રણ પતિ કન્યાને હોય છે એ અસંભાવ્ય તેથી જનક, પાલક અને કામ-એ ત્રણ સંભાવ્ય છે. પતિ એટલે પાલક, ધણી, સંભાળનાર એ અર્થ ઠીક થેસે છે. ઇંદ્ર અગ્નિ ધૃત્યાદિક રૂપ ધરે છે અને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, સગાઈ કરે છે એ બધી પુરાણવારતા છે. દ્રોણ અસમંજસ માણસ એવી વાતોપર વિસવાસ રાખે તો ભલે. બ્રાંતચિત્તવાળા ભોળા માણસ ધણા છે. અને આધુનિક પંડિત એવી વાતો ઠસાવવા વિષે ઘેરઘેર પુરાણાદિક કથા વાંચીને દૃઢતા કરે છે, પરંતુ તે પેટ ભરવાનો ઉપાય છે. પણ એવું અજ્ઞાન જે બ્રાહ્મણ લોકે દેવાવ્યું છે તે કાઢી નાખવું એવું નામ સુધારો છે. મૂર્ખપણુની વાતો માનવી અને તેપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો એવું નામ આસ્તિક અને સત્ય જોલે તે નાસ્તિક એવો ઠરાવ હાલમાં છે. પણ સત્ય ઉપર જેની શ્રદ્ધા હોય તે આવી વાતો અલંકારિક છે એમ સમજશે. “સ્નાતું યાતં દ્વિજાઃ સર્વે” એ પણ અલંકારિક છે. પિતર તૃપાર્ત હોય છે એ પણ કલ્પના છે. વિધિ લખનારાઓએ આવી વાતો લખી છે તેવું કારણ એજ કે વિધિને દ્રોણ મૂકે નહિ તેથી એ બીહીક બતાવેલી છે. તેનો ઠીકઠીક અર્થ કરવો. કેવળ ગાડરિયા પ્રવાહમાં. પ્રેસવું નહિ. આ દેશમાં ગાડરિયા પ્રવાહ બહુ ચાલે છે. લોક વિઘાહીન, અને જ્ઞાનહીન તેમાં બ્રાહ્મણ જેમતેમ કરી પેટ ભરવા ઉપર મંડ્યા રહે છે. તે લોકોમાં જેટલી બ્રાંતિ વધે તેટલો આપણો ધર્મો વધે એમ સમજી ઘેરઘેર પોથીતું પાતું લઈ બ્રાંતિ વધારે છે. પણ મોટું કર્તવ્ય તો એજ કે છે

- એ બાતિ ઝાઝી નાખની લોગને અન્ય વસ્તુનું માન આપતું એ-૧ મુખ્ય સુધાગનુ કામ છે જે લોક એમ મનજે છે તે સ્વચ્છ પ્રમાણે લોગને ઉપદેશ કરે છે તેણેના અજ્ઞાન ઉપર જે લોકને નિર્મલ તે ઉત્તરે ઉપરના કરે છે આ લડાઈમા જેનો જીવ યજે તે ખજે આગનુધી લડાઈ ઉત્પન્ન થઈ ન હતી બ્રહ્મણુ જે બનાવતા તે-૧ પોક માયુ બલુતા બ્રાહ્મણુને હાથ શાપ દેયો અને આગિશદ દેયો એ રુદ્ર દુર્વ માદિમ્ની મ્યા ઉપરથી
- માયમ પડે છે કે ગત પણુ તેમને નગણુ હતા બ્રાહ્મણુનું રાજ એકઠાં હતુ પણુ હાલ તે પ્રમાણે નથી તર્ક બજન થયો અને વિચાર ઉંઘમાથી ઉઘ્યો તેથી લોખ બોનરા લાગ્યા છે અર્જુને અર્જુનુધી બાણુવડે સીડી કરી અને ઈંદના ઐગવતને બીમમેન ખારે ઉચખીને તે સીડીને માર્ગે દસ્તિના પુરમા આવ્યો તેથી ગર્જગારીટત થયુ એવી કથા મામગાને લોખ સતો । નથી પામતા પણુ કહે છે કે આ શી અમભવિત વાન રખી છે એ મર્દ દિવમ બને નહિ એ બધી ગપ હજે પેમા મગનગે વામને એ બધી ગ-
  - બના છે એનુ કહેનારા આજ છે ૫ । ' વર્ષ ઉપર નહતા ઈંદ્ર ગ- જીનો અર્થ મેવમડળ દે ઇશ્વર એનુ દયાનદ આમીના બાધ્યથી મારમ પડે છે અને તે પ્રમાણે કહેદમા પણુ લખ્યુ છે —

‘ઇદ્રમિત્ર વરુણ મારિમાહુરયોદિવ્ય સમુપર્ણોગત્માનુ ॥ એક સ-
દ્વિપ્રા વહુધાં વદતિત્પાત્રિવમમાતારેશ્વાનમાહુ ’ સુમેદ

‘ઉપાસકાના કાર્યાર્થ મલ્લણારુપરુત્પના’ મુર્મપુરાણ

પરમહ એક છતાં અનેક કપેતી ક પતા ઉપામનેએ અર્શત વિપ્રો-
એ કરી એ પ્રમાણે છતાં મ્યો ઇંદ્ર આવ્યો અને ક્યો ગયો । મુર્મના હોકડા અને ચદના હોમગ નજ દરના ને પગણુવા પૂરી ઉપર આગ્યા એ મગ્વે સતો નાદાનિની છે મન્ય જનનો કેનાર થયે ત્યાર તેમ પથારોજ અમુદગે અજ્ઞાન છે ત્યાનુધી ગમેતેમ બધે ગમે તે નર માને ને ગમે તે ઉપર વિશ્વાસ રાખે “દો” વાનુનો અર રપટન છે તેને મદાબાધ્યની વરૂર નથી ગૃધરે અગ્નિને દત્તા કમ આપી એ પૂજાનો મનુષ્યને અધિગર છે નીમ વગમતી મન્યા હોર તો તેને દન પૂર્વ પડી કામેત્પતિ ગાય એનુ નાગ અગ્નિને મળી પડી મનુષ્યનિ રૂ એ મગ્ધિત સે

દેવ સમર્થ છે એ વાત ખરી. પણ દેવે નિયમ કરેલા છે તે નિયમ પ્રમાણે આખી સૃષ્ટિ ચાલે છે. કોઈ કહે કે અત્રિ મનુષ્ય હતો તેમો દીકરો ચંદ્ર જે આકાશમાં ઉગે છે તે; ત્યારે આપણે કહેવું કે મનુષ્યના પેટમાં ચંદ્ર થાય એવો સૃષ્ટિનો નિયમ નથી માટે તે ખોટું. ચંદ્ર નામનો કોઈ મનુષ્ય હશે. ૪૬૧ બૂલથી ઉપરનો ચંદ્ર ખતાવવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે સૂર્ય નામનો મનુષ્ય હશે તેનો વંશ ચાલતો હશે. પણ ઉપર સૂર્ય ઉગે છે તેનો વંશ કોઈ કહે તો તે કેવળ અસંભાવ્ય, સૃષ્ટિના નિયમથી વિરુદ્ધ એનું વિચારી વાત-માટે માનવા લાયક નથી એમ કહેવાને કાંઈ ત્યાંતા નથી. પણ જ્યાંસુધી લોક અજ્ઞાનમાં જાંઘ્યા છે ત્યાંસુધી એટલો વિવેક બુદ્ધિમાં આવે નહિ. “દા” ધાતુનો પ્રયોગ દાન વિષે હોય છે અને ખીજા અનેક પ્રસંગે અનેક અર્થ થાય છે, તેમાં મને કાંઈ પણ મોટો વિચાર છે એમ લાગતું નથી. હાલના પંડિતોમાં એ એક દેવ છે કે કંઈ પણ હૃદયક વાત હોય તેનો બહુ ભારે વિસ્તાર કરી દે છે. જેમકે કન્યાનું દાન કર્યું ત્યારે દાન કરી તે વસ્તુનું પુનરપિ દાન કેમ થાય? એવો વાંધો કાઢીને હૃદયક વિચારમાં મોટી વાત જવા દે. એમ ન સમજે કે કન્યાનું દાન કર્યું હતું પણ તેનો પતિ નિવૃત્ત થયો, હવે એ દાન રદ થયું ત્યારે ફરી દાન કરી ઘર માડે, સરળ વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. જાંઘા વિચાર કરવામાં બહુ પ્રવીણ હોય છે.

૧. માધવે “નટ્ટમૃતે” એ વચનની વ્યાખ્યા પરાશર માધવીમ કરી તેમાં એ વચન પુનર્વિવાહપર છે એમ લખીને “અયં યુગાંતરીય વિષય :” એવું લખ્યું છે તે અમને કમુલ નથી. કારણ પરાશરસ્મૃતિ કલિયુગની છે એવું “કલૈ પારાશરાસ્મૃત :” ઇત્યાદિ વચનથી માલમ પડે છે. તો માધવની એ ભૂલ થઈ છે. એ સ્પષ્ટ છે. ભૂલ થવાનું કારણ એજ કે આચાર નહિ તેની યુગાંતરમાં પુનર્વિવાહ કરતા હતા એમ લખ્યું. પણ યુગાંતરમાં કરતા હતા અને કલિમાં વિશેષવિધિ છે એવું લખવાનું હતું તે તેણે નથી લખ્યું તે ભૂલ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. અને વાત કમુલ કરવાની જરૂર નથી. માધવની ટીકા છે તે કાંઈ ક્ષુતિ કે સ્મૃતિ નથી.

૨. કસ્યપે જે આપત્તિ લખી છે તે તેના મત પ્રમાણે, પણ પરાશર

વિના બાકી બધી સ્મૃતિયો પૂર્વ સુગતી છે માટે પરાશર માન લેવો એમ તમે કહેછો તે ઠીક છે ફક્ત પરાશર લેવો તો ચિતા નથી પછી મનુષ્ય પણ વારણ રહેતું નથી જલિ વિશે પરાશર સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ એમ તેના પ્રથમાધ્યાયની કથાપકી નીકળે છે પછી કનિમા રમ્ભા આપી કે નહિ તે જોવાનું નથી આશ્વવાયને ગમે તે પ્રાયશ્ચિત લખ્યું હશે પણ મુખ્ય સ્મૃતિમા આશ્વવાયન છે નહિ જલપિ હશે પણ વેદવચનથી રદ થશે મરોપરિ વેદવચન છે પછી મનુ, કુતુબલટ, માવવ અને નદપ-ડિત એમણે બતાવેવો અર્થ ખરો છે એમ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી તેમણે વહિવટ નથી એમ ગમજીને નિવાસિનાહને ઉગ્રવી દીધો અને તે સુલભરેયો અર્થ સર્વમાન્ય છે તેમા કાઈ અશ્રય નથી વાળુ કે બહુ વરસતો વહિવટ નથી તેથી સોક પોતાને અનુદ્યવ આવે તે માન્ય કરે છે સ્ત્રિયોના દુષ્પર નજર કરતા નથી પોતાનું સુધારેતું છે એક સ્ત્રી કરે, પાચ કરે, જીવતા કરે ને મરતા કરે પંજી એમને પશુ ખ શાથી માનમ પ્રેરે ? નિયમા છે મરતી ને દુષ્પી થતી ।। “પરંતુ લેન દુરિતા વિરલા” એ ન્યાયે કરીને વિચાર કરતા નથી નદપડિત અને કુતુબલટ એમણે જોયો નિચાર કરેવો તેવો લોક પણ કરે છે સ્ત્રીઓ ઉપર જે દુષ્પ પ્રેરે છે તે વિશે બેદિગ્ગ ગહે છે અપ્પ અવિદ્યાનો પશિષામ છે

૧૦. યુષ્મનો દૃષ્ટાત વેદમા લખીને અનેક પતિનો નિષેધ ક્યો છે તે એક મમયે અનેક પતિ ન કરવા વિશે છે એનું એતરેય પ્રાક્ષણ મા “નૈકો વહવ સહપતય” એ વચનથી માલમ પડે છે એ કરતા વિ-શેષ કાઈ માલમ પડ્યું નથી શ્રુતિમયન “પુનર્મુના પર પતિ” બા-બલ્યને અનુમતે નહિ તો નિર્ગ્યંક છે ત્યારે બાબલ્યનું વચન શ્રુતિ કરતા મોટું છે, એ વાત ઠીક નથી ક્રુતિ ગહે છે કે, “તે વાતિ દિવસુત્તમામ” વિધવા વિવાહ કરે તો સ્વર્ગ જાય પછી બાબલ્યની નિમવ કરના િ યા-ગતા નથી નિષેવ વચનો લખાગાં ડપી હશે તો તે નો દલી વચનો સમજવા અનેક રીતીના અનેક મત છે અને કટવાએક વચનો નગ બનાવીને રીતીના અથમા બેમાડી દીરેના છે પનાગતુ વચન વાદની પ્ર-સિદ્ધ થયતું હતા તે દેવવાની દેલીતા કરીગ પડિનો જે કરી છે “વિધીયતે” ને દેશણે “ન વિચતે” ધાવીને પાશર છાપ્યો છે તે મુન-

ઇમાં વેચાય છે. એ પડિતોની લીલા આજ છે એમ નથી પણ મૂલથી છે. પુનર્વિવાહનો વાદ આજ પડયો એમ નથી. પણ પેશવાના રાજ્યમાં રામ-શાસ્ત્રી પાસે પણ એ વાદ થયો હતો ત્યારે કેટલાં વચનો ફેરવ્યાં હશે તેની સમજણ પડવી મુશ્કેલ છે. રૂપી વેદથી અજાણ ન હતા પણ વચમાં કપટી લોક ધણા થયા છે તેમણે નવાં વચનો ઘાલ્યાં છે. તે પ્રક્ષિપ્ત વચનો ગણવામાં આવેલું છે. માટે વેદનું વચન શ્રેષ્ઠ, કારણ કે તેમાં કાંઈ બદલાયું નથી. તેજ પ્રમાણે પરાશરનું વચન સત્ય છે, કારણ-માધવના કાળથી કાંઈ ફેરફાર થયો નથી. બાહ્ય અને આત્મલાયન જેવા પરસ્પર અર્થ જેનું કશું ઠેકાણું નથી તેમ કાઠની ટીકા પણ તેમનાપર નથી ત્યારે તે વચન વેદવિરુદ્ધ છતાં કેમ પ્રમાણ થાય ? તે સ્મૃતિયો પણ કલિવિષયક નથી. આત્મલાયનનું સૂત્ર છે તેમાં એમાંનું કશું નથી.

૧૧. “આપ્તવાક્યં પ્રમાણં” પણ આપ્ત કાણુ ? જે સત્ય બોલે તે આપ્ત. કણાદ લખે છે કે, “ઋણ્યાર્યમ્લેચ્છાનાં સમાનલક્ષણં” નંદપ-ડિત અને માધવ એમની ગમે તેવી યોગ્યતા હશે. પણ તેમનાં અંથમા ચુલ્-ભૂલ થયલી માલમ પડે તો તે કાઢવી યોગ્ય છે. એવી ચુકભૂલ કાઢવી અને સત્યનો પ્રકાશ કરવો એજ આપ્તનું લક્ષણ-પછી તે કાઢનાર રૂપી હોય કે મલેચ્છ હોય તેની ચિંતા નથી. સત્ય ઉપર વાત છે. ઇશ્વરચંદ્ર, વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપટ, વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી અને વિષ્ણુ પશુરામપંડિત એમ-ણે જે શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો છે તે ખરો છે અને તેમને આમે આપ્ત સમજીએ છીએ. જે શાસ્ત્રાર્થમાં લાભ હોય તેજ ખરું. લાભ માત્ર એકંતો નહિ, સર્વ જગતનો લાભ હોય તેજ ધર્મ. સર્વ જગત દુખી થાય એવા સિદ્ધાંત કરનારા આપ્ત નથી. તેમને ઠગ સમજવા. સ્વદેશનો ફાયદો એજ મોટું ધોરણ છે.

કેવલં શાસ્ત્ર મુદિશ્ય ન કર્તવ્યોહિ નિર્ણય :

યુક્તિહીને વિચારેતુ ધર્મહાને : પ્રજાયતે ”

વ્યવહાર મયૂર્જ

અથાતો ધર્મવ્યાख्याસ્યામ : યતોમ્યુદય નિશ્રેયસ્ત ધર્મા :

કળાદ

વેદ : સ્મૃતિ : સદાચાર સ્વસ્યજ પ્રિયમાત્મન :

પૂતચતુર્વિધ પ્રાહુ માક્ષાધર્મસ્ય લક્ષણ

યાગવલ્ક્ય

યોગમન્યેતતે મૂલે હેતુ શાસ્ત્રાશ્રયો દ્વિજ
સ સાધુભિર્વાહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિંદક

મનુ

ધર્મ અભ્યુત્થ યવાને વાન્તે પાળનાનો છે, દેશની હાની થાય, પક્ષ-
પાત થાય અને અખળા દુખી થાય એવા શાસ્ત્રાર્થ ધર્મ નથી તે અધર્મ
સમન્વેષો અને અધર્મ બોનનાગ આપત નથી લાનચલી અર્થ ધધિર ચ દ્રા-
દિકે કયો છે કે નહિ તે વાત પોતપોતાની મમજ ઉપર છે તેમણે ખરો
અર્થ કાઢ્યો હોય તોપણ “અધસ્ય દોષ વધિરસ્યગાન” એ ન્યાયે કરીને
જેની ખુદ્ધિ વિપરીત તે બદ્ધાનતથી કાઢેશે છે એમ સમન્વેષે લોકોમા જે
પ્રમાણે ખુદ્ધિ વૈભવ હોય, જ્ઞાન હોય તે પ્રમાણે ખગ બોધાનો નિર્ણય થશે
ત્યા કાંઈનો ઉપાય નથી

૧૨ નિષેધ બચવત્તર છે માટે “તરંગાન્ત્રીકા દ્વીપતિ વિંદેત” એ
ફક્ત બે પતિનો નિષેધ છે વિધવા વિનાદનો નિષેધ નથી અનેક પતિત્વનો
નિષેધ છે તેનો ખુલાગો વેદમા “નૈકસ્યબદ્ધવ સહપતય ” એટલે યુગ
પત અનેક પતિ ન કરવા પણ સ્ત્રી વિધવા હોય તો ચિતા નથી એવું
“સહ” ગ્રંથથી સ્પષ્ટ થાય છે તે કરતા “અત્તેષ્ઠનાર્યભિ” અને “યા
પૂર્વપતિવિત્તા” એ યત્ન અને અર્થ શ્રુતિથી વિધવાનિવાટનિધાન,
સ્પષ્ટ થાય છે તત્રપિ તમે લખો છો કે અનેક પતિનિષેધક સામાન્ય વ-
ચનથી સર્વ શ્રુતિ રદ થાય છે, તે મને અપ્રદિત લાગે છે કોઈ મનુષ્ય કહે
કે હું હિમાચલ ઓલગીને એક કુદરો મારી ચીનમા ઉતર તેના જેવું એ
છે મેરના ગિખર ઉપર તમે કુદરો મારતા છો તો નમને ધન્ય છે એ
શિવાય ખીચી કહેવાતું નથી

૧૩ સ્મૃતિયોમા વિધવાનિવાહનું વિવાન ધણે દેકાણે છે નારદ,
પરાશર, મનુ, વૃમિષ્ઠ, શાનાતપ અને કાત્યાયન એ સર્વ સાક્ષી હતા શ્રુતિ
સ્મૃતિને ન માને ત્યા તેનો કાંઈપણ ઉપાય નથી મધ્યાન્દનો સૂર્ય અપ્પ છે
પણ કોઈ કહેશે કે અધિકાર છે ત્યારે કેમ કરવું ? દષ્ટિ મજે ત્યાંથી સૂર્યની
વાત કહેવી નહિ

“પુનઃ સંસ્કારમર્હતી” મનુ
 “પતિરન્યો વિધીયતે” પરાશર
 “ઝઢાપિ દેયા સાન્યસ્યૈ” કાત્યાયન
 “દક્ષામપિહરેત્કન્યાં” વસિષ્ઠ
 “તદા શ્રૂયસ્તુ સંસ્કાર્યા” વ્રહ્મપુરાણ
 “પુન ગુણયતે દદાતુ” શાતાતપ
 “નચ્ચે કન્યાનૃતં ભવેત્” કાશ્યપ
 “યથા કન્યા તથૈવ જ્ઞા” નારદ
 “કન્યાન્યં વરયેદ્દરં” વૃદ્ધમનુ.

એટલા રૂપી પુનર્વિવાહની તરફ છે.

“લોકે પ્રેત્યવા વિહિતો ધર્માઃ સ્તદમાવે શિષ્ટાચારઃ”

રહીતું બલ કશું નથી.

ધર્મજિજ્ઞાસુમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ”

કુંભવિવાહની રીત છે તે પણ પુનર્વિવાહના પ્રતીક જેવું છે.

૧૪. “નોદ્વાહિકેષુમત્રેષુ” એમ મનુજી વચન છે તેમાં પુનર્વિવાહની વાત નથી. પણ ખીજા હજાર કેઢાણે છે. ત્યારે એક વચન અને કુલ્લુ કલટ એમને પકડી બેસના. મૂળ વચન આપણી આગળ છે ત્યારે કુલ્લુકલટની શી જરૂર? તેણે કરેલો અર્થ ખરો છે કે ખોટો તેની તપાસ કરવાનું કામ છે. કુલ્લુકલટ આગળ વિધવાવિવાહનો વિષય ન હતો તેણે તે વિષયે વિચાર કરેલો નહિ. ઇશ્વરચંદ્રાદિકે એજ વિષય લઈને બ્યારે “નેપુ” ત્યારે અત્ય જાણુવામાં આવ્યું. એક વિષય લઈને વિચાર કરેલો તે વાત જુદી અને સદજ વાત લખવી તે જુદું. પ્રાચીન પંડિત લોકેએ વિધવાવિવાહ વિષે વિચાર ઝાઝો કરેલો નહિ. તેમના આગળ એ કામ ન હતું. વિખુખડિત વગેરેએ બ્યારે સારીપેઠે એ વિષય તપાસ્યો ત્યારે તે સાચી વાત પ્રાપ્ત થઈ.

૧૫. “સ્મૃતાઃ” એ વચન ઉપર જે દીક્રા કરો છો તે બચે જાણાય છે. કારણ કે આખ્યાનમાં કહેલું છે કે સર્વ રૂપી ભેગા થઈને આસહ પાસે

ગયા પછી પરાગર ખાસે ગયા તેમણે પ્રશ્ન કયા છે કે કનિષ્ઠા સી રીતે ચાનવું તે કહ્યા તેથી “સ્મૃતા” ની તાલ્યાતાણુ કરનાની જરૂર નથી

૧૬ દેવળીએક સ્મૃતિયો વાચ્યાત્તપર લગાડીને બેઝારી એવી પંડિતોની રીતિ છે તે ન કાવે ત્યાં શાસ્ત્રો દેવદાસ કરનાની રીત જેમ ‘પત્ની’ ને ઠેકાણે “અપત્ની” કહ્યું ને તેનો ડોલ ખીજે અર્થ કાઢ્યો. પણ એ રીત દેવળ અગોચર છે એવી નસારે વખતની જરૂર નથી

“ન વૌજી લભતે ફલ” એ વાક્યનો મિચાર કરતા ધરાવાન ક્ષેત્રનું પુનઃ હતો એમ લખ્યો છે પણ ભારતમાં તેને ઓગસ કહ્યો છે ત્યારે તે ક્ષેત્રજ નહિ ટોપ

૧૭ પૂર્વ યુગના ધર્મ ચળે તો પુનર્વિવાહ પણ ચાલ્યો કલિયુગના પૂર્વકાળમાં હતો અને દ્વલયુગના ધર્મ ચાલ્યો તો પરાગરના વચનથી ચાલતો કવો વચે અભિમાન, ઝઘ, દુષ્ટમુદ્ધિ, પરદુ ખતુ વિરમરણ, શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન, તર્કની ગનાિ અને વિચાર નષ્ટ થયેલો ઈત્યાદિ કારણથી બંધ પડ્યો વિધવાવિવાહ ચાલુ કર્યો પછી પરાગરનો આધાર લેરો તો ભયે અને હાસ સત્યુગ છે એમ કહેશે તો ભને ખન્ને બાળુથી અતુકગતા છે

૧૮ દીર્ઘતમાતુ વચન “મયાલકે પ્રતિષ્ઠિતા” એ કાંઈ કામતું નથી એણે ગમેતેમ મર્યાદા કરી હોય પણ તે કાંઈ ધર્મશાસ્ત્ર નથી વેદ વિગદ મત ચનાવે તે કાંઈ માને નહિ દીર્ઘતમાના વરમાં કકામ થયો હશે તેને લીધે એણે મર્યાદા કરી હોય પણ “एकएवपतिर्नार्यापावज्जीव परायण” એ વાક્યમાં પતિ મરણ પામ્યો તો શું કરવું તે વિષે નથી જીવતા પતિને મૂકીને ખીજે ઘેર સ્ત્રી જતી હતી જે પ્રમાણે હાલ કડવા કલુષીની સ્ત્રી સચૂડી નાતર કરે છે તેમ રૂપીની કન્યા કરતી હતી તેનો જાલોચરત કરવાને વાગે છે સ્ત્રીને પતિમરણની આપત્તિ આવે ત્યારે શું કરવું તેની વાત આ વચનમાં નથી વળી એ વચન કાંઈ સ્મૃતિ નથી દેવળ ભારતીય ઇતિહાસ છે તે ઉપરથી મરણપત્તિની વ્યવસ્થા કરની એ ઠીક નથી

૧૯ બૃહત્પરાશર અને લઘુપરાશર એ નામ મેટો અને નાહાનો અર્થ હેય તે ઉપરથી પડેલું છે માધવે લઘુપરાશરનો સ્વીકાર કર્યો તે વખત બૃહત્પરાશર નહિ હોય અને બૃહત્પરાશરમાં મુરાણુ જેવી રચના છે

ને કર્મકાંડ વધારે લખ્યું છે તે સ્મૃતિકાલમાં ન હતું માટે પુરાણ પછી લખેલી હશે એમ લાગે છે. પરાશરે ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનું નામ લખ્યું માટે તે શ્રેયસ્કામ ન હતો કે હતા એ તકરાર તમારી પરાશર ઉપર છે. “આત્મનામગુરોર્નામ” એ વચન પણ આધુનિક પંડિતે રચ્યું હશે. તે પરાશરને માલમ નહિ હોય. પણ પ્રાચિનકાળમાં સ્ત્રીનું ને પોતાનું નામ યોગવાનો નિવેધ ન હતો. સમચંદ્ર પણ સીતાનું નામ યોગ્યતા, યાત્રવલ્ક્ય પણ પોતાની સ્ત્રીનું નામ દેતા, પાંડવ દ્રૌપદીનું નામ યોગ્યતા એમ સમાધાણ અને ભારતાદિક ગ્રંથો ઉપરથી માલમ પડે છે. એ વચનમાં કાંઈ ધર્મ પણ જણાતો નથી. શબ્દ વાસ્તે નામ ન દેવું તે કાંઈ સમજાતું નથી. બૃહત્પરાશરના અંદર જોશો તો તે નવો ગ્રંથ છે એમ માલમ પડશે. (અપૂર્ણ.)

શ. ગો. હં. દેશનુખં.

વિચારમાધુકરી.

(સાધન પાતે ૩૫૭ થી).

“હૂન” અથવા “હૂળ” નામનું નાણું, નાસિક વગેરે ઠેકાણેના શિલાલેખો છે તેઓમાં વાંચવામાં આવે છે. મરેઠી “હોન”. શબ્દ તે “હૂન” અથવા “હૂળ” શબ્દનો અપભ્રંશ છે. પણ એટલા ઉપરથી “હૂન” અથવા “હૂળ” નામના જે મ્હેચ્છ લોકો “પુષ્પભૂતી”ના વંશના વિશેષી હતા અને જે “હન્ત” (Hanta) નામથી યુરોપના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે તેઓએ આ નાણું હિંદુસ્તાનમાં આણ્યું અને તેઓની સત્તા સમૈશ્વરસુધી અવ્યાહત ચાલતી હતી. અને તેઓ ગયા પછી તેમના નામથી “હૂન” એ નાણું પ્રસિદ્ધિમાં રહ્યું. એવું અનુમાન કાઢવું બરેબર નથી. શિક્ષા લેખોમાં નાણાનો વાચક જે “હૂન” અથવા “હૂળ” શબ્દ છે અને જ્ઞાકોમાંનો “હોન” એ ત્રણે શબ્દો “સુવર્ણ” શબ્દના અપભ્રંશ છે. “સ” ને ઠેકાણે “હ” આદેશ થાય છે એ નિયમ હિંદુસ્તાનની અનેક ભાષાઓને લાગુ થાય છે. એ નિયમનું અનુસરણ કરી સુરતી લોકો “સોનું” ના સ્થાને “હોનું” લેખે છે. તો “હન” અથવા “હળ” શબ્દ મ્હેચ્છ

શબ્દ મ્હેચ્છગણનો તદન વાચક નથી એમ અને યોગ્યતા નથી અને કહી-
યે છેયે તે એટલુજ કે નાણાનો વાચક ને શિવાલેખમાનો “હૂન” અથવા
“હૂળ” શબ્દ અને લોકોમાનો “હોન” શબ્દ તેનો મ્હેચ્છગણ વાચક
“હૂન” અગર “હોન” શબ્દની સાથે દષ્ટ સબધ નથી, કેમકે તે
શબ્દ “સુવર્ણ” શબ્દનો અપભ્રંશ છે તેજ અન્યથા “શન” શબ્દની
જાણવી

- જાતમીપુત્ર નામે એક પૈડાનો રાજા હતો, તેણે ક્ષત્રિય નામના
રાજાનો વરા નિર્મૂળ ડ્યો એમ શિવાલેખમા લખ્યું છે “સહરાત્ર” જન-
તનો શક હતો તેના વરાનું નિર્મૂળન બ્યારે જાતમી પુત્રે કહ્યું ત્યારથી
શાલિવાહન શક ગણનાના લાગ્યો એમ ક્રેટલાએક લોકો * માને છે તેઓને
પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈયે તે એ કે જાતમીપુત્ર પૈડાનો રાજા હતો એનું
પ્રમાણ શું ? જાતમીપુત્રને પૈડાનો રાજા હગમગાને દતકથાનો પણ આ-
ધાર નથી પુરાણોમા પણ તેનો લેખ નથી પુરાણો ઉપરથી તો જાતમી
પુત્ર “આદ્ર” વશમા જન્મ્યો અને તે મગધ દેરાનો રાજા હતો એમ કે-
હ્યું પડે છે જાતમીપુત્ર પૈડાનો રાજા હતો એમ ક્રેટ શિવાલેખમા પણ
આવ્યું નથી “ટાકમી” નામનો ને પ્રાચીન જૂગોતકાર તે પણ જાતમીપુ-
ત્રને પૈડાનો રાજા કહેતો નથી તેના લેખ ઉપરથી† તો “પુલ્લોમા”
અથવા “પદ્માવી” પૈડાનો રાજા હતો જાતમીપુત્ર પણ શિવાલેખમા
પોતાને દક્ષિણપથનો રાજા સમજતો નથી દક્ષિણ દિશાના રાજાઓ પો-
તાની આજ્ઞા માન્ય કુટે છે એમ જાતમીપુત્ર શિવાલેખમા લખે છે, પણ
તેથી તેનું રાજ્ય દક્ષિણ દિશામા સિધ્ધ થતું નથી ને દેગોનો પોતાને
જાતમીપુત્ર રાજા કહે છે તે સબળા દેતો એક “પિન્ડા” એટલે વરાડને
સુકી દઈશું તો નર્મદાની ઉત્તરે છે આ શિવાલેખમા “પદ્માવીને” “રાજા”
પદ અને જાતમીપુત્રને “રાજરાજ” પદ લગાડ્યું છે બીજા પણ, મોટા
મોટા વિશેષણો જાતમીપુત્રે પોતાને લગાડ્યા છે તેથી ખન્ને બાપ દીકરા

* P. 118, No XXII, 1862 January Journal
B B R A

† P. 236, Vol VIII, Jour B B R A S

હતા એમ પણ માનવું બરાબર નથી. એવી રીતે એટાએ આપતો લેખમાં ઉપમર્દ કરેલો વાંચવામાં નથી અને સાંભળવામાં પણ નથી. આ ઉપરથી “પદ્માવી” માંડલિક રાજા હોતો અને તે જાતમીપુત્રને કરભાર આપતો હોતો એમ પણ ખોલવું યોગ્ય નથી; કેમકે “પદ્માવી” ના સ્વતંત્ર શિલાલેખો પણ ઘણા છે. જે “પદ્માવી કેવળ જાતમીપુત્રને કરભાર આપનારે હોતો તેને શિલાલેખમાં “રાજા” પદ ન મળતે અને માંડલિક હોવાથી પ્રત્યેક લેખમાં “જાતમીપુત્ર” નું નામ દાખલ કર્યા વગર ન ચાલતે. માંડલિક રાજાએ પ્રાચીન કાળમાં બ્યારે દાન કરતા હતા ત્યારે જેને તે કરભાર આપતા તે ચક્રવર્તીનું* નામ હમેશા દાખલ થતું હતું. પદ્માવીનાં નામની સાથે જાતમીપુત્રનું નામ એજ શિલાલેખમાં દાખલ છે અને એજ શિલાલેખમાં જાતમીપુત્ર પોતાને “શાલિવાહન કુળના યજ્ઞાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર” એવું વિશેષણ લગાડે છે. “શાતવાહન” અને “શાલિવાહન” એ શબ્દ મૂળના અલિન્ન છે. “શાલિવાહન” એ નામ અસલ કુળનું હતું તે ઉપરથી એમ તર્ક થાય છે કે “રાટ્કૂટ” વંશના અથવા ઈતર વંશના રાજાએ શાલિવાહન વંશમાં જન્મેલા “પદ્માવી” અથવા “પુલોમા” રાજા ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારે “જાતમીપુત્ર” ની મદદથી મગધ દેશના રાજાની ધૂળધાણી થઈ. નંદરાજાના કાળમાં પણ પ્રસિધ્ધ રહેલો શાલિવાહનનો વંશ ફરી પૈઠણમાં કેટલાંએક વર્ષોસુધી સ્થિર થયો. અને જાતમીપુત્રે જે મદદ કરી તેનો યાવચ્ચ પ્રતિવાદર દાખલો રહે એવી મતલબથી જે ઉપરનો શિલાલેખ “પદ્માવી” એ બતાવ્યો તેમાં ફક્ત પોતાનાં રાજ્યનું વર્ષ આપી એક જાતમી પુત્રના પરાક્રમનું વર્ણન કર્યું. ત્યારે મગધ દેશનો જાતમીપુત્ર અને મહારાષ્ટ્ર દેશનો પુલોમા અથવા પદ્માવી એ બે સમ્રાટ્સ હતા. શાલિવાહન વંશમાં જે રાજાનો શક આવ્યો તેણે શક લોકોનો પરાજય કર્યો એ વાત માત્ર અપૂર્વ ખરી. જાતમીપુત્રનું બીજું † નામ

* Nasik Inscriptions. No. 3 & 27 No. XXII, January 1862, Jour. B. B. R. A. S.

† “રટ” કુળના તામ્રલેખો (Art XVI, Vol. X, Jour. B. B. R. A. S.)

શાતકર્ણી હતું અને તેનું રાજ્ય અનતી દેશમાં પણ હતું “શાહિ” વ-
શમાં “રૂદ્રદામ” નામનો જે પરાક્રમી રાજા થયો તેનો પણ “અનતી”માં
અમલ ચાલતો હતો અને તેણે બેવાર “શાતકર્ણી” નામનો જે દક્ષિ-
ણપથનો રાજા હતો તેના ઉપર જય મેળવ્યો હતો “ટાલમી” નામનો
જૂગોવકાર “ઉલ્લયિની”નો રાજા “ચદન” નામનો અને પૈકનનો “પુલોમા”
નામનો હતો એમ કહે છે “ગૌતમીપુત્ર” રાજરાજ હતો અને રૂદ્રદામ
પણ અનેક દેશોનો રાજા હતો માટે એ બે સમકક્ષીન હતા એ વાત મ-
લવતી નથી ગૌતમીપુત્રે જે ક્ષત્રગતના વરાતું નિર્મૂલન કર્યું તો તમારા
બોલવા ઉપરથી તેજ વશમાં જન્મેલો રૂદ્રદામ અને તેની પુત્રપૌત્રાદિ પર-
પરા આવી ક્યાથી? વળી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ તે એ કે
રૂદ્રદામના લેખમાં શાતકર્ણી એટલુંજ લખ્યું છે ગૌતમીપુત્રે તો “શા-
તકર્ણી ચત્રથી,” એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો માટે રૂદ્રદામના કાળમાં જે શા-
તકર્ણી હતો તે તો ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીથી જુદો સમજવો ગૌતમી-
પુત્ર શાતકર્ણીનો પૂર્વજ શાતકર્ણી નામનો પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે તે
“કુલ્લ” નામનો જે રાજા થયો તેનો પુત્ર હતો તે “શાતકર્ણી” રૂદ્ર-
દામનો સમકક્ષીન સમજવો ટાલમીએ પુલોમા નામનો જે પૈકણનો રાજા
કહ્યો છે તે પુલોમા પણ ગૌતમીપુત્રના કાળમાં જે પૈકણમાં પુલોમા અથવા
પર્જાવી હતો તેવી ભિન્ન ટોવો જોઈએ” “ક્ષત્રરાત્ર”ના અથવા ખગરાતના
વશનો શાહિવશની સાથે શુ સબંધ હતો તેનું ખગર રાત્ર ચત્ર નથી
તોપણ શિલાલેખમાંનો “ક્ષત્રરાત્ર”નો વરા શાહિવરાત્ર હતો એમ સમજ-
શુ તો શાહિવશની સમાપ્તિ ગૌતમીપુત્રે શાલિવાહનના ૨૮૦ મે વર્ષે અથ-
વા તેની લગભગ આગળપાછળ કરી એ વાત નક્કી થઈ

* P, 56, July 1853, Jour B B R A S

† શાહિ રાજાઓનું અસલતું ઠેકાણું વર્તમાનની આસપાસ હતું તે
ઠેકાણાની દક્ષિણમાં માલવા વગેરે દેશ આવ્યા માટે તેઓને “દક્ષિણપથ”
શબ્દ લગાડવામાં આવ્યો કારમીંગના લોકો કનોજના લોકોને પણ “દક્ષિણી”
કહે છે સારાશ “દક્ષિણ” અને “ઉત્તર” આ બે શબ્દ માપેલા છે

ગંગા.

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ ચોવીશમું.

શિવાજીના કાલમાં નવાખતા ગોળાનો ત્રીજો ગાવાજ જતાંની સાથે, મનમાં અતિશય ભય ઊત્પન્ન થયું. દુસ્તાતુર્ત એકદમ પોતાની “કાવલરી” ને તૈયાર કરવાનો પેગામ મોકલી, તેઓને સજ થવા વરદી આપી, ધણા ફાંફાં માલુસરે નવાખને મારવાને માટે માર્યા પણ તે ફેફાટ ગયાં ને હુકુમ મળતાં એકદમ પોતાને શિવાજીની મંડળીમાં દાખલ થવા જવું પડ્યું. મંડળ માં ધણા વિચાર થયા, પણ વખત થોડો હતો તેથી કંઈ પણ નક્કી કરે તે પહેલાં ઘોડેસ્વાર લસકરના પગલાં સંભળાયાં. આવતા ભયને નિવારવા શિવાજીએ ધણી મેહેનત લીધી, પણ તે વ્યર્થ ગઈ. લગોલગ લશકર આવી પોહ્યું, અને તે તુટી પડે તેટલો વિલંબ હવે હતો. સધળું વેરણું ખેરણુ થઈ જવાથી પોતાના ચારે સ્વાર સાથે આશુદીન નાસી ગયો નહી, પણ ભેધડક જે થાય તે જોવાને માટે ઉભો રહ્યો.

પણ એટલામાં ખીજ બાજુથી નવસારીના દેશાધનું લશકર આવી પોહ્યું ને તેઓએ દંડ લેવાની માંગણી કરી. માંડવીમાંથી પણ ત્યાંનો કાકોર આવ્યો ને તેણે પણ એવોજ હુકુમ મોકલ્યો હતો. કશી પણ આનાકાની વગર તાબે ચવાને સુચવ્યું હતું, પણ જે જે સરતોની માંગણી કરી હતી તે તે સરતો એટલી તો કરી હતી કે તે વાંચતાંજ ‘શિવાજી’ બંને મથોડાં ઉછળ્યાં. તેણે નક્કી બાણ્યું કે નવાખને ધણી સજ્જત મદદ મળી છે ને તે હવે આપણને સાંગોપાંગ જવા દે તેવો વખત નથી. તેની આંખમાં ઝલઝલીયાં ભરાઈ આવ્યાં ને પોતાની અમર કીર્તિ જતી રહેવાનો આવો સાંકડો સમય આવ્યો તે માત્ર પોતાના ઉતાવળીયા તથા અયોગ્ય કર્મને લીધે બન્યું છે તેથી તેણે એક મોટા નિશ્વાસ મૂક્યો.

જે પ્રતિનિધિ નવસારી ને માંડવીવાળા તરફથી આવ્યો હતો તેને ભવ્ય દેખાવ ને કોધિમૂર્તિ જોઈને મરાઠી લશકર ચુપ રહી ગયું, પેગામચી

મુસલમાન હતો ને મોટા આરથી ઘોડાપર સ્વાર થયો હતો હાથમા ભાયો ને નાગી તરવાર લટકતી હતી શરીરપર કડીયાળુ બખતર ધાગણ કીધું હતું, અને મોપર લાખો ટોપ મેહેલ્યો હતો એટલે દેખાવજી વિક્રમણ લાગતો હતો લેવો તગ હતો ને તેપર ચામડાના પટા વિટાળી દિધા હતા આખ મોટી હતી ને તે ઘડી ને પહે નળે રૂદ્રનો દોષ કરશે તેવી દેખાતી હતી ઘોડો વારવાર ખોખારતો હતો, ને તેની લાખી કેગવાળાથી ગરદન છવાઈ રહી હતી આવી મુર્તિને જોઈ ને વળી આ નવોજા બનાવ શો છે એ નળી સવળા ચક્રિત થયા.

પોતાના સરદાર વચ્ચે પેહેલી વાતચીત થયા પછી, પોતાની મડળી હજુર પેગામચીને ખોલાવ્યો દોણે સવાલ કેમ કરવો તેનોજ આ મુરતને જોતા વિચાર થયો સઘળાની સામા આ પ્રતિનિધિ જે રીતે જોતો હતો, ને વારવાર ચક્ષુને ગતિ આપી આમતેમ નજર નાખતો હતો તે જોતા સૈને એમ પણ ભાસ્તુ કે રખે દોષનું રક્ત રેડે યોડોવાર સૈ બૈન્ય ધરી રહ્યા પશુ અતેખરેખરા ગર્વથી શિનાજીએ પ્રશ્ન કીધો

“તું પ્રતિનિધિનું કામ કરવાને માટે આવેલો છે?”

“એમ તો ખરૂ જતાખ” પેલા પ્રતિનિધિએ જવાબ દીધો

“તારા હાકોર અને દેશાઈની માગણી અમે નાકબુલ કરીએ તો તેઓ શું કરી શકશે વાર?”

“તરવાર પોતાનું કામ બરાબર બજાવશે, ને તમારા માણસોના મુઠા અત્રે રક્ષણશે.”

“તમારૂ નામ શું છે?”

“સાલાદીન તે વીર યોધો.”

“ખરેખર સાલાદીન, તારા જેવો વીર યોધો માડવીના હાકોરના આસરામા છે તો તેવા બીજા કેટલા હશે? તને શું મુસારો મળે છે? તે માત્ર એક યોડા પૈસાને ખાતર તારી જીદગી ખરેખરા જોખમમા નાખી છે એ બહુ ચમત્કારી વાત છે જો તારી ઈચ્છા હોય તો તું તારે જોધ્યે તેટલું દ્રવ્ય પેલા તખ્તમાથી લે અને કોઇ પણ પ્રકારે અમને સંહા પયા પ્રતિનિધિનો ધર્મ છે કે જ્યાં યોગ્ય સત્કાર થાય ત્યાં રહેવું”

“તારા સઘળા કાનનાથી અલ્હા બચાવે.” હવે હાથ કરીને એલ-

ચીરાજ બોલ્યો. “નિમકહરામીથી પણ આ તો વિશેષ છે. પોતાના માલી-કનો દ્રોહ કરવો એતો બહુજ અસ્થાના ગુન્હાની વાત થઈ. રે સરદાર! આ તારા દરજ્જાને યોગ્ય નથી ને તને ઈશ્વરને ત્યાં આવા પાપિષ્ઠ કર્મને માટે બહુ મોટી શિક્ષા થશે”.

શિવાજીએ આ સાંભળતાં પોતાનું લય વળી વિશેષ વધાર્યું સાલાદી-ને આવો પ્રસંગ જોઈને વિશેષ લડકાવ્યા.

“જો અમારી માંગણી નાકબુલ કરવામાં આવશે તો એક ઘડીનાં, છઠ્ઠા ભાગમાં આ સામે ઉમેલું લશ્કર તમને કચડી નાખશે.” અને આ બો-લતાં સાથે બાબુએ નજર ડીધી તો ઘણા અચંપા સાથે શિવાજીએ દૂરના મેદાનમાં ગીરફ ઉઠતી જોઈ. અને એક બાબુએ આરબ અને મુસલમાને, અને ખીજ બાબુએ હિંદુ ને અફગાનો ગીધપેઠે તુટી પડવાને માટે તદ્દપ-તા જોયા! શિવાજીને હવે શક વધ્યો, ને તેણે ધાર્યું કે પેહેલાં જો સરદાર આવ્યો હતો તે નાણી જોઈને આપણને અડચણ કરવા આવ્યો હતો, ને તેટલા સમયમાં આ બધી ગોઠવણ થઈ ચુકેલી. દૂરના નગરના લશ્કર કર-તાં પણ ઘણું મોટું લશ્કર દ્રષ્ટિમર્યાદામાં ઉમેલું જોયું અને તેમના ઘણા પટ્ટા ઘોડાઓનો હણુહણાટ, તેમના આલવાધી ઉઠતી રજો, ને ભાલાનો ચળ-કાટ સૂર્યના તેજથી વધારે પ્રકાશતો, ઘડીમાં સૈન્ય દેખાતું ને ઘડીમાં વળી અદૃષ્ટ થતું જોઈને શિવાજીએ નાણું કે હવે હીલ માત્ર તુટી પડવાની છે.

“જા, એ દિવાના એલચી, તને આજે છવતો જવા દઉં છું” તે એટલા માટે કે અમારી દક્ષણી પલટણોના હાથ કેવા છે તે તમને તુરંતજા-એને બતાવીએ.” ઘણા ગુસ્સામાં શિવાજી બોલ્યો, જો કે તેને ભાગ્યેજ ખબર હતી કે આ યુદ્ધમાં જય નથીજ મલવાતો. “સાલાદીન સુખ! તું એલચીપણને લાયકજ નથી. માંડવીનો ઠાકોર ને દેશાર્ધ પોતાનું લશ્કરી બળ ફેટલું છે તે અમારી મુઠાળલ આવશે ત્યારે જોશે.” આ વાક્ય પૂર ન થયું તેટલામાં તો સાલાદીન પોતાને મારતે ધોડે ચાલ્યો ગયો, ને જોત જોતામાં ઝાડીની પેલી પાર અદૃષ્ટ થઈ ગયો. પોતાના લશ્કરમાં જઈને સઘળા વર્તમાન નિવેદન કીધા, ને ઠાકોર ને દેશાર્ધ બંનેએ જોધમાં આવીને પોતાના લશ્કરને સઘળી બાબુએથી તૈયાર કીધું.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે સુરતનું ઢાકર શિવાજીનાં

લશકરપર તુટી પડવાને દોડીયું, પણ તે સો વાર અગાડી ધસે તેટલામા એક ઘોડેસ્વારે સ્વાસભેર દોડતા આવીને નવરોઝના હાથમા એક કાગળ મુકયો. નવરોઝે તે વાચી સૂરલાલ જે, ખીજી ટુકડીને યોગ્ય આકારમા ગોઠવતો હતો તેની પાસે જઈને તેના હાથમા આપ્યો. જનો વાચી ઘણા ચકિત થયા, કેમકે મહાવીરો હાકોર ઘણા વરસ થયા સુરતના નવાબની સામા શત્રુવટ રાખતો હતો, તે આ વેળા એકદમ વાહારે આવ્યો તે પેહેલા માનતા અચકાયા, પણ નવમારીના દેશાઈનો ખીજો પેગામ હતો તેમા સરળો ખુલાસો દર્શાવેલો હતો તેથી ખાત્રી માની પોતાને મોટા આશ્રય મળ્યો જાણી પૂર ઉરના આવેશમા આવ્યા. સર્વ વર્તમાન મોતીને કલા, ને ત્રણ ખીજી ટુકડીની સરદારી, ત્રણ સ્ત્રીઓને આપી હતી તે સર્વ હવે વધારે જોરસામા આવી ગઈઓ. પેગામચી પાસે આવી નવરોઝે પુછ્યું “સૈન્યમા કેટલું માણસ છે?”

“ખુદાવદ, ત્રણ હજારસે કુચ જ્યાદા ઘોડેસ્વાર છે, ચૌર પાંચ હજાર ત્રીરદાંડ છે.”

• “અહ્હા ને ખોત પારી દી.” નવરોઝે પ્રાર્થના કરી સંકેત પ્રમાણે આવળી ખીજી વેળા લશકર થયું આથી શિવાજીને પોતાની સેનાની રચના કરવાનો સારો વખત મળ્યો. તેણે પોતાના સવળા સરદારોને જીવપર આવીને તુટી પડવાને ઊંચકેરયા, ને સઘળાઓએ મરવું એજ નિશ્ચયે કરીને તૈયાર થયા. પોતાની સેના તૈયાર થયા પછી શિવાજીએ બહારની મદદને હાંકવા માટે પેહેલો માર્ગ લીધો, કેમકે તેની ધારણા એવી હતી કે શેહેરનું લશકર તો નામનું ને ગણત્રીતુજ હશે જો બહારની વહાર પાછી હડી તે શેહેરના લશકરના કુરચેકુરચા હરાડી દેતા બિલબ થશે નહીં થોડુંક લશકર અગાડી આવ્યું તે પુણા નજીક આવ્યું કે સવળા અટકી પડ્યા. સદ્મારીને સામા લશકરને આવવાની વાટ જોતા ઉભા.

“હું ધાર છું કે હવે આપણે રણસેવની નજીક છિયે,” શિવાજી બોલ્યો. “સાચું ઘોડેસ્વાર લશકર હણહણાટ કરી રહ્યું છે, ને મને લાગે છે કે દૂરથી ચણસીંગડા ને પડવમનો અવાજ આવે છે, નહીં વાર? હવે આપણે મર્વ પ્રગરે સજ થઈ રહેવું, અને આપણી પોતાની કીર્તિ માટે, આપણી સ્ત્રીઓની નામના માટે શૂરા યોધાઓ અચળ હિમાલય પેઠે

સૂત્રધાર,-

(ગીનિવૃત્ત.)

ભરદ્વાજવંશજ હરિ, નાગર વિરચિત ઉપરૂપક આજ,
પ્રયોજ્ય^૧ આર્યસમાજે, સફળ કરે કર્ણાણુ કૃત્ય આજ !

અહો આર્ય સભાસદો ! આપની સમક્ષ આ અભિનવ વસન્તના પ્રા
રંભની વેળાએ, આપને આનંદ આપે એવી પાત્રની વ્યવસ્થા સમંચાતુકૂળ
કરી વસન્તવિલાસિકાનો હું પ્રયોગ કરીશ !

(તેપથ્યમાં ગાયન-દોહરો.)

વસન્ત વનરોભા રચિર, શીત સમીર^૨ સહાય,
પ્રગટ થાય મનસિજસુહૃદ,^૩ ભુવિ પ્રિયપતિ સુખદાય !
(એટલામાં ઉપરનો હંદ ગાતી નદી પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્રધાર (આસપાસ જોઈ નદી પ્રતિ)-અહો પ્રિયે ! આ વસન્તની
શી ખુખી ! સ્વપ્નમાંએ જોનો ખીજ રતુને વિષે ખલકમાં ખ્યાલ ના આવે
એવી કદતની ખુખી ખુખજ ખીલી રહી છે ! જો-

(શિખરિણી હંદ.)

ધરા સ્ત્રીએ અંગે, શુભ લલિત લીલોતરિ ધરી,
અલંકારો વૃક્ષો, ફળ મુકુળવાળાં વણિ કરી,
રૂપેરી પેલું આ : !!! વર ઝરણુ મોતીસર ખરે,
ગતી વાંકીચૂકી મનહર ધરી દીસતું સરે !
નગો પેલા જાયા, ધરિ નવિન વસો વપુ પરે
ધરા માથે ધારે, શુભ છતર મેઘચ્છવિ ખરે !
ખજૂરી, સોખારી, ચમર સુ કરે શ્રીફળતર !
અહા એ શોભાતું, વરણુન મુખે શુંજ ઉચર ! ! !

વળી-

(મોદક છંદ.)

આવળ, આવળ, સાગ, અશોકજ-ને અરણી, ખરસાંડિ અયોકંજ;
ગૂલરવૃક્ષ, સુગતકુ ખીજડિ, -કાચકી, શેકટવૃક્ષ, સુધીખડી !

^૧ પ્રયોજ્ય-લગવી ખતાવું. ^૨ સમીર-પવન. ^૩ મનસિજ એટલે
કામદેવ અશોક તેનો સુહૃદ એટલે મિત્ર-વસન્તસમય.

આમલિ, શીશમ વૃક્ષ મહીષર, યે પ્રતિહાર ઉભા શુ છડીધર ।
 ૧ ભૂ^૧નિજ બાળકને તરૂં હાથધિ, દે કૃણ પુષ્પ નનીન પ્રસાદધિ ।
 નટી, —આગમના વૃક્ષોનું^૨ વર્ણન સાબળિયે આર્યપુત્ર ।

(તત્રીનાદ સહવર્તમાન ગાયન કરે છે)

(દિડી.)

સુમનબાણુ^૩ મોહને ભુનનગણુ સમન્ત,
 પરાજય કરિ હો । ગેપિયો પ્રશસ્ત
 કીર્તિરતબ, વિજયારબ, શુ સદક્રા
 ક્રોમળ મોર સુદર ગરસહસ્થધાર ।।
 યોવન પક્ષવ—નવ વિજયિની પતામ
 લતા માધવી સુલલિત કુસુમ—ગોબા ।
 મધુરરસ વિભુધ્ય ચૂપ મધુપમાળા
 ઉદય વિજયયેષ અક્ષરો રૂપાળા ।
 મક્ષિણુ પવન ચદન મારક સુખદાર,
 સરિત સ્પર્ગ, મદ શીતળ લલ ઉપહાર,
 ભ્રમણુ રમણુ, મમન મ્તેહ પરમોદાર
 કરે—ક્રમળ સમદ લામ્ય સૂત્રધાર ।
 અશોક પક્ષન નર તોગણુ સુખ ધારે ।
 ગરુડ ચપતતત બાથુ રારે ભારે
 ભરે । કેશુ પુષ્પ કેશર નર્ણનાન
 ડરે રતિસ્વહૃત દત્ત નમ્પતુ બાન ।
 અહા મદકળ કૃણ કોટિવા^૪ ઉચારે,
 રમવિલમ્બિત^૫ ગતિગીતિમ વિહારે ।
 હર્ષવર્ષ આનદ દુદમાહી ૬-૬
 મદનમોહિત રહે વિદમતા^૫ અમન્દ ।।

૧ ભૂ—પૃથ્વી   ૨ સુમનબાણુ—સુમન એટલે જૂલના બાણુનાળો કામદેવ
 કોટિવા—કોથવા   ૪ અમરિયમિન—અમરી વિનય પામતી   ૫ વિદ-
 ના—વિલામ કરતા